

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2005 : ΤΟΜΟΣ 80^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2005

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ
ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

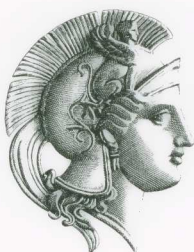
ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2005: ΤΟΜΟΣ 80^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2005

ПРАКТИКА

АКАДЕМИИ НАУК СССР

ИЗДАНИЕ 1987 г.

ТОМ 1

Содержание: 1. Введение. 2. Основы теории. 3. Экспериментальные данные. 4. Заключение.

Москва

Издательство Академии Наук СССР

1987

ISSN 0369-8106

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

του Π' - 2005 τόμου των Πρακτικών

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2005	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2005	17
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2005	25
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 3 ΜΑΡΤΙΟΥ	2005	41
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24 ΜΑΡΤΙΟΥ	2005	61
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 31 ΜΑΡΤΙΟΥ	2005	79
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12 ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2005	89
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10 ΜΑΪΟΥ	2005	107
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17 ΜΑΪΟΥ	2005	127
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19 ΜΑΪΟΥ	2005	155
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 26 ΜΑΪΟΥ	2005	165
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7 ΙΟΥΝΙΟΥ	2005	177
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 9 ΙΟΥΝΙΟΥ	2005	189
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2005	199
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2005	217
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ		261

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΠΟΧΩΡΟΥΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ εἰκόνα τῶν πεπραγμένων κατὰ τὸ διάστημα τῆς προεδρίας μου τὸ 2004, μένει ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου τῆς Ἀκαδημίας, ποῦ ἔγινε μέσω τῶν Κέντρων καὶ τῶν Γραφείων Ἑρευνῶν τῆς καὶ ποῦ συντονίζεται καί, ἐν μέρει, χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν τοῦ Ἰδρύματος. Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸ 2004 ὁλοκληρώθηκαν 2 ἀπὸ τὰ ἐρευνητικά της προγράμματα, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑποβλήθηκαν οἱ σχετικὲς τελικὲς ἐκθέσεις, καὶ ἐγκρίθηκαν οἱ ἐκθέσεις προόδου ἄλλων 15 ἐν ἐξελίξει προγραμμάτων. Ἐπίσης χρηματοδοτήθηκαν 9 νέα προγράμματα καὶ ἄλλα 11 συνεχιζόμενα ποῦ θὰ ὁλοκληρωθοῦν στὸ προσεχὲς μέλλον.

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπίσης ἀνέλαβε τὴ διαχείριση 4 ἐρευνητικῶν προγραμμάτων, τῶν ὁποίων ἡ χρηματοδότηση προέρχεται ἀπὸ ἄλλους φορεῖς. Τὰ 2 ἀπὸ αὐτὰ εἶναι Κοινοτικά καὶ 1, ποῦ ἐκάλυψε τὰ ἔξοδα ἐνὸς Διεθνoῦς Συμποσίου, χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν Πολιτιστικὴ Ὀλυμπιάδα.

Τὸ Κέντρον Ἑρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων - Ι.Α.Ν.Ε. ὁλοκλήρωσε τὴν καταγραφή σὲ Βάση Δεδομένων τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου τοῦ Ἀρχείου τοῦ Κέντρου. Συνολικὰ τοποθετήθηκαν στὸ Ἡλεκτρονικὸ Ἀρχεῖο (Λημματολόγιο) 300.000 νέα λήμματα.

* Δημοσίᾳ Συνεδρία τῆς 13ης Ἰανουαρίου 2005.

Στήν ηλεκτρονική Βάση Δεδομένων του *Αρχείου Τοπωνυμίων και Κυρίων Όνομάτων* εισήλθαν 300 νέα τοπωνύμια από την Σαμοθράκη.

Το Κέντρον Έρευνας της *Ελληνικής Λαογραφίας* εξέδωσε το έργο του Βασιλείου Σαρλή «*Λαογραφικά Σύμμεικτα της επαρχίας Φενεού Κορινθίας*» και, σε συνεργασία με το Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα και τις Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, τα «*Δημοτικά Τραγούδια της Σκύρου*» του Έλληνοαμερικανού κ. Σωτηρίου (Sam) Τσιάμη. Έξεδωσε επίσης τα πρακτικά 3 συνεδρίων. Το πρώτο έγινε εις μνήμην του μουσικοδιδασκάλου-έρευντη Σπ. Περιστέρη και είχε θέμα τις 2 όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς. Το δεύτερο άφορούσε την *Ελιά* και το *Λάδι* από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα και το τρίτο την *Ελιά* και το *Λάδι* στον Χώρο και τον Χρόνο. Οργάνωσε επίσης την έκθεση «*Ελαιάς εγκώμιον*», η οποία χάρη στην επιτυχία που είχε θά προβληθεί στην EXPO 2005 στην *Ιαπωνία* και ένδεχόμενως θά μεταφερθεί σε διάφορες πόλεις του έξωτερικού. Ο κατάλογός της, τιτλοφορούμενος «*Ωδή στην Ελιά*», κυκλοφόρησε και σε αγγλική μετάφραση (Ode to the Olive Tree). Τέλος το Κέντρο, ολοκλήρωσε το πρόγραμμα «*Δίκτυο Ευρωπαϊκής Ακριτικής Παράδοσης*», γνωστό ως ACRINET και έγκειμένο από την Commission της Ευρωπαϊκής Ένώσεως, σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού και το Ελληνικό Ίνστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, καθώς και με διάφορους άλλους όμοιους Ευρωπαϊκούς φορείς. Το πρόγραμμα αποβλέπει στο να δείξει τις αξίες της ειρηνικής συνύπαρξης σε ένα πολυπολιτιστικό περιβάλλον και το επίκαιρο των αναφορών στην παράδοση για τη σημερινή κοινωνία. Τα σχετικά θέματα συζητήθηκαν σε 11 συναντήσεις στην Ελλάδα και στην Εύρώπη.

Οργανώθηκαν επίσης διάφορες εκθέσεις. Η ελληνική έκθεση «*Ακρίτες της Εύρώπης*» παρουσιάστηκε στα Βυζαντινά Μουσεία Αθηνών και Θεσσαλονίκης και το υλικό που συγκεντρώθηκε θά εκτεθεί στο Μουσείο των Ακριτών της Εύρώπης με έδρα στην Κρήτη, που σχεδιάζεται να λειτουργήσει εντός του 2005.

Το Κέντρο συμμετέσχε στην έκθεση που οργάνωσε ο Δήμος Αθηναίων με θέμα «*Άλογο, ὄν λογικόν*» στο Πάρκο Ελευθερίας.

Το Κέντρον Έρευνας του *Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού* εξέδωσε τον έβδομο τόμο του περιοδικού *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* και ολοκλήρωσε την εκτύπωση του βιβλίου των Δημητρίου Σοφianoῦ και Φώτη Δημητρακόπουλου *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίου - Αγίου Βησσαρίωνος. Κατάλογος περιγραφικός*.

Επίσης ψηφιοποίησε σειρά μικροταινιών από τὰ ἀγγλικά ἀρχεῖα με εκθέσεις

πρέσβειων τῆς Ἀγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν καὶ τῆς Levant Company ἀπὸ διάφορα λιμάνια τῆς νοτιοανατολικῆς Μεσογείου μὲ σημαντικές πληροφορίες γιὰ τὶς πολιτικές ἐξελίξεις καὶ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὸν 17ο ἕως τὸν 19ο αἰῶνα.

Τὸ ἐν λόγω ὕλικὸ ἔχει δωρηθεῖ στὸ Κέντρο ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Μιχαὴλ Σακελλαρίου.

Ἀκόμη στὸ πλαίσιο τοῦ Ἐπιχειρησιακοῦ Προγράμματος *Κοινωνία τῆς Πληροφορίας*, τὸ Κέντρο, μαζί μὲ τὸ Κέντρο Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, κατάρτισε πρόγραμμα μὲ θέμα *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ συγκρότηση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους*, μὲ βάση ἱστορικὰ ἀρχεῖα τοῦ 18ου-19ου αἰῶνα, τὸ ὁποῖο ἀποβλέπει στὴν ψηφιοποίηση καὶ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση ἀρχεῖακοῦ ὕλικου καὶ χειρογράφων τῶν Κέντρων.

Τὸ Κέντρον Ἑρεύνης Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ἐδημοσίευσε τὸν 37ο τόμο τῆς Ἐπετηρίδος του, ποὺ περιλαμβάνει μελέτες τῶν ἐρευνητῶν καὶ συνεργατῶν του.

Τὸ ἐρευνητικὸ προσωπικὸ τοῦ Κέντρου ἐξεπόνησε μελέτες καὶ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύθηκαν σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικὰ καὶ ἐκπροσώπησε τὸ Κέντρο σὲ συνέδρια.

Τὸ Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ ἐξέδωσε τὸν Β' τόμο τοῦ ἔργου *Χρονολόγιο τῶν γεγονότων 1940-1944 ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν* καὶ τὸ ἔργο *Χρονολόγιο τῶν γεγονότων 1940-1944 ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ἀμερικανικῶν Ὑπηρεσιῶν*.

Προσέδωσε, στὰ συνεχιζόμενα ἐρευνητικὰ προγράμματά του, τέσσερα νέα προγράμματα καὶ ἐξεκίνησε, συνεργαζόμενο μὲ τὸ Κέντρο Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τὸ πρόγραμμα *Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ συγκρότηση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους*.

Τὸ Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας ἐξέδωσε στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεών του «Πονήματα, Συμβολές στὴν ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας, τὸ ἔργο *Μετεωρολογικὰ Φαινόμενα καὶ κλίμα στὸ Βυζάντιο τοῦ Ἰωάννη Τελέλη* καὶ στὴ σειρά «Βιβλιοθήκη Μανούση» τὸ ἔργο [Εὐριπίδου] *Πῆσος* μὲ εἰσαγωγή, ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση καὶ σχόλια τοῦ ἐρευνητοῦ τοῦ Κέντρου Ἀθανασίου Στεφάνη.

Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου δημοσίευσαν μελέτες καὶ ἔλαβαν μέρος σὲ ἐπιστημονικὰ συνέδρια μὲ ἀνακοινώσεις.

Στή Βιβλιοθήκη του Κέντρου εισήχθησαν 600 περίπου τίτλοι βιβλίων και περιοδικών.

Το Κέντρον *Αστρονομίας και Εφαρμοσμένων Μαθηματικών* δημοσίευσε συνολικά 26 άρθρα, εκ των οποίων 10 σε διεθνή περιοδικά ύψηλου κύρους και 16 σε πρακτικά Διεθνών και Ελληνικών Συνεδρίων, καθώς και στα Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών.

Πραγματοποίησε βελτιωμένη ανάπτυξη του βιβλίου του ακαδημαϊκού κ. Γ. Κοντόπουλου «Order and Chaos in Dynamical Astronomy», Springer -Verlag, δεδομένου ότι η πρώτη έκδοση (Αύγουστος 2002) εξαντλήθηκε.

Μέρος των έρευνητικών δραστηριοτήτων του Κέντρου χρηματοδοτήθηκε από το Έμπειρικό Ιδρυμα και το Ιδρυμα Κρατικών Υποτροφιών.

Πραγματοποίησε επίσης σειρά (30) σεμιναρίων, αναφερομένων σε θέματα Μη Γραμμικής Δυναμικής, Δυναμικής Αστρονομίας, Αστροφυσικής, Κοσμολογίας, Ουράνιας Μηχανικής, Ήλιακής Φυσικής, Κβαντικής Φυσικής και Φυσικής της Ατμόσφαιρας, στα οποία συμμετείχαν ως ομιλητές, εκτός των μελών του Κέντρου, διακεκριμένοι επιστήμονες από διάφορα Πανεπιστήμια και Έρευνητικά Κέντρα της Ελλάδος και του εξωτερικού.

Το Κέντρον *Έρευνας της Ελληνικής Φιλοσοφίας* εξέδωσε τον τόμο 34 της *Επετηρίδος του Φιλοσοφία* με άρθρα και επιστημονικές ανακοινώσεις ακαδημαϊκών, ερευνητών του Κέντρου και άλλων διακεκριμένων Ελλήνων και ξένων φιλοσόφων, καθώς και ιστορικών της φιλοσοφίας.

Επίσης συνέχισε τα εν εξέλιξει ερευνητικά του προγράμματα και προετοίμασε την έκδοση τεσσάρων μονογραφιών.

Το Κέντρον *Έρευνας Επιστημονικών Όρων και Νεολογισμών*, σε συνεργασία με τις Ελληνικές Αθλητικές Όμοσπονδίες και την Εφορευτική του Επιτροπή, συμπλήρωσε τη διατύπωση στην ελληνική γλώσσα των βασικών όρων για τα αθλήματα της Άρσης βαρών, της Γυμναστικής, της Επιτραπέζιας Αντισφαίρισης και της Πυγμαχίας. Με τον τρόπο αυτόν ολοκλήρωσε την ελληνική ορολογία όλων των Ολυμπιακών Αθλημάτων, η οποία εξεδόθη σε τόμο 434 σελίδων.

Το καλαίσθητο αυτό βιβλίο αποτελεί τον 8ο τόμο του Δελτίου *Επιστημονικής Ορολογίας και Νεολογισμών* και φιλοδοξεί να αποτελέσει βασικό βοήθημα για τους καθηγητές και φοιτητές των Τμημάτων *Επιστήμης Φυσικής Αγωγής* και *Αθλητισμού* των Ελληνικών Πανεπιστημίων.

Το Κέντρο Έρευνας Φυσικής τής Ατμοσφαιράς και Κλιματολογίας συνέχισε τις έρευνες που άφορούν στο κλίμα και στη ρύπανση τής ατμοσφαιράς στην περιοχή τής Ελλάδος. 13 σχετικές μελέτες δημοσιεύθηκαν σε Διεθνή Συνέδρια.

Ειδικότερα μελέτησε τὰ χαρακτηριστικά του ὄζοντος τής ατμοσφαιράς πλησίον τής επιφανείας του εδάφους σε μὴ αστικές περιοχές στην Ελλάδα και σε περιοχές τής Κεντρικῆς Εὐρώπης (ὄζον ὑποβάθρου). Ἐτσι δείχθηκε ὅτι τὰ ὑψηλότερα ἐπίπεδα ὄζοντος στην Ελλάδα συνδέονται με μεταφορὰ ὄζοντος ἐντὸς τοῦ ὁριακοῦ στρώματος τής ατμοσφαιράς, ἀπὸ σχετικά μεγάλες ἀποστάσεις, καθὼς και πρωτογενῶν ρύπων με ταυτόχρονη φωτοχημικὴ παραγωγή ὄζοντος.

Το Κέντρο Έρευνας τής Αρχαιότητος συνέχισε ἐντατικά τὴν ἐρευνητικὴ του ἐργασία σε προγράμματα Προϊστορικῆς καὶ Κλασσικῆς Αρχαιολογίας.

Στὸ πλαίσιο τῶν διεθνῶν ἀρχαιολογικῶν προγραμμάτων τής Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὰ ὁποῖα τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κέντρου, ἐξεδόθησαν δυὸ σημαντικοὶ τόμοι. Ὁ πρῶτος στὴ σειρά Sylloge Nummorum Graecorum, περιλαμβάνει νομίσματα τής Συλλογῆς Ἀντωνίου Χρηστομάνου στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο, με συγγραφέα τὴν ἐπίτιμο διευδύντρια τοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου. Με τὸν τόμο αὐτὸ ἐγκαινιάζεται ἓνα εὐρὺ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα ποὺ ἐποπτεύει τὸ Κ.Ε.Α.

Ὁ δεύτερος ἐξεδόθη στὴ σειρά Corpus Signorum Imperii Romani καὶ εἶναι ἀφιερωμένος στὰ ἀττικά πορτραῖτα τής Ρωμαϊκῆς περιόδου τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, με συγγραφέα τὸν ἐπίτιμο Ἐφόρο ἀρχαιοτήτων κ. Γεώργιο Δοντά. Εἶναι ὁ τρίτος ἐλληνικὸς τόμος τής σειρᾶς αὐτῆς.

Το Κέντρο Έρευνας τής Ἑλληνικῆς Κοινωνίας συνέχισε τὰ ἐν ἐξελίξει ἐρευνητικὰ του προγράμματα, συμμετέχει ἐνεργὰ στὸ πρόγραμμα Ἀσκήση Φοιτητῶν τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου καὶ ἔλαβε μέρος στὸ Διεθνὲς Συνέδριο τής Εὐρωπαϊκῆς Ἑταιρείας Κοινωνικῶν Ἀνθρωπολόγων, τής λεγόμενης EASA, στὴ Βιέννη.

Το Κέντρο Έρευνας τής Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης, ἐνισχυμένο ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Έρευνῶν τής Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ἀπὸ τὸ κληροδότημα Γ. Θ. Φωτεινοῦ, προώθησε τὰ κύρια ἐρευνητικὰ του προγράμματα, ποὺ ἀφοροῦν στὴ σύνταξη τῶν Εὐρετηρίων Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν γιὰ τὰ νησιὰ Σύμη, Τήλο, Χάλκη καὶ Ρόδο Δωδεκανήσου, καθὼς και τὸ ἀντίστοιχο τῶν Ἰονίων νήσων. Συνέχισε τὴ σύνταξη σὲ συνοπτικὴ μορφή τοῦ Γενικοῦ Εὐρετηρίου Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ελλάδος καὶ συμμετέσχε στὶς ἀνασκαφές ποὺ διεξάγει τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τής Ἀλβανικῆς Ἀκαδημίας στὴν περιοχή τῶν Ἀγίων Σαράντα γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἐκεῖ εὑρισκομένων τοιχογραφιῶν.

Τὸ Ἰδρυμα Ἱατροβιολογικῶν Ἐρευνῶν, δημιουργήμα ἐξ ὁλοκλήρου καὶ καύχημα, δικαίως, τοῦ συναδέλφου κ. Γρηγορίου Σκαλκέα, συμπλήρωσε 2 χρόνια λειτουργίας. Ἐχει στελεχωθεῖ μὲ 85 Ἐρευνητὲς ὑψηλοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου, 37 ὑπαλλήλους, καθὼς καὶ μεταπτυχιακοὺς, μεταδιδακτορικοὺς ἐπιστήμονες. Ὁ ἐξοπλισμὸς του εἶναι ἀπὸ τοὺς καλὺτερους διεθνῶς.

Ασχολεῖται μὲ τὴ βασικὴ καὶ κλινικὴ ἔρευνα, τὴν Ἀνοσοβιολογία, τὴν Προληπτικὴ Ἱατρικὴ, τὴν Κοινωνικὴ Ψυχιατρικὴ καὶ τὶς Νευροεπιστῆμες. Διαθέτει ἐπίσης Κέντρο Πειραματικῆς Χειρουργικῆς καὶ Τράπεζα Συλλογῶν Στελεχαιῶν Κυττάρων γιὰ τὴ μεταμόσχευση μυελοῦ τῶν ὀστέων σὲ ἀσθενεῖς μὲ λευχαιμία ἢ ἄλλες αἱματοπάθειες.

Ἐχει διοργανώσει σεμινάρια καὶ συνέδρια, ὅπως τὸ διεθνὲς Συνέδριον τῆς Περιβαλλοντικῆς Ὑγείας, στὸ ὁποῖο συμμετέσχαν 2 κάτοχοι βραβείων Nobel καὶ 25 Ἀκαδημαῖκοι ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση καὶ τὴν Ἀμερική. Τὰ πορίσματά του ἀνακοινώθηκαν ἀπὸ ὅλες τὶς Ἀκαδημίες τῆς Εὐρώπης καὶ δόθηκαν στὸ Εὐρωκοινοβούλιο γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς νομοθεσίας γιὰ τὸ περιβάλλον. Δημοσιεύτηκαν ἐπίσης 15 ἐρευνητικὲς ἐργασίες σὲ διεθνῆ περιοδικὰ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου, καθὼς καὶ κεφάλαια σὲ κλασικὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα, καὶ ἔχουν κατατεθεῖ 2 πορίσματα ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀπόκτηση διπλώματος εὐρεσιτεχνίας.

Σκοπὸς τοῦ Ἰδρύματος εἶναι ἡ πρόοδος τῆς Ἱατροβιολογικῆς Ἐρευνας στὴ χώρα μας, ὁ ἐπαναπατρισμὸς νέων Ἑλλήνων ἐπιστημόνων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, ἡ δημιουργία φυτωρίου ἐρευνητῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ προώδηση τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση προβλημάτων τῆς υγείας τοῦ λαοῦ μας, καθὼς καὶ ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος.

Τὸ Ἰδρυμα Ἱατροβιολογικῶν Ἐρευνῶν καταλέγεται στὰ τελειότερα καὶ ἀρτιότερα ἐξοπλισμένα διεθνῶς.

Τὸ Γραφεῖο Ἐρευνῶν τῆς Ἐπιστήμης τῆς Πληροφορικῆς καὶ Ἡλεκτρονικῆς, τὸ ὁποῖο συνεργάζεται μὲ πανεπιστημιακοὺς καὶ ἰδιωτικοὺς ἐρευνητικοὺς φορεῖς στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐρώπη, προώδησε τὴν ἔρευνα γιὰ τὴ Μή-ἐπεμβατικὴ προληπτικὴ διάγνωση τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ καὶ τοῦ πνεύμονα σὲ πολὺ πρόωμο στάδιο, μὲ ψηφιακὴ ἀνάλυση ἱατρικῶν ἀπεικονίσεων καὶ μὲ μέσα χαμηλοῦ κόστους.

Κύριος σκοπὸς εἶναι ἡ ὑποστήριξη τῶν εἰδικῶν ἱατρῶν μὲ τὴν αὔξησιν τῆς διαγνωστικῆς ἀξιοπιστίας καὶ τὴ διευκόλυνση Πληθυσμιακοῦ Διαγνωστικοῦ Ἐλέγχου καὶ Παρακολουθήσεως εἰδικῶν περιπτώσεων, ἡ δραστηρικὴ μείωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἄσκοπων βιοψιῶν ἢ χειρουργικῶν ἐπεμβάσεων, καθὼς καὶ ἡ ἔρευνα σὲ θέματα βιοπληροφορικῆς.

Τὸ Γραφεῖο Ἑρευνας Θεωρητικῶν Μαθηματικῶν συνέχισε τὶς ἐν ἐξελίξει ἐρευνές του. Τὸ βιβλίο «Ἱστορία τῶν Μαθηματικῶν» τοῦ Ἐπόπτου τοῦ Γραφείου κ. Νικολάου Ἀρτεμιάδη μεταφράστηκε στὴν Ἀγγλική γλῶσσα καὶ ἐξεδόθη ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Μαθηματικὴ Ἑταιρεία (A.M.S). Μὲ τὴν ἐκδοση αὐτὴ ἔχουν ἤδη ἐφοδιαστεῖ τὰ μεγάλα Πανεπιστήμια τῶν Η.Π.Α, τῆς Ἰαπωνίας, τοῦ Καναδά καὶ τῆς Εὐρώπης.

Τὸ Γραφεῖο Ἑρευνας Θεωρητικῆς Φυσικῆς δημοσίευσε 10 ἐργασίες (papers) καὶ συμμετέσχε σὲ 12 διεθνή συνέδρια, καθὼς καὶ στὴν Ὄργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου «New Cosmology».

Τὸ Γραφεῖο Ἑρευνας Πειραματικῆς Φυσικῆς δημοσίευσε τὰ ἀκόλουθα βιβλία:

1) Τῶν κ.κ. Λουκᾶ Χριστοφόρου καὶ J. K. Olthoff μὲ τίτλο *Φυσικὴ ἀτόμων καὶ μορίων: βασικὲς ἀντιδράσεις ἠλεκτρονίων μὲ μόρια πλάσματος...*, 2) τὸν 10ο τόμο *Ἀερίων Διηλεκτρικῶν* τοῦ κ. Λουκᾶ Χριστοφόρου μετὰ τῶν κ.κ. J. K. Olthoff καὶ P. Vassiliou καὶ 3) τὸ βιβλίο τῶν κ.κ. Λουκᾶ Χριστοφόρου καὶ Γ. Κοντόπουλου *Πανανθρώπινες Ἀξίες*.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων δραστηριοτήτων τοῦ Γραφείου περιλαμβάνονται μία ἐπιστημονικὴ ἐργασία, 4 ἐπιστημονικὲς ὁμιλίες καὶ ἡ ὁργάνωση 2 διεθνῶν συνεδρίων στὴν Ἑλλάδα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔκανε λόγο ὁ κ. Γεν. Γραμματεὺς.

Τὸ Γραφεῖο Στρατιωτικῶν καὶ Ἀμυντικῶν Θεμάτων διοργάνωσε Ἡμερίδα μὲ θέμα: *Τὸ Ἀνθρώπινο Δυναμικὸ τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων καὶ ἡ Ὑποχρεωτικὴ Στράτευση*, πραγματοποιοῖ ὁμιλίες καὶ δημοσίευσε στὸ περιοδικὸ «ΣΤΡΑΤΗ-ΓΙΚΗ» τρία ἄρθρα μὲ θέματα Διεθνῶν καὶ Ἑλληνοτουρκικῶν Σχέσεων.

Τὸ Γραφεῖο Ἑρευνας τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης

Στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ἔτους 2004, πραγματοποιήθηκαν ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς στοὺς νομούς Πιερίας, Καβάλας καὶ στὴ νῆσο Σάμο. Ἀποτελεσμα τῶν ἐπιτόπιων αὐτῶν ἐρευνῶν ὑπῆρξε ὁ ἐντοπισμὸς, ἡ πλήρης καταγραφή μὲ μετρήσεις τῶν διαστάσεων καὶ ἀποτύπωση τῶν ἐπιγραφῶν, καθὼς καὶ ἡ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση ὑπαίθριων γλυπτῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα βρίσκονται σὲ δημόσιους χώρους.

Τὸ Γραφεῖο Ἑρευνας Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν ὁλοκλήρωσε, στὸ πλαίσιο τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν Παιδεία τῶν Ἑλλήνων, τὴν μελέτη γιὰ τὴν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση στὴν Ἑλλάδα. Ἦδη τελεῖ ὑπὸ ἐκδοση ὁ τόμος ποὺ περιλαμβάνει τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς, καθὼς καὶ τὴ συμβολὴ ἐμπειρογνομῶνων ἐκπαιδευτικῶν στὴ διαμόρφωσή τους.

Συνέχισε επίσης την έρευνα για τὸ καθεστὼς τῶν Ἑλλήνων ναυτικῶν, καθὼς καὶ τὴ συνεργασία γιὰ τὴ διεθνή προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων μετὰ τὸ δίκτυο τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν.

Τὸ Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν ὁλοκλήρωσε τὴν έρευνα μετὰ θέμα *Οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες γιὰ τοὺς οἰκονομικοὺς κινδύνους καὶ τὴν κάλυψή τους*. Συνέχισε τὶς έρευνες μετὰ θέμα *Οἱ έπενδύσεις στὴν έλληνική οἰκονομία: Τὸ πρόβλημα καὶ τρόποι ἀντιμετωπίσεώς τους καὶ Ἡ συμβολή τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα στὴν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδος*.

Ἀρχισε τὴ διεξαγωγή νέων έρευνῶν μετὰ θέμα: *Οἰκονομία καὶ τεχνολογία στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ Ἡ πολιτιστικὴ κληρονομιά ὡς ἀναπτυξιακὸς παράγων*.

Αὐτὲς ὑπῆρξαν, κυρίως καὶ κύριοι, οἱ έρευνητικὲς δραστηριότητες τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κατὰ τὸ 2004, δραστηριότητες πολλὲς, ποικίλες καὶ ἀσφαλῶς ὠφέλιμες γιὰ τὴν πρόοδο τῆς έπιστήμης στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ διεθνῶς.

Πρέπει ἀκόμη νὰ ἀναφέρω καὶ μερικὰ ἄλλα έπιτεύγματα, ἀλλὰ καὶ προσπάθειες τῆς Ἀκαδημίας κατὰ τὸ 2004.

Ἔτσι πραγματοποιήθηκε διάβημα πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἑθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, μετὰ αἴτημα τὴν τροποποίηση τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ στελέχωσή της μετὰ διοικητικὸς ὑπαλλήλους διαφόρων βαθμῶν καὶ ἀρμοδιοτήτων.

Ζητήθηκε ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Μεταφορῶν καὶ Ἐπικοινωνιῶν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τοὺς δρόμους ποὺ περιβάλλουν τὸ κτίριο τῆς Ἀκαδημίας οἱ ἀφετηρίες τῶν λεωφορείων ποὺ τὸ ἀσχημίζουν καὶ τὸ ρυπαίνουν. Ἐπίσης ἐγκαινιάσθηκε μία προσπάθεια χορηγήσεως τῶν ἀναγκαίων πόρων ἀπὸ Τράπεζες καὶ Ἰδρύματα γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ οἰκοπέδου στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Σίνα καὶ Βησσαρίωνος μετὰ στόχο τὴν οἰκοδόμησι παραρτήματος τῆς Ἀκαδημίας, ποὺ νὰ στεγάσει καὶ νὰ συγκεντρώσει τὶς ὑπηρεσίες καὶ ἄλλες ἐγκαταστάσεις της ποὺ κατέχουν σήμερα μέρος τοῦ νεοκλασικοῦ κτιρίου ἢ εἶναι διασκορπισμένες σὲ διάφορα σημεία τῆς πόλεως.

Τέλος, ὑπεγράφησαν τὰ συμβόλαια καὶ ἄρχισαν οἱ ἐργασίες στερεώσεως, καθαρισμοῦ καὶ ἀναδείξεως τοῦ κτιρίου της, γιὰ τὶς ὁποῖες εἶχαν ληφθεῖ οἱ ἀποφάσεις καὶ ἔξευρεθεῖ οἱ πόροι στὸ διάστημα τῶν προηγουμένων ἐτῶν.

Καὶ τώρα ἔχω τὴν τιμὴ καὶ τὴν εὐχαρίστηση νὰ παραδώσω τὴ σκυτάλη στὸν ἀγαπητὸ φίλο, συνάδελφο καὶ σοφὸ νομοδιδάσκαλο κ. Ἐμμ. Ρούκουνα, ποὺ ἀναλαμβάνει τὸ ἀξίωμα καὶ τὰ βάρη τῆς προεδρίας γιὰ τὸ ἔτος 2005.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2005

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σπύρου Ίακωβίδη, Elisabeth B. French κ.ά., *Archaeological Atlas of Mycenae*, Αθήναι 2003 (Βιβλιοθήκη της ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 229), ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Βασιλείου Πετράκου.

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω τὸν τόμο *Archaeological Atlas of Mycenae*, ἔργον τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Σπύρου Ίακωβίδη καὶ τῆς κυρίας Elisabeth French, πρώην Διευθυντρίας τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα, καὶ τῶν συνεργατῶν τους.

Ὁ Ἀτλας ἐκδόθηκε τὸ 2003, εἶναι σχήματος μεγάλου, 0.315×0.43, καὶ σύγκειται ἀπὸ 70 σελίδες κειμένου, 12 χάρτες τοπογραφικοὺς, 10 χάρτες τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, 1 πίνακα σχεδίων καὶ 9 πίνακες φωτογραφιῶν.

Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε μὲ δαπάνες τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἣ ὁποία δαπάνησε ἐπίσης μεγάλα ποσὰ γιὰ καθαρισμοὺς μνημείων χάριν τῆς ἐκπόνησης τῶν χαρτῶν, ὡς καὶ γιὰ τὴ σχεδίαση τῶν ἰδίων τῶν χαρτῶν.

Ἡ ἐργασία σύνταξης τοῦ Ἀτλαντος ἄρχισε τὸ 1991 στὶς Μυκῆνες μὲ τοπογραφικὸ συνεργεῖο τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ ἀνασκαφικὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὁλοκληρώθηκε μὲ τὸ ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο ἀκοῦτε. Μιὰ δωδεκαετία χρειάστηκε γιὰ νὰ συλλεγοῦν τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ εἰκονίζονταν στοὺς χάρτες, νὰ σχεδιαστοῦν καὶ κατ' ἐπανάληψιν νὰ ἐλεγχθοῦν, ἐδῶ, στὶς Μυκῆνες καὶ στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ, νὰ ὑπομνηματισθοῦν καὶ τέλος, μὲ δισταγμοὺς καὶ ἐνδοιασμοὺς, νὰ τυπωθοῦν. Ἀλλὰ πρὶν ἀναλύσω τὸ νέο ἔργο, θὰ κάνω μικρὴ ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν.

Ὅπως γνωρίζετε, στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει χαρτογραφικὴ παράδοση. Μόλις τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἡ Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία Στρατοῦ καὶ τὸ Ὑπουργεῖο

Δημοσίων Έργων χαρτογράφησαν όλη τήν Ελλάδα υπό κλίμακα 1: 5000, και παρέχονται πλέον, κατόπιν όρισμένης διαδικασίας, άσπρόμαυρες φωτοτυπίες χαρτών των περιοχών που επιθυμεί κανείς. Εκδίδονται επίσης και χάρτες έγχρωμοι σε μεγαλύτερη κλίμακα λίγων περιοχών της Ελλάδος.

Κατά τις παλαιότερες εποχές χρησιμοποιούσαμε για μελέτη στρατιωτικούς χάρτες, που χορηγούσε ή Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, υπό τήν αίρεση της επιστροφής τους. Οί χάρτες αυτοί τις περισσότερες φορές ήσαν ανατυπώσεις, με έλληνικές επεξηγήσεις, γερμανικών, αυστριακών και άγγλικών χαρτών, άπεικόνιζαν με λεπτομέρειες τó άνάγλυφο του εδάφους και περιείχαν τά παλαιά τοπωνύμια, χρησιμώτατα για τήν άρχαιολογική και ιστορική μελέτη. Έδώ και μερικές δεκαετίες εκδίδει γεωγραφικούς χάρτες και ή Έθνική Στατιστική Υπηρεσία, οί όποιοι, όμως, είναι συνοπτικοί και κατώτεροι των χαρτών της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού. Άξιο μνείας είναι ότι ή Έλληνική Χαρτογραφική Υπηρεσία ιδρύθηκε περί τó 1889 και όργανωτής της υπήρξε ó Αυστριακός συνταγματάρχης Έρνέστος Χάρτλ. Διάδοχος της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας είναι ή Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού.

Παρά τήν ύπαρξη ειδικής Υπηρεσίας, δέν εκδίδονταν στήν Ελλάδα έπίσημοι και πρωτότυποι χάρτες για κοινή χρήση. Στήν Αρχαιολογική Έταιρεία σώζεται, όμως, στρατιωτικός χάρτης της Θεσσαλίας σε κλίμακα 1:420.000, έκπονημένος από τó Γενικό Έπιτελείο και τυπωμένος στήν Αθήνα τó 1878 από τόν Γεώργιο Κόλμαν. Τρία χρόνια άργότερα πήραμε τή Θεσσαλία! Χαρακτηριστικό είναι ότι οί γνωστοί στους παλαιότερους μεγάλοι γεωγραφικοί και ιστορικοί χάρτες με ελληνικά ύπομνήματα, που μελετούσαμε στο Πανεπιστήμιο, είχαν έκπονηθεί στο έξωτερικό. Γνωστότατοι ήσαν οί ιστορικοί χάρτες του Heinrich Kiepert (1818-1899), που εκδόθηκαν από τόν Σύλλογο προς Διάδοσιν των Έλληνικών Γραμμάτων με δαπάνη του Άρωγού της Έθνικής Παιδείας Στεφάνου Ζαφειροπούλου.

Ίδιώτες ειδικοί εξέδιδαν, κατά τó παρελθόν, άκριβείς χάρτες της Ελλάδος ή περιοχών της. Γνωστότατος Έλλην γεωγράφος-χαρτογράφος των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα είναι ó Ίωάννης Σαρής, καθηγητής του γυμνασίου. Και αυτός, όμως, βασίζεταν σε χαρτογραφήσεις ξένων χαρτογράφων. Δέν πρέπει νά παραλειφθούν ακόμη οί ιστορικοί χάρτες, σε μεγάλο μέγεθος, του Παύλου Καρολίδη, για χρήση των γυμνασίων, οί όποιοι, όμως, χωρίς τó άνάγλυφο του εδάφους, περιορίζονταν στή διά χρωμάτων διαφοροποίηση των περιοχών και στόν στοιχειώδη ύπομνηματισμό.

Είναι επίκαιρο νά υπενθυμίσω ότι τó 1921 εκδόθηκαν ιστορικοί χάρτες της Ελλάδος του Σπυριδωνος Φωκά Κοσμετάτου, χρηματοδοτημένοι από τόν Γερά-

σιμο Βεργωτῆ, οἱ ὁποῖοι προσφέρθηκαν δωρεάν στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, ὡς συμμετοχὴ στὸν ἐορτασμό τῶν 100 χρόνων τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Καὶ αὐτοὶ οἱ χάρτες εἶχαν τυπωθεῖ στὴ Βέρνη.

Γεωγραφικοὶ-τοπογραφικοὶ χάρτες, μᾶλλον ἀνακριβεῖς, ἐκπονοῦνταν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἀπὸ περιηγητὲς καὶ ἀρχιτέκτονες. Στὴν Ἑλλάδα πρώτη συστηματικὴ ἀρχαιολογικὴ χαρτογράφηση εἶναι τῆς Ἀττικῆς, ἣ ὁποία ἄρχισε τὸ 1875 καὶ δημοσιεύθηκε τὸ 1881. Εἶναι 28 χάρτες ὑπὸ κλίμακα 1: 25000, μὲ ἀρχαιολογικὸ ὑπόμνημα 282 σελίδων, γραμμένο ἀπὸ τὸν Ernst Curtius καὶ τὸν Arthur Milchhoefer, μὲ τὸν γνωστὸ τίτλο *Karten von Attica*. Κορυφαῖος χαρτογράφος τοῦ ἐγχειρήματος ἦταν ὁ Johann August Kaupert (1822-1899). Ὑποστηρικτὴς τοῦ μνημειώδους αὐτοῦ ἔργου, ἦταν ὁ Helmut von Moltke, ὁ νικητὴς στρατάρχης τοῦ γαλλογερμανικοῦ πολέμου τοῦ 1870, ποτισμένος ἀπὸ τὸν δημιουργικὸ ἀνθρωπισμὸ τοῦ 19ου αἰῶνα.

Δὲν εἶναι πολὺ γνωστὸ ὅτι τὸ 1974 συντάξε ὁ Ἰωάννης Τραυλὸς ἀρχαιολογικὸ χάρτη τῆς Ἀττικῆς σὲ κλίμακα 1:50000, κατ' ἀνάθεση τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίων Ἔργων. Ἐπάνω στὸν χάρτη σημειώθηκαν ὅλα τὰ ἀρχαῖα ποὺ εἶχαν ἐπισημάνει οἱ Γερμανοὶ ἔναν αἰῶνα πρὶν, καὶ ὅσα εἶχαν θρεθεῖ κατὰ τὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν. Μάλιστα ὁ Τραυλὸς σημείωσε καὶ τὶς περιοχὲς τῶν ἀρχαίων δήμων τῆς Ἀττικῆς σύμφωνα μὲ τὶς γνώμες ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε γιὰ τὶς θέσεις τους. Ὁ χάρτης αὐτός, χωρὶς χρώματα, προοριζόταν γιὰ ὑπηρεσιακὴ χρῆση καὶ τμήματά του μόνον, σὲ σμίκρυνση, δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Τραυλὸ στὸ μεγάλο βιβλίο του γιὰ τὴν Ἀττικὴ (*Bildlexicon zur Topographie des antiken Attika*, 1998).

Ἀνάμεσα στοὺς ἀξιωματικοὺς τοπογράφους τῆς ομάδος τοῦ Johann A. Kaupert, ποὺ ἐκπόνησαν τοὺς *Karten von Attika*, ἦταν ὁ λοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ Bernhard Steffen (1844-1891), ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἀττικοῦ ἔργου ἀνέλαβε τὴν ἀρχαιολογικὴ χαρτογράφηση τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς περιοχῆς τους. Ἡ ἐπὶ τόπου ἐργασία ἔγινε κατὰ τὰ ἔτη 1881-1882 καὶ δημοσιεύθηκε στὸ Βερολίνο τὸ 1884 ὑπὸ τὸν τίτλο *Karten von Mykenai*, μὲ ἀρχαιολογικὸ ὑπόμνημα 48 σελίδων τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου Habbo Gerhard Lolling. Τὸ ἔργο ἀποτελοῦσαν ἓνας χάρτης τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ κλίμακα 1:750 καὶ ἓνας χάρτης τῆς περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ κλίμακα 1:12500, καὶ ἦταν ἄριστο γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Ξεπεράστηκε, ὅμως, ὡς πρὸς τὴν πληρότητα καὶ ὄχι τὴν ἀκρίβεια, λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐκδόσή του. Τὸ 1886 ὁ Χρῆστος Τσουντας, ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη τῆς Ἀκαδημίας, ἀρχίζει ἀνασκαφὲς στὶς Μυκῆνες μὲ ἐντολὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τὶς ὁποῖες συνεχίζει ἐπὶ σει-

ράν ἐτῶν, μέχρι τοῦ 1909. Τὸν διαδέχονται ἄλλοι, πρώτη-πρώτη ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ἡ ὁποία ἐρευνοῦσε τὰ ἀρχαῖα ποὺ ἀποκαλύπτονταν τυχαῖα, καὶ ἀπὸ τὸ 1950 πάλι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία διὰ τοῦ Ἰωάννου Παπαδημητρίου καὶ κατόπιν τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ Διευθυντὴς τῶν ἐκεῖ ἀνασκαφῶν ἀπὸ τὸ 1988.

Ακόμη τὸ 1919 ἔκαμε ἐρευνες στὶς Μυκῆνες ὁ Ἀλέξανδρος Φιλαδελφεύς, τὸ 1921 ὁ Alan Wace, τὸ 1931 ἡ Σέμνη Καρούζου, τὸ 1952 ὁ Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης, τὸ διάστημα 1959-1969 ὁ Λόρδος Taylour καὶ τὸ διάστημα 1962-1964 ὁ Ἐφόρος Ἀρχαιοτήτων Νικόλαος Βερδελῆς. Οἱ χάρτες λοιπὸν τοῦ Steffen περιεῖχαν τὰ ἕως τὸ 1882 εὐρήματα, τὰ τεῖχη τῶν Μυκηνῶν μὲ τὸν ταφικὸ κύκλο Α, ἀναλήμματα, τοίχους, τοὺς θολωτοὺς τάφους. Εἶχε ἀλλάξει, ὅμως, μετὰ τὴν ἐκδόσή τους σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ εἰκόνα τῶν Μυκηνῶν ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν γνωστῶν μνημείων, τάφων, δρόμων, ρεῖθρων, οἰκοδομημάτων καὶ μία νέα χαρτογράφηση ἦταν ἀναγκαία. Τὴν πρόταση γιὰ τὴν ἐκπόνηση τοῦ ἄτλαντος ἔκανε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης. Ἡ πρόταση ἔγινε δεκτὴ καὶ εὐθὺς ἄρχισε νὰ ἐκτελεῖται μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς¹.

Τὸ ἔργο ποὺ σᾶς παρουσιάζω ἔγινε χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἐλληνικὴ ἐμπειρία ὡς πρὸς τὸ εἶδος του καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκτασή του. Γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῶν χαρτῶν ἀκολούθησε ἡ παραδοσιακὴ μέθοδος τῆς σχεδίασής τους μὲ τὸ χέρι. Τὸ τμήμα τοῦ κειμένου ἀρχίζει μὲ τὸν διεξοδικὸ πρόλογο τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη, ὅπου ἐκτίθεται ἡ μικρὴ ἱστορία τῆς δημιουργίας τοῦ ἄτλαντος. Ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιο Πρώιμες ἐκθέσεις γιὰ τὶς Μυκῆνες (Early accounts of Mycenae), δηλαδὴ χρονολογικὴ ἀναγραφὴ τῶν συγγραφέων καὶ περιηγητῶν ποὺ μνημονεύουν τὶς Μυκῆνες καὶ

1. Ἀρχαιολογικοὶ χάρτες περιέχονται στὴ σειρά «Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις» τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τεχνολογικοῦ Ὁμίλου (Ὁμίλου Δοξιάδη) ποὺ ἐκδόθηκε κατὰ τὴν περίοδο 1971-1978. Τὴν ἀποτελοῦν 24 τόμοι στοὺς ὁποίους ἐρευνῶνται ἀρχαιολογικῶς καὶ ἱστορικῶς πολλὲς ἀρχαῖες πόλεις καὶ ἡ περιοχὴ τους (Κορινθία, Κασσωπαία, Ἀθήρα, Σαμοθράκη, Σικωνία, Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, Τροιζηνία, Φλειασία, Ἐπιδαυρία, Ἀμφίπολις, Μεγαρίς, Θεσπρωτία, Μακρώνεια, Ἀθῆναι, Ἀττικὴ, Κρήτη, Ἑρμιονίς, Φίλιπποι, Θήρα, Μεγαλόπολις, Λέσβος, μετὰθανάτιο ἔργο τοῦ Ι. Δ. Κοντῆ).

Συστηματικὸ ἀρχαιολογικὸ ἄτλαντα τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς περιοχῆς τῆς ἐκπόνησε ἡ Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή (Sinclair Hood and William Taylor, *The Bronze Age Palace at Knossos. Plan and Sections, Supplementary Volume 13*, Thames and Hudson 1981 καὶ Sinclair Hood and David Smyth, *Archaeological Survey of the Knossos Area, Suppl. Vol. 14* Thames and Hudson 1981).

τῶν ὁποίων τὰ σχετικά χωρία ἔχουν σημασία γιὰ τὴ γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου. Παραλείπονται οἱ ποιητικὲς μνεῖες, ὅπως τοῦ Ὀμήρου ἢ τοῦ Αἰσχύλου, ἐνῶ ἐξετάζονται οἱ μαρτυρίες τοῦ Στράβωνος καὶ τοῦ Πausανία. Τὸ κεφάλαιο παρέχει τὴν εἰκόνα τῶν Μυκηνῶν, ὅπως παρουσιαζόταν στὰ μάτια τῶν ἀραιοῶν ἐπισκεπτῶν τους. Στὴν ἀφήγηση παραλείπεται, ἀπὸ παραδρομὴ πιθανῶς, ἡ πρώτη ἑλληνικὴ περιγραφή τῶν Μυκηνῶν, κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους καὶ ἡ πρώτη ἔρευνα στὸν γῶρο, ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διὰ τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη, δηλαδὴ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς πύλης τῶν λεόντων (Σύνοψις τῶν Πρακτικῶν τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1847², 136-138).

Τὸν πρόλογο καὶ τὴ χρονογραφία τῶν ἐπισκεπτῶν τῶν Μυκηνῶν ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου (σ. 9-18) μὲ τὴ συνοπτικὴ τοπογραφικὴ περιγραφή τῆς ἀκροπόλεως. Τὸ μέρος αὐτὸ ἐπιγράφεται *The Citadel* καὶ ἐννοεῖται ἡ ἐντὸς τῶν τειχῶν τῶν Μυκηνῶν περικλειόμενη περιοχὴ. Χωρίζεται σὲ μικρὰ κεφάλαια, ὅπως *Τοπογραφικὸ Ὑπόμνημα*, *Ἡ ἀκρόπολις ὡς σύνολο*, *Ἡ ἐρευνημένη περιοχὴ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως*. Τοῦτο τὸ κεφάλαιο περιλαμβάνει τὴν πύλη τῶν λεόντων, τὴ μεγάλη καὶ τὴ μικρὴ ἀνάβαση, τὴ βόρεια συνοικία, τὴ βόρεια κλιτύ, τὴ βορειοανατολικὴ ἐπέκταση, τὸ ἀνατολικὸ συγκρότημα, τὸ ἀνάκτορο, τὴν ἄνω δυτικὴ κλιτύ, τὴ νοτιοδυτικὴ συνοικία, τὸ θρησκευτικὸ κέντρο, τὴ βορειοδυτικὴ περιοχὴ.

Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου (σ. 21-38) διαλαμβάνει περὶ τῆς ἐκτὸς τῶν τειχῶν περιοχῆς. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο, *Topographical Commentary*, ἐκτίθενται τὰ ἀξιοσημεῖωτα χαρακτηριστικά, γεωγραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικά, τῆς περιοχῆς τῆς ἔξω τῶν τειχῶν ποὺ εἰκονίζονται στοὺς 12 χάρτες.

Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο ἐπιγράφεται *Chronological Commentary* καὶ διαλαμβάνει περὶ τῶν χρονολογικῶν περιόδων τῆς ἀρχαιολογίας τῶν Μυκηνῶν, περὶ τῆς γεωλογίας τῆς περιοχῆς τους, τῶν δρόμων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς στὴ χαρτογραφημένην περιοχὴ.

Ἀκολουθοῦν συστηματικὰ κεφάλαια: Οἱ οἰκίαι, οἱ θαλαμῶτοί τάφοι, τὰ νεκροταφεῖα. Μνημονεύονται ἀναλυτικῶς τὰ χαρτογραφημένα ἀρχαῖα λείψανα καὶ ἡ θέσις τους μὲ τὰ τοπωνύμια, τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ βιβλιογραφία. Τοῦτο φαίνεται ἰδιαίτερα στὰ πολυάριθμα νεκροταφεῖα τῆς περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν. Τὸ κεφάλαιο συμπληρώνεται ἀπὸ ἓναν κατάλογο τῶν 12 χαρτῶν κατὰ φύλλο. Σ' αὐτὸν περιγράφονται συνοπτικῶς τὰ λείψανα ποὺ περιλαμβάνονται στὸ κάθε φύλλο μὲ τὴ χρονολόγησή τους, μνεῖα τοῦ ἀνασκαφέως καὶ βιβλιογραφικὴ παραπομπή, ὅπου ὑπάρχει.

Τὸ τμήμα τοῦ κειμένου τοῦ ἄτλαντος ὁλοκληρώνεται μὲ δυὸ ἀκόμη μέρη. Τὸ

πρώτο είναι η Concordance of chamber tombs cemeteries (Πίνακας αντιστοιχίας των νεκροταφείων θαλαμοειδών τάφων). Περιλαμβάνονται οι άνεσκαμμένοι θαλαμοειδείς τάφοι με τη θέση τους στους χάρτες, το τοπωνύμιο της θέσης τους, ο ανασκαφέας και το έτος ανασκαφής, το διακριτικό με το οποίο δημοσιεύτηκαν, λ.χ. τάφος 1, 2, 3 αραβικό ή I, II, III λατινικό, και η πρώτη δημοσίευση του τάφου, κατά το πλείστον στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα*. Πρόκειται για έναν πολύμορφο και πολύτιμο πίνακα, στον οποίο με σαφήνεια παρουσιάζεται η εικόνα της έρευνας των νεκροταφείων των θαλαμοειδών τάφων των Μυκηνών. Οι τάφοι αυτοί άνεσκαμμένοι πολλές φορές biasτικά και δημοσιευμένοι συνοπτικά, μελετήθηκαν και πάλι από την Αγνή Σακελλαρίου και δημοσιεύτηκαν το 1985 στο μνημειώδες βιβλίο της, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών*.

Το τελευταίο μέρος του κειμένου του Άτλαντος είναι η βιβλιογραφία των Μυκηνών, η οποία περιλαμβάνει τις μάλλον σημαντικές και γενικότερης σημασίας μελέτες περί Μυκηνών και μυκηναϊκού πολιτισμού. Η βιβλιογραφία αυτή πρέπει να συνδυασθεί με τις άφθονες παραπομπές στο κείμενο του βιβλίου για μεμονωμένα εύρηματα ή έρευνες.

Οι θαυμάσιες ποιότητας χάρτες του Άτλαντος βασίζονται στους χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, αλλά είναι επεξεργασμένοι, όπως είπα, εκ νέου και χωρίζονται σε δυο μέρη: στους χάρτες της έξω της ακροπόλεως περιοχής και στους χάρτες της ακροπόλεως. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει 14 χάρτες. Οι δύο πρώτοι, εκτός αριθμώσεως, εικονίζουν, ο πρώτος ολόκληρη τη χαρτογραφημένη περιοχή σε κλίμακα 1:10.000, ο δεύτερος χάρτης, επίσης σε κλίμακα 1:10.000, περιέχει το αρχαίο οδικό δίκτυο με απεικόνιση, με άλλο χρώμα, των λειψάνων δρόμων που είχε σημειώσει ο Steffen στους δικούς του χάρτες.

Από αυτή και μόνο τη λεπτομέρεια, τους δρόμους, φαίνεται η μεγάλη πρόοδος που έγινε στην έρευνα των αρχαίων Μυκηνών από τα χρόνια του Γερμανού χαρτογράφου. Στους υπόλοιπους 12 χάρτες σε κλίμακα 1:5.000 σημειώνονται λεπτομερώς τα αρχαία λείψανα. Όπου αυτά είναι πυκνά, λ.χ. συστάδες τάφων, αναλύονται σε εκτός αριθμώσεως τμήματα χαρτών, σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα. Στους ειδικότερους αυτούς αποσπασματικούς χάρτες δηλώνονται με διάφορο χρώμα οι τάφοι που έρευνσε ο Τσουντας, ο Wace, ο Μυλωνάς και η Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Στο δεύτερο μέρος των χαρτών απεικονίζεται η ακρόπολις των Μυκηνών, δηλαδή τα εντός των τειχών της αρχαίας πόλης έρείπια. Ο πρώτος χάρτης είναι εκτός αριθμώσεως και εικονίζει το σύνολο του μεγάλου έρειπιώνος, κάτι που δεν είχε γίνει έως τώρα. Επειδή είναι σε μικρή κλίμακα, 1:1000, αναλύθηκε σε έννέα φύλλα

σέ κλίμακα 1:400. Στους μερικούς αυτούς χάρτες φαίνονται με σαφήνεια τὰ ἐρείπια καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς τους καὶ σημειώνονται, με μεγάλη πυκνότητα, τὰ ὑψόμετρα τὰ ὅποια δείχνουν τις ἐλαφρὲς καὶ συνεχεῖς ἀλλαγές τῶν κλίσεων τοῦ ἐδάφους, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν με ἰσοῦψεῖς γραμμὲς ἢ ἀνάγλυφο.

Τὸ ἔργο τελειώνει με ἓνα πῖνακα σχεδίων, τὰ ὅποια εἰκονίζουν τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Ἀτρέως καὶ ἓναν τυπικὸ θαλαμωτὸ τάφο, καὶ με ἑννέα πίνακες φωτογραφιῶν τοπίων καὶ ἐρειπίων τῶν Μυκηνῶν, ὅχι τῶν διασῆμων καὶ τῶν γνωστών, ὅπως ἡ πύλη τῶν λεόντων καὶ τὰ κυκλώπεια τεῖχη, ἀλλὰ πρῶτα-πρῶτα τοῦ τοπίου τῶν Μυκηνῶν καὶ κατόπιν τῆς φυτείας, τῶν ἀρχαίων λατομεϊῶν, τῶν θαλαμωτῶν τάφων.

Ὁ Bernhard Steffen, στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένος ὁ Ἀτλας, ὑπῆρξε πρωτοπόρος, ἀλλὰ τὸ ἔργο του γιὰ τις Μυκῆνες ξεπεράστηκε ἐκ τῶν πραγμάτων, ἥδη ἐνῶ αὐτὸς θρῖσκotan στὴ ζωὴ. Οἱ συντελεστὲς τοῦ νέου ἔργου καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γνωρίζουν ὅτι καὶ αὐτὸ θὰ ξεπεραστεῖ, ἀλλὰ ἔπειτα ἀπὸ πολλὰς δεκαετίες καὶ ἐφ' ὅσον ἐξακολουθήσει νὰ ὑπάρχει ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τις Μυκῆνες. Γιατί, δὲν σὰς διαφεύγει, τις τελευταῖες δεκαετίες ἓνα νέο πνεῦμα ἔχει ἀρχίσει νὰ καταλαμβάνει τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία, ξένο πρὸς τὴν παράδοσή της, τὴν παράδοση ἐκεῖνη ποὺ δημιουργήσαν οἱ ἀρχαιολόγοι τοῦ παρελθόντος, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μνημόνευσα προηγουμένως ἀρκετούς. Ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς τοῦ νέου πνεύματος, βαρβάρου καμὶὰ φορὰ ὡς πρὸς τις ἐκδηλώσεις του, εἶναι οἱ ἴδιες οἱ Μυκῆνες, οἱ ὁποῖες ὑφίστανται, ἐξ αἰτίας τοῦ πακτωλοῦ τῶν εὐρωπαϊκῶν προγραμμάτων, εἰσβολὴ ἐκ μέρους ἀνθρώπων ἀμούσων, ὅπως θὰ τοὺς χαρακτηρίζε ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος.

Ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τις Μυκῆνες, ἔρχονται στὸ νοῦ μας οἱ πρῶτοι στίχοι ἀπὸ τὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου, τὰ λόγια τοῦ φύλακος, τοῦ φρουροῦ ἐκεῖνου ποὺ σκαρφάλωμένος στὴ στέγη τοῦ ἀνακτόρου ἀγνάντευε πέρα, μακριά, νύχτες ἀτέλειωτες, νὰ ἰδεῖ τὸ φωτεινὸ σημάδι, ὅτι ἔπεσε ἡ Τροία:

Καὶ νῦν φυλάσσω λαμπάδος τὸ σύμβολον,
αὐγὴν πυρὸς φέρουσιν ἐκ Τροίας φάτιν
ἀλώσιμόν τε βάξιν·

ἢ ὅπως τὸ μετέφρασε ὁ Ἰωάννης Γρυπάρης
Κι' ἀκόμα καρτερῶ τὸ σύνθημα τῆς φλόγας,
τὴ λάμψη τῆς φωτιᾶς, νὰ φέρῃ ἀπ' τὴν Τρωάδα
τὴν εἶδηση πὼς πάρθηκε·

Στόν τόπο αὐτὸν μὲ τις τόσες ἀναμνήσεις, ζωντανὲς στοὺς στίχους τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Αἰσχύλου, καὶ τὸ ξαναζωντάνεμά του μὲ τις ἀνασκαφές, ἔγιναν λίγους μῆνες πρὶν, Ἰούλιο, Αὐγουστο, ἔργα τουριστικῆς ἀξιοποίησης, ποὺ δημιουργήσαν στὰ ἐρείπια τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν «ἐξώφθαλμες ἀσχήμιες καὶ αὐθάδεις ἐπεμβάσεις», οἱ ὁποῖες «ἀλλοιώνουν τὸ τοπίο», «διασποῦν τὴν ἐνότητα τῶν ἀρχαίων καταλοίπων καὶ τὰ υποβιβάζουν σὲ ἀπολύτως δεύτερη μοῖρα». Τὰ ἔργα αὐτὰ ἔγιναν, μὲ τὴν ἐγκριση, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 2004, τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ἔγιναν παρὰ τις γνώμες τῶν ἐπιστημονικῶς ἀρμοδίων, ἀπὸ ὑπηρεσιακὰ πρόσωπα ἀνίδεα ἱστορίας, ἀρχαιολογίας καὶ παραδόσεως. Ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι στὴν Ἑλλάδα τὸ ἄσχημο καὶ τὸ κακὸ ἔχει ἰσχύ καὶ δύσκολα ξεριζώνεται. Ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης, ὡς Πρόεδρος τῆς Αἰκαδῆμίας, ὡς ἀρχαιολόγος καὶ ὡς Διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Μυκηνῶν, ἔκανε πολλὰ προσπάθειες γιὰ νὰ ματαιώσῃ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἔργων. Δὲν εἰσακούστηκε, ὅμως, ἀπὸ τοὺς ἀδαεῖς ἀρχαιολόγους, ἀρχιτέκτονες, μηχανικούς. Ὅλα ἔγιναν μὲ ὀλυμπιακὴ σπουδὴ. Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἐνήργησε μὲ τὴ σειρά της καὶ ἤλπιζε ὅτι οἱ ἐνέργειές της δὲν θὰ εἶχαν τὴν τύχη ἐκείνων ποὺ ἔκανε γιὰ τὸ πεδίο τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, τὸ ὁποῖο χάθηκε ὀριστικῶς σκεπασμένο μὲ τὸ τσιμέντο τῶν κέντρων ἀναψυχῆς ποὺ ἐτοιμάζονται. Διαψεύστηκε, ὅμως, καὶ αὕτῃ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, γιατί τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο καὶ πάλι ἀποφάσισε ὅτι τὰ ἔργα ποὺ ἔγιναν, ὅχι μόνον δὲν ἔβλαπταν, ἀλλὰ ἀντίθετα ἦσαν πρὸς ὄφελος τῶν ἀρχαίων, κάτι ποὺ δὲν τὸ βλέπουμε ἢ δὲν τὸ καταλαβαίνουμε.

Τὰ σημάδια τῆς κακομεταχείρισης τῶν μνημείων τῶν Μυκηνῶν εἶναι πολλὰ καὶ χρειάζεται γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἰδιαίτερη διαπραγμάτευση. Τώρα, θέμα μας εἶναι Ὁ Ἀρχαιολογικὸς Ἀτλας τῶν Μυκηνῶν, ἔργο πρωτοπόρο καὶ μοναδικὸ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη. Χαίρω γιὰ τὴν πραγματοποίησή του καὶ χαίρω ἀκόμη διότι ἔγινε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ὡς μικρὸ δείγμα τῆς μέριμνάς της γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὴν παράδοση. Ὁ Ἀτλας τῶν Μυκηνῶν εἶναι τὸ πρῶτο χαρτογραφικὸ ἀρχαιολογικὸ ἐλληνικὸ ἔργο καὶ κατὰ τις κρίσεις τῶν ἐδικῶν ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα γιὰ παρόμοια ἔργα. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔχει τὴ γνώση καὶ τίς δυνάμεις γιὰ τὴν ἐκπόνηση καὶ ἄλλων, ἀλλὰ γι' αὐτὸ χρειάζεται τὴ συνδρομὴ ἐκείνων ποὺ ἐννοοῦν τὴ σημασία τέτοιων ἐγχειρημάτων, πρῶτα-πρῶτα τοῦ κράτους.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2005

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Τῶν Δωριέων κοιτίδα, γένεση καὶ μετανάστευση, μέρος Α', ὑπὸ τοῦ
Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου*.

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς γνωρίσω τὸ πόρισμα ἐρευνᾶς μου γιὰ τὸν τόπο καὶ τὸν
χρόνο γενέσεως τοῦ δωρικοῦ ἔθνους, καθὼς καὶ γιὰ τὴ διείσδυση μεταναστευτι-
κῶν ομάδων τοῦ στὴν Πελοπόννησο.

Τὸ κείμενο τῆς ἀνακοινώσεως συγκροτεῖται ἀπὸ ἀποσπάσματα τοῦ κεφαλαί-
ου περὶ τῶν Δωριέων τῆς ὑπὸ δημοσίευση μονογραφίας μου *Ethnè grecs à l'âge
du Bronze*. Ἡ ἀνακοίνωση ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: 1) Κριτικὴ τῶν θεωριῶν
καὶ 2) Ψήγματα αὐθεντικῶν ἀναμνήσεων μέσα σὲ ἱστορικοὺς μύθους. Θὰ παρου-
σιασθεῖ σὲ ἰσάριθμες συνεδρίες.

* MICHEL SAKELLARIOU, *Berceau, origine et migration des Doriens (Partie I)*.

Συντομογραφίες:

AA Archäologischer Anzeiger

ABSA Annual of the British School at Athens

AC Antiquité Classique

AJA American Journal of Archaeology

AÖAW Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien.

Phil.-Hist. Klasse

BICS Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London

FD E. Hansen, Fouilles de Delphes.

FGrHF. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*

G&R Greece and Rome

GGM C. Müller, *Geographi Graeci Minores*

Α'

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

Στὸ μέρος τοῦτο δὲ ἐπισκοπήσω κριτικά, πρῶτα μὲν τὴν ἐπικρατοῦσα θεωρία γιὰ τὴν κοιτίδα, τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ μετανάστευση τῶν Δωριέων, ἔπειτα δὲ τις δύο ἀντίθετες πρὸς αὐτὴν θεωρίες.

Ἐναντι καὶ τῶν τριῶν θεωριῶν τοποθετοῦμαι, ἐν συνόψει, ὡς ἑξῆς: Γενικῶς, δὲν υἱοθετῶ καμμία ἀπὸ αὐτές, ἀλλὰ εἰσηγοῦμαι μία ἄλλη ἀπὸ ἄκρου σὲ ἄκρο διαφορετική. Διαπιστώνω ὅτι ἡ ἐπικρατοῦσα θεωρία διαφέρει ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ προκύπτει ἀπὸ μία μελέτη τοῦ συνόλου τῶν στοιχείων ποὺ μᾶς προσφέρονται ἀπὸ τις ἀρχαῖες πηγές σὲ συνδυασμὸ μὲ πρόσφατα διαλεκτολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Τοῦτο δέ, ἐπειδὴ ἐξ ἀρχῆς μὲν στηρίχθηκε σ' ἐλάχιστα ἐκ τῶν ὡς ἄνω στοιχείων καὶ διαμορφώθηκε ὑπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς συγκεκριμένης πολιτικῆς ιδεολογίας, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ ἐπηρέασε τὴν ἐρμηνεία τῶν διαλεκτολογικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Ἐκ τῶν θεωριῶν ποὺ ὀρθώθηκαν ἐναντίον τῆς ἐπικρατοῦσας, ἡ παλαιότερη, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀποφάνθηκε δογματικὰ ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν μπορούσαν νὰ ἔχουν ἀναμνήσεις γεγονότων ἀρχαιότερων τοῦ ἀλφειοῦ, καὶ συνεπῶς ὅλες οἱ σχετικὲς πληροφορίες εἶναι φανταστικές, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἔβαλε στὴ θέση τοὺς προϊόντα τρωτῶν συλλογισμῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ νεότερη ἐκ τῶν ἀρνητικῶν θεωριῶν δὲν μὲ πείθει, ἐπειδὴ νομίζει ὅτι ἀποδεικνύει τὸ μὴ ἱστορικὸν τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως βάλλοντας ἐναντίον τῆς ἐπικρατοῦσας θεωρίας, ἡ ὁποία, τὸ ἐπαναλαμβάνω, εἶναι ἓνα νεότερο κατασκευάσμα, καὶ ἀπαξιώνοντας δογματικὰ τὸ σύνολο τῶν ἀρχαίων εἰδήσεων, χωρὶς νὰ τις μελετήσῃ.

HZ Historische Zeitschrift

MAB Miscellanea Academica Berolinensia

MH Museum Helveticum

NJ Neue Jahrbücher für das klassische Altertum

PdP Parola del Passato

RE Pauly, Wissowa, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*

RFIC Rivista di Filologia e di Istruzione Classica

RhM Rheinisches Museum für Philologie

SGDI H. Collitz, Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften.

SMEA Studi Micenei ed Egeo-Anatolici

SÖAW Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien

Ἡ ἐπικριτική τοποθέτησή μου ἔναντι ὅλων τῶν ὡς ἄνω θεωριῶν προκύπτει ἀπὸ λεπτομερῆ κριτική τῶν ἐπιχειρημάτων τους.

Α. Η ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΕΩΡΙΑ

Διατυπωμένη γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν K. O. Müller στὸ μεγάλο ἔργο του γιὰ τοὺς Δωριεῖς, περὶ τὰ μέσα τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα¹, καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ ἄλλους Γερμανοὺς ἱστορικοὺς, γλωσσολόγους καὶ ἀρχαιολόγους, ἡ ἐπικρατοῦσα θεωρία βεβαιώνει ὅτι οἱ Δωριεῖς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἢ τέσσερες μεγάλους κλάδους τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι δημιουργήθηκαν ἐκτὸς Ἑλλάδος πρὶν ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν μεταναστεύσει πρὸς Νότον, καὶ φαντάζεται τοὺς Δωριεῖς νὰ εἰσβάλλουν στὴν Ἑλλάδα, πολυάριθμοι, μαχητικοί, καταστρέφοντας τὸν κόσμο ποὺ περιγράφουν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Αὐτὴ ἡ θεωρία βασίσθηκε σὲ τρία θάθρα, ὅλα ἀδεμελιώτα.

Τὸ πρῶτο θάθρο ἔγκειται σὲ μία ἀρχαία ἰδέα, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Δωριεῖς συνίστασαν ἓνα πολυπληθῆ κλάδο τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἰδέα ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ πολλὰ ἄλλα ἀρχαῖα δεδομένα, φαίνεται δὲ ὅτι σχηματίσθηκε κατὰ τὴν ἀρχαῖκή ἐποχὴ καὶ ἐνισχύθηκε ἐν συνεχείᾳ λόγῳ τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῆς δωρικῆς διασπορᾶς καὶ τῆς σημασίας πλείστων δωρικῶν κρατῶν ὡς πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, πολιτιστικῶν καὶ ἀποικιακῶν παραγόντων. Δηλαδή ὁ Müller καὶ οἱ συνεχιστές του πρόβαλαν στὸ προϊστορικὸ παρελθὸν μία ἰδέα καὶ μερικὲς πραγματικότητες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, καὶ τοῦτο σὲ πείσμα ἄλλων ἀρχαίων δεδομένων, μάλιστα δὲ τῶν μαρτυριῶν ποὺ ἀναφέρονται συγκεκριμένα στὴ δωρικὴ μετανάστευση.

Τὸ δεύτερο θάθρο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἰδεολογήματα ποὺ γεννήθηκαν τὸν πρῶτο 19ον αἰῶνα: τὴν παράσταση τῶν Δωριέων ὡς μιᾶς ράτσας καθαρῆς ἀπὸ προσμείξεις, καὶ γιὰ τοῦτο ἄλκιμης, καὶ τὴν τοποθέτηση τῆς κοιτίδας τους μακριὰ ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ Ἑλλάδα. Καὶ τὰ δύο τοῦτα ἰδεολογήματα προέκυψαν ἀπὸ μία διαδικασία ποὺ ἄρχισε μὲ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Σπάρτης σὲ πρότυπο τοῦ πρωσικοῦ милитарισμού καὶ ἀπὸ τὸν παραλληλισμὸ τῶν Δωριέων μὲ τοὺς “μὴ παρακμασμένους βορείους λαούς”². Ἐκεῖ δεμελιώθηκε ὁ ἰσχυρισμός, ἀντίθετος μὲ τίς

1. K. O. Müller, *Die Dorier*, II, 1824, 46 κεξ = 1844², 47 κεξ.

2. E. Will, *Doriens et Ioniens. Essai sur la valeur du critère ethnique appliqué à l'étude de l'histoire et de la civilisation grecques*, 1956, σποραδικά, A. Schnapp-Gourbeillon, στὸ Cl. Mossé, *La Grèce ancienne*, 1986, 43 κεξ.

μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων πηγῶν, ὅτι οἱ Δωριεῖς ἔμειναν στὴν κεντρικὴ Εὐρώπῃ ἕως τὸν καιρὸ ποὺ ὤρμησαν ἐναντίον τῶν κρατῶν τῆς Ἑλλάδος ποὺ ὕμνησε ὁ Ὅμηρος καὶ τὰ συνέτριψαν, ἐπειδὴ τὰ ἐκεῖ ἐλληνικὰ φύλα εἶχαν ἀναμειχθεῖ μὲ προελληνικά, τὸ δὲ προκύψαν μείγμα εἶχε μειωμένη ρώμη. Οἱ ἀρχικὲς ὑπερβολὲς αὐτοῦ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ σχήματος ἀπαλύνθηκαν καὶ στὸ τέλος ἐγκαταλείφθηκαν. Ἀλλὰ ἡ ἐπίδρασή τους ἔμεινε ἀδικτη ἀναφορικὰ μὲ τὴ θέσῃ τῆς ἐστίας τῶν Δωριέων ἐκτὸς τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου.

Τὸ τρίτο βᾶθρο κατασκευάσθηκε, μετὰ τὰ δύο προηγούμενα, ἀπὸ διαλεκτολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ πορίσματα ἐρευνῶν ποὺ διεξήχθησαν ἀπὸ τις τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἔπειτα. Ἑρμηνευόμενα ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ιδεολογημάτων ποὺ προηγήθηκαν, φάνηκαν νὰ τὰ ἐπιβεβαιώνουν.

— Οἱ γλωσσολόγοι διαπίστωσαν τὴ στενὴ συγγένεια τῆς δωρικῆς διαλέκτου μὲ τὴ λοκρικὴ, τὴ φωικικὴ, τὴν αἰτωλικὴ, τὴν ἀκαρνανικὴ, καθὼς καὶ μὲ τὶς διαλέκτους τῆς πελοποννησιακῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἀχαΐας Φθιώτιδος, ἀλλὰ καὶ τὴ μερικὴ συγγένειά της μὲ τὴ βοιωτικὴ καὶ τὴ θεσσαλική. Οἱ ἴδιοι διαίρεσαν τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀρχικὰ σὲ τέσσερες βασικὲς διαλέκτους (τὴν ἰωνικὴ-ἄττικὴ, τὴν ἀρκαδο-κυπριακὴ = ἀχαϊκὴ, τὴν αἰολικὴ καὶ τὴ δωρικὴ + βορειο-δυτικὴ), ἔπειτα σὲ τρεῖς κλάδους (τὴν ἰωνικὴ-ἄττικὴ, τὴν κεντρὴ [αἰολικὴ + ἀρκαδο-κυπριακὴ = ἀχαϊκὴ] καὶ τὴ δωρικὴ + βορειοδυτικὴ) καὶ σημείωσαν τὴν ἐμφάνισι, σὲ διάφορες ἐλληνόφωνες περιοχές, μερικῶν φαινομένων ἀσύμφωνων πρὸς τοὺς φωνολογικοὺς καὶ μορφολογικοὺς κανόνες τῆς τοπικῆς διαλέκτου, σύμφωνων ὅμως μὲ ἐκείνους κάποιας ἄλλης ἐλληνικῆς διαλέκτου. Βάσει αὐτῶν τῶν ἐπιστημάνσεων, οἱ γλωσσολόγοι κατέληξαν στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: 1) Ἡ δωρικὴ καὶ οἱ συγγενικὲς διάλεκτοι, ποὺ ὀνομάσθηκαν συνολικὰ “βορειοδυτικὲς”, προέκυψαν ἀπὸ μίᾳ παλαιότερῃ ἐνιαίᾳ διάλεκτο, ποὺ ἀποκλήθηκε “δυτικὴ ἐλληνικὴ”. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἐπέσυρε τὴν ιδέα ὅτι “δωρικὴ μετανάστευσι” σήμαινε μετακίνηση ἐνὸς μεγάλου πλήθους Ἑλλήνων. 2) Οἱ σποραδικὲς ἐμφάνεισις ἰωνιζόντων ἢ αἰολιζόντων ἢ ἀρκαδιζόντων = ἀχαϊζόντων διαλεκτικῶν φαινομένων ἐκτός, ἀντιστοίχως, τῶν περιοχῶν ὅπου ἐπικρατοῦσαν οἱ οἰκτεῖς διάλεκτοι ἀνάγονταν σὲ παλαιότερους πληθυσμοὺς ἰωνόφωνους ἢ αἰολόφωνους ἢ ἀρκαδο(αχαϊό)φωνους οἱ ὅποιοι ἐπικαλύφθηκαν ἀπὸ ἐπὶ πληθους, τοὺς καὶ χροῆστες τῆς διαλέκτου ποὺ ἐπικράτησε. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἔδωσε λαβὴ στὴ διατύπωση ἐνὸς ἐρμηνευτικοῦ μοντέλου: ὑποστρώματος καὶ ἐπιστρώματος. 3) Κατὰ συνέπεια τοῦ προηγουμένου συμπεράσματος, ἔγινε δεκτὸ ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ διακριτικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τριῶν πρωτογενῶν ἐλληνικῶν διαλέκτων,

ιωνικής, “κεντρώας” και “δυτικής”, διαμορφώθηκαν εκτός Ελλάδος και, επομένως, ότι το ίδιο ίσχυε για την αρχή, αντιστοίχως, των Ίωνων, των “Κεντρώων” και των “Δυτικών”. 4) Με το πού υποτέθηκε ότι οι ως άνω έλληνικοί κλάδοι διαμορφώθηκαν εκτός Ελλάδος και παρατηρήθηκε (α) ότι ίχνη ιωνικού υποστρώματος εμφανίζονται τόσο σε “κεντρώες” όσο και σε “δυτικές” διαλέκτους, (β) ότι ίχνη “κεντρώου” υποστρώματος εμφανίζονται σε “δυτικές” διαλέκτους και (γ) ότι το μοναδικό ιωνικό ιδίωμα στη μητροπολιτική Ελλάδα, το αττικό, δέν παρυσιάζει κανένα ίχνος οίουδήποτε υποστρώματος, όχι μόνον έμπεδώθηκε ή πεποιθήση ότι “Δυτικοί” έφθασαν στην Ελλάδα τελευταίοι, αλλά και ότι οι “Κεντρώοι” προηγήθηκαν από τους “Δυτικούς”, οί δέ Ίωνες ήλθαν πριν από όλους.

— Οί αρχαιολόγοι πού μελετούσαν τίς καταστροφές των μυκηναϊκών ανακτόρων και λοιπών θέσεων, καθώς και τὰ έπακόλουθα αυτών των καταστροφών — από την πενία και τη δημογραφική συρρίκνωση έως τους νεωτερισμούς (γεωμετρικό ρυθμό, χρήση σιδήρου αντί χαλκού, ταφή των νεκρών αντί της καύσεως) — έβρηκαν έτοιμους υπεύθυνους για όλ’ αυτά στους Δωριείς και λοιπούς “Δυτικούς”, ήδη θεωρουμένους ως πολεμοχαρείς, μή εκλεπτυσμένους και όλως άμέτοχους του μυκηναϊκού πολιτισμού.

— Τέλος, οί ιστορικοί, άποδεχόμενοι τὰ ως άνω συμπεράσματα των γλωσσολόγων και των αρχαιολόγων, τὰ συστηματοποιούσαν χωρίς νά λαμβάνουν ύπ’ όψη και τίς όλως διαφορετικές ειδήσεις αρχαίων πηγών.

Έτσι σφυρηλατήθηκε και έμπεδώθηκε ή ιδέα μιās μεγάλης κλίμακας μεταναστεύσεως των “Δωριέων” ή “Δυτικών”, πού ήλθαν από τὰ βόρεια Βαλκάνια ή, έστω, από τη νότια Ίλλυρία, κατατρόπωσαν τὰ ισχυρά βασίλεια της μυκηναϊκής Ελλάδος, είσήγαγαν τον “άπλοϊκό” γεωμετρικό ρυθμό, έφεραν όμως επίσης την έπεξεργασία του σιδήρου και την ταφή.

Αργότερα αυτές οί ιδέες υπέστησαν τροποποιήσεις:

— Πρώτον και κυρίως, τὰ αρχικά αρχαιολογικά πορίσματα άμφισβητήθηκαν και τελικά έγκαταλείφθηκαν τó ένα μετά τó άλλο. Νεότερες έρευνες άποσυνέδεσαν τίς μεταναστεύσεις των Δωριέων και λοιπών “Δυτικών Έλλήνων” από τους ως άνω σημαντικούς νεωτερισμούς. Έξ άλλου διαπιστώθηκε ότι μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων εμφανίζονται σημεία πολιτιστικής συνέχειας πού ύποδεικνύει συνέχεια και στη σύνθεση του πληθυσμού. Παρ’ όλα τούτα όμως, λίγοι, σχετικά, σκέφθηκαν νά προχωρήσουν σ’ αναθεώρηση της παραδεδομένης θεωρίας περί δωρικής μεταναστεύσεως. Σύμφωνα με την πιο σημαντική αναθεωρημένη πρόταση, οί Δωριείς και τὰ λοιπά “δυτικά” φύλα

είσχωρησαν στήν Πελοπόννησο αρκετά αργότερα από την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων, έπωφελούμενοι από την άρραίωση του πληθυσμού και την υποβάθμιση των άμυντικών δυνατοτήτων του.

– Στο διαλεκτολογικό πεδίο, ή αποδοχή μιας μαζικής εισβολής στήν Έλλάδα φύλων που μιλούσαν τη δωρική και τις λοιπές “δυτικές” διαλέκτους δεν άμφισβητήθηκε μέχρι των πρώτων έρευνών των μυκηναϊκών κειμένων που έχουν γραφεί με στοιχειά της Γραμμικής Β. Έκτοτε έγινε δεκτό ότι οι διάλεκτοι της ελληνικής γλώσσας άρχισαν να διαφοροποιούνται όχι εκτός, αλλά εντός της ελληνικής χερσονήσου και, κατά συνέπεια, ότι όλοι οι Έλληνες έφθασαν εκεί συγχρόνως. Ώστόσο παρέμεινε ή απόδοση στο έθνικό όνομα “Δωριείς” και στον όρο “δωρική μετανάστευση” διαστάσεων πολύ μεγαλύτερων από εκείνες που υποδεικνύουν οι αρχαίες πηγές. Πράγματι, όπως θά δούμε, αυτές διαστέλλουν κατηγορηματικά τους Δωριείς από τους Βοιωτούς, τους Θεσσαλούς, τους Αιτωλούς, τους Φωκείς, τους Λοκρούς, τους Αινιάνες και άλλους και περιγράφουν μόνον τους Δωριείς ως διαιρουμένους σε τρεις φυλές, με τα όνόματα Ύλλεις, Δυμάνες και Πάμφυλοι, γεγονός που επιβεβαιώνεται από πολυάριθμες επιγραφές προερχόμενες από διάφορες περιοχές της δωρικής εξαπλώσεως. Επί πλέον τούτων, οι πηγές εμφανίζουν τους Δωριείς να εκκινούν, όχι εκτός της ελληνικής χερσονήσου ή από τις παρυφές της, αλλά από τη Δωρίδα, και περιγράφουν τις κύριες μεταναστευτικές ομάδες τους ως ολιγάνθρωπες.

ΘΕΩΡΙΕΣ ΠΟΥ ΑΡΝΟΥΝΤΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΩΡΙΚΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΩΣ

Θεωρία που ταυτίζει τους Δωριείς με τους Άχαιούς

Την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και τις δύο πρώτες του 20ού άμφισβητήθηκε ή ιστορικότητα της δωρικής μεταναστεύσεως και παράλληλα υποστηρίχθηκε ότι οι ονομαζόμενοι κατά τους ιστορικούς χρόνους Δωριείς κατάγονταν από τους Άχαιούς των όμηρικων έπων. Αύτη ή άποψη διατυπώθηκε ως πτυχή ενός δόγματος, κατά το οποίο καμμία από τις ελληνικές παραδόσεις για γεγονότα αρχαιότερα της καθιερώσεως του ελληνικού αλφαβήτου δεν άπχει άναμνήσεις ιστορικών γεγονότων, αλλά είναι είτε λαϊκοί μύθοι είτε λόγιες κατασκευές. Οι εισηγητές αύτου του δόγματος διακήρυτταν με βεβαιότητα ότι οι Έλληνες της αλφabetικής εποχής δεν μπορούσαν να έχουν άναμνήσεις για ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν προ της χρήσεως του αλφabetήτου και, κατά

συνέπεια απέκλειαν ἐκ τῶν προτέρων τὴ δυνατότητα μεταδόσεως ἱστορικῶν ἀναμνήσεων διὰ τῆς προφορικῆς ὁδοῦ. Πρόκειται γιὰ ἓνα δόγμα σχολῆς, ποὺ διατύπωσε καὶ πρῶτος ἐφάρμοσε ὁ K. J. Beloch, ἀκολοθούμενος κυρίως ἀπὸ μαθητὲς του στὸ πανεπιστήμιον τῆς Ρώμης, ὅπου δίδαξε ὁ κατὰ πάντα τὰ ἄλλα μεγάλος καὶ θετικὰ ρηξικέλευθος Γερμανὸς ἱστορικός. Συνεπείς σ' αὐτὸ τὸ δόγμα, ὁ Beloch καὶ οἱ συνεχιστὲς του, θεώρησαν μάταιον τὸ νὰ διερωτηθοῦν χωριστὰ γιὰ κάθε παράδοση, ἐὰν εἶναι φανταστικὴ ἢ γνήσια, καὶ τὸ νὰ ὑποβάλουν σὲ κριτικὸ ἔλεγχο τὶς σχετικὲς πληροφορίες. Δηλαδὴ αὐτοστερήθησαν, ἀναφορικὰ μὲ τὸ σύνολο τῶν προαλφάβητικῶν γεγονότων, τοῦ δοκιμασμένου ἐργαλείου τοῦ ἱστορικοῦ, τῆς κριτικῆς τῶν πηγῶν.

Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀρνιόνταν δογματικὰ τὴ δυνατότητα τῶν Ἑλλήνων νὰ διατηροῦν ἀναμνήσεις γεγονότων ἀρχαιοτέρων τοῦ ἀλφάβητου, οἱ ἀμφισβητοῦντες τὴν ἱστορικότητα τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως ἐπικαλέσθησαν ὀρισμένα ἐπιχειρήματα³. Ἀναφέρω τὰ κυριότερα: (α) Ἡ ἔκτασις τῆς Δωρίδος ἦταν ἀσήμαντη. Ἦταν λοιπὸν ἀδύνατον γιὰ μετανάστες ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ αὐτὴν νὰ κατακτήσουν τόσες χώρες στὴν Πελοπόννησο. Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ἔγινε ἡ δωρικὴ μετανάστευσις, ἀλλὰ συνεπάγεται ὅτι ἡ Δωρίς τῶν ἱστορικῶν χρόνων δὲ θὰ ἦταν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως ἡ μοναδικὴ πηγὴ ἀριθμοῦ ἀνδρῶν ἱκανῶν νὰ κατακτήσουν διὰ μιᾶς τὴν Ἀργολίδα, τὴ Λακωνία καὶ τὴ Μεσσηνία. Αὐτὴ ἡ ἐκτίμησις ἀναιρεῖται ἐν ὄψει τῶν ἐξῆς δεδομένων ἀπὸ ἔγκυρες, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀρχαῖες εἰδήσεις, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες οἱ Δωριεῖς ποὺ εἰσχώρησαν στὴν Πελοπόννησο, μολονότι προέρχονταν ἀπὸ περιοχὴ ἐκτάσεως μεγαλύτερης ἀπὸ τὴ Δωρίδα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἦσαν πάντως ὀλιγάριθμοι, ἡ δὲ Κορινθία, ἡ Ἀργολίς, ἡ Λακωνία καὶ ἡ Μεσσηνία δὲν κατακτήθηκαν ἐξ ὁλοκλήρου εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ σὲ διάστημα γενεῶν (πιὸ κάτω, σελ. 52, 54-55, 60). (β) Σύμφωνα μὲ ὁμηρικὰ μαρτυρίαι, οἱ Λοκροὶ χρησιμοποιοῦσαν ἐλαφρὰ ὅπλα. Ἄρα τὸ ἴδιον θὰ συνέβαινε μὲ τοὺς κατοίκους τῆς γειτονικῆς Δωρίδος. Γεγονὸς ποὺ δὲ θὰ ἐπέτρεπε σ' αὐτοὺς νὰ νικήσουν τὰ βαρεῖα

3. K. J. Beloch, *RhM*, ν. σ. 45, 1890, 555-598, ἴδιος, *Griechische Geschichte*, I 1, 1893, 146 κεξ. = 1912², 76-98, V. Costanzi, *RFIC*, 45, 1914, 546-547, L. Pareti, *Storia di Sparta arcaica*, I, 1917, 66 κεξ., 81 κεξ., 86 κεξ., 92, 96 sqq., 101 κεξ. 108 κεξ., 114-115, καὶ σποραδικά, U. Kahrstedt, *NJ*, 22, 1919, 71-75, G. de Sanctis, *Storia dei Greci*, I, 1940, 154 = 1954¹, 76-79, 1961⁶, 76-79, 164, 485, C. G. Thomas, *SMEA*, 19, 1978, 77, 87. - Ἡ ἱστορικότητα τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως ἀμφισβητήθηκε ἡδὴ ἀπὸ τὸν B. Niese, *HZ*, 43 = ν. σ., 7, 1880, 389.

όπλισμένα στρατεύματα τών μεγάλων κρατῶν στήν Ἀργολίδα, στή Λακωνία καί στή Μεσσηνία καί νά ἀλώσουν τίς ὀχυρωμένες ἀκροπόλεις τους. Αὐτό τὸ ἐπιχείρημα ἔπαψε νά ἰσχύει ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἔγινε πολλαπλὰ φανερό ὅτι οἱ Δωριεῖς εἰσχώρησαν στήν Πελοπόννησο πολὺ καιρὸ μετὰ τὴν κατάρρευση τῶν μυκηναϊκῶν δυνάμεων (πιὸ κάτω, σελ. 37-38, 53). (γ) Οἱ ἀρχαῖες πηγές μιλοῦν μόνον γιὰ “κάθοδο τῶν Ἡρακλειδῶν”, ὅχι καί γιὰ δωρική μετανάστευση πού εἶναι ἓνα μοντέρνο κατασκευάσμα. Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἀβάσιμο: οἱ πηγές τοποθετοῦν τοὺς Ἡρακλειδῆς ἐπὶ κεφαλῆς πολεμιστῶν πού ρητὰ ὀνομάζουν Δωριεῖς (πιὸ κάτω, σελ. 55-59).

Διαφέροντας ἀπὸ τὰ τρία προηγούμενα ἐπιχειρήματα (α-γ), τὰ ἐπόμενα (δ-θ) ἀμφισβητοῦν ἔμμεσα τὴν ἱστορικότητα τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως. Κύρια ἀποστολὴ τους εἶναι νά ὑποστηρίξουν τὴν ταυτότητα τῶν Δωριέων μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς. Δύο ἀπὸ αὐτὰ συνεργάζονται μεταξύ τους. (δ καί ε) Οἱ θεομοὶ πού θεωροῦνται χαρακτηριστικοὶ τῶν Δωριέων δὲν εἶναι πραγματικὰ πανδωρικοί, ἀφοῦ δὲν ἀπαντοῦν σ' ὅλες τίς δωρικές πόλεις. Ἐπίσης ἀβάσιμη εἶναι ἡ σύνδεση τοῦ Ἡρακλῆ καί μερικῶν ἄλλων θεῶν ἀποκλειστικὰ μὲ τοὺς Δωριεῖς. Τὰ δύο τοῦτα ἐπιχειρήματα ἀποβλέπουν προφανῶς νά καταρρίψουν ἰσάριθμα ἄλλα, πού διαφοροποιοῦν τοὺς Δωριεῖς ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς. Βεβαίως ἐπιτυγχάνουν τὸν σκοπὸ τους, δεδομένου ὅτι ἀνταποκρίνονται στήν πραγματικότητα. Τοῦτο ὅμως δὲν συνεπάγεται καί τὴν ταύτιση τῶν Δωριέων μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς: τὸ ὅτι δὲν διαφέρουν ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ σημεῖα δὲν σημαίνει ὅτι δὲν διαφέρουν ὡς πρὸς ἄλλα. (ζ) Τὸ ἐθνικὸ ὄνομα Δωριεῖς ἐμφανίσθηκε γιὰ πρώτη φορά ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, ἀπὸ ὅπου πέρασε στήν Πελοπόννησο. Αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς εἶναι ἀβάσιμος, δεδομένου ὅτι τὸ ὄνομα Δωριεῖς δηλώνει, μεταξύ ἄλλων, εἰδικῶς, ἓνα ἀπὸ τὰ ἔθνη, μέλη τῆς πυλαιο-δελφικῆς Ἀμφικτυονίας, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε τὸ ἀργότερο στήν ἀρχὴ τοῦ 8ου αἰῶνα π. Χ. (η) Ὁ Ἡρόδοτος βεβαιώνει ὅτι οἱ Δωριεῖς πῆραν τὸ ὄνομά τους μεταγενέστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή τους στήν Πελοπόννησο. Ἀλλά, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος δὲν ἔχει σταθερὴ γνώμη γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος τῶν Δωριέων (πιὸ κάτω σελ. 44-45), αὐτὴ ἡ βεβαίωση δὲν μπορεῖ νά ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα. Δεδομένου ὅτι τὸ ἐθνωνύμιον Δωριεῖς βασίζεται ἀναμφισβήτητα στὸ τοπωνύμιον Δωρίς, ἔχει προφανῶς σχηματισθεῖ στὴ Δωρίδα. (θ) Οἱ Ἀχαιοὶ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, πού κατοικοῦσαν στήν Ἀχαΐα Φθιώτιδα καί στήν Ἀχαΐα τὴν πελοποννησιακὴν, μιλοῦσαν μία δωρική διάλεκτο. Ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν δύο περιοχῶν ἔφεραν τὸ ὄνομα Ἀχαιοὶ δὲν συνεπάγεται

υποχρεωτικά ότι κατάγονταν από αρχαϊκή ρίζα. Ὡς κατακτητὲς χωρῶν ποὺ ἔφεραν τὸ ὄνομα Ἀχαΐα, ὀνομάσθηκαν φυσικὰ Ἀχαιοί, δηλαδή “κάτοικοι Ἀχαΐας”.

Κατὰ τὴ γνώμη τῶν ἰδίων ἀρνητῶν τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως, οἱ ἀρχαῖοι τὴν φαντάσθηκαν θέλοντας νὰ ἐρμηνεύσουν τὶς διαφορὲς ποὺ χώριζαν τὸν κόσμον τοὺς ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ Ὁμήρου, καθὼς ἔβρισκαν Δωριεῖς στὴ θέσῃ τῶν Ἀχαιῶν καὶ Ἡρακλεΐδες στὴ θέσῃ τῶν Πελοπιδῶν. Οἱ συλλογισμοὶ ποὺ διατυπώθηκαν πρὸς ὑποστήριξιν αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ἐκλαμβάνουν ὡς γεγονὸς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ δωρικὴ μετανάστευσις εἶναι ἓνα ἐφεύρημα. Πράγμα ποὺ ἄγει σὲ φάυλον κύκλον.

Ἡ ἀρνητικὴ τοποθέτησις τοῦ Beloch καὶ τῶν μαθητῶν του ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν εἶχε ἀπήχησιν, ὅχι μόνον γιὰ τὰ ἐπιχειρήματά τους δὲν ἦσαν πειστικά, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῶν μεταναστεύσεων τῶν Δωριέων, τῶν Βοιωτῶν, τῶν Θεσσαλῶν, τῶν Αἰτωλῶν καὶ ἄλλων ἐθνῶν φαινόταν τότε νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῶν τότε ἀρχαιολογικῶν καὶ διαλεκτολογικῶν ἐρευνῶν.

Θεωρίες περὶ παρουσίας τῶν Δωριέων στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Κρήτη κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ

Οἱ πρόσφατοι ἀρνητὲς τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως, J. Chadwick καὶ J. T. Hooker (1) χρησιμοποιοῦν ἀνακριτῶς τὸ ἀρχαῖο ὄνομα Δωριεῖς μὲ τὴ σημασίαν τοῦ μοντέρνου ὅρου “Δυτικοὶ Ἕλληνες”, (2) καταφέρονται ἐναντίον μιᾶς εἰκόνας τῶν Δωριέων καὶ μιᾶς τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως ποὺ εἶναι ἐκεῖνες τῆς ἐπικρατοῦσας μοντέρνας θεωρίας, (3) ἀμφισβητοῦν συνοπτικὰ καὶ συνολικὰ τὴν ἀρχαία παράδοσις γιὰ τὴ δωρικὴ μετανάστευσις, γιὰ νὰ καταλήξουν, (4) στὸ νὰ ὑποστηρίξουν, μὲ μὴ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, ὅτι οἱ Δωριεῖς ἦσαν παρόντες στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, ἔχοντες μία κατώτερη κοινωνικὴ θέσιν⁴.

Ἄς δοῦμε ἐγγύτερα τὰ τέσσερα τοῦτα σημεῖα.

1) Τὸ ἐθνωνύμιον Δωριεῖς ποὺ στὴν ἀρχαιότητα δήλωνε ἓνα συγκεκριμένο ἔθνος, χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς πρόσφατους ἀρνητὲς τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως μὲ μία σημασίαν ταυτόσημην μὲ τὸν μοντέρνο ὅρο “Δυτικοὶ Ἕλληνες”, ποὺ

4. J. Chadwick, *G&R*, 3, 1956, 38-50, ἴδιος, *BICS*, 23, 1976, 115-116, ἴδιος, *PdP*, 31, 1976, 103-117, ἴδιος, *The Mycenaean World*, 1976, 180-186, ἴδιος *ACAW*, phil.-hist. Klasse, 115, 1976, 183 κεξ., ἴδιος, στὸ D. Musti, *Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo*, 1986, 3-12, ἴδιος στὸ A. Φ. Χριστιδῆς, *Ιστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας*, 2001, 297, J. T. Hooker, *Mycenaean Greece*, 1976, 170-180, ἴδιος, *Klio*, 61, 1979, 353-360 σποραδικὰ (αὐτὸ τὸ ἄρθρον εἶναι κυρίως μία δικαιολογημένη ἀπάντησις στὸ ἄρθρον τοῦ Z. Rubinsohn, *PdP*, 30, 1975, 105-131), C. G. Thomas, *SMEA*, 19, 1978, 77-87. Πρὸς A. Bartonek, *SMEA*, 26, 1987, 14.

δημιουργήθηκε για να δηλώσει τους χρήστες μιᾶς ομάδας αρχαίων ελληνικῶν διαλέκτων, ομάδας πού σέ ξένες γλώσσες λέγεται *westgriechisch*, *west Greek*, *grec occidental*. Ἀλλά οἱ διάλεκτοι αὐτῆς τῆς ομάδας μιλιόνταν ἀπό πολλὰ ἔθνη, πού ξεχώριζαν τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἔχοντας τὸ δικό του ὄνομα καὶ ὄντας αὐτόνομο, μὲ τοὺς Δωριεῖς νὰ ξεχωρίζουν ἀκόμη περισσότερο, χάρη στὴν ἀποκλειστικὴ σ'αὐτοὺς διαίρεση σὲ τρεῖς φυλές, Ὑλλεῖς, Δυμάνες καὶ Πάμφυλοι. Ἔτσι, τὸ νὰ θεωροῦνται οἱ Δωριεῖς ὅχι ὡς ἓνα ἔθνος, ἀλλὰ ὡς ομάδα ἐθνῶν, περιλαμβανούσα, ἐκτὸς τῶν Δωριέων, τοὺς Αἰτωλοὺς, τοὺς Λοκροὺς, τοὺς Φωκεῖς καὶ ἄλλα ἑλληνικὰ ἔθνη, ἀντιβαίνει στὴν πραγματικότητά καὶ ὁδηγεῖ σὲ λανθασμένους ἀποδεικτικοὺς συλλογισμούς⁵.

2) Μ' αὐτὴ τὴ χρῆση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ἐθνωνυμίου *Δωριεῖς*, χρῆση πού καλύπτει ἐπίσης ὅλους τοὺς Ἑλλήνες, γιὰ τοὺς ὁποίους κατασκευάσθηκε ὁ μοντέρνος ὅρος "Δυτικὸι Ἑλλήνες", τροφοδοτεῖται μία κριτικὴ πού, στὴν πραγματικότητά, στρέφεται ἐναντίον, ὅχι τῆς ἀρχαίας εἰκόνας τῶν Δωριέων καὶ τῆς μεταναστεύσεώς τους, ἀλλὰ τῆς μοντέρνας. Σύμφωνα μ' αὐτήν, ὅπως εἶδαμε, α) οἱ Δωριεῖς διαμορφώθηκαν κάπου βορείως τῆς ἐλλαδικῆς χερσονήσου,

5. Πρὸς παρατηρήσεις τῶν E. Risch, γλωσσολόγου, καὶ F. Schachermeyr, ἱστορικοῦ. Ἐπικρίνοντας τὸν J. Chadwick, ὁ E. Risch, *SMEA*, 20, 1979, 101, ἀπορρίπτει τὴν ἐξίσωση ἀπὸ αὐτὸν "δωρικὴ διάλεκτος" = "δυτικὴ ἑλληνικὴ διάλεκτος". Ὁ ἴδιος χρησιμοποιοῖ τοὺς ὅρους "δωρικὴ διάλεκτος" ἢ καὶ "βορειοδυτικὴ διάλεκτος" μὲ ἐπίγνωση τῆς σημασίας τους καὶ ἐπικαλούμενος τὴ στενὴ συγγένεια τῆς "δωρικῆς" μὲ τὴ "βορειο-δυτικὴ", χαρακτηρίζει ἀπίθανη τὴν ἀποψὲ τοῦ Chadwick, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Δωριεῖς, ἀπὸ τὴ μία πλευρά, καὶ οἱ "Βορειοδυτικοὶ Ἑλλήνες", ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἔζησαν χωριστὰ ἐπὶ αἰῶνες, οἱ μὲν πρῶτοι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, οἱ δὲ δεῦτεροι ἔξω ἀπὸ τὰ ὅριά του. Ὁ F. Schachermeyr, σχολιάζοντας τὴν ἀνακοίνωση τοῦ J. Chadwick στὴν Ἀκαδημία τῆς Βιέννης, παρατηρεῖ, μετὰξὺ ἄλλων (*AÖAW*, phil.-hist. Klasse, 115, 1976, 198-199): "Nur der von Chadwick angebotenen Vorstellung, die er mit dem terminus 'Dorier' verbundet, kann ich als Historiker nicht zustimmen. 'Dorier' ist kein Terminus der modernen Wissenschaft, wie etwa 'Nordwestgriechen', sondern es handelt sich hier um einen Namen, den sich die alten Dorier mit Stolz selber gegeben haben, und der für sie eine besondere Art des Lebens, auch des Kultus und besonders aber der Organisation (drei Phylen) darstellte. Dafür, dass das bereits in mykenischer Zeit allen Leuten angekommen wäre, die noch ekhonti sprachen, nicht aber das entwicklungsmässig jüngere und den dorischen Dialekten nachher nicht verbrauchte ἔχουσι, gibt es nicht den mindesten Beweis, auch hielte ich es um ganz unwahrscheinlich. Was schliesslich die Dorische Wanderung betrifft, so ist sie durch die griechische Geschichtssage und Rückerinnerung (vgl. u. a. Tyrtaios) so gut bezeugt, dass wir keine Veranlassung haben dafür zu zweifeln".

6) δὲν εἶχαν καμμιά ἐπικοινωνία μὲ τὰ ἑλληνικά ἔθνη ποὺ κατέβηκαν νωρίτερα στὴν Ἑλλάδα, γ) ἦσαν πολυάριθμοι, καὶ δ) ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τῶν ἰσχυρῶν κρατῶν τῶν Μυκηνῶν, τῆς Πύλου καὶ τῆς Λακεδαίμονος καὶ κατεδάφισαν τὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμό. Ἀλλά, σύμφωνα μὲ τις ἀρχαῖες πηγές, ἡ δωρικὴ μετανάστευση α) εἶχε ὡς ἀφετηρία μία περιοχὴ κειμένη στὴν καρδιά τῆς Στερεᾶς, β) ἀφοροῦσε ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ μεταναστῶν, καὶ γ) εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατάληψη μίας μόνον θέσεως σὲ καθεμιά ἀπὸ τις ἀκόλουθες χῶρες, τῆς Κορίνθου στὴν Κορινθία, τοῦ Ἀργούς στὴν Ἀργεῖα, τῆς Σπάρτης στὴ Λακωνία καὶ τῆς Στενυκλάρου στὴ Μεσσήνη, ἡ δὲ ὁλοκληρωτικὴ κατάληψη αὐτῶν τῶν χωρῶν καί, ἐπὶ πλεόν αὐτῆς, ἡ ἐπέκταση τῶν Ἀργείων Δωριέων στὴν Τροιζηνία, στὴν Ἐπιδαυρία, στὴ Φλειασία, στὴ Σικυωνία, στὴ Μεγαρίδα καὶ στὴν Αἴγινα ἀπαίτησε περισσότερὸ χρόνο. Πάντοτε μέσα στὰ πλαίσια τῶν μοντέρνων θεωριῶν ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ Δωριεῖς βρίσκονταν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ. περίπου, οἱ εἰσηγητές τους ἀντλοῦν ἐπιχείρημα ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ποὺ σημαδεύουν τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς δὲν ὑποδεικνύουν καθόλου μιὰν εἰσβολὴ “φύλων μᾶλλον βαρβάρων, ποὺ ἐξόρμησαν ἀπὸ τις μακρινὲς ἐστίες τους ἐναντίον τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου μὲ πρόθεση νὰ τὸν καταστρέψουν”⁶. Στὴν πραγματικότητα, ἔτσι δὲν ἀμφισβητεῖται ἡ δωρικὴ μετανάστευση, ὅπως ἀνακλᾶται στὴν ἀρχαία παράδοση, ἀλλὰ μιὰ μοντέρνα κατασκευὴ ποὺ ἀγνόησε τὴν ἀρχαία παράδοση⁷.

3) Οἱ πρόμαχοι τῶν ὡς ἄνω θεωριῶν ἀμφισβητοῦν τὴν ἀρχαία παράδοση (α) ἄλλοτε δογματικά, (β) ἄλλοτε μὲ ἓνα ἀβάσιμο ἐπιχείρημα.

α) Πεπεισμένοι ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ὅλες ἀνεξαιρέτως οἱ ἀρχαῖες ἑλληνικὲς παραδόσεις γιὰ γεγονότα τῆς προαλφabethικῆς ἐποχῆς εἶναι μύθοι, βεβαιώνουν κατηγορηματικά ὅτι εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀναξιόπιστες⁸. Αὐτὴ ὅμως ἡ τοποθέ-

6. J. T. Hooker, ἴδιο ἔργο, 165 κεξ., 173-180 καὶ J. Chadwick, *PdP*, 31, 1976, 103.

7. Πρὸς. D. Musti, στὸ D. Musti, *Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo*, 1986, 42-53. Σὲ μέρη ἐπιγραφόμενα χαρακτηριστικὰ *La migrazione dorica non fu una catastrofe καὶ Continuità e discontinuità tra Achei e Dori nella tradizione*, ὁ συγγρ. τονίζει δικαιολογημένα τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπικρατοῦσα εἰκόνα τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ δεδομένα τῆς παραδόσεως.

8. J. Chadwick, ἴδιο ἔργο, 105. “We need not therefore take the tradition too seriously”, (116) “I have said nothing about Greek tradition for I do not believe that one can reconstruct history from myth”. Ὁ J. T. Hooker, ἴδιο ἔργο, 168, ἐπαναλαμβάνει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Beloch.

τηση δὲν δικαιολογείται, λαμβανομένων ὑπ' ὄψη ἐρευνῶν γιὰ τὶς προφορικὲς παραδόσεις προαλφάβητικῶν κοινωνιῶν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Αὐτὲς οἱ ἐρευνες ἔχουν δείξει συγκεκριμένα ὅτι οἱ ἀφρικανικὲς προαλφάβητικὲς κοινωνίες, τόσο ἀπὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ παρελθόν τους, ὅσο καὶ γιὰ πρακτικούς λόγους, φροντίζουν ὥστε νὰ συντηροῦν ἀναμνήσεις ὅσο τὸ δυνατόν πιστότερες στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Πρὸς τοῦτο χρησιμοποιοῦν τοὺς λεγομένους griots. Αὐτοὶ εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἀπομνημονεύουν καὶ νὰ ἀφηγοῦνται μὲ πολλὰς λεπτομέρειες γεγονότα, κάποτε πολὺ περασμένα. Ἐξ ἄλλου, στὶς ἴδιες κοινωνίες δὲν παρατηρεῖται σύγχυση μεταξὺ ἱστορικῶν ἀφηγήσεων καὶ ἱερῶν μύθων ἢ λαϊκῶν παραμυθιῶν, τόσο μᾶλλον ποὺ οἱ griots διακρίνονται ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὲς τῶν θείων καὶ τοὺς παραμυθάδες, ἐπὶ πλέον δέ, οἱ griots ἀνήκουν στὴν ἀνώτερη τάξη, ἐνῶ οἱ παραμυθάδες εἶναι μέλη τῆς κατώτερης. Καθὼς ἐπαναλαμβάνουν τὶς ἀφηγήσεις τους ἀρκετὰ συχνά, οἱ griots σπάνια περιπίπτουν σὲ λάθη. Καὶ τότε τὸ πολὺ προσεκτικὸ κοινὸ διορθώνει τὴν ἀπόκλιση. Οἱ ἐρευνητὲς κατέγραψαν, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀναμνήσεις γιὰ μεταναστεύσεις καὶ ἰδρύσεις κρατῶν ποὺ συνέβησαν ἐπτά ἢ καὶ ὀκτὼ αἰῶνες νωρίτερα⁹. Τὰ πορίσματα αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ἔλαβα ὑπ' ὄψη μου σὲ μελέτη μου, πρὸ δεκαπενταετίας, γιὰ τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς παραδόσεις ἀναφερόμενες σὲ γεγονότα τῆς προαλφάβητικῆς ἐποχῆς. Ἐκεῖ ἐπισήμανα τὶς μεγάλες ὁμοιότητες τῶν ἐν λόγω ἐλληνικῶν παραδόσεων μὲ τὶς ὡς ἄνω μοντέρνες, ἰδίως ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ ἀντιστάσεως διαφόρων κατηγοριῶν θεμάτων στὴ φθορὰ τοῦ χρόνου¹⁰.

6) Τὸ μοναδικὸ συγκεκριμένο ἐπιχείρημα διατυπώνεται ἔτσι: “But (as we shall see below) details of the migration, such as routes followed, places conquered, and even peoples involved receive no direct confirmation from the monuments”¹¹. Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα δὲν ἐπιτυγχάνει τὸν στόχο του, ἐπειδὴ: 1) Σύμφωνα μὲ ἐιδικούς, ἀκόμη καὶ μεταναστεύσεις, ὅπως τῶν Γαλατῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία ἢ τῶν Οὐννων καὶ τῶν Νορμανδῶν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, δὲν ἀνιχνεύονται στὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα¹². 2) Δεδομένου ὅτι οἱ Δωριεῖς περιγράφονται

9. Κατάσταση τῆς ἐρευνας καὶ βιβλιογραφία: M. B. Sakellariou, *Between Memory and Oblivion. The Transmission of Early Greek Historical Traditions*, 1990, 19-28.

10. M. B. Sakellariou, ἴδιο ἔργο, σποραδικὰ καὶ ἰδίως 243 κεξ.

11. J. T. Hooker, ἴδιο ἔργο, 178· πρβλ. 173: “It is impossible to equate the Dorian invaders with the destroyers of the Mycenaean civilization”.

12. Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα χρησιμοποιήθηκε καὶ στὸ παρελθὸν ὑπὸ στοιχειώδη μορφή. Ὑστερότερα ἀναπτύχθηκε πρὸς ἀντίκρουση τῶν θέσεων τοῦ J. Chadwick καὶ τοῦ J. T. Hooker

ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὡς ὀλιγάριθμοι, ὡς προερχόμενοι ἀπὸ περιοχὴ ἐλάχιστα ἀπέχουσα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ ὡς καταλαβόντες μόνον ἀπὸ μία θέσση στὴν Κορινθία, τὴν Ἀργολίδα, τὴ Λακωνία καὶ τὴ Μεσσηνία, δὲν ἀναμένεται ὅτι ἡ μετανάστευσή τους ἔχει ἀφήσει ὑλικά ἔχνη¹³. 3) Πρὸ τῆς δωρικῆς συνεχείας στὴ Λακωνία παρατηρεῖται ἀπουσία ἰχνῶν κατοικήσεως μετὰξὺ 1050 καὶ 950 π. Χ.¹⁴, ἡ ἀργότερα¹⁵, ὅσο γιὰ τὴ δωρική Κόρινθο, αὐτὴ κτίσθηκε μετὰξὺ 925 καὶ 875 π. Χ.¹⁶. Ὅθεν προκύπτει ὅτι οἱ Δωριεῖς εἰσῆλθαν στὴν Πελοπόννησο, τὸ νωρίτερο περὶ τὸ 1050 π.Χ. (πιὸ κάτω, σελ. 53-60) ἢ καὶ τὸν 10ον αἰῶνα¹⁷, καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα, γεγονὸς ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴ σπαρτιατικὴ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Λακωνία κατακτῆθηκε ἀπὸ 2.000 ἄνδρες. 4) Καὶ στὴν κοιτίδα τους καὶ κατὰ τὴ μετανάστευσή τους, οἱ Δωριεῖς ἦσαν ποιμένες ἡμινομάδες, ἐπομένως κατοικοῦσαν σὲ καλύβες καὶ χρησιμοποιοῦσαν κινητὰ σκευῆ ἀδράς κατασκευῆς καὶ φθαρτά. Στὶς χώρες ποὺ κατέκτησαν θὰ ἀργήσαν νὰ κτίζουν οἰκήματα ἀπὸ ἀνθεκτικὰ ὑλικά, νὰ κατασκευάζουν κεραμικὰ εἶδη καλοψημένα καὶ νὰ συγκεντρώνονται σὲ οἰκισμούς. Κατὰ συνέπεια, μετὰξὺ ὅλων τῶν μετακινήσεων ποὺ ἔγιναν στὴν Πελοπόννησο μετὰξὺ τοῦ 1200¹⁸ καὶ

ἀπὸ τὸν P. A. Greenhalgh, AC, 21, 1978, 28-29 καὶ 30, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς M. S. F. Hood καὶ F. A. Winters (μνηεῖα ἀπὸ τὸν R. Crossland στὸ D. Musti, *Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo*, 1986, 335-336, σημ. 3).

13. Ὁ S. Hiller, στὸ D. Musti, ἴδιο ἔργο, 135-153 καὶ χάρτες 1-8 μὲ σχόλια, φρονεῖ ὅτι "senza la tradizione letteraria, sarebbe impossibile localizzare archeologicamente una migrazione dorica, ma in connessione con questa tradizione, i reperti archeologici guadanano un piu concreto contesto storico" (σελ. 146). Ὡστόσο δέχεται τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Δωριεῖς ὁρμήθηκαν ἀπὸ τὴν "Grecia settentrionale o nord-occidentale" (σελ. 135), δηλαδὴ μία περιοχὴ ποὺ δὲν περιλαμβάνει οὔτε τὴ Δωρίδα οὔτε τὸν χώρο μετὰξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Ὀζολίας Λοκρίδος, ὅπου μᾶς ὁδηγοῦν οἱ ἐνδείξεις τῆς παραδόσεως καὶ ἄλλα δεδομένα. Ἔτσι οἱ διαπιστώσεις του σχετίζονται ὅχι μὲ τὴ μετανάστευση τῶν Δωριέων, ἀλλὰ μὲ μετακινήσεις ἄλλων στοιχείων ποὺ δὲ μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν.

14. P. Cartledge, *Sparta and Lakonia*, 1979, 68-91.

15. V. Parker, *MH*, 52, 1995, 144-146.

16. V. Parker, ἴδιο ἔργο, 146.

17. V. Parker, ἴδιο ἔργο, 134 καὶ. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα μᾶς προσφέρει ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς εἰσόδου τῶν Δωριέων στὴν Ἀργολίδα, ἡ ὁποία δὲν παρουσιάζει σημεῖα ρήξεως (R. A. Tomlinson, ἴδιο ἔργο, 51-65, T. Kelly, *A History of Argos to 500 B. C.*, 1976, 19-50).

18. Πολλὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα συνδεόμενα μὲ τὶς καταστροφές περὶ τὸ 1200 =

του 1000 π. Χ., ἡ δωρική μετανάστευση θὰ ἦταν ἡ τελευταία καὶ ἡ λιγότερο παραγωγικὴ ἀποτελεσμάτων διακρινομένων σὲ ἀρχαιολογικὸ ἐπίπεδο. Ὑπὸ τέτοιες συνθῆκες, πῶς θὰ μπορούσε τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ νὰ διατηρεῖ στοιχεῖα ἀποδοτέα στοὺς Δωριεῖς; 5) Ἡ δωρική μετανάστευση, σημειώνει ἕνας ἐρευνητής, θὰ συντελέσθηκε μὲ βήματα μικρά, ἀραιὰ στὸν χρόνον, καὶ διάσπαρτα στὸν χώρ¹⁹.

ἰσοσταθμισμένη χρονολογία C¹⁴ 1180 π. Χ. ἀποδίδονται σὲ ὁρδὲς βόρειας προέλευσης. Ἐνα μέρος τῶν εἰσβολέων ἀποσύρθηκε, ἕνα ἄλλο ἔλαβε μέρος στίς ἐπιδρομὰς τῶν “λαῶν τῆς θαλάσσης” στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο (F. Schachermeyr, *Etruskische Frühgeschichte*, 1929, 161, VI. Milojcic, *AA*, 1948-9, 12 κεξ., P. Krestchmer, *MAB*, 1950, 173 κεξ., N. K. Sandars, *AJA*, 67, 1963, 117-153, ἡ ἴδια, *Antiquity*, 38, 1964, 258-262, ἡ ἴδια, *The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean*, 1978, 84-97, W. Kimmig, *Studien aus Alteuropa*, 1, 1964, 220-283, M. Gimbutas, *Bronze Age Culture*, 1965, 339, W. A. Mac Donald, *Progress in the Past. The Rediscovery of Mycenaean Civilization*, 1967, 413-414, J. Bouzek, *Homerisches Griechenland im Lichte der archaeologischen Quellen*, 1970, 28 κεξ., 31 κεξ., 40 κεξ., 83, 200 κεξ., ὁ ἴδιος στὸ R. A. Crossland, A. Birchall, *Bronze Age Greece and the Balkans. Problems of Migration. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory*, 1970, 1973, 169-177, M. I. Finley, *Early Greece. The Bronze and Archaic Ages*, 1970, 58-68, A. Snodgrass, *The Dark Ages of Greece*, 1971, 305 κεξ., 312-313, J. B. Rutter, *AJA*, 79, 1975, 17, καὶ 80, 1976, 187-188, S. Deger-Jalkotzy, *Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland. Zu einer Gruppe handgemachten Keramik aus den Myk. IIIC Siedlungsschichten von Aigeira*, στὸ *SÖAW*, 326, 1977, 62-89, ἡ ἴδια, στὸ S. Deger-Jalkotzy, *Griechenland und die Levante während der “Dark Ages” vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr. Akten des Symposions von Stift Zwettl (NO)*, 11.14. Oktober 1980, 1983, 161-176, ἡ ἴδια, στὸ E. A. Braun, H. Matthäus, *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr. Kolloquium....* 1998, 2002, 47-75, F. Schachermeyr, *Die Ägäische Frühzeit*, III, 1979, IV, 1980, V, 1982, J. T. Hooker, *Mycenaean Greece*, 1979, 162, H. S. Catling, E. A. Catling, *ABSA*, 76, 1981, 71-92, G. Bokisch, στὸ P. Oliva, A. Frolikova, *Concilium Eirene, XVI. Proceedings of the 16th International Eirene Conference, Prague, 1982*, 1983, 63. Πρβλ. R. A. Tomlinson, *Argos and the Argolid*, 1972, 52 κεξ.).

Αὐτὰ τὰ συμπεράσματα ἐπιβεβαιώνονται ἢ καὶ συμπληρώνονται ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα: α) μερικὲς γραμματειακὲς πηγὲς ἀπηχῶν ἀναμνήσεις ἐπεισοδίων συνδεομένων μὲ τὴν παρουσία θρακικῶν καὶ πελασγικῶν ὁρδῶν στὴ Βοιωτία ἀπὸ τὴν εἰσδὸς τοὺς σ’ αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἕως τὴν ἔξωσή τοὺς ἀπὸ τοὺς Βοιωτοὺς (M. B. Sakellariou, *Between Memory and Oblivion. The Transmission of Early Greek Historical Traditions*, 1990, 201-206); β) τὸ ὀνοματολόγιον τῆς Βοιωτίας, τῆς Εὐβοίας καὶ μερικῶν γειτονικῶν περιοχῶν περιέχει βάλκανικὰ ὀνόματα (M. B. Σακελλαρίου, *Αἰριάδην*, 5, 1989, 33-38, ὁ ἴδιος στὸ M. B. Sakellariou, *Ποικίλα* (=Μελετήματα, 10), 1990, 115-132.

19. V. Parker, ἴδιο ἔργο, 131-132.

Όπως ο Beloch και οι όπαδοί του, ο Hooker υποθέτει ότι η δωρική μετανάστευση είναι μύθος που έπλασαν οι Έλληνες της αρχαϊκής εποχής, για να εξηγήσουν τις διαφορές ανάμεσα στη γλωσσική πραγματικότητα της εποχής τους και εκείνης που ανακλάται στα όμηρικά έπη²⁰. Αλλά: α) τίποτε δεν δείχνει ότι οι Έλληνες της αρχαϊκής εποχής ενδιαφέρονταν για μεταβολές γλωσσολογικού χαρακτήρα, β) η έν λόγω έρμηνεία, με το να είναι μία υπόθεση υπηρετική μιας άλλης, που πρέπει να αποδειχθεί, οδηγεί αναπόφευκτα σε φαύλο κύκλο.

4) Ο ισχυρισμός ότι οι Δωριείς βρίσκονταν στην Πελοπόννησο και στην Κρήτη κατά τη μυκηναϊκή εποχή και ακόμη παλαιότερα, υποστηρίζεται με επιχειρήματα που μπορούν να διατυπωθούν σύντομα ως εξής: Οι διαφορές μεταξύ της “δυτικής ελληνικής”, άλλως “δωρικής”, και των άλλων ιστορικών ελληνικών διαλέκτων δεν είναι σημαντικές. Συνεπώς, οι πρόγονοι των “Δυτικών Ελλήνων” ή “Δωριέων” δε θα είχαν αποκοπεί από τους προγόνους των μελλοντικών Αιολέων, Αρκάδων και Ίωνων κατά το διάστημα από το 2000 έως το 1200 π. Χ., σ’ αυτό δε το διάστημα, ή διάλεκτός τους – ή “Δυτική Ελληνική” – θα είχε εξελιχθεί έφαπτομένη με τη διάλεκτο των πινακίδων της Γραμμικής Β, άλλως “Ανατολικής Ελληνικής”. Έτσι υπάρχει λόγος να δεχθούμε ότι οι Δωριείς ή “Δυτικοί Έλληνες” αποτελούσαν μέρος του πληθυσμού της Πελοποννήσου και της Κρήτης, τόσο μάλλον που οι πινακίδες της Γραμμικής Β παρουσιάζουν σποραδικά δείγματα μερικών φαινομένων άλλοτριών της διαλέκτου των πινακίδων, τυπικών δε της “Δυτικής Ελληνικής” ή “Δωρικής”. Αυτά τα φαινόμενα είναι: ή κατ’ εξαίρεση διατήρηση του παλαιού ινδο-ευρωπαϊκού -τι, (π.χ. έχοντι) δίπλα στο κανονικό νεωτερικό -σι, (π.χ. έχουσι) ο επίσης κατ’ εξαίρεση φωνηεντισμός -ο- των έρρίνων ήμιφώνων δίπλα στον κανονικό φωνηεντισμό -α- των ιδίων, ή μερική χρήση δοτικής ένικου -ι αντί -ε και μερικά άλλα²¹. Τουτό το επιχείρημα όμως είναι εξ ολοκλήρου αδόκιμο. Πρώτον, επικαλείται τις λίγες και κατ’ εξαίρεση ομοιότητες της διαλέκτου των πινακίδων με τις “δυτικές” ελληνικές διαλέκτους, παραβλέποντας τις πολλές και γενικευμένες διαφορές τους. Δεύτερον, δέχεται, χωρίς αποδείξεις, ότι η διάλεκτος των πινακίδων μιλιόταν από τη Θεσσαλία ως τη Λακωνία²². Όσον αφορά στην προτεινόμενη έρμηνεία της σποραδικής έμ-

²⁰ J. T. Hooker, ίδιο έργο, 170.

²¹ J. Chadwick, *PdP*, 31, 1976, 111-114 και *AÖAW* 193 κεξ, J. T. Hooker, ίδιο έργο, 1976, 171-173.

²² Πινακίδες γραμμένες με Γραμμική Β δεν βρίσκονται ούτε βόρεια από τη Βοιωτία ούτε στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, στην Αρκαδία και στη Λακωνία.

φάνισεως φαινόμενων μὴ χαρακτηριστικῶν τῆς διαλέκτου τῶν πινακίδων, αὐτὴ ἔχει ἀποκρουσθεῖ ἀπὸ εἰδικούς²³. Στὸ κάτω-κάτω, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ αὐτὲς οἱ λίγες ἀποκλίσεις ὀφείλονταν σὲ γραφεῖς ποὺ μιλοῦσαν μίαν “δυτικὴ” διάλεκτο, δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἀνῆκαν σὲ τμήμα τοῦ ἐγγύριου πληθυσμοῦ, δεδομένου ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι μετανάστες ἢ αἰχμάλωτοι²⁴.

Ἀπὸ τὴν πλευρά μου, τοποθετήθηκα ἔναντι καὶ τῶν τριῶν θεωριῶν ἐλέγχοντας ὅλα τους τὰ ἐπιχειρήματα καὶ στὶς δύο συνιστώσες τους. Ἐξέτασα δηλαδὴ καὶ ἐὰν ἀνταποκρίνονται στὰ πράγματα καὶ ἐὰν εἶναι λογικῶς ὀρθά. Συνεπέρανα δὲ ὅτι:

– ἡ μὲν κρατοῦσα θεωρία εἶχε μὴ προσήκουσα ἐκκίνηση, καὶ ὁδὸν φάνηκε νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ διαλεκτολογικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ἀλλὰ ἀπὸ μισὸν αἰῶνα ὅλα τὰ δεδομένα τῶν ὡς ἄνω κλάδων ἔχουν ἀλλάξει,

– οἱ δὲ δύο ἀρνητικὲς τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως θεωρίες ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀκύρωση τῆς ἐπικρατοῦσας θειτικῆς θεωρίας καὶ μὲ τὴ δική τους δικαίωση, ἀπαξιῶνοντας δογματικὰ τὴν κριτικὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων πληροφοριῶν.

Τὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἀνακοινώσεώς μου θὰ κινηθεῖ σ’ αὐτὸ τὸ ἀνεπαρκῶς ἐρευνημένο πεδίο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ νεότερα πορίσματα τῆς διαλεκτολογίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας.

R É S U M É

Berceau, origine et migration des Doriens

Cette communication résume une partie des thèmes traités dans le chapitre sur les Doriens d'un livre intitulé 'Ethnè grecs à l'âge du Bronze', qui est sur le point de paraître dans la série MEΛΕΤΗΜΑΤΑ du Centre de l'Antiquité grecque et romaine de la FRS hellénique.

23. A. Bartonek, *Minos*, 12, 1971 (= M. S. Ruipérez. *Acta Myc.*, II, 1972), 353, ὁ ἴδιος *SMEA*, 26, 1987, 14, E. Risch, ἴδιο ἔργο, 101-102, P. G. van Soessbergen, *Kadmos*, 20, 1981, 42-47, R. A. Crossland, στὸ D. Musti, *Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo*, 1986, 135-140, J. Duhoux, *Cretan Studies*, 1, 1988, 69 κεξ., O. Carruba, *Athenaeum*, 83, 1995, 37 κεξ.

24. Ἀλλες ἀντιρρήσεις: P. A. Greenhalgh, *AC*, 21, 1978, 29-30, A. Bartonek, *SMEA*, 26, 1987, 14, R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near-East*, 1988 210 κεξ., O. Carruba, ἴδιο ἔργο, 1995, 42 κεξ.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 3^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2005

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Τῶν Δωριέων κοιτίδα, γένεση καὶ μετανάστευση, μέρος Β', ὑπὸ τοῦ
Ακαδημαϊκοῦ κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου*.

Β'

ΨΗΓΜΑΤΑ ΑΥΘΕΝΤΙΚΩΝ ΑΝΑΜΝΗΣΕΩΝ
ΜΕΣΑ ΣΕ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΜΥΘΟΥΣ

Στὸ πρῶτο μέρος ἐξέθεσα καὶ ἔκρινα τίς μέχρι τοῦ παρόντος θεωρίες περὶ
τῆς κοιτίδας καὶ τοῦ χρόνου δημιουργίας τῶν Δωριέων καὶ περὶ τῆς μεταναστεύ-
σεως ἢ μὴ μεταναστεύσεώς τους στὴν Ἑλλάδα. Στὸ δεύτερο μέρος ἀναψηλαφῶ
τὸν φάκελο τοῦ ζητήματος.

Εἰσαγωγικῶς, ἀπαντῶ καταφατικῶς στὸ ἐρώτημα, ἐὰν οἱ προαλφabethτικοὶ
Ἕλληνεςμποροῦσαν ἢ δὲνμποροῦσαν νὰ συντηροῦν ἐπὶ αἰῶνες ἱστορικὲς ἀνα-
μνήσεις μεταβιβαζόμενες διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου.

Στὸν κορμὸ τοῦ μέρους ἐξετάζω πρῶτα ὅλα τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν ποὺ ἀφο-
ροῦν στοὺς Δωριεῖς πρὸ τῆς μεταναστεύσεως στὴν Πελοπόννησο, διακρίνοντας
μέσα σ' αὐτὰ ὅσα φανταστικὰ καὶ ὅσα γνήσια· ἔπειτα δέ, ἐρχόμενος εἰς τὸ θέμα
τῆς μεταναστεύσεως, συμφωνῶ μὲν μὲ ἄλλους ἐρευνητὲς ὅτι ἡ 'κἀθοδος τῶν
Ἑρακλειδῶν' εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου φανταστικὴ, ἐπισημαίνω ὅμως τὴ γνησιότητα
μερικῶν σημείων αὐθεντικῶν παραδόσεων ποὺ δὲν ἐπηρεάσθηκαν ἀπὸ τὸ ἐν λό-
γῳ κατασκευάσμα.

* MICHEL SAKELLARIOU, *Berceau, origine et migration des Dorien (Partie II)*.

Συνομογραφίης, βλ. μέρος Α', σελ. 25

Οί προαλφabethικοί Έλληνες μπορούσαν να συντηρήσουν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες ἱστορικὲς ἀναμνήσεις μεταβιβαζόμενες προφορικῶς

Οἱ ἔρευνες ποὺ ἔχω διεξαγάγει ἀπὸ τὸ 1945 καὶ ἐξῆς, μὲ θέματα: τὴν ἐλληνικὴ μετανάστευση στὴν Ἰωνία (1945-1958)¹, τὰ ἐλληνικὰ ἔθνη κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (1959-2005)², τοὺς προελληνικοὺς λαοὺς ἰνδο-εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως (1972-1977)³, τοὺς Πρωτο-Ἕλληνες (1977-1980)⁴, μὲ ὁδήγησαν στὴν ἐπισήμανση ὀρισμένων τυπικῶν φαινομένων ἀναφορικὰ μὲ τὴ συντήρηση ἢ ἀλλοίωση ἢ ἀπώλεια ἱστορικῶν ἀναμνήσεων, κατὰ κατηγορίες θεμάτων. Ἀφοῦ προχώρησα ἀρκετὰ στὴ διατύπωση ἑνὸς συστήματος συμπερασμάτων, ἀλλὰ πρὶν τὰ κοινοποιήσω ἐντύπως, σκέφθηκα νὰ τὰ παραβάλω μὲ πορίσματα ἐρευνῶν ἐπὶ τῶν προφορικῶς μεταδιδόμενων ἱστορικῶν παραδόσεων σὲ προαλφabethικὲς κοινωνίες, διατηρούμενες ἀκόμη καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα (ιδίως σὲ φυλὲς τῆς ὑποσαχάριας Ἀφρικῆς). Αὐτὰ τὰ πορίσματα ἐπιβεβαιώνουν τὰ δικά μου ὡς πρὸς τὰ ἰσχυρὰ καὶ τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τῆς προφορικῆς μεταδόσεως, εἶναι δὲ καὶ διαφωτιστικότερα γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἐπιβάλλουν στίς κοινωνίες χωρὶς γραπτὸ λόγο νὰ συντηροῦν ἱστορικὲς ἀναμνήσεις, γιὰ τίς συνδῆκες ποὺ ἐξασφαλίζουν ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν κατάρτιση καὶ τίς μνημονικὲς ἱκανότητες τῶν griots (ἄνωτέρω, σελ. 36). Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς διασταυρώσεως τῶν ὡς ἄνω πορισμάτων μὲ τίς παρατηρήσεις μου ἐπὶ τῶν ἐλληνικῶν παραδόσεων γιὰ γεγονότα ἀρχαιότερα τοῦ ἀλφabethου, συνέταξα καὶ δημοσίευσα εἰδικὴ πιλοτικὴ μελέτη 16 ἀντιπροσωπευτικῶν study cases, κατ' ἀντίστροφη χρονολογικὴ σειρά, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα π.Χ.⁵

Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἔρευνες γιὰ τὴν προφορικὴ μετάδοση ἱστορικῶν παραδόσεων ὑπὸ προαλφabethικὲς συνδῆκες ἀναιροῦν τὴ συνολικὴ ἄρνηση τῆς ἀξιοπιστί-

1. *La migration grecque en Ionie*, 1958.

2. Ἡ μελέτη αὕτὴ ἄρχισε τὸ 1959, προχώρησε παράλληλα καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τίς ἀναφερόμενες στὴ συνέχεια, ἀνεστάλη γιὰ χάρη ἄλλων (*The Polis-state*, 1989, *Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία*, 1999, 2000², 2004³), καὶ μικρότερων. Παραδίδεται τώρα στὸ τυπογραφεῖο.

3. *Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne*, 1977.

4. *Les Proto-Grecs*, 1980.

5. *Between Memory and Oblivion: The Transmission of Early Greek Historical Traditions*, 1990.

ας τῶν ἀντιστοιχῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν παραδόσεων δὲν σημαίνει ὅτι δικαιολογοῦν τὴ συνολικὴ ἀποδοχὴ τους, χωρὶς συζήτηση. Ὅχι μόνον ἡ ἀντίσταση τῶν ἱστορικῶν ἀναμνήσεων στὴ φθορὰ τοῦ χρόνου κατὰ τὸ στάδιο τῆς προφορικῆς μεταδόσεώς τους ἔχει ὅρια, ἀλλὰ καί, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ αὐτὲς ἀρχίζουν νὰ μεταδίδονται γραπτῶς, ὑφίστανται συνεχῶς ἀπώλειες, ἀλλοιώσεις, ἀκόμη καὶ προσυζητήσεις⁶. Γιὰ τοῦτο ἐπιβάλλεται στὸν ἐρευνητὴ ὅχι μόνον νὰ ἀσκεῖ κριτικὸ ἔλεγχο ἀξιοπιστίας τοῦ καθενὸς σημείου τῆς καθεμιᾶς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ νὰ λαμβάνει ὑπ' ὄψη τὸν χαρακτήρα τῆς κατὰ περίπτωσιν πηγῆς. Τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ μοιάζει μὲ ἐκεῖνο τοῦ ἀνακριτῆ καὶ τοῦ δικαστῆ, μὲ τὴ διαφορά ὅτι πρέπει νὰ ἐφαρμόζει τὸ κριτήριον ὅχι τῆς ἀθωότητος, ἀλλὰ τῆς ἐνοχῆς: κάθε ὑπὸ ἐξέτασιν στοιχεῖο πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς ὑποπτο μέχρι ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου.

Δεδομένα τῶν πηγῶν γιὰ τοὺς Δωριεῖς πρὶν ἀπὸ τὴ μετανάστευσή τους στὴν Πελοπόννησο. Φανταστικὰ καὶ αὐθεντικὰ στοιχεῖα στοὺς ἱστορικοὺς μύθους

Οἱ ἀρχαῖες πηγὲς ποὺ ἀναφέρονται στοὺς Δωριεῖς πρὶν ἀπὸ τὴ μετανάστευσή τους στὴν Πελοπόννησο εἶναι πολυάριθμες, ἀλλὰ φειδωλότατες σὲ πληροφορίες, οἱ δὲ πλεῖστες ἐξ αὐτῶν εἶναι προβληματικές.

Ὡς τόποι ἐγκαταστάσεως Δωριέων βορείως τοῦ Ἰσθμοῦ ἀναφέρονται ἀπὸ πηγῆς ἡ κεντρικὴ Πίνδος [περιοχὴ Μετσόβου], ἡ Ἑστιαιωτὶς [περίπου ὁ νομὸς Τρικάλων], ἡ ὑπὸ τὴν Ὅσσα καὶ τὸν Ὀλυμπο περιοχὴ, εἰδικότερα δὲ ἡ πέραν τῶν Τεμπῶν, ἡ Δωρίς, καθὼς καὶ ἓνας τόπος τῆς Βοιωτίας δυτικὰ ἀπὸ τὴ Θήβα. Δὲν συναντοῦμε οὔτε ἕνα μνηστὴ Δωριέων σὲ χώρα ἢ τόπο ἐκτὸς τῆς ἐλλαδικῆς χερσονήσου, ὅπου παρὰ ταῦτα παρασύρονται ἀπὸ τὸ 1824 ἕως καὶ σήμερα οἱ πρόμαχοι τῆς ἐπικρατοῦσας θεωρίας, καὶ ὅσοι ἄλλοι παρέχουν πίστη σ' αὐτήν.

Δύο μεταξὺ ὧν τῶν περιοχῶν ποὺ μνημόνευσα πρὸ ὀλίγου ἐπέσυραν κυρίως τὴν προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν ποὺ καλλιέργησαν τὴν ἐπικρατοῦσα θεωρίαν: ἡ κεντρικὴ Πίνδος καὶ ἡ Δωρίς. Τοῦτο δὲ ἐπειδὴ τὰ μὲν διάσελα ποὺ τέμνουν τὴν ὁροσειρὰ θεωρήθηκαν ὡς σημεῖα διεισδύσεως τῶν Δωριέων, κατερχομένων διὰ τῆς Ἠπείρου, στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα, ἡ δὲ Δωρίς λογίσθηκε ὡς τόπος ὅπου διατηρήθηκαν ὀλίγιστοι Δωριεῖς, ποὺ δὲ μετακινήθηκαν στὴν Πελοπόννησο.

Ακριβῶς ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπὸ τὸ 1824 ἕως σήμερα ἐπικράτησε,

6. Ἰδιο ἔργο, σποραδικά.

άλλοτε χωρίς και άλλοτε με περιορισμένη ἀμφισβήτηση, ἡ θεωρία ποὺ τοποθετεῖ τὴν κοιτίδα τῶν Δωριέων κάπου ἐκτὸς τῆς ἐλλαδικῆς χερσονήσου, οἱ δὲ δύο ἀντιζήλεις ποὺ μεταφέρουν ἐξ ἀρχῆς τοὺς Δωριεῖς ἐντὸς αὐτῆς καὶ σ' ὅλη τὴν ἔκτασή της, ἀπειροελάχιστοι εἶναι οἱ ἐρευνητὲς ποὺ πρόσεξαν τὶς εἰδήσεις ποὺ τοποθετοῦν τοὺς Δωριεῖς στὴν Ἑστιαιώτιδα καὶ μεταξύ Ὀλύμπου καὶ Ὀσσας.

Τὰ ἀρχαῖα κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τῶν Δωριέων πρὶν ἀπὸ τὴ μετανάστευση στὴν Πελοπόννησο⁷ παρουσιάζουν ἀποκλίσεις σὲ τέσσερα σημεία: 1) Σύμφωνα με σχετικὴ ἀφήγηση τοῦ Ἡροδότου, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν Φθιώτιδα [περιοχὴ Δομοκοῦ], οἱ Δωριεῖς ἐγκαταστάθηκαν διαδοχικὰ στὴ βόρεια Θεσσαλία καὶ στὴν Πίνδο, πρὶν καταλήξουν στὴ Δωρίδα [μικρὴ περιοχὴ μεταξύ Οἴτης καὶ Παρνασσοῦ]. 2) Σύμφωνα με μερικοὺς συγγραφεῖς, οἱ Δωριεῖς μετακινήθηκαν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴ Φθιώτιδα στὴ Δωρίδα. 3) Μερικὲς πηγὲς τοποθετοῦν τοὺς Δωριεῖς μόνον στὴν Β.-Α. Θεσσαλία, ἢ μόνον στὴν Ἑστιαιώτιδα, ἢ μόνον στὴν Πίνδο, ἢ μόνον στὴ Δωρίδα. 4) Ἄλλες πηγὲς, τέλος, ἀναφέρουν μία μετακίνηση Δωριέων ἀπὸ μία σ' ἄλλη περιοχὴ μεταξύ αὐτῶν ποὺ προμνημονεύθηκαν.

Επιβάλλεται ὅμως νὰ δεχθοῦμε ὅτι καμμία χώρα βορειότερα ἀπὸ τὴ Δωρίδα, καὶ τέτοιες εἶναι ἡ Φθιώτις, ἡ περιοχὴ Ὀσσας-Ὀλύμπου, ἡ Ἑστιαιώτις, ἡ Πίνδος, δὲν κατοικήθηκε ποτὲ ἀπὸ φύλο με τὸ ὄνομα Δωριεῖς. Οἱ λόγοι εἶναι τέσσερες:

1) Τὸ ὄνομα Δωριεῖς ἔχει τὴ μορφή ἐθνικοῦ ὀνόματος παραγομένου ἀπὸ ἓνα τοπωνύμιο με θέμα Δωρι-, ἀκριβῶς δὲ ἓνα τέτοιο τοπωνύμιο ἦταν τὸ Δωρίς, με τὸ ὁποῖο δηλωνόταν μία περιοχὴ στὴν καρδιὰ τῆς Στερεᾶς, ἡ δὲ ἀρχαία γραμματεία τὴν μνημονεύει ὁμόφωνα ὡς ἐκείνη ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκίνησαν οἱ μετανάστες γιὰ τὴν Πελοπόννησο. Ἐν ὅψει τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ἐθνικὸ Δωριεῖς δημιουργήθηκε στὴ χώρα ποὺ λεγόταν Δωρίς, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μιλοῦμε γιὰ Δωριεῖς ποὺ δὲν εἶχαν ἤδη φθάσει στὴ Δωρίδα.

2) Ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ ἔθνος ποὺ ἔφερε αὐτὸ τὸ ὄνομα σχηματίσθηκε πράγματι ἀπὸ διάφορα προϋπάρχοντα στοιχεῖα ποὺ κατοικοῦσαν στὴ Δωρίδα καὶ γύρω ἀπὸ αὐτήν.

3) Στὸ χωρίο ὅπου ἀφήγεται τὶς μετακινήσεις τῶν Δωριέων ἀπὸ τὴ Φθιώτιδα ἕως τὴ Δωρίδα, διὰ μέσου τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Πίνδου, ὁ Ἡρόδοτος μᾶς

7. Ἰδίο ἔργο, 223-235.

παραδίδει μίαν απίδανη ιστορία για την ονομασία των Δωριέων: σέ μία πρώτη φάση τούς αποκαλεί Δωριείς, συγκεκριμένα κατά τις περιόδους που τούς παρουσιάζει νά κατοικούν άρχικά στή Φθιώτιδα καί έπειτα κάτω άπό τήν Όσσα καί τόν Όλυμπο, περιοχή που, όπως θά δοϋμε, συγγέει με τήν Έστιαιώτιδα έπειτα, δηλώνει ότι οί Δωριείς άνέβηκαν άπό τήν Έστιαιώτιδα στήν Πίνδο, όπου έλαβαν ένα άλλο όνομα, Μακεδνοί. Τέλος, τούς αποκαλεί καί πάλι Δωριείς, όταν αναφέρεται στή μετακίνησή τους άπό τήν Πίνδο στή Δρυοπίδα, που θά μετονομαζόταν Δωρίς⁸. Τό όνομα Μακεδνοί άνήκε σέ ένα άπό τά στοιχεία που θά συγκροτήσουν τό έθνος των Δωριέων (πίο κάτω, σελ. 48, 49-52, 59).

4) Όπως θά δοϋμε στή συνέχεια, οί πληροφορίες που τοποθετούν τούς Δωριείς στή Φθιώτιδα ή στήν περιοχή Όσσας-Όλύμπου ή στήν Έστιαιώτιδα ή στήν Πίνδο δέν άνάγονται σ' αυθεντικές παραδόσεις, αλλά όφείλονται σέ αναγνωρίσιμα αίτια.

ΦΘΙΩΤΙΣ. - Η άφορμή για τήν άποψη ότι οί Δωριείς κατοίκησαν πρώτα στή Φθιώτιδα βρίσκεται προφανώς στο γεγονός ότι στή Φθιώτιδα τοποθετούσε ό μύθος τόν Έλληνα, φανταστικό γενάρχη των Έλλήνων, τούς γιούς του, Δωρο καί Αΐολο, καί έγγονούς του Άχαιο καί Ίωνα, φανταστικούς γενάρχες των Δωριέων, των Αιολέων, των Άχαιών καί των Ίώνων. Έπομένως δέν πρόκειται για στοιχείο που άπηχούσε γνήσια ανάμνηση.

ΟΣΣΑ-ΟΛΥΜΠΟΣ ΚΑΙ ΕΣΤΙΑΙΩΤΙΣ. - Μετά τή Φθιώτιδα, αναφέρει ό Ηρόδοτος, οί Δωριείς πήγαν νά εγκατασταθούν κάτω άπό τήν Όσσα καί τόν Όλυμπο, στήν περιοχή που λέγεται Ίστιαιώτις⁹. Αλλά ή Όσσα καί ό Όλυμπος, που ύψώνονται βορειοανατολικά καί βόρεια άπό τή Θεσσαλία, απέχουν άπό τήν Ίστιαιώτιδα ή Έστιαιώτιδα, που άντιστοιχεί περίπου στόν σημερινό νομό Τρικάλων. Ό ίδιος συγγραφέας λéei σέ λίγο ότι οί Δωριείς έκκένωσαν τήν Ίστιαιώτιδα ύπό τήν πίεση των Καδμείων¹⁰, ενώ σ' άλλο χωρίο σημειώνει ότι οί Καδμείοι, νικημένοι άπό τούς Έπιγόνους, προσέφυγαν στους Έγγέλεις στήν Ίλλυρία¹¹. Όλες οί πληροφορίες του Ηροδότου δημιουργούν προβλήματα, που λύνονται κατά τήν πορεία τής έπισκοπήσεως των άλλων πηγών.

8. Ηρόδοτος, I 56.

9. Ηρόδοτος, β. π.

10. Ηρόδοτος, I 57.

11. Ηρόδοτος, V 61, IX 43.

Ὁ Διόδωρος γράφει ὅτι οἱ Καδμεῖοι, ἀφ' οὗ ἡττήθησαν ἀπὸ τοὺς Ἐπιγόνους, ἐξετόπισαν τοὺς Δωριεῖς ἀπὸ τὴν πατρίδα τους, ἐκεῖνοι δὲ μετανάστευσαν ἀργότερα στὴ Δωρίδα¹².

Ὁ Πausanίας κάνει δύο ἀναφορὲς στὴν ἡττα τῶν Δωριέων ἀπὸ τοὺς Καδμεῖους, προσθέτει δὲ ὅτι ἓνα μέρος τῶν Καδμεῖων ποὺ ἀποσπασθῆκε ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ πῆρε ἓνα διαφορετικὸ δρόμο εἰσέλασε στὸ ὄρος Ὀμόλη, τὸ ὁποῖο καὶ κατέλαβε¹³. Κατὰ τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ, τὸ ὄνομα Ὀμόλη δῆλωνε ἓνα βουνὸ βόρεια ἀπὸ τὴν Ὀσσα καθὼς καὶ μία πόλη κειμένη μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ ὄρους καὶ τοῦ Πηνειοῦ¹⁴. Ἔτσι φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ μυθεύματα ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο τῆς Ὀσσας καὶ τοῦ Ὀλύμπου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς Δωριεῖς, προέρχεται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀπὸ τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπέρρεαν οἱ πληροφορίες ποὺ μνημονεύουν ὁ Διόδωρος καὶ ὁ Πausanίας σχετικὰ μὲ τὶς περιπέτειες τῶν Καδμεῖων μετὰ τὴν ἡττα τους ἀπὸ τοὺς Ἐπιγόνους.

Ὁ Ἡρόδοτος βεβαιώνει, σὲ χωρίο διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ὅτι οἱ Πελασγοὶ τῆς Κρηστώνος, στὴ Μακεδονία, κατεῖχαν προηγουμένως τὴ Θεσσαλιώτιδα, ὅπου γειτόνευαν μὲ τοὺς Δωριεῖς¹⁵. Ἡ Θεσσαλιώτις συνορεύει ὅχι μὲ τὴν περιοχὴ Ὀσσας-Ὀλύμπου, ἀλλὰ μὲ τὴν Ἰστιαιώτιδα ἢ Ἑστιαιώτιδα.

Παραλείποντας τὴν ἐπισκόπηση τῶν πηγῶν ποὺ δίνουν καταμερισμένες πληροφορίες, προχωρῶ στὸν σχολιασμὸ τῶν ὡς ἄνω στοιχείων ποὺ συγκροτοῦν τὸν πυρῆνα τοῦ προβλήματος.

Πολλοὶ ἱστορικοὶ δέχονται τὴν πληροφορία κατὰ τὴν ὁποία ἓνα μέρος τῶν Καδμεῖων ποὺ διέφυγαν τοὺς Ἐπιγόνους, ἐξετόπισαν τοὺς Δωριεῖς ἀπὸ μία περιοχὴ κοντὰ στὰ Τέμπη· ἀπορρίπτουν ὅμως ἐκεῖνη ποὺ ἐμφανίζει ἓνα ἄλλο μέρος τους νὰ καταφεύγουν στοὺς Ἐγγεῖς, στὴν Ἰλλυρία. Πιστεύω ὅτι καὶ οἱ δύο πληροφορίες δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Καὶ μόνες οἱ ἀποστάσεις μεταξὺ Θηβῶν καὶ Τεμπῶν ἢ μεταξὺ Θηβῶν καὶ Ἐγγελέων ἀρκοῦν, νομίζω, γιὰ νὰ καταστοῦν ὑποπτες καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη¹⁶. Ἀλλωστε, μερικὲς ἄλλες πηγὲς γιὰ τὶς περιπέτειες τῶν Καδμεῖων μετὰ τὴν ἄλωση τῶν Θηβῶν ἀπὸ τοὺς

12. Διόδωρος Σικελιώτης, IV 67.1.

13. Πausanίας, IX 5.13-14 καὶ 8.6.

14. Ἐξορος, 70 FGrH, 228, Ἀριστόδημος, 383 FGrH, 5 b.

15. Ἡρόδοτος, I 157.

16. Περισσότερα: M. B. Sakellariou, *Between Memory and Oblivion: the Transmission of Early Greek Historical Traditions*, 1990, 212-213.

Ἐπιγόνους τοποθετοῦν τὰ γεγονότα στὰ σωστά τοπογραφικά καὶ χρονολογικά τους πλαίσια, καὶ μάλιστα ἐπιτρέπουν νὰ ἀναχθοῦμε σὲ παλαιᾶς πηγές, τῇ Θηβαΐδα καὶ τοὺς Ἐπιγόνους, ἔπη τοῦ Θηβαϊκοῦ κύκλου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες φαίνονται νὰ προέρχονται, σὲ τελευταία ἀνάλυση, οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς κινήσεις τῶν Καδμείων ἢ Θηβαίων μετὰ τὴν ἥττα τοὺς ἀπὸ τοὺς Ἐπιγόνους¹⁷.

Ὁ Στράβων ἀναφέρει, ὅτι οἱ Θηβαῖοι, ἡττημένοι ἀπὸ τοὺς Ἐπιγόνους, κατέφυγαν στὶς Ἀλαλκομενές καὶ τὸ Τιλφωσσαῖον ὄρος, κοντὰ στὴν Κωπαΐδα¹⁸. Ὁ Διόδωρος καὶ ὁ Ψευδο-Απολλόδωρος σημειώνουν ἀκριβέστερα ὅτι οἱ Καδμεῖοι ἔφυγαν μέσα σὲ μία νύκτα στὸν τόπο καταφυγῆς τους, τὸ ὄρος Τιλφωσσαῖον, κατὰ τὸν πρῶτο, τὴν πηγὴ Τιλφούσσα, κατὰ τὸν δεύτερο¹⁹. Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς διαφέρουν λοιπὸν ἀπὸ τὸν Παυσανία πού, ὅπως εἶδαμε, μᾶς ὁδηγεῖ στὴ θεσσαλικὴ Ὀμόλη (σελ. 46). Ὡστόσο, δύο λεπτομέρειες στὰ σχετικὰ χωρία τοῦ ἴδιου συγγραφέα θὰ μᾶς δώσουν τὴν ἀρχὴ τοῦ μίτου πού καταλήγει σὲ μία βωιωτικὴ Ὀμόλη, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὴ Θήβα: α) Ὁ Παυσανίας μνημονεύει, στὸ δεύτερο χωρίο, μία αἰτιολογικὴ ἱστορία, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Καδμεῖοι, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴ θεσσαλικὴ Ὀμόλη, εἰσῆλθαν στὴν πόλη τους ἀπὸ μία εἴσοδο πού ὀνόμασαν Ὀμολωῖδες Πύλες²⁰. Ἀλλά, κατὰ τὸν Ἀριστόδημο τὸν Θηβαῖο καὶ τὸν Στέφανο τὸν Βυζάντιο, αὐτὲς οἱ πύλες ὀφείλαν τὸ ὄνομά τους σ' ἓνα βουνό, Ὀμολωῖον ἢ Ὀμόλη, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Θήβα²¹. β) Κατόπιν τούτου, μποροῦμε νὰ ἀξιοποιήσουμε τὴ δεύτερη λεπτομέρεια τοῦ Παυσανία. Ἐκείνη, ὅπου λέει ὅτι οἱ ἡττημένοι Καδμεῖοι ἐξεκίνησαν γιὰ τὴν Ἰλλυρία μόλις νύκτωσε²². Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια, θυμίζοντας τὴ δῆλωση τῶν Διοδώρου καὶ Ψευδο-Απολλοδώρου γιὰ τὴν ἐπιχείρησι διαφυγῆς τῶν Καδμείων πού πραγματοποιήθηκε ἐξ ὀλοκλήρου

17. M. B. Sakellariou, ἴδιο ἔργο, 207-222.

18. Στράβων, IX 2.36.

19. Διόδωρος Σικελιώτης, IV 66.4 - 67.1, Ψευδο-Απολλόδωρος, III 37.3-4.

20. Παυσανίας, IX 8.6-7.

21. Ἀριστόδημος, 383 FGrH, 5 a (=Σχολ. Εὐριπ. Φοῖν., 1119 : “Ἀριστόδημος δὲ φησιν αὐτὰς οὕτω κληθῆναι διὰ τὸ πλησίον εἶναι τοῦ Ὀμολώου ἥρωος (= Ὀμολώου ἔρους”, σύμφωνά με διόρθωση τοῦ P. Rabbow, βασισμένη στὸν Στέφανο Βυζάντιο, λ. Ὀμόλη: “καὶ Θηβῶν αἰ πρὸς τῷ ὄρει <πύλαι> Ὀμολωῖδες”, καὶ δεκτὴ ἀπὸ τοὺς U. v. Wilamowitz-Moellendorf, *Hermes*, 26, 1891, 219, Bölte, *RE*, VIII 1, 1913, 2262, Jessen, *RE*, VIII 1, 1913, 2263. Ὁ F. Jacoby ἀναπαρήγαγε τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀριστοδήμου χωρὶς τὴ διόρθωση.

22. Παυσανίας, IX 5.13-14.

μέσα σὲ μία νύκτα, ὑποδεικνύει ὅτι καὶ τοῦ Πανσανία ἡ ἀπώτερη πηγὴ θὰ ταυτιζόταν μὲ ἐκείνη τῶν δύο ἄλλων συγγραφέων.

Συνεπῶς, ἡ γνήσια παράδοση ἀνέφερε: 1) ὅτι οἱ ἡττημένοι Καδμεῖοι ἐφθασαν στὸ διάστημα μιᾶς νύκτας στὶς Ἀλαλκομενές καὶ τὸ ὄρος Τιλφωσσαῖον, 2) ὅτι κατέλαβαν ἐπίσης τὸ ὄρος Ὀμολώϊον, γειτονικὸ τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν, καὶ 3) ὅτι πρὸς τοῦτο ἐξεδίωξαν ἀπὸ τὸ Ὀμολώϊον τοὺς Δωριεῖς ποὺ τὸ κατείχαν. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἐγγέλεις, κοντὰ στοὺς ὁποίους ἐφθασαν ἄλλοι ἡττημένοι Καδμεῖοι, ἔχει ἤδη ὑποτεθεῖ, ἐπιτυχῶς νομίζω, ὅτι θὰ ἦσαν οἱ παρόχθιοι τῆς Κωπαίδος, ποὺ φημιζόταν γιὰ τοὺς ἐγγέλεις (τὰ χέλια) της.

ΠΙΝΔΟΣ – Οἱ Δωριεῖς συνδέονται μὲ τὴν Πίνδο ρητὰ ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο καὶ τὸν Λυκόφωνα, ἐνῶ μία ἀναφορὰ τοῦ Πινδάρου ἐπιδέχεται καὶ μία δεύτερη ἐρμηνεία.

Οἱ Δωριεῖς, λέει ὁ Ἡρόδοτος στὴ συνέχεια τῆς ἀφηγήσεώς του, ἐκτοπισμένοι ἀπὸ τοὺς Καδμεῖους ἀπὸ τὴν Ἰστιαιώτιδα, κατέφυγαν στὴν Πίνδο, ὅπου ὀνομάσθησαν Μακεδνοί²³, σ' ἄλλο δὲ χωρίο του περιγράφει τοὺς Λακεδαιμονίους, τοὺς Κορινθίους καὶ τοὺς Σικυωνίους ὡς ἔθνος “δωρικόν τε καὶ μακεδόν” καὶ καταγόμενο ἀπὸ τὸν Ἐρινεὸ καὶ τὴν Πίνδο καὶ τελικὰ ἀπὸ τὴ Δρυοπίδα²⁴. Ἀπὸ ἄλλη πηγὴ μαθαίνομε ὅτι Ἐρινεὸς ὀνομαζόταν μιὰ πόλη τῆς Δωριίδος²⁵, ἀλλὰ ἡ σειρά μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο τὰ ὀνόματα τοῦ Ἐρινεοῦ, τῆς Πίνδου καὶ τῆς Δρυοπίδος ἐξυπακούει ὅτι ὁ συγγραφέας ὀνομάζει Ἐρινεὸ μιὰ θέση τῆς Πίνδου. Τὸ ὄνομα Μακεδνοί θεωρεῖται ὡς παραλλαγή τοῦ ὀνόματος Μακεδόνες. Συμπέρασμα: οἱ Μακεδόνες / Μακεδνοί κατάγονταν ἀπὸ τὴν Πίνδο. Ἕνας κλάδος τους μετατοπίσθηκε στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα.

Ὁ Λυκόφων ἀναφέρεται στὴν παρουσία τῶν Δωριέων στὴν Πίνδο πρὶν ἀπὸ

23. Ἡρόδοτος, I 56. Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο Πίνδος δὲν εἶναι ἡ πόλη τῆς Δωριίδος, ἀλλὰ τὸ ὄρος Πίνδος, δεδομένου ὅτι, κατὰ τὸν ἴδιον συγγραφέα, μόνον ἐκεῖ οἱ Δωριεῖς ὀνομαζόνταν Μακεδνοί. Πρβλ. N. G. L. Hammond, *ABSA*, 32, 1931/1932, 152.

24. Ἡρόδοτος, VIII 43, ὅπου ἐπίσης τὸ ὄνομα Πίνδος δηλώνει τὸ ὄρος καὶ ὄχι τὴν πόλη τῆς Δωριίδος.

25. Θουκυδίδης, I 107, Διόδωρος Σικελιώτης, IV 67.1 καὶ XI 79.4; Ἀνδρων, 10 *FGrH* 16 a (=Στράβων, X 4.6), Κόνων, 26 *FGrH*, 1, xxvii, Στράβων, IX 4.10. Ψευδο-Σκύλαξ, 62, *GGM*, I, 48, Ψευδο-Σκύμνος, 583, *GGM*, I, 220, Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος, *H. N.*, IV 28, Πτολεμαῖος, III 15.15, Στέφανος Βυζάντιος, λ. Ἐρινεός, *Σχολ. Πινδ. Πυθ.*, I 121 c.

τῇ Δωρίδα μὲ μίᾳ ὑπαινικτικῇ διατύπωση, ὅπου μνεία τοῦ Λάχμωνος καὶ τοῦ Κυτινίου²⁶. Ὁ Λάχμων ἦταν ἓνα ὄρος στὴν κεντρικὴ Πίνδο²⁷, Κυτίνιον λεγόταν μίᾳ πόλῃ τῆς Δωρίδος²⁸.

Ὁ Πίνδαρος λέει ὅτι οἱ Δωριεῖς τῶν Ἀμυκλῶν εἶχαν ἔλθει “Πινδόθεν”²⁹, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται ὅχι στὴν ὀροσειρά, ἀλλὰ σὲ μίᾳ ὁμώνυμῃ πόλῃ τῆς Δωρίδος.

Οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίδονται ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τοῦ Πινδάρου γιὰ τὸ “Πινδόθεν”³⁰ καὶ ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τοῦ Λυκόφρονος γιὰ τὸ ὄρος Λάχμων³¹ ἐμφανίζουν συγχύσεις ποὺ δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ.

Ὅπως ἔχουμε δεῖ, 1) ἡ ιδέα τοῦ Ἡροδότου ὅτι ἓνα ἐλληνικὸ ἔθνος ποὺ ἐξ ἀρχῆς ἔφερε τὸ ὄνομα Δωριεῖς ἐμφανίσθηκε γιὰ ἓνα διάστημα μὲ τὸ ὄνομα Μακεδνοὶ καὶ τέλος πάλι μὲ τὸ ὄνομα Δωριεῖς εἶναι ἀπίστευτῃ, καὶ 2) τὸ ὄνομα Δωριεῖς δὲν μπορεῖ νὰ γεννήθηκε ἄλλου ἀπὸ τῇ Δωρίδα. Ἐν ὅψει τούτων, εἶναι εὐλόγο νὰ εἰκάσουμε ὅτι τὸ ὄνομα Μακεδνοὶ δήλωνε ἓνα φύλο ἐγκατεστημένο στὴν Πίνδο, τμῆμα τοῦ ὁποίου μετανάστευσε στὴ Δωρίδα.

ΔΩΡΙΣ – Δὲν ὑπάρχει ἀρχαῖο χωρίο ποὺ νὰ μὴ συνδέει τοὺς Δωριεῖς μὲ τῇ Δωρίδα. Οἱ εἰδήσεις ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ αὐτὰ στρέφονται γύρω ἀπὸ τέσσερες ἄξονες: Α) Ψῆγματα ἱστορικῶν ἀναμνήσεων γιὰ τὴ γένεση τοῦ δωρικῶν ἔθνους στὴ Δωρίδα, Β) Ἀναφορὲς στὴ Δωρίδα ὡς μητρόπολῃ τῶν Δωριέων τῆς Πελοποννήσου, Γ) Δεδομένα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συμπεραίνεται ὅτι ἡ μητρόπολῃ τῶν Δωριέων ἦταν πιὸ μεγάλη ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ Δωρίδα, Δ) Δεδομένα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ὅτι ἡ δωρικὴ μετανάστευση δὲν εἶχε τίς διαστάσεις ποὺ πιστεύουν οἱ ἐρευνητές, ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων.

Α) Μία ὁμάδα χωρίων ἀπηγεῖ διάφορες παραλλαγές ἐνὸς μύθου, ἡ κεντρικὴ γραμμὴ τοῦ ὁποίου ἔχει ὡς ἐξῆς: Οἱ Λαπίδες τῆς Ἀχαΐας Φιδιώτιδος ἐκτοπίζουν τοὺς Δωριεῖς. Ὁ βασιλεὺς τῶν Δωριέων, Αἰγιμιός, ζητάει τὴ βοήθειά τοῦ Ἡρακλῆ, προσφέροντάς του τὸ ἓνα τρίτο τοῦ βασιλείου του. Ἐκεῖνος νικάει τοὺς Λαπί-

26. Λυκόφρων, Ἀλεξ., 1388-1390.

27. Geiger, RE, XII 1, 1924, 1178.

28. Θουκυδίδης, ὁ. π., Διόδωρος Σικελιώτης, IV 67.1, Ἀνδρῶν, ὁ.π., Κόνων, ὁ.π., Ψευδο-Σκύλαξ, ὁ.π.

29. Πίνδαρος, Πυθ., I 65-66.

30. Σχολ. Πινδ. Πυθ., I 121 c.

31. Σχολ. Λυκ. Ἀλεξ., 1388 κεξ.

θες, ἐγκαθιστᾶ τοὺς Δωριεῖς στὴ Δωρίδα, καὶ ἀφήνει τὸ ἓνα τρίτο τοῦ βασιλείου προσωρινὰ στὸν Αἰγίμιό, ὡς παρακαταθήκη. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἡρακλῆ, ἡ παρακαταθήκη του περιέρχεται στὸν υἱό του, Ὑλλο, ἐνῶ οἱ δύο υἱοὶ τοῦ Αἰγίμιου, Δυμᾶν καὶ Πάμφυλος, θὰ μοιρασθοῦν μεταξύ τους τὰ ἄλλα δύο τρίτα³².

Δεδομένου ὅτι ὅλα τὰ χωρία ποὺ ἀναφέρονται στὸν ὑπὸ ἐξέταση μῦθο ὀνομάζουν Αἰγίμιό τὸν βασιλέα τῶν Δωριέων, ἀναπόφευκτη εἶναι σκέψη ὅτι ὅλες οἱ σχετικὲς πληροφορίες ἀνάγονται στὸ ἔπος *Αἰγίμιός*, ἀποδιδόμενο ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους στὸν Ἡσίοδο ἢ στὸν Κέρκαφο τὸν Μιλήσιο³³. Ἐκ πρώτης ὄψεως αὐτὴ ἡ ἀναγωγὴ προσκρούει σὲ δυσκολίες: κανένα χωρίο δὲν μνημονεύει ὡς πηγὴ τὸ ἔπος *Αἰγίμιός*, καὶ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἀποσπάσματα αὐτοῦ τοῦ ἔπους δὲν μνημονεύει Δωριεῖς ἢ Λαπίδες ἢ Ἡρακλῆ³⁴. Αὐτὲς ὅμως οἱ δυσκολίες δὲν εἶναι ἀνυπερβλήτες, γνωστοῦ ὄντος ὅτι οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δὲν εἶχαν ὡς κανόνα τὴ μνημία τῶν πηγῶν τους, ἐξ ἄλλου δέ, τὰ ἀποσπάσματα τοῦ *Αἰγίμιου* περιορίζονται σὲ ὀκτώ καὶ ὅλα μαζί ἀδροῖζουν εἴκοσι δύο στίχους, ἐξ ὧν μόλις ὀκτώ εἶναι πλήρεις. Ἴσως καὶ τὸ ἐθνικὸ ὄνομα Μακεδνοί, ποὺ ὁ Ἡρόδοτος ἀποδίδει στοὺς Δωριεῖς, προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔπος *Αἰγίμιός*.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ ὡς ἄνω μῦθου συντίθεται ἀπὸ στοιχεῖα ἐν μέρει αὐθεντικά, ἐν μέρει ἀλλοιωμένα καὶ ἐν μέρει μυθοποιημένα. Ὡς στοιχεῖα αὐθεντικά φαίνονται: ἡ ὀνομασία τοῦ ἐπιτιθεμένου λαοῦ (Λαπίδαι), ἡ γεωγραφικὴ τοποθέτησή του (Ἀρχαία Φθιώτις), ἡ ἐπίθεσή του ἐναντίον ἐνὸς γειτονικοῦ λαοῦ, ἡ συμμαχία τοῦ τελευταίου μὲ ἄλλον καὶ ἡ ἥττα τοῦ ἐπιτεθέντος. Προφανῶς ἀλλοιωμένο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀναδρομικὴ χρῆση τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος Δωριεῖς πρὸς δῆλωση τοῦ λαοῦ τοῦ Αἰγίμιου. Τέλος, οἱ μυθικὲς μορφές εἶναι ἄλλες μὲν παλαιγενεῖς, συγκεκριμένα οἱ Ἡρακλῆς καὶ Αἰγίμιός, ἄλλες δὲ νεογενεῖς, συγκεκριμένα οἱ Ὑλλος, Δυμᾶν καὶ Πάμφυλος.

Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὁ Αἰγίμιός ἐμπλέκονται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὄχι μὲ φανταστικούς μύθους, ἀλλὰ μὲ πράγματα ἐν μέρει αὐθεντικά καὶ ἐν μέρει παραλλαγμένα λόγῳ ἀναχρονισμοῦ, μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ καθένας ἔχει καταλάβει τὴ θέση κάποιου λαοῦ, ἐνὸς ποὺ λάτρευε τὸν Ἡρακλῆ καὶ ἐνὸς ποὺ τιμοῦσε ἓνα ἥρωα ὀνομαζόμενο Αἰγίμιό.

32. Ἐφῆρος 70 FG⁺H, 15 (=Στέφανος Βυζάντιος, λ. Δυμᾶνες), Διόδωρος Σικελιώτης, IV 37.3-4. Στράβων, IX 4.10, Ψευδο-Απολλόδορος, II 7.7.

33. Μαρτυρίες: R. Merkelbach, M. L. West, *Fragmenta Hesiodica*, σ. 151.

34. Ἡσίοδος, ἀπ. 294-301 M-W.

Μερικοί έρευνήτες συνδέουν τὸν Ἡρακλῆ πρωτογενῶς μὲ τοὺς Δωριεῖς. Οἱ περισσότεροι τὸν ἀνάγουν στοὺς Ἀχαιοὺς. Καὶ ἐγὼ πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ προδωρικὴ μυθικὴ φυσιογνωμία, γιὰ δύο λόγους, 1) μνημονεύεται σὲ πολλὰ ὁμηρικὰ χωρία καὶ 2) ὁ μῦθος στὸν ὁποῖον ἔγινε πρὸ ὀλίγου ἀναφορὰ ἐμφανίζει τὸν Ἡρακλῆ, ὃχι ὡς πρωταγωνιστὴ τῶν Δωριέων, ἀλλὰ ὡς ξένου ποὺ συνέδραμε τοὺς Δωριεῖς. Ἀντίθετα, αὐτοὶ ἐκπροσωποῦνται προφανῶς ἀπὸ τὸν Αἰγυμιό.

Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἱστορικοὶ Δωριεῖς τιμοῦσαν καὶ τὸν Αἰγυμιό καὶ τὸν Ἡρακλῆ, ποὺ προϋπῆξαν ἥρωες δύο διαφορετικῶν ἐθνικῶν ὁμάδων, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι δύο ὁμάδες ποὺ συμμάχησαν, στὴ συνέχεια προσέγγισαν μεταξύ τους σὲ βαθμὸ ὥστε, στὸ τέλος, νὰ ἀποτελέσουν συστατικὰ στοιχεῖα τῶν Δωριέων.

Γιατὶ θεωρῶ ὑστερογενεῖς τὶς μυθικὲς μορφές, τοῦ Ὑλλου ὡς υἱοῦ τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τῶν Δυμάνος καὶ Παμφύλου ὡς υἱῶν τοῦ Αἰγυμιοῦ; Ἐπειδὴ καὶ οἱ τρεῖς ἔχουν προφανῶς ἐφευρεθεῖ, γιὰ νὰ δοθοῦν πρόγονοι καὶ ἐπώνυμοι ἥρωες στὶς τρεῖς φυλὲς τῶν Δωριέων, Ὑλλεῖς, Δυμάνες καὶ Πάμφυλοι. Γιατὶ ὅμως νὰ παρουσιασθοῦν ὁ μὲν Ὑλλος ὡς υἱὸς τοῦ Ἡρακλῆ, οἱ δὲ Δυμὰν καὶ Πάμφυλος ὡς υἱοὶ τοῦ Αἰγυμιοῦ; Ἐπειδὴ, προφανῶς, οἱ Ὑλλεῖς καὶ οἱ Δυμάνες εἶχαν προγόνους τοὺς ἀντιστοιχῶς τὸ φύλο ποὺ μυθικὰ περιγράφεται ὡς “Ἡρακλῆς” καὶ τὸ φύλο πού, ἐπίσης, μυθικὰ περιγράφεται ὡς “Αἰγυμιός” ἢ ἀναδρομικὰ δηλώνεται μὲ τὸ ὄνομα Δωριεῖς. Ὅσο γιὰ τὸ ὄνομα τῶν Παμφύλων, αὐτὸ σημαίνει ὁμάδα σχηματισμένη ἀπὸ μέλη παντὸς φύλου, ἢ ὁποῖα προστέθηκε στοὺς δύο ἀρχικοὺς συμμάχους, τὸν “λαὸ τοῦ Ἡρακλῆ” καὶ τὸν “λαὸ τοῦ Αἰγυμιοῦ”.

Ποιὰ ὅμως ἡ ταυτότητα καὶ ποιὰ ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου θέση τῶν Μακεδνῶν; Ποῦ, κατὰ τὸν Ἡρόδοτο, ἦσαν οἱ “Δωριεῖς ὅσον καιρὸ παρέμειναν στὴν Πίνδο”; Προηγουμένως εἶδαμε ὅτι ἡ ἐν λόγω βεβαίωση τοῦ Πατέρα τῆς Ἱστορίας δὲν εὐσταθεῖ. Τώρα εἶναι καιρὸς νὰ προσέξουμε τὰ δεδομένα ποὺ μποροῦν νὰ ἀπαντήσουν θετικὰ στὸ ἐρώτημά μας. Εἶναι τὰ ἑξῆς τέσσερα: 1) τὸ ὄνομα Μακεδνοὶ ποὺ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τοὺς γλωσσολόγους ὡς παραλλαγὴ τοῦ ὀνόματος Μακεδόνες, 2) ὁ ἐντοπισμὸς τῶν Μακεδνῶν στὴν Πίνδο, 3) Ἡ μνεία τῶν Μακεδνῶν ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο καὶ ἀπὸ παραδόσεις δωρικῶν πόλεων ὡς προγόνων τῶν Δωριέων, 4) ἡ πιθανὴ μνεία τῶν Μακεδνῶν στὸ ἔπος *Αἰγυμιός*. Ἐτσι ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημά μας ἀρθρώνεται ὡς ἑξῆς. Οἱ Μακεδνοὶ ἦσαν μία ὁμάδα Μακεδόνων, ποὺ ἀπὸ τὴν Πίνδο κατέβηκε στὸ κέντρο τῆς Στερεᾶς, ὅπου θὰ γίνεῖ συστατικὸ στοιχεῖο τῶν Δωριέων, εἶχε δὲ ἥρωα τὸν Αἰγυμιό. Αὕτῃ ἡ περιγραφὴ τῶν Μακεδνῶν δὲν διαφέρει καθόλου ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῶν Δυμάνων. Ὡστόσο, δὲν θὰ ἔλεγα ὅτι Μακεδνοὶ καὶ Δυμάνες ταυτίζονται, ἀλλὰ ὅτι οἱ Δυμάνες ἦσαν ἓνα

τμήμα των Μακεδωνών, συγκεκριμένα δὲ ἐκεῖνο πού μετανάστευσε στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα.

Πότε συγκροτήθηκε τὸ ἔθνος πού ἔλαβε τὸ ὄνομα Δωριεῖς; Πάντως, μετὰ τὴν ἀφίξη τῶν Μακεδωνῶν Δυμάνων στὸ κέντρο τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὶς δωρικὲς μεταναστευτικὲς κινήσεις δωρικῶν ὁμάδων πρὸς τὴν Πελοπόννησο. Εἰδικότερα δὲ μετὰ τὴν ἐξώση τῶν Δρυόπων ἀπὸ τὴ Δρυοπίδα, σὲ τμήμα τῆς ὁποίας ἀντιστοιχεῖ ἡ Δωρίς, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση μιᾶς μικρῆς ἀποικίας Δωριέων στὸ Ὀμολώϊον ὄρος, δυτικὰ ἀπὸ τὴ Θήβα. Ὅπως εἶδαμε, ὁ δωρικὸς οἰκισμὸς τοῦ Ὀμολώϊου ὄρους μνημονεύεται μὲ ἀφορμὴ τὴν κατάληψή του ἀπὸ Καδμεῖους, ἀμέσως μετὰ τὴν ἥττα τοὺς ἀπὸ τοὺς Ἐπιγόνους, γεγονὸς ἐπισυμβάν περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα π. Χ. Ὅσο γιὰ τὴν ἐξώση τῶν Δρυόπων, ἦταν, φαίνεται, κατὰ ἓνα αἰῶνα ἀρχαιότερη. Ἔτσι οἱ Μακεδνοὶ Δυμάνες ἐφθασαν στὸ κέντρο τῆς Στερεᾶς περὶ τὸ 1350 π. Χ. Ἐπακολούθησαν ἡ ἥττα τοὺς ἀπὸ τοὺς Λαπίδες καὶ ἡ συμμαχία τοὺς μὲ τὸν “λαὸ τοῦ Ἡρακλῆ”, ἡ ὁποία ἐδῶσε ὥθηση σὲ διεργασίες πού κατέληξαν στὴ συγκρότηση ἑνὸς νέου ἔθνους, μὲ συστατικὰ στοιχεῖα τοὺς Μακεδνοὺς Δυμάνες, τὸν “λαὸ τοῦ Ἡρακλῆ” ἢ Ὑλλεῖς καὶ μικρὲς ὁμάδες διαφόρων προελεύσεων, πού συναπάρτισαν, ὡς τρίτο συστατικὸ στοιχεῖο, τοὺς Παμφύλους. Αὐτὴ ἡ διαδικασία συντελέσθηκε σὲ διάστημα δύο ἢ τριῶν γενεῶν, τὸ δὲ νέο ἔθνος πῆρε νέο ὄνομα, Δωριεῖς, δηλαδὴ “κάτοικοι τῆς Δωρίδος”.

Β) Πολλὰ κείμενα ἀναφέρουν τὴ Δωρίδα ὡς μητρόπολη τῶν Δωριέων τῆς Πελοποννήσου ἐν γένει³⁵, ἡ τῶν δωρικῶν τμημάτων πού ἐγκαταστάθηκαν εἰδικὰ σὲ μία ὀνομαζομένη πόλη, συγκεκριμένα στὴ Σπάρτη³⁶ ἢ στὴν Κόρινθο³⁷ ἢ στὴ Σικυώνα³⁸.

Γ) Πολλὲς ἐνδείξεις μᾶς νομιμοποιοῦν, νομίζω, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Δωρίς, λίκνο τῶν Δωριέων, ἦταν ἀρκετὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ Δωρίδα τῶν ἱστορικῶν χρόνων: α) Οἱ Αἰνιάνες θυμόνταν ὅτι οἱ πρόγονοί τους κατέλαβαν καὶ δωρικὰ ἐδάφη³⁹. β) Ἡ γεωγραφία τοῦ ὁμηρικοῦ «Καταλόγου τῶν πλοίων» ἐμφανίζει ἓνα

35. Ἡρόδοτος, I 56, VIII 31 καὶ 43, Θουκυδίδης, I 107, Διόδωρος Σικελιώτης, XI 79.4, Στράβων, IX 4.10, Παυσανίας V 1.2, Σχολ. Πυθ., I 121, Σχολ. Ἀριστοφ. Πλουτ., 385.

36. Τυρταῖος, ἀπ. 2 Gerber (=P. Oxy. XXXVIII 2824 Turner· πρβλ. Στράβων. V 4.10), Πίνδαρος, Πυθ., I 62-66, Ἡρόδοτος, VIII 43

37. Ἡρόδοτος, ὁ.π.

38. Ἡρόδοτος, ὁ.π.

39. Στράβων, IX 5.22.

σημαντικό κενό μεταξύ των δυτικών συνόρων των κρατών του Πηλέως (Άχαιών, Έλλήνων και Μυρμιδόνων), του Αϊαντος του μικρού (Λοκρών), των Σχεδίου και Έπιστρώφου (Φωκέων) και των Άσκαλάφου και Ίαλμένου (Μινυών) και των ανατολικών συνόρων του κράτους του Θόαντος (Αίτωλων) και των κτήσεων του Όδυσσέως στην Άκαρνανία. γ) Στο ίδιο κενό δεν εμφανίζονται ίχνη του μυκηναϊκού πολιτισμού. δ) Το τοπωνύμιο Δυμάνες, στην Όζολία Λοκρίδα, υποδεικνύει εγκατάσταση Δυμάνων⁴⁰. ε) Πρώ των μηδικών πολέμων, ή Δωριείς έκτεινόταν μέχρι του Μαλιακού κόλπου⁴¹.

Δ) Καμμία γραμματειακή πηγή, καμμία ένδειξη δεν εμφανίζει τη δωρική μετανάστευση ως επιχείρηση μεγάλης κλίμακας. Αντίθετα, τόσο τα αρχαιολογικά δεδομένα, όσο και μερικές ιστορικές αναμνήσεις υποδεικνύουν ότι οι Δωριείς που εισχώρησαν στην Πελοπόννησο ήσαν ολιγάριθμοι.

Σύμφωνα με τις νεότερες αρχαιολογικές μελέτες, οι Δωριείς εισέδυσαν στην Πελοπόννησο, όχι κατά το τέλος της ΊΕ Β (1200 = βαθμονομημένη χρονολογία C¹⁴ 1185/1180 π. Χ.), αλλά μετά το τέλος της ΊΕ Γ (1125 = βαθμονομημένη χρονολογία C¹⁴ 1065 π. Χ.)⁴². Δεν χρειάζονταν λοιπόν να είναι τόσο πολλοί και τόσο καλά όπλισμένοι όσο προκειμένου να νικήσουν τα πολεμικά σώματα των δυνάμεων του 13ου αιώνα και να καταλάβουν τις άκροπόλεις τους. Εισχωρούσαν σε περιοχές με πληθυσμό άραιό και μη διαθέτοντα ανώτερα όπλα.

Μεταξύ των ιστορικών αναμνήσεων, μία (1) αναφέρεται στον αριθμό των Δωριέων που άρχισαν την κατάκτηση της Λακωνίας, άλλες (2, 3, 4 και 5) μαρτυρούν ότι οι Δωριείς βοηθήθηκαν από μη δωρικά στοιχεία, άλλες, τέλος (6, 7 και 8) αποδίδουν τις δωρικές κατακτήσεις σε περισσότερες γενεές.

1) Ο Ίσοκράτης δηλώνει ότι οι Δωριείς που κατέλαβαν τη Σπάρτη άριθμούσαν 2.000 πολεμιστές⁴³. Το γεγονός ότι ο συγγραφέας δίνει ένα τόσο κατηγορηματικό αριθμό μάς επιτρέπει να υποθέσουμε όχι μόνον ότι και η πηγή του ήταν κατηγορηματική, αλλά και ότι την έμπιστευόταν, όθεν ότι αυτή ήταν πρόσωπο εύρισκόμενο κοντά στον Αρχίδαμο. Έτσι ή έν λόγω πληροφορία ανάγεται σε γνήσια τοπική παράδοση.

40. IG, IX I², άρ. 17 A₁, 3, 32, 667₁₃, 674₁₁, 676₈, FD, III 3, no 54₉, 14, SGDI, II, nos 1842₁, 1851₂.

41. Ηρόδοτος, VIII 31· πρβλ. Ψευδο-Σκύλαξ, 62, GGM, I, 48.

42. Παραπομπές: M. B. Sakellariou, ίδιο έργο, 158 κεξ.

43. Ίσοκράτης, Παναθ., 255.

2) Επίσης από σπαρτιατική πηγή γνωρίζουμε ότι οι Δωριείς που κατέλαβαν τη θέση της μελλοντικής πόλεως συνοδεύονταν από τους Αιγείδες⁴⁴, ένα γένος λαπιδικής προελεύσεως.

3) Οι Κορίνθιοι θυμούνταν ότι οι Δωριείς που εισέδυσαν στην περιοχή βοήθηθηκαν από Λαπίδες που κατοικούσαν στη Γονούσσα, κοντά στη Σικυώνα⁴⁵.

4) Και άλλων έθνων τμήματα εισχώρησαν στην Πελοπόννησο συγχρόνως με τους Δωριείς, συγκεκριμένα Βοιωτοί που έντοπιζονται στη Λακωνία. Δέ γνωρίζουμε όμως αν αυτά τα στοιχεία συνεργάσθηκαν τοπικώς με Δωριείς.

5) Οι προδωρικοί Μεσσήνιοι, διαβάζουμε στον Πausanία, μὴ διακειμένοι φιλικὰ με τοὺς Νηλεΐδες βασιλεῖς τους, ποὺ ἦσαν ξένοι, δέχθηκαν φιλικὰ τοὺς Δωριεῖς⁴⁶. Γιὰ τοῦτο, συνεχίζει ὁ Περιηγητής, αὐτοὶ δὲν τοὺς ἐξώσαν, ὅπως τοὺς Νηλεΐδες. Σύμφωνα μάλιστα με ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Ἐφόρου, ὁ Κρεσφόντης, δηλαδὴ ὁ μυθικὸς ἀρχηγὸς τῶν Δωριέων ποὺ εισέδυσαν στὴ Μεσσηνία, παρεχώρησε σ' ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς ἴσα δικαιώματα με τοὺς Δωριεῖς, προκαλώντας τὴν ἀγανάκτηση τῶν τελευταίων⁴⁷.

6) Ἄλλες πληροφορίες δείχνουν ὅτι οἱ Σπαρτιάτες χρειάσθηκαν πολὺν καιρό, γιὰ νὰ ἐξαπλωθοῦν πέραν τῆς Σπάρτης. Ὡς τὴ δεύτερη ἢ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 8ου αἰώνα π. Χ., οἱ Σπαρτιάτες περιορίζονταν στὶς τέσσερες κῶμες (Πιτάνη, Λίμναι, Μεσόα, Κυνόσουρα) ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν πόλιν Σπάρτη. Ἀργότερα κατέλαβαν τὴ Φάριδα καὶ τὶς Γερώνθρες, ἀλλὰ ἀποδείχθηκαν ἀνίσχυροι ἐνώπιον τῆς ἀντιστάσεως τῶν Ἀμυκλῶν, ἀναγκαζόμενοι νὰ συμβιβασθοῦν με τοὺς Ἀμυκλαίους καὶ νὰ τοὺς δεχθοῦν στὴν κοινότητά τους⁴⁸.

7) Επίσης, οἱ Δωριεῖς ποὺ εισέδυσαν στὴν Ἀργολίδα, συγκεντρώθηκαν στὸ

44. Πίνδαρος, *Ισθμ.*, VII 12-15; *Πυθ.*, V 74-75· Ἡρόδοτος, IV 149· Ἐφόρος, 70 *FGrH*, 16 (=Σχολ. *Πινδ. Πυθ.*, V 101 b)· Ἀριστοτέλης, ἀπ. 532 Rose (=Σχολ. *Πινδ. Ισθμ.*, VI 18)· Σχολ. *Πινδ. Πυθ.*, V 101b. – Πρβλ. F. Kiechle, *Lakonien und Sparta*, 1963, 87 κεξ., M.B. Sakellariou, ἴδιο ἔργο, 173 κεξ.

45. Ἡρόδοτος, V 92. – Πρβλ. M. B. Sakellariou, ἴδιο ἔργο, 178.

46. Πausanίας, IV 3.6.

47. Ἐφόρος, 70 *FGrH*, 116 (=Στράβων, VIII 47)· πρβλ. Κωνστ. Πορφ., *Περὶ Θεμ.*, X 4-5.

48. Πausanίας, III 2.5-7. – Πρβλ. F. Kiechle, ἴδιο ἔργο, 96 κεξ., M. B. Sakellariou, ἴδιο ἔργο, 173.

Ἄργος πρὶν ἀπλωθῶν σιγά-σιγά στὰ περίχωρά του καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἀποικίσουν ὅλη τὴ χώρα⁴⁹.

8) Στὴ Μεσσηνία οἱ Δωριεῖς συγκεντρώθηκαν στὴ Στενύκλαρο⁵⁰.

Δεδομένα τῶν πηγῶν γιὰ τὴ δωρική μετανάστευση στὴν Πελοπόννησο. Ὁ μύθος τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν καὶ θρύφαλα αὐθεντικῶν ἀναμνήσεων

1) Οἱ γραμματειακὲς πηγές μας συνδέουν τὴν ἀφίξη τῶν Δωριέων στὴν Πελοπόννησο μὲ τὴν “κάθοδο τῶν Ἡρακλειδῶν”. Ἀλλὰ ἡ “κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν” καὶ ὅλα τὰ πρόσωπα ποὺ λέγονται “Ἡρακλειδῆς” εἶναι, κατὰ γενικὴ ἀναγνώριση, πλάσματα φαντασίας⁵¹. Ἐπίσης, ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἐξέταση τῶν διαφόρων ἐπεισοδίων ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ ἀφηγήσεις γιὰ τὸν ἐκδωρισμὸ μεγάλων τμημάτων τῆς Πελοποννήσου, προκύπτει ὅτι εἶναι μυθεύματα κατὰ τὸ πλεῖστον. Ἡ “κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν” καὶ τὰ σχετικὰ πρόσωπα, ἐφευρέθηκαν συνεπείᾳ ἐνὸς πολιτικοῦ μύθου ποὺ δημιουργήθηκε κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχή. Κατ’ αὐτὸν τὸν μῦθο, οἱ Ἡρακλειδῆς ἀγωνίζονταν ἤδη ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Ὑλλου, υἱοῦ τοῦ Ἡρακλῆ, νὰ ἀνακτήσουν τὰ δυναστικά δικαιώματά του ποὺ εἶχε σφετερισθεῖ ὁ Εὐρυσθεὺς καὶ εἶχαν περάσει στοὺς δικούς του ἀπογόνους. Ἀντίθετα μὲ τὴν “κάθοδο τῶν Ἡρακλειδῶν”, ἡ δωρική μετανάστευση δὲν εἶναι μυθοπλασία. Ἡδὴ ἡ ἐφεύρεση τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν ἐξυπακούει τὴν πραγματικότητα τῆς μεταναστεύσεως τῶν Δωριέων. Πράγματι, δεδομένου ὅτι ἡ “κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν” ἐφευρέθηκε μὲ σκοπὸ νὰ νομιμοποιήσει τοὺς βασιλεῖς τῶν δωρικῶν κρατῶν τοῦ Ἀργους καὶ τῆς Σπάρτης στὰ μάτια τοῦ ἀρχαίου πληθυσμοῦ ποὺ ὑποτάχθηκε στοὺς Δωριεῖς, ἀλλὰ παλαιότερα ἀποτελοῦσε τὸ κυρίαρχο κοινωνικὸ στρώμα, δὲν ἐξηγεῖται παρὰ μόνον ἐκ τοῦ ὅτι οἱ Δωριεῖς καὶ οἱ βασιλεῖς τοὺς ἦσαν νεοφερμένοι. Ἐὰν οἱ Δωριεῖς κατάγονταν ἀπὸ ἓνα ἐγχώριο στοιχεῖο ὑποδουλωμένο ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς, δὲν θὰ εἶχαν πλάσει τὸν μῦθο περὶ καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν, ἀλλὰ ἓνα μῦθο παλινορρώσεως τῶν Ἡρακλειδῶν.

49. Πανσανίας, II 38.1. – Πρὸς. M. B. Sakellariou, ἴδιο ἔργο, 177-178.

50. Ἐφόρος, ὅ.π.

51. G. Vitalis, *Die Entstehung der Sage von den Rückkehr der Herakliden*, 1930, E. N. Tigerstedt, *The Legend of Sparta in Classical Antiquity*, 1965, 28-36, καὶ σημ. 100 (βιβλιογραφικὲς ἀναφορές), F. Kiechle, *Helikon*, 5, 1963. 516-517, N. G. L. Hammond, *CAH*, 3η ἐκδ., II, 1975, 678-696, R. Drews, *The Coming of the Greeks, Indo-European Conquests in the Aegean and the Near-East*, 1988, 203-225.

II) Ὑπὸ τὸ παχὺ στρῶμα μυθικῶν στοιχείων ποὺ σχηματίσθηκε γύρω ἀπὸ τὸν πυρήνα τῆς “καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν”, διακρίνονται μερικὰ θρύψαλα αὐθεντικῶν ἱστορικῶν ἀναμνήσεων.

1) Οἱ πηγὲς ἀφηγοῦνται ὅτι οἱ Ἡρακλειδῆες ὁδήγησαν τοὺς Δωριεῖς ἐπάνω σὲ πλῶμα μέσα ἀπὸ τὸ Ἀντίρριον στὸ Ρίον⁵². Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο χρησιμοποιεῖται πρὸς ὑποστήριξη τῆς θεωρίας ὅτι δὲν ἔγινε δωρική μετανάστευση ἀπὸ τὴ Στερεὰ στὴν Πελοπόννησο, γιατί σὲ τέτοια περίπτωση ἓνας ὀρεσιβίος λαὸς ποὺ θὰ μετανάστευε μὲ τὰ κοπάδια του θὰ εἰσχωροῦσε ἀπὸ τὸν Ἰσθμό. Ἀλλὰ, ἂν ἡ δωρική μετανάστευση ἦταν ἓνα πλάσμα, οἱ κατασκευαστές του δὲ θὰ μπορούσαν νὰ φαντασθοῦν τοὺς Δωριεῖς νὰ ἀκολουθοῦν ἓναν ἀπροσδόκητο δρόμο καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν μεταφορικά μέσα ποὺ δὲν τοὺς ἦσαν οἰκεία. Φυσικὸ ἦταν νὰ σκεφθοῦν μία διέλευση διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ. Τὸ ἀπροσδόκητο τοῦ περάσματος ἀπὸ τὸ Ἀντίρριο στὸ Ρίον ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται γιὰ πραγματικὸ γεγονός. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐπὶ κλησὶ τῆς ἀπειρίας ὀρεσιβίων κτηνοτρόφων στὴν κατασκευὴ καὶ τὸν χειρισμὸ πλωίμων μέσων εἶναι ἐκ τῶν προτέρων ἄκυρη, δεδομένου ὅτι ἡ παράδοση ἀναφέρει ὅτι αὐτὰ διατέθηκαν ἀπὸ τοὺς Αἰτωλοὺς. Εἶναι δὲ λογικὸ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι οἱ Δωριεῖς δὲ θὰ ἀποδιβάσθηκαν στὸ Ρίον μὲ γυναικόπαιδα καὶ κοπάδια, γεγονός ποὺ θὰ τοὺς ἔκανε δυσκίνητους καὶ συνάμα τρωτούς, ἀλλὰ θὰ προσπάθισαν νὰ δημιουργήσουν πρῶτα ἓνα προγεφύρωμα καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἐξασφαλίσουν ἓνα ὥρο ἀρκετὰ ἄνετο, ὅπου νὰ μεταφέρουν τὶς οἰκογένειές τους καὶ τὰ ζῶα τους.

2) Ἐπίσης ὡς θρύψαλο αὐθεντικῆς ἀνάμνησης πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν πληροφορία, ἀπὸ τὸν Παυσανία, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Δωριεῖς διέσχισαν τὴν Ἀркаδίαν⁵³, γιὰ νὰ φθάσουν στὴν Ἀργολίδα, στὴ Λακωνία καὶ στὴ Μεσσηνία. Δύο λόγοι μὲ ὁδηγοῦν σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Ἐν πρώτοις, ἡ διάβαση διὰ τῆς Ἀркаδίας ἐναρμονίζεται μὲ τὸ ἐπόμενο θρύψαλο αὐθεντικῆς παραδόσεως, ποὺ ἀναφέρεται στὸ σημεῖο εἰσόδου στὴν Ἀργολίδα. Ἐπειτα, δοθέντος ὅτι οἱ Δωριεῖς ἦσαν πολὺ ὀλιγάριθμοι, ἦσαν ἀναγκασμένοι νὰ μὴ διασπασθοῦν πρόωρα, στρεφόμενοι συγχρόνως σὲ διάφορες κατευθύνσεις. Ὡς πρῶτο στόχο ἐπέλεξαν τὴν περιοχὴ τῶν Μυκηνῶν. Γιὰ νὰ φθάσουν ἐκεῖ ἀπὸ τὸ Ρίον, εἶχαν νὰ ἐπιλέξουν μεταξὺ δύο διαδρομῶν: εἴτε διὰ τῆς Αἰγιαλείας, τῆς στενωποῦ στὸ Δερβένι, καὶ τῆς Σικυω-

52. Πολύβιος, XII 12 a, Στράβων, IX 4.7, Ψευδο-Σκύμνος, 478-479, *GGM*, I, 245, Ψευδο-Απολλόδορος, II 3, 2, Παυσανίας, V 3, 5-6, πρβλ. VIII 6.1, Στέφανος Βυζάντιος, λ. Ναύπακτος. Πρβλ. Μ. Β. Sakellariou, ἴδιο ἔργο, 170.

53. Παυσανίας, V 4.1.

νίας στην Κορινθία, και από εκεί, δια των Δερβενακίων ή της Κλεισούρας, στη λεκάνη του Ίνάχου, είτε δια του ύψιπέδου της Ἀρκαδίας στη Λέρνα. Και οί δύο διαδρομές παρουσίαζαν δυσκολίες όφειλόμενες στο ανάγλυφο των τόπων. Κατά τὰ λοιπά όμως, ή πρώτη διαδρομή εμφάνιζε περισσότερα μειονεκτήματα από τή δεύτερη: Ήταν έπιμηχέστερη και ό περιβάλλον πληθυσμός έχθρικός, έχοντας επίγνωση του ότι οί έπερχόμενοι Δωριείς απέβλεπαν στην κατάκτηση της χώρας τους και στην ύποδούλωσή τους. Αντίθετα, οί Ἀρκάδες όχι μόνο δέν θά άντιστέκονταν σέ μία δύναμη που ήθελε άπλώς νά διασχίσει τή χώρα τους, αλλά και θά τή διευκόλυναν, προκειμένου νά άπαλλαγούν τó ταχύτερο από αυτήν.

3) Ό Πausανίας κατέγραψε παράδοση των Ἀργείων κατά τήν όποίαν οί έπερχόμενοι Δωριείς πρόγονοί τους κατέλαβαν πρώτα και όχύρωσαν μία τοποθεσία⁵⁴, ή όποία φαίνεται κειμένη μεταξύ των έκβολών του Ίνάχου και του Έρασίνου. Μερικοί έρευνήτες συνάγουν από τούτο τó γεγονός ότι Δωριείς έφθασαν εκεί δια θαλάσσης. Αυτό τó συμπέρασμα δέν έχει άλλο στήριγμα, προσκρούει δέ στην όλη εικόνα για τόν χαρακτήρα της δωρικής μεταναστεύσεως. Αντίθετα, ή μικρή πεδιάδα μεταξύ των έκβολών του Ίνάχου και του Έρασίνου ένδεικνυται νά διασχισθεί από μία έχθρική δύναμη που έρχεται από τήν Ἀρκαδία για νά εισβάλει στην Ἀργεία. Πρόκειται άκριβώς για τήν τοποθεσία όπου τó 1825 τó έκστρατευτικό σώμα του Ίμπραήμ πασά έπιχείρησε μάταια νά διαβεί τó στενό που υπερασπιζόταν μικρή δύναμη υπό τόν Μακρυγιάννη.

4) Μία πληροφορία του Έροδότου συνδυαζόμενη με τήν κατάληψη της Κορίνθου από τούς Δωριείς έχει τó προσόν ότι είναι ανεξάρτητη από τó μύθευμα της “καθόδου των Ήρακλειδών”, άφοϋ άνάγεται στην ιστορία ένός γένους Λαπίδων. Έκθέτοντας τήν ιστορία των Κορινθίων τυράννων, Κυψέλου και Περιάνδρου, ό Έρόδοτος αναφέρει ότι οί ίδιοι έλεγαν πώς κατάγονταν από Λαπίδες που βοήθησαν τούς Δωριείς νά καταλάβουν τήν Κόρινθο⁵⁵. Έπίσης ένα χωρίο του Θουκυδίδη που λéeι άκριβολογώντας ότι οί Δωριείς έπιτέθηκαν κατά της Κορίνθου όρμώμενοι από τó Σολύγειον⁵⁶, προφανώς δέν είναι στοιχείο του μύθου των Ήρακλειδών, αλλά άνάγεται σέ στοιχείο της τοπικής παραδόσεως για τήν κατάληψη της Κορίνθου από τούς Δωριείς.

5) Ή Μεγαρίς, αναφέρουν οί πηγές, κατακτήθηκε από Δωριείς προερχο-

54. Πausανίας, II 38.1.

55. Έρόδοτος, V 92, 2 b, V 18. 7-8.

56. Θουκυδίδης, IV 42.2.

μένους από τὸ Ἄργος καὶ τὴν Κόρινθο⁵⁷. Αὐτὴ ἡ εἰδηση δὲ δίνει λαβὴν γιὰ νὰ ὑποψιασθεῖ κανεὶς ὅτι ἀνταποκρίνεται στὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο ἐφευρέθηκε ὁ μύθος τῆς “καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν”. Ἐπιτρέπεται λοιπὸν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπηγεῖ αὐθεντικὲς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸν ἐκδωρισμὸ τῆς Μεγαρίδος. Ἐξ ἄλλου τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς τεκμήρια. Ἀφ’ ἐνός, ἡ Ἡρα, ἡ μεγαλύτερη θεότητα τοῦ Ἄργους, λατρευόταν στὴν πόλιν τῶν Μεγάρων καὶ στὸ περίφημο Ἡραῖον, ποὺ ἔμεινε μεγαρικὸ γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἀφ’ ἐτέρου, ἡ προσωνομία Ἀφέσας ποὺ προσδιδόταν στὸν Δία, λατρευόμενο στὶς Σκιρωνίδες Πέτρες, φαίνεται σχετικὴ μὲ τὴ λατρεία τοῦ Διὸς στὸ ὄρος Ἀπέσας, κοντὰ στὴ Νεμέα. Αὐτὲς οἱ συμπτώσεις ἔχουν ἤδη ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀποδείξεις δωρικῆς μεταναστεύσεως ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα πρὸς τὴ Μεγαρίδα⁵⁸.

6) Τὰ ἀρχαῖα κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀφίξη τῶν Ἡρακλειδῶν στὴ Λακωνία μᾶς προσφέρουν δύο σημεῖα ποὺ προφανῶς δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ φανταστικὴ “κάθοδο τῶν Ἡρακλειδῶν”. Τὸ πρῶτο ἔγκειται στὴν πληροφορία ὅτι ἡ Λακεδαίμων κατακτήθηκε ἀπὸ δύο χιλιάδες ἄνδρες, ἡ ὁποία, πιθανόν, προέρχεται ἀπὸ σπαρτιατικὴ πηγὴ (πρὸ πάνω, σελ. 53). Τὸ δεύτερο σημεῖο σχετίζεται μὲ τὸ ἱστορικὸ σπαρτιατικὸ γένος τῶν Αἰγειδῶν. Αὐτὸ τὸ γένος δὲν ἀναφερόταν στὸν Ἡρακλῆ, ἀλλὰ σ’ ἓναν ἄλλον ἥρωα, τὸν Αἰγέα, οὔτε ἦταν δωρικὸ, ἀλλὰ λαπιδικό. Οἱ πηγὲς ποὺ μιλοῦν γιὰ τοὺς Αἰγεῖδες⁵⁹ παρουσιάζουν διαφορὰς ὀφειλόμενες στὴν ἀνάπτυξη παραλλαγῶν. Ἀλλὰ ὁ πυρήνας τῆς παράδοσης, ποὺ περιγράφει τοὺς Αἰγεῖδες ὡς μετανάστες ποὺ συμμάχησαν μὲ τοὺς Δωριεῖς, δὲν ἀφῆνει νὰ πλανᾶται καμμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴν αὐθεντικότητά του⁶⁰.

III) Ἡ ἱστορικότητα τῆς δωρικῆς μετανάστευσης στὴν Πελοπόννησο βεβαιώνεται ἐπίσης ἀπὸ τοπικὲς παραδόσεις μὴ δωρικὲς.

1) Ἡ τοπικὴ παράδοση τῆς Σάμου καὶ ἐκεῖνι τῶν Κλαζομενῶν ἀπέδιδαν

57. Ἀρχαῖες μαρτυρίαι: E. Meyer, *RE*, XV 1, 1931, 181-182· K. Hanell, *Megarische Suidien*, 1934, 75-91.

58. U. v. Wilamowitz-Möllendorff, *SPAW*, 1925, 230 καὶ, E. Meyer, *RE*, XV 1, 1931, 181-182, K. Hanell, ἴδιο ἔργο, 75-91, E. Kirsten, στὸ A. Philippson, *Die Griechischen Landschaften*, I 3, 1952, 1054, T. Dubbabin, *J.H.S.*, 68, 1948, 15.

59. Ἡρόδοτος, IV 147-149, Ἀριστοτέλης, ἀπ. 532 Rose (=Σχολ. Πινδ. Ἰσθμ., VI (VII) 18), Πausanias 2, IV 7. 8, Σχολ. Πινδ. Ἰσθμ., VII 18. Περὶ Πινδαρος, *Πυθ.*, V 73-75, Ἰσθμ. VII 12-15, Πausanias III 15. 8.

60. G. Huxley, *Early Sparta*, 1962, 22, F. Kiechle, *Lakonien und Sparta*, 1963, 27-29, 84-93, M. B. Sakellariou, ἴδιο ἔργο, 173-177.

στήν ἄφιξη τῶν Δωριέων τῇ μετανάστευση τῶν ἰδρυτῶν τῶν δύο τούτων πόλεων. Ὡς μητροπόλεις τοὺς ἀνέφεραν, οἱ μὲν Σάμιοι τὴν Ἐπίδαυρον, οἱ δὲ Κλαζομένιοι τὴν Κλεωνῆς καὶ τὸν Φλειοῦντα⁶¹.

2) Οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Ἀρκάδες πίστευαν ὅτι ἦσαν εἴτε αὐτόχθονες, εἴτε ἀπόγονοι τῶν Πελασγῶν· γιὰ δὲ τοὺς Δωριεῖς ἀνέφεραν ρητὰ γεγονότα συνδεόμενα μὲ τὴν ἄφιξή τους στὴν Πελοπόννησο. Βάσει τῆς μελέτης μου γιὰ τὴν ἀνθεκτικότητα τῶν ἱστορικῶν ἀναμνήσεων παραδιδόμενων προφορικῶς, ἔχω συμπεράνει ὅτι ἡ ὥς ἂν πίστη τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Ἀρκάδων ὀφείλεται σ' ἀπουσία ἀναμνήσεων γιὰ τὴν ἄφιξη τῶν προγόνων τους, ποὺ ἐγινε σὲ χρόνο κατὰ πολὺ ἀρχαιότερον ἀπὸ τὸ ἀνώτατο ὄριο τῶν ἱκανοτήτων τῆς ὑποστηριζομένης συλλογικῆς μνήμης ὑπὸ συνθήκης προφορικῆς μεταδόσεως. Τούτου δοθέντος, οἱ ἀναφορὲς τῶν ἰδίων στὴν ἄφιξη τῶν Δωριέων ἐξυπακούουν γνώση ἐκ μέρους τοὺς τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ Δωριεῖς δὲν ἦσαν τὸ ἴδιο ἀρχαῖοι μὲ αὐτοὺς.

Συνοψίζω τὴ θεωρία ποὺ προτείνω:

Οἱ Δωριεῖς δὲν ἀποτελοῦσαν ἓνα μεγάλο κλάδο τοῦ ἐλληνικοῦ κορμοῦ, ἀλλὰ ἦσαν ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐλληνικὰ ἔθνη.

Ἡ κοιτίδα του δὲν εἶναι ἐξωελλαδική, ἀλλὰ θρίσκεται στὸ κέντρο τῆς Στερεᾶς· πρόκειται γιὰ μίαν περιοχὴ ἀρκετὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ Δωρίδα, τὴν ὁποία περιλάμβανε. Ἴσως καὶ τὸ ὄνομα Δωρίς νὰ ἦταν τότε ἀντιστοίχως εὐρύτερο.

Τὸ δωρικὸ ἔθνος ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τμήματα προὑπαρχόντων ἐθνῶν. Δύο ἀπὸ αὐτὰ ἦσαν πιὸ σημαντικὰ ἀριθμητικῶς καὶ οὐσιαστικῶς· τὸ ἓνα ἐγγῶριο, τὸ ἄλλο εἶχε φθάσει πρόσφατα ἀπὸ τὴν Πίνδο. Οἱ νεοφερμένοι λέγονταν γενικότερα μὲν Μακεδνοὶ / Μακεδόνες, εἰδικότερα δὲ Δυμάνες, οἱ ἐγγῶριοι λέγονταν Ὑλλεῖς, τιμοῦσαν δὲ τὸν ἀρχαῖο ἥρωα Ἡρακλῆ. Τὰ μικρότερα συστατικὰ στοιχεῖα προσέρχονταν ἀπὸ διάφορα φύλα, ἄγνωστης ταυτότητας. Κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἔθνους τῶν Δωριέων, τὰ συστατικὰ στοιχεῖα του μεταλλάχθηκαν σὲ φυλές του μὲ ὀνόματα Ὑλλεῖς, Δυμάνες καὶ Πάμφυλοι.

Ἡ χρονικὴ περίοδος σχηματισμοῦ τοῦ δωρικοῦ ἔθνους τοποθετεῖται περίπου μεταξὺ τοῦ 1350 καὶ τοῦ 1250 π.Χ. Ἡ δωρικὴ μετανάστευση στὴν Πελοπόννησο πραγματοποιήθηκε περὶ τὸ 1050 π.Χ., ἢ ἀργότερα, δηλαδὴ πολὺν καιρὸ μετὰ

61. Παυσανίας, VIII 3, 8-9. M. B. Sakellariou, ἴδιο ἔργο, 145-146.

τὴν κατάρρευση τῶν μυκηναϊκῶν βασιλείων καὶ σὲ περίοδο πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ δημογραφικῆς ἐξασθενήσεως τῶν παλαιῶν κοινωνιῶν.

Οἱ μεταναστεύοντες Δωριεῖς ἦσαν ὀλιγάριθμοι, συμμαχοῦσαν μὲ ἄλλα μεταναστευτικὰ στοιχεῖα καὶ δὲ συναντοῦσαν σημαντικὴ ἀντίσταση. Ἀρχικῶς, κατέλαβαν μόνον ἀπὸ μία θέση στὴν Κορινθία, στὴν Ἀργολίδα, στὴ Λακωνία καὶ στὴ Μεσσηνία. Ὁ πλήρης ἔλεγχος αὐτῶν τῶν περιοχῶν ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς ἐπιτεύχθηκε ἔπειτα ἀπὸ προσπάθειες μερικῶν γενεῶν.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2005

ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 25^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ, ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΛΑΒΒΑ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας,

Ὁ πανηγυρικός λόγος γιὰ μεγάλες ἐθνικὲς ἐπετείες, ὅπως ἡ σημερινή, εἶναι συνήθως μεγαλόστομη ἐξιστόρηση ἢ σχολιασμός ἡρωϊκῶν γεγονότων, πού ὅμως δύσκολα συνταιριάζεται μέ τοὺς ὁμιλητὲς αὐτοῦ τοῦ χώρου, ἐξ ὀρισμοῦ ἐργάτες τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου κατὰ κανόνα. Ἡ μεγαλοστομία ἐπομένως δὲν συμπλέει μέ τὴν ψυχραιμία, ὀρθολογιστικὴ διαδικασία, ἔτσι ὥστε ὁ διχασμός μου σὲ δύο κόσμους μέ διαφορετικὲς νομοτέλειες, νὰ εἶναι ἤδη δοσμένος: τὸν κόσμο τῆς Ἰδεολογίας, μέ τοὺς ἀναπόφευκτους χρωματισμούς, σίγουρα θεμιτοὺς στὴν ἐορταστικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἡμέρας καὶ σ' ἐκεῖνο τῆς ἐπιστημονικῆς ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας, χωρὶς ψυχικὴ μετασσίωση ἢ παράλειψη ἀρνητικῶν πραγμάτων καὶ θεωρήσεων. Κοντὰ σ' αὐτὰ πρέπει ν' ἀντιμετωπίσω καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ θέματός μου: «Ἐπαναστάσεις, Δημοκρατία καὶ Ἀρχιτεκτονική», νὰ μιλήσω δηλαδή γιὰ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ χωρὶς εἰκόνες, σεβόμενος μιὰ συνήθεια νὰ ἐκφωνοῦνται οἱ πανηγυρικοὶ χωρὶς διαφάνειες. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ τολμήσω νὰ συνεχίσω τὸν λόγο μου, δηλώνοντας ὅτι δὲν προτίθεμαι ν' ἀναπτύξω σὲ ὕψος μεγαλόστομο ὅποιες ἰδέες ἀκολουθήσουν, οὔτε ἐπίσης νὰ κάνω μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση σχετικὴ μέ τὸ θέμα μου. Ἀποτίοντας φόρο τιμῆς στοὺς δημιουργοὺς τοῦ Εἰκοσιένα, ἐλπίζω νὰ μπορέσω νὰ δώσω τὴ δυνατότητα, νὰ σκεφτοῦμε νηφάλια μερικὰ καίρια πράγματα, νὰ σκεφτοῦμε μάλιστα πιὸ ἄνετα χωρὶς εἰκόνες καὶ χρώματα, πού συνήθως διασποῦν τὴν προσοχὴ καὶ δημιουργοῦν ἐντυπώσεις¹.

1. Πρὸβλ. Ι. Μανωλεδάκη, *Ἰδεολογία καὶ ἐπιστημονικός λόγος*, Ὁμιλία στὸ Ἀριστοτελεῖο

*
* *

Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 δὲν φέρνει μόνο τὴν Ἐλευθερία στοὺς Ἕλληνες. Ὡς ἀνατροπὴ, ποὺ εἶναι κάθε ἐπανάσταση², φέρνει καὶ μιὰ ἄλλη ἀνατρεπτική πολιτιστική πρόταση στὴν Ἀρχιτεκτονική, τὸν Κλασικισμό³, ποὺ δὲν εἶναι βέβαια νέα, ἀλλὰ ἀναβιωμένη ἐπιστροφή τοῦ Κλασσικοῦ στὸν χώρο ποὺ αὐτὸ γεννήθηκε χιλιάδες χρόνια πρὶν⁴. Ἡ ἰδεολογικὴ σύνδεση τῆς Ἀρχαίας Κλασσικῆς

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 25.03.1980, σελ. 9 κ. ἐξ., καὶ Γ. Π. Λάββα, *Ἐπανάσταση καὶ Ἀρχιτεκτονική: Ὁράματα καὶ Πράγματα*, Πανεγυριακὸς λόγος, 25.03.1985, Θεσσαλονίκη, 1985, σελ. 10.

2. Ἐπανάσταση στὸν κοινωνικοπολιτικὸν χώρο εἶναι ἡ βίαιη ἀνατροπὴ ἐνὸς συστήματος καὶ ἡ ἐπιδίωξη δημιουργίας μιᾶς νέας μορφῆς ζωῆς. Γεννιέται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιὰ ἓναν κόσμον ἐλεύθερο καὶ δίκαιο καὶ περιέχει μέσα της τὴν Ἐλπίδα, ὅπως ὄντολογικὰ τὴν διατυπώνει ὁ Ernst Bloch στὸ γνωστὸ ἔργο: *Das Prinzip Hoffnung* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1969, 2 τόμοι). Ὁ θεμελιακὸς ἄξονας τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ ἔργου εἶναι “...die Hoffnung als eine Weltstelle, die bewohnt ist wie das beste Kulturland und unerforscht wie die Atlantis...*Docta spes, begriffene Hoffnung*, erhellt so den Begriff eines Prinzips in der Welt, der diese nicht mehr verlaesst. Schon deshalb nicht weil dieses Prinzip seit je in ihrem Prozess darin war, philosophisch solange ausgekreist. Indem es ueberhaupt keine bewusste Herstellung der Geschichte gibt, ist der im guten Sinn des Worts: utopisch-prinzipiellen Begriff, als der Hoffnung und ihrer menschenwuerdigen Inhalte, hier ein schlechthin zentraler...” (τόμ. Α', σελ. 5).

3. Καὶ τὸ κίνημα τοῦ Κλασσικισμοῦ στὴν τέχνη τοῦ 18^{ου}-19^{ου} αἰῶνα ἀνήκει στὴν ἴδια οὐτοπικὴ ἔννοια (utopisch-prinzipiellen Begriff) τῆς Ἐλπίδας κατὰ Bloch. Στὸ κοινωνικοπολιτικὸ πλαίσιο ἀνήκουν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κινήματα, ἐπιδιώκοντας μιὰ ἐλπιδοφόρα ἀλλαγὴ στὰ καθημερινὰ προβλήματα μιᾶς κοινωνίας, τὰ ὅποια περιέχουν συνήθως ἐντονη τὴν ἔννοια τῆς οὐτοπίας. Ἀνατρέχοντας σὲ παρόμοιες ἰδέες κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων, εὐκόλα διαπιστώνεται τὸ οὐτοπικὸ περιεχόμενο πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ πολεοδομικῶν προτάσεων, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ οὐτοπικὰ προγράμματα πολλαπλασιάζονται στὴν ἐποχὴ μας. Πρβλ. σχετικὰ E. Bloch, *das Prinzip Hoffnung*, ὅπ. π. (ιδιαίτερα τὸ κεφ. *Architektonische Utopien*, μέρος 4^{ον}, Κεφ. 38), A. M. Vogt, *Russische und Franzoesische Revolutionsarchitektur 1917-1789*, Dumont Schauberg, 1974, σελ. 16 κ. ἐξ., καὶ L. Lang, *Urbane Utopien der Gegenwart*, διδακτ. διατριβή, Stuttgart, 1972, σελ. 15 κ. ἐξ.

4. Βλ. πρὸχειρα, Γ. Π. Λάββα, *Ἐπίτομη ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 296, ὅπου σκιαγραφεῖται τὸ φαινόμενο τοῦ Κλασσικισμοῦ στὴν περίοδο τοῦ «ἀνθρώπου-μηχανικοῦ».

μέ την Νεώτερη Κλασικιστική Αρχιτεκτονική βρίσκεται στη φράση του αρχιτέκτονα Θεόφιλου Χάνσεν, για το κορυφαίο αρχιτεκτόνημα, όπου βρίσκουμε απόψε, το κλασικιστικό κτίριο της Ακαδημίας Αθηνών. Το όραμα του έμπνευστή για τη δημιουργία του ήταν «ή δημοκρατία, ή ελευθερία και ή αλήθεια»⁵. Ανάλογοι όραματικοί στόχοι με την ίδια επιλογή αρχιτεκτονικού στυλιστικού ενδύματος, του Κλασικισμού, επιλέγονται και από τις άλλες τρεις μεγάλες επαναστάσεις των τελευταίων δύομισυ αιώνων –την Αμερικάνικη το 1776, τη Γαλλική το 1789 και τη Σοβιετική το 1917. Αναπαράγονται έτσι ιωνικοί, δωρικοί και κορινθιακοί κίονες, κιονόκρανα, αετώματα, σίμες, ανθήμια και άλλα μοτίβα του κλασικού αρχιτεκτονικού ρεπερτορίου με περισσή ακρίβεια και πιστότητα σε νέα κτίρια ποικίλου προσορισμού (ακόμα και σε κτίρια φρενοκομείων), που έντοπιζονται, όπως είναι γνωστό, σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του πλανήτη, παράλληλα με την αναβίωσή τους στον χώρο των επαναστάσεων, που αναφέρθηκαν. Για να μείνουμε μόνον σ' αυτές και την επιλεγείσα αρχιτεκτονική τους, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι και οι τρεις στην εκκίνησή τους τουλάχιστον, όνειρεύονται και στοχεύουν στην ελευθερία, την ισονομία και στην αποκλήρυξη των διακρίσεων, μ' έναν λόγο, στην πολιτική και κοινωνική δημοκρατία, στόχους που μαζί με την εθνική αναγέννηση επιδιώκει και η Επανάσταση του 1821⁶. Έτσι και οι τέσσερις μαζί όνειρεύονται τη δημιουργία ενός νέου, ελπιδοφόρου κόσμου, απαλλαγμένου από τις αμαρτίες του

5. Βλ. Χρ. Χρήστου, Ο μύθος του Προμηθέα και ο ζωγραφικός διάκοσμος της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 2003, σελ. 53.

6. Πρβλ. Ν. Ι. Πανταζόπουλου, Ρήγας Βελεστινλής, ή πολιτική ιδεολογία του Έλληνισμού προάγγελος της Επανάστασης, Α. Π. Θ., Θεσσαλονίκη, 1964, σελ. 30: «...Ιδιαίτον επίσης γνώρισμα του «Πολιτεύματος» του Ρήγα είναι...το κοινωνικόν αὐτοῦ περιεχόμενον. Διὰ τῆς ἀναγνώσεως ὑπὲρ τῶν ἀποτελουσῶν αὐτὸ ὁμάδων ἀτομικῶν καὶ ὁμαδικῶν δικαιωμάτων, ὑπερακοντίζει, ὡς ἀνωτέρω ἐτονίσαμεν, τὰ πλαίσια τὰ προβλεπόμενα ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως...καὶ εὐρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς γενικῆς Συνελεύσεως τοῦ Ο. Η. Ε. ...ψηφισθεῖσαν Οἰκουμενικὴν Διακήρυξιν τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων...». Γενικότερα γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῆς Ἐπανάστασης, θέμα πὺλ βγαίνει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ θέματός μας, βλέπε: Α. Ε. Βακαλόπουλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Ε', σελ. 46 κ. ἐξ., καὶ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. ΙΒ', Αθήνα, 1975, σελ. 8 κ. ἐξ. Γιὰ τὴν εὐρύτερη σημασία τῆς Ἐπανάστασης στὸν εὐρωπαϊκὸν ὄχι τὴν νέα προσέγγιση τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Κ. Σβολόπουλου, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ὡς γεγονός τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας, Πρακτικὰ τῆς Ακαδημίας Αθηνών, τ. 79 (2004), τεύχ. 2.

προεπαναστατικού, που πρέπει να ανατραπεί και να συντριβεί. Το αρχιτεκτονικό κτίσιμο του νέου αυτού κόσμου είναι ο ένοποιος στόχος και μια ελπίδα ποτισμένη με τη θετική ουτοπική θέρμη και αίσιοδοξία, που θέλει να οικοδομήσει στα ερείπια του παλαιού, χωρίς να χρησιμοποιήσει τις μορφές και τους τρόπους του, παρόλο που αρχιτεκτονικά είναι και αυτοί ενδιαφέροντες και σημαντικοί, όπως π.χ. η Γοτθική μορφολογία ή εκείνη της Αναγέννησης και του Μπαρόκ στη Δύση και στη δική μας περίπτωση ή εξαιρετη μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική των αρχοντικών και των παραδοσιακών οικισμών γενικά. Μέσα στο σύνδρομο της επαναστατικής δράσης και της μετεπαναστατικής αντίδρασης στο νικημένο κόσμο του χθές, εμπλέκεται έτσι και η Αρχιτεκτονική, αφού, ως κοινωνική λειτουργία, συμπαρασύρεται και αυτή από το νέο επιδιωκόμενο σημασιολογικό και ιδεολογικό όραμα. Έδω ακριβώς βρίσκονται και οι κρίσιμοι κόμβοι στις σχέσεις ανάμεσα στις αναφερθείσες Έπαναστάσεις και στην Αρχιτεκτονική. Οι Έπαναστάσεις αυτές υπόσχονται έναν καινούργιο, καλλίτερο εξ όρισμού κόσμο, που τον εμπνέει η Αρχαία Δημοκρατία. Η Αρχιτεκτονική της Αρχαιότητας παράλληλα επιδρά στα έργα –κελύφη του νέου αυτού κόσμου και τα σημασιοδοτεί τρισδιάστατα στον χώρο.

Με παρόμοιες όραματικές ελπίδες, που σε μακρόχρονη όμως προοπτική αποδείχτηκαν ουτοπικές, ξεκίνησαν και οι τέσσερις επαναστάσεις. Σε μία πρώτη αξιολόγηση μπορεί να λεχθεί ότι αυτή η κοινή τους επιλογή του Κλασικισμού υπήρξε, αν και ουτοπία, μία χρήσιμη επιλογή, αφού ελπίδα, όραμα και ουτοπία με θετική αποδοχή, είναι στοιχεία συστατικά της Επανάστασης. Χωρίς την ελπίδα δεν μπορεί να ξεκινήσει μια Επανάσταση, ενώ χωρίς την ουτοπία φτωχαίνει το περιεχόμενο της ιδεολογίας και η προωθητική δύναμη της ελπίδας, που την πραγματώνει. Η Επανάσταση αναζητά μια καλλίτερη μορφή ζωής και είναι φυσικό ή ζωή αυτή να φιλοξενηθεί σε μία αντίστοιχη, δηλ. καλλίτερη μορφή αρχιτεκτονικής, που δεν μπορεί να συμπίπτει με την προεπαναστατική.

Έτσι η αμερικανική, η πρώτη στη σειρά επανάσταση, δεμελιώνει μια νέα δημοκρατία ως προέκταση του ευρωπαϊκού πολιτισμού σε άλλη ήπειρο και την σημασιοδοτεί αρχιτεκτονικά με μορφολογικά μοτίβα του αρχαίου κλασσικού ρεπερτορίου γεμίζοντας την πρωτεύουσά της Ουάσινγκτον και τις άλλες πόλεις με κλασικιστικά κτίρια δίνοντας αρχαία ονόματα. Εξ πόλεις της Συμπολιτείας ονομάζονται Αθήνα (Athens) και ακόμα ένα ακριβές αντίγραφο του Παρθενώνα κτίζεται στην πόλη Nashville της πολιτείας Tennessee το 1897.

Η Γαλλική Επανάσταση εκφράζει το γνωστό σύνθημα «ελευθερία, ισό-

τητα, ἀδελφότητα», ἀρχιτεκτονικά, πραγματώνοντάς το μὲ κτίρια, ὅπως τὸ «Πάνθεον» (1802), ἡ Madeleine (1807), ἡ Ἀψίδα τοῦ Θριάμβου (1806-36) καὶ ἄλλα μὲ τὸ ἴδιο ἀρχαϊόπρεπο στυλιστικὸ ρεπερτόριο. Ταυτόχρονα γκρεμίζει πολλὰ ἀριστουργήματα τῆς αὐθεντικῆς γαλλικῆς ἱστορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐπειδὴ ἦταν ἀκριβῶς σύμβολα τοῦ προεπαναστατικοῦ καὶ μισητοῦ στὸν λαὸ ἀπολυταρχικοῦ καθεστῶτος.

Τὴ μεγαλύτερη ὅμως ἐκπληξὴ ἀνάλογης συμπεριφορᾶς τὴν δίνει ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1917. Ἄν γιὰ τὶς δύο προηγούμενες ἡ ἀναδίωξη τῆς Κλασσικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἔλαβε χώρα σὲ μιὰ περίοδο τῆς εὐρύτερης ἰδεολογίας καὶ ἀποδοχῆς τοῦ Ἱστορισμοῦ, ὁ Σοβιετικὸς Κλασικισμὸς ἀναδύεται ἀκριβῶς στὸ χρονικὸ σημεῖο τῆς ἰδίας του τῆς παρακμῆς. Γύρω στὸ 1920 σημειώνεται ἡ ἄλλη μεγάλῃ ἐπανάσταση, ἐκείνη τῆς Μοντέρνας Ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ ἀπορρίπτει ξεκάθαρα κάθε ἱστορικὴ μορφολογικὴ ἀναδίωξη. Οἱ σοβιετικοὶ ἐπαναστάτες, ἀφοῦ ἄφησαν γιὰ σύντομο διάστημα τὶς μοντέρνες ἰδέες νὰ δεῖξουν δυνατότητες καὶ ἀδυναμίες στὴ λύση τοῦ πελώριου οἰκιστικοῦ προβλήματος τῆς νέας αὐτοκρατορίας, τὶς ἀποσύρουν ψυχρὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 1922, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Λένιν κατασκευάζει τὸ πρότυπο τοῦ Κυβερνείου του στὸ μοναστήρι Smolny στὸ Λένινγκραντ μὲ κλασικιστικὴ τεχνοτροπία καὶ δωρικὲς κολόνες, ποὺ τώρα ἐκφράζουν τὴν Κομμουνιστικὴ Ἐπανάστασι⁷. Ὁ Στάλιν λίγο ἀργότερα θὰ γεμίσει τὶς πόλεις τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης μὲ κλασικιστικὰ δημόσια κτίρια, «παλάτια» γιὰ τὸ λαό, ὅπως τὰ ὀνόμασε. Ἰδεολογικὸ στήριγμα γι' αὐτὴν τὴν ἀπρόσμενη ὀπισθοδρόμηση εἶναι τὰ λόγια τοῦ Μάρξ ὅτι «μετὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, ἡ Τέχνη δὲν ἐφθασε ψηλότερα...» ἢ ἀκόμα ὅτι εἶναι ζήτημα «...ἂν θὰ ὑπάρξουν ξανά τόσο εὐτυχεῖς ὄροι γιὰ τὴν Τέχνη». Ὁ κομισάριος Anatoli Lunatscharski⁸, ὁπαδὸς τῆς Μοντέρνας Τέχνης μέχρι τότε, εἰσηγεῖται αὐτὴ τὴ στροφή τῆς κομμουνιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπὶ Στάλιν, ἀφοῦ, ὅπως γράφει, ἡ «πελώρια συνέχεια καὶ διάρκεια τῆς αἰσθητικῆς ἐπίδρασης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης» εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τώρα ἐμπνέει καὶ τὸν ἐπαναστατημένο ρωσικὸ λαό.

*
* *

7. Πρὸβλ. A. M. Vogt, *ὁπ. π.*, σελ. 233, εἰκ. 90. Ἐπίσης, Μεγάλῃ Σοβιετικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια, ἔκδοσις τρίτη, τόμος 31, Ἀθήνα, 1978, σελ. 613 κ. ἑξ.

8. A. Lunatscharski, *Vom Erbe der Klassiker* (1930), στί: *Das Erbe*, 1965, σελ. 5 καὶ 6, καὶ A. Vogt, *ὁπ.π.*, σελ. 235-236.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ τῆς εὐρύτατης προβληματικῆς ποὺ χαρακτηρίζει τὸ φαινόμενο τοῦ Κλασικισμοῦ στὴ Νεώτερη περίοδο ἀπὸ τὴ Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση καὶ μετὰ, ὅα πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὴν ἑλληνικὴ περίπτω-
ση. Ὁ Κλασικισμὸς στὴν Ἑλλάδα συνδέεται μὲ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μετεπαναστατικὴ ἔκφραση τοῦ ἐπαναστατημένου ἑλληνικοῦ ἔθνους στὰ γεωγραφικὰ ὅρια τοῦ νεοϊδρυμένου ἑλλαδικοῦ κράτους. Ἐπομένως, γενεσιουργὸς αἰτία του εἶναι τὸ ἐπαναστατικὸ γεγονός, τὸ ὁποῖο ὁδήγησε τὴ Νεοελληνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ ἀπὸ τὴν ἀξιόλογη⁹ σὲ οἰκιστικὰ ἐπιτεύγματα Μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὄντολογία καὶ μορφολογία τοῦ κατοικεῖν, ποὺ ἐπιβίωνε ὁμαλὰ μέχρι τότε, στὴ μίμηση τῆς Κλασσικῆς περιόδου ταυτιζόμενης μὲ τὴν ἀνθήση τῆς Δημοκρατίας, ποὺ ἀναβιώνει τώ-
ρα δραστηκὰ ὡς Κλασσικιστικὴ τεχντροπία. Λιγότερο σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀντίφαση τῆς ἐλέφ Θεοῦ βασιλείας μὲ τὴν ὁποία ἤλθε ἡ νέα «δημοκρατικὴ» τεχντροπία, μὲ τὸν Ὁθωνα. Ὁ Κλασικισμὸς γνωρίζει ἀρχικὰ εὐρύτατη

9. Εἶναι ἀσφαλῶς γεγονός ἀναντίρρητο ὅτι ἡ μέχρι τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἀνερχόμενη δυναμικὴ μορφολογία καὶ τυπολογία μὲ ἀπαιτήσεις, στηριζόμενη στὸ ἀνάλογο κοινωνικο-οικονομικὸ πλαίσιο: οἰκονομικὰ οἱ συνθήκες φαίνονται θετικὲς καὶ συνεχῶς βελτιώνονται. Ἦδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18^{ου} αἰῶνα σημειώνεται ἡ «αὐγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ», ὅπως χαρακτηρίστηκε καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν, δραστηριότητες στὶς ὁποῖες οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ἔχουν νὰ δεῖξουν σημαντικὴ συμμετοχή. Τόσο στὴ Νότια Ἑλλάδα σὲ πόλεις καὶ νησιά, ὅπως στὴ Δημητσάνα, στὸ Γαλαξίδι, στὸ Ναύπλιο, στὶς Σπέτσες, Ἰῶρα καὶ Σύρα ἢ στὰ Φαρά, ὅσο καὶ στὸ Κεντρικὸ καὶ Βορειοελλαδίτικο χωρὸ (Πήλιο, Ἀγυιά, Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Μοσχόπολη, Κοζάνη, Μέτσοβο, Γιάννενα, Ἀμπελάκια, Σιάτιστα καὶ ἄλλοι), οἱ εὐρωστὲς οἰκονομικὲς συνθήκες εἶναι καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τους φανερές. Σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ παράμετρο τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπιδιώκεται νὰ ὑποδειχθεῖ ἡ σχέση «ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς οἰκονομικὲς δομὲς καὶ στὴν ὁργάνωση τοῦ οἰκισμένου χώρου, ἀνάμεσα σ'αὐτὲς καὶ στοὺς τύπους τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων» στὴν περίοδο ποὺ σημειώνεται «ἡ αὐγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ» τὸν 19^ο αἰῶνα, μάλιστα στὴν τελευταία τοῦ τριακονταετίας, ἀκόμη καὶ στὶς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ ἐπόμενου. Γιά τὰ παραπάνω, πρὸς. Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶ, *Τὸ κοινωνικοοικονομικὸ πλαίσιο τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, οἱ οἰκονομικὲς προϋποθέσεις*, στὸ «Ἑλληνικὴ παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ», Μελίσσα, τόμ. Α', Ἀθήνα, 1982, σελ. 14 κ. ἑξ. Ἐπίσης, εὐρύτερες σχετικὲς διαπιστώσεις ὑπάρχουν στὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», τόμ. ΙΒ', Ἀθήνα, 1975, σελ. 8 κ. ἑξ. Βλέπε ἀκόμα: Γ. Π. Λάββα, *Αρχιτεκτονικὴ καὶ Πολεοδομία 1830-1981*, στὸ «Ἑλλάδα, Ἱστορία καὶ Πολιτισμός», ἐκδ. Παγκόσμια Σύγχρονη Παιδεία-Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 187 κ. ἑξ.

ἀποδοχή στὸν ἀστικό ἢ περιαστικό χώρο, ἀποπνέοντας σὲ ὀρισμένα παραδείγματα τὸ ἄρωμα τῆς διαλεκτικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη καὶ τὴ φυσικὴ κλίμακα, τὸ τοπίο καὶ τὸ ἐλληνικὸ φῶς. Κορυφαῖο ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο αὐτῆς τῆς ποιότητος σὲ πανευρωπαϊκὸ ἐπίπεδο εἶναι ἀσφαλῶς ἡ «ἀθηναϊκὴ τριλογία», τὸ Πανεπιστήμιο, ἡ Βιβλιοθήκη καὶ ἡ Ἀκαδημία, μὲ τὸ κτίριο τῆς Ἀκαδημίας στὴν πρώτη θέση καὶ τ' ἄλλα σωζόμενα ἀκόμα κλασσικιστικὰ κτίρια τῆς Ἀθῆνας, ὅπως τὸ Πολυτεχνεῖο, τὸ Ἀρσάκειο, ἡ οἰκία Μελά, τὸ Ἰλίου Μέλαθρον, τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο, γιὰ ν' ἀναφέρω μόνον μερικά. Μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἀποτελεῖ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ σημαντικὸ γεγονός τῆς γενικότερης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας ¹⁰.

*
* *

Σκιαγραφήσαμε μὲ συντομία τὸ φαινόμενο τοῦ Κλασσικισμοῦ τῶν δύο-μισυ τελευταίων αἰώνων στὴν Ἀρχιτεκτονικὴ, θίγοντας τὸ κοσμοθεωρητικὸ καὶ ἰδεολογικὸ του περιεχόμενο, ἀφοῦ τὸ δημιουργικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ του ὑπόβαθρο περιορίζεται μᾶλλον στὸ ἐπίπεδο τῆς δεξιότεχνης ἢ μὴ ἀντιγραφῆς τοῦ πρωτότυπου καὶ αὐθεντικοῦ, ποὺ εἶναι τὸ Κλασσικὸ πρότυπο. Ὅλοι μας νιώθουμε ὅτι καὶ τὸ καλλίτερο κλασσικιστικὸ δημιούργημα, ὅπως τὸ ἀναφερθὲν κτίριο τῆς Ἀκαδημίας μας, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀνταύγεια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Περίκλειας δημιουργίας τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης. Αὐτὴ ἡ καλλιτεχνικὰ ὑποτακτικὴ νομοτέλεια τῆς Κλασσικιστικῆς ἀπέναντι στὴν Κλασσικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, ἀποτέλεσε καὶ τὴν αἰτία τῆς σύντομης παρουσίας του στὸ εἰκαστικὸ γίγνεσθαι τῶν τελευταίων, ἐκρηκτικῶν σὲ καλλιτεχνικὰ ρεύματα, αἰώνων, τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Καὶ κάτι ἀκόμα πολὺ ἀρνητικὸ καὶ ἀπαξιώτικόν: ἡ κατάχρηση καὶ ἡ διαστρέβλωση τοῦ ἰδεολογικοῦ αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἐνδύματος τῆς ἀρχαίας Δημοκρατίας ἀπὸ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα, ἰδιαίτερα τοῦ 20^{ου} αἰῶνα, ὅπως ὁ Φασισμὸς, ὁ Ναζισμὸς ἢ καὶ ὁ Σταλινισμὸς καὶ κοντὰ σ' αὐτὰ καὶ οἱ καλλιτεχνικὰ στείρες δικτατορίες τῆς 4^{ης} Αὐγούστου καὶ τῆς 21^{ης} Ἀπριλίου στὴ χώρα μας. Ὅπως ξέρουμε, καὶ αὐτὰ τὰ καθεστῶτα ἐπιχείρησαν νὰ ἐκφράσθουν ἀρχιτεκτονικὰ μὲ ἀρχαῖες κολόνες, αετώματα καὶ συμμετρίες, γιὰ νὰ ἀποκρύψουν τὰ ἀντιδημοκρατικὰ τους κηρύγματα.

10. πρβλ. Κ. Σβολόπουλου, ὅπ. π., σελ. 16.

*
* *

Μετὰ ἀπὸ τόσες καὶ τέτοιες χρήσεις τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Δημοκρατίας, ἴσως εἶναι ἡ στιγμή γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα, νὰ θέσει μερικὰ καίρια ἐρωτήματα: ἦταν ἄραγε ὁρδὴ ἢ εὐστοχία, μιὰ παρόμοια ἀνάγνωση τῆς ὅλης ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ τὴ Νεώτερη ἐποχὴ; Ἡ συγκεκριμένη δηλαδὴ ἐπιλογὴ τοῦ κλασσικοῦ ρεπερτορίου ἀπὸ κίονες, αἰτώματα, ἀνθέμια, σίμες, μετόπες καὶ τρίγλυφα εἶναι πράγματι τὸ δημιουργημὰ τῆς Δημοκρατίας στὴν Ἀρχαιότητα; Μ' ἄλλα λόγια, ἡ προσφορὰ τῆς Δημοκρατίας στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐκφράζεται πραγματικὰ μὲ τὴν κλασσικὴ μόνον μορφολογία ἢ τοῦτο γίνεται καὶ μὲ ἄλλες κατακτήσεις, λιγότερο καλλιτεχνικές, ἢ μὲ ἐπιτεύγματα τοῦ Ε' αἰῶνα π.Χ., ποὺ πραγματικὰ ἀφοροῦν σὲ ὅλα τὰ μέλη μιᾶς δημοκρατικῆς κοινωνίας, μὲ ἐπιτεύγματα δηλαδὴ, ποὺ ἐπιτρέπουν ἴσα δικαιώματα καὶ ἀπολαύσεις στὸ σπίτι καὶ στὴν πόλη ἐνὸς δημοκρατικοῦ πολιτεύματος; Ὅλοι μας ξέρουμε, ὅτι ἡ ἀρχαιοελληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφολογία, μὲ τὴν ὁποία ἡ Νεώτερη ἐποχὴ φαίνεται νὰ σηματοδοτεῖ τὴ Δημοκρατία, ξεκινᾷ μερικὸς αἰῶνες νωρίτερα, καὶ ὅχι μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνισή τῆς Δημοκρατίας στὴν Ἀθήνα. Ἀποτελεῖ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὕτὴ μορφολογία μιὰ καθαρὰ ἐξελικτικὴ καλλιτεχνικὴ διαδικασία ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια μέχρι τὴ Ρωμαϊκὴ κατάκτηση, γνωρίζοντας τὸ ἀποκορύφωμά της μὲ τὰ κλασσικὰ ἔργα τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης καὶ ἄλλων ἐλληνικῶν περιοχῶν. Μ' ἄλλα λόγια ἐμφανίζεται μὲ τὴ νομοτέλεια ἐνὸς καλλιτεχνικοῦ γίνεσθαι μὲ πρῶμῃ, ἢ ἀρχαϊκὴ φάση, μὲ ἀκμὴ ἢ κορύφωση στὴν κλασσικὴ καὶ μὲ ὕστερη φάση στὴ συνέχεια μὲ φαινόμενα παρακμῆς καὶ μεταλλαγῆς. Στὴν πορεία αὐτοῦ τοῦ γίνεσθαι γεννιέται ἡ Δημοκρατία, ὡς πολιτικὸ σύστημα καὶ ἀναδεικνύεται ἀρωγός, ὅχι δημιουργός, αὐτῆς τῆς καλλιτεχνικῆς κοσμογονίας κυρίως μὲ τὸν Περικλῆ, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ πελώριο οἰκοδομικὸ του πρόγραμμα ἐκπέμπει μέσω τῆς τέχνης, ὅχι τόσο δημοκρατικὰ ὅσο «πολιτικὰ μηνύματα, ὅπως τὸ μεγαλεῖο, ἡ δύναμη, ὁ πλοῦτος καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν»¹¹. Δὲν μοιράζει δηλ. μὲ ἰσονομία αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ καὶ στοὺς συμμάχους, μὲ τὰ χρήματα τῶν ὁποίων μετατρέπει τὴν Ἀθήνα, κατὰ τὸν Πλούταρχο, σὲ «Σχολεῖο τῆς Ἑλλάδος», γιὰ νὰ κατηγορηθεῖ μάλιστα

11. Πρὸβλ. Μ. Β. Σακελλαρίου, Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία, Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, 1999, σελ. 529 κ. ἐξ.

ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς συμπατριῶτες καὶ ἀντιπάλους του, ὅτι «προσβάλλει τοὺς Ἑλλήνες» καὶ ὅτι «συμπεριφερόταν σὰν τύραννος, οἰκαιοποιοῦμενος ἓνα κεφάλαιο πὺν προορίζοταν γιὰ τὴν ἄμυνά τους». Καὶ ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἡ χρῆση μιᾶς καλλιτεχνικῆς κορυφώσεως χρησιμοποιεῖται ἀνάλογα μὲ τις πολιτικὲς δοξασίες τῆς ἐποχῆς. Τὰ μέλη τοῦ τότε ἀθηναϊκοῦ δήμου τὴν ἐρμηνεύουν κατὰ τὸ δοκοῦν. Ἄλλα μέλη θετικὰ καὶ ἄλλα ὡς εὐτελῆ πολιτικὸ στόχο: «νὰ χρυσώνει» δηλ. ὁ ἀντίπαλός τους Περικλῆς «καὶ νὰ καλλωπίζει τὴν πόλη, σὰν μιὰ φαντασμένη γυναίκα, μὲ πολύτιμους λίθους καὶ ἀγάλματα καὶ ναοὺς πὺν κόστιζαν πολλὰς χιλιάδες ταλάντων»¹².

*
* *

Ἄς ἐπανέλθουμε ὅμως στὸ ἐρώτημά μας: ἐπέδρασε ἄραγε ἡ πρώτη ἐμφάνιση τῆς Δημοκρατίας στὴ δημιουργία ἐνὸς νέου πλαισίου οἰκιστικῆς ὁργάνωσης καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ἀνάλογου μὲ τὸ πλαίσιο τῆς ἔννοιας τῆς ἰσονομίας σὲ πολιτικὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας ἀπὸ τὸ 508/7 π.Χ. καὶ μετὰ;

Ἔχω τὴν αἴσθηση ὅτι αὐτὴ ἡ πολυσήμαντη ἔννοια τῆς ἰσονομίας ἀποτελεῖ καὶ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὸ κλειδί γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε τὴν πραγματικὴ προσφορά τῆς Δημοκρατίας πρὸς τὴν τότε κοινωνία τῶν πολιτῶν.

Ἡ πρώτη ἐμφάνιση τῆς ἔννοιας «ἰσονομία» ἐντοπίζεται βέβαια αἰῶνες πρὶν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη. Τὴν συναντᾶμε στὴ Βίβλο μὲ ἀναφορά στὰ γεγονότα τῆς Ἐξόδου (12, 49) τοῦ 13^{ου} αἰ. π.Χ. τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ ρύθμιση τῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων συμμετοχῆς στὸ Πάσχα. Ἐκεῖ, λοιπόν, ὁρίζεται ὅτι «νόμος εἷς ἔσται τῷ ἐγχωρίῳ καὶ τῷ προσελθόντι προσηλύτῳ ἐν ὑμῖν», δηλ. «ὁ ἴδιος νόμος θὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Ἰσραηλίτη καὶ γιὰ τὸν ξένο πὺν κατοικεῖ μαζί σας»¹³. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ Γραμματεία πάντως συμπίπτει μὲ τὴν ἐδραίωση τῆς Δημοκρατίας, δηλ. γύρω στὸ 500 π.Χ. καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀλκιμαῖονα τὸν Κροτωνιάτη, ἱατρὸ καὶ φιλόσοφο, στὸ σύγγραμμά του «Περὶ φύσεως»¹⁴, σχετικὸ μὲ τὴν υγεία τοῦ

12. Μ. Β. Σακελλαρίου, *ὁπ. π.*, σελ. 533, 534.

13. Πρὸβλ. Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἑταιρεία, Ἡ Ἀγία Γραφή, Ἀθήνα, 1997, σελ. 85.

14. Βλ. Δ. Λυπουρλή, Ἱπποκρατικὴ ἱατρικὴ. Ὀρκος, περὶ ἱερᾶς νούσου, Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων, Προγνωστικόν (εἰσαγωγὴ, κείμενο-μετάφραση, σημειώσεις), Θεσσαλονίκη,

ανθρώπινου οργανισμού. Ἡ υἰεία, κατὰ τὸν Ἀλκμαίωνα, ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἰσωνομία τῶν δυνάμεων, ἥ «τὴν ἰσορροπία ἀντιθέτων στοιχείων ἢ ποιότητων», ὅπως π.χ. ψυχροῦ καὶ θερμοῦ, ὑγροῦ καὶ ξηροῦ καὶ ἄλλων παρόμοιων ἀντίθετων δυνάμεων. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο, ἡ «μοναρχία», εἶναι ἡ αἰτία τοῦ γεννᾶ τὴν ἀρρώστια. Ἀνάλογες παρατηρήσεις καὶ πορίσματα «Περὶ φύσεως» διατυπώνουν, ὅπως γνωρίζουμε, οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι Θαλῆς, Ἀναξίμανδρος καὶ Ἀναξίμενης, προσπαθώντας νὰ ἐρμηνεύσουν φυσικὰ φαινόμενα. Ὁ σύγχρονος περίπου τοῦ Ἀλκμαίωνα, ὁ Κλαζομένιος Ἀναξαγόρας, θὰ γίνῃ ὁ δάσκαλος τοῦ Περικλῆ στὴν Ἀθήνα, συνεργαζόμενος μὲ τοὺς Δημοκρατικούς καὶ μεταφέροντας τὶς ἰδέες του γιὰ μιὰ νέα, ἐκκολαπτόμενη τότε ἐπιστήμη, τὴ «μετεωρολογίαν»¹⁵ ἢ «ἀστρονομίαν», ἡ ὁποία μελετᾶ τὰ καιρικὰ καὶ κλιματικὰ φαινόμενα, ποὺ ἐντοπιζόνται μεταξύ «οὐρανοῦ καὶ γῆς», δηλ. τὰ «μετέωρα» (ἀπὸ τῆ ρίζα ἀήρ, μετ-ή-ορ-ος). Αὐτὴ τοῦ ἡ ἐνασχόληση σπάθῃκε ἀργότερα βέβαια μοιραία γιὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἀθήνα, ὅταν, ἀποκαλώντας τὸν ἥλιον «μύδρον διάπυρον» ἐκδιώχθη ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τῆς ἀντιδημοκρατικῆς παράταξης, ὡς ἄθεος καὶ ἀσεβής.

Στὸ ἴδιο περίπου χρονικὸ σημεῖο μὲ τὴ δρομολόγηση τῆς Δημοκρατίας πρέπει ἐπίσης νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ἓνα τμήμα τοῦ κειμένου τῆς Ἱπποκρατικῆς Σχολῆς «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων», ὅπου φαίνεται νὰ συμπυκνώνονται φυσικὲς παρατηρήσεις καιρικῶν καὶ κλιματικῶν φαινομένων, ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀνθρώπινη υἰεία, ὄντας στὴν κυριολεξία οὐσιαστικὲς πολεοδομικὲς καὶ οἰκιστικὲς προδιαγραφές. Μὲ ἄλλα λόγια ὑποδηλώνουν οἱ ἐμπειρίες αὐτὲς στοὺς οἰκιστὲς καὶ τοὺς ἀρχιτέκτονες νέων οἰκισμῶν καὶ κατοικιῶν, τί πρέπει νὰ ἀποφεύγουν στὸ σχεδιασμό, γιὰ νὰ ζοῦν οἱ κάτοικοί τους σὲ οἰκιστικὸ πλαίσιο υἰείας καὶ εὐημερίας. Ἄς ἀκούσουμε μερικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ Ἱπποκρατικὸ αὐτὸ κείμενο:

- «Μόλις ἓνας γιατρὸς φτάσῃ σὲ μιὰ πόλιν μπορεῖ νὰ διαγνώσῃ τὶς ἀρρώστιες τῶν κατοίκων ἂν ἐξετάσῃ μὲ προσοχὴ τὴ θέσῃ της: πῶς εἶναι προσανατολισμένη α) σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀνέμους, β) σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου. Γιατί δὲν ἔχει βέβαια τὴν ἴδια σημασία ἂν ἡ πόλις

1975, σελ. 35 κ. ἐξ., ὅπου ἐπιχειρεῖται μιὰ ἐξαίρετη ἀνάλυση καὶ σχολιασμός τῶν ἐν λόγῳ κειμένων.

15. Γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐννοίας πρβλ. W. Capelle, *Μετεωρολογία*, *Philologus* 71, 1912, σελ. 428.

είναι στραμμένη πρὸς τὸ βορρᾶ ἢ πρὸς τὸ νότο, πρὸς τὴν ἀνατολὴ ἢ πρὸς τὴ δύση... Ἀκόμα τὸ νερό, νὰ δῇ τί ιδιότητες ἔχει... Ἀλλὰ καὶ τὸ ἔδαφος, εἶναι ἄραγε γυμνὸ καὶ στεγνὸ ἢ μήπως εἶναι πυκνοφυτεμένο καὶ ὑγρὸ, καὶ ὁ τόπος βρίσκεται σὲ κοίλωμα, ὅπου ἡ ζέστη δυσκολεύει τὴν ἀναπνοή, ἢ μήπως βρίσκεται σὲ μέρος ψηλὸ καὶ ψυχρὸ...». Ἀκόμα ὁ ἱατρὸς πρέπει νὰ μελετήσῃ «τὸ θέμα τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, νὰ δῇ τί εἶδους ἐπιδράσεις ἔχει τῇ δυνάμει νὰ ἀσκεῖ ἢ καθυמיᾷ τους...». Ἐπειτα... οἱ ἄνεμοι, οἱ θερμοὶ καὶ ψυχροί, κατὰ κύριο λόγο οἱ ἄνεμοι ποὺ εἶναι κοινοὶ σὲ ὅλους τοὺς τόπους, ὕστερα ὅμως καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἐπιχωριάζουν στὸν κάθε συγκεκριμένο τόπο. Τέλος... τί ἐπίδραση μποροῦν νὰ ἀσκοῦν τὰ νερά...»¹⁶.

Ἄν αὕτῃ ἡ γενικὴ γνώση καὶ ἐμπειρία γιὰ τὴν περιβαλλοντικὴ υἱεία καὶ εὐημερία ἀποτελεῖ τὸν θεωρητικὸ προβληματισμό, τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο ἐμφανίζεται στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὴν Ἰωνία προερχόμενος, ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰπποδάμος ὁ Μιλήσιος¹⁷, ποὺ τοῦ ἀποδόθηκε τὸ ὀμώνυμο ἀλλὰ παλαιότερο ἀπὸ αὐτὸν πολεοδομικὸ σύστημα τοῦ καννάβου, τὸ περίφημο «Ἰπποδάμειο», τῶν ἴσων οἰκοδομικῶν τετραγώνων μὲ τοὺς ὀρίζοντιους καὶ κάθετους δρόμους. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι σὲ πρόσφατες δημοσιεύσεις ἐγκρίτων γερμανῶν ἐρευνητῶν¹⁸ ἡ γεωμετρικὴ ἰσότητα τῶν οἰκοπέδων-νησίδων τοῦ καννάβου θεωρήθηκε ὡς «δημοκρατικὴ ἰσομοιρία», τόσο τοῦ ἀστικοῦ χώρου μὲ τὴν κατοικία ὅσο καὶ τῆς

16. Δ. Λυπουρλή, ὅπ. π., σελ. 195.

17. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰπποδάμου τοῦ Μιλήσιου ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία. Πρὸλ. P. B. Falciai, Ippodamo di Mileto, Architetto e Filosofo, una ricostruzione filologica della personalita, Firenze, 1982, ὅπου καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς νεώτερης βιβλιογραφίας καὶ τῶν ἀρχαίων πηγῶν. Οἱ κυριότερες θέσεις τῆς ἐρευνας γιὰ τὴν πολυσυζητημένη αὐτὴ προσωπικότητα συζητοῦνται στὸ: J. Szidat, Hippodamus von Milet, Bonner Jahrbuecher, Band 180, 1980, σελ. 31-44. Ἡ ιδιότητά του ὡς «Μετεωρολόγου» ἐπιχειρεῖται νὰ σκιαγραφηθεῖ στὸ: Γ. Π. Λάββα, Ὁ Ἰπποδάμος ὁ Μιλήσιος καὶ οἱ φυσιολογικὲς παράμετροι τῆς κλασικῆς κατοικίας, Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα, 4-10/9/1983, τόμ. Δ', 1988, σελ. 112-118.

18. Πρὸλ. τῇ μνημειώδη ἔκδοσι: W. Hoepfner – E. L. Schwandner, Haus und Stadt im klassischen Griechenland, D. A. I., Deutscher Kunstverlag, Μόναχο, 1986, καὶ ἐπίσης τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου: Demokratie und Architektur, Der hippodamische Staedtebau und die Entstehung der Demokratie (17-19, Juli 1987 herausg. Von Wolfgang Schuller, Wolfram Hoepfner und E. L. Schwandner), 1989, Deutscher Kunstverlag στὴ σειρά: Wohnen in der klassischen Polis, Band II, ὅπου συζητεῖται ἐκτενῶς τὸ θέμα «Δημοκρατία καὶ Ἀρχιτεκτονική».

περιαστικής γῆς, ὡς ἀποτέλεσμα δηλ. τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος τῶν πολιτῶν. Αὐτὴ βέβαια ἡ ἐρμηνεία εἶναι, ὅπως εὐκόλῃς μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές, ἐξωπραγματική, ἀφοῦ ἀκόμα δὲν ἔχει βρεθεῖ σύστημα ἀνθρώπινης κοινωνικῆς διαβίωσης, ὅπου νὰ ἔχει ἐφαρμοσθεῖ παρόμοια, ποσοτικὰ ἴση, κατανομὴ ὑλικῶν ἀγαθῶν. Ἄλλωστε ἰσότητα οἰκοπέδων σὲ μεταβαλλόμενο μέγεθος οἰκογενειῶν καὶ τυποποιημένες ἢ ἄκαμπτες κατόψεις σπιτιῶν, στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι καὶ δημοκρατικὰ ὀρθὰ μέτρο, ἂν σεβόμαστε τὶς ἀνισες ἢ διαφορετικὲς ἀνάγκες καὶ δυνατότητες κάθε ἀνθρώπινης προσωπικότητος.

*
* *

Ἄν προσέξουμε ἀκόμα τὶς ἀρχαῖες πηγές, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Ἰππόδαμος ὁ Μιλήσιος δὲν ἀναφέρεται μόνον ὡς πολεοδόμος ἢ ἀρχιτέκτων, ἀλλὰ καὶ ὡς μετεωρολόγος καὶ πολιτειολόγος¹⁹. Εἶναι δηλ. γνώστης τῆς νέας ἐπιστήμης τῆς «μετεωρολογίας», ποὺ προωθεῖ τὴν ὀρθὴ χωροθέτηση καὶ ὀργάνωση οἰκισμῶν καὶ κατοικιῶν ὡς πρὸς τὶς φυσιολογικὲς τοὺς παραμέτρους, γιὰ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως ἄρμοζε στὸ ἀθηναϊκὸ δημοκρατικὸ τότε σύστημα. Ἡ ἵδρυση τῆς νέας πόλης τοῦ Πειραιᾶ στὴ δεκαετία τοῦ 470 π.Χ. εἶναι ἡ πρώτη του εὐκαιρία νὰ δοκιμάσει ὄχι τὸν κάναθο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ πολὺ παλαιότερα σὲ ἀρχαῖες πόλεις τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ὅπως στὸ Μεταπόντιο καὶ στὴ Μίλητο τὴν πατρίδα του ἀπὸ ἄλλους, ἀλλὰ τὰ «μετεωρολογικά» πορίσματα, νέα ἐπιτεύγματα τῆς ἐλεύθερης ἐρευνας σὲ μιὰ δημοκρατικὴ πολιτεία.

Σὲ τί ὅμως συνίσταται ὁ «μετεωρολογικὸς προβληματισμός» ποὺ ἐντυπωσιάζει, ὅπως φαίνεται, τὴν περίοδο ἐκείνη, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἀντιπάλους τῶν δημοκρατικῶν καὶ ἀντιδράσεις καὶ σκώμματα; Ἄν σκεφτοῦμε ὡς σημερινοὶ πολεοδόμοι καὶ ἀρχιτέκτονες καὶ λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὶς διαπιστώσεις τῶν ἱατρῶν, ποὺ περιέχονται στὸ ἀναφερθὲν ἤδη Ἰπποκρατικὸ κείμενο, αὐτὲς ἀφοροῦν στὸ λεγόμενο σήμερα προαρχιτεκτονικὸ στάδιο ἐκπόνησης

19. Ησύχιος, «Ἰπποδάμου νέμησις, τὸν Πειραιᾶ Ἰππόδαμος...ὁ καὶ μετεωρολόγος». Φώτιος, «...ἦν δὲ Ἰππόδαμος Εὐρυκόντος Μιλήσιος ἢ Θούριος μετεωρολόγος...». Βλ. ἀντίστοιχα: Hesychii Alexandrini Lexikon (recensuit Mauricius Schmidt, vol. II, Adolf M. Hakkert), publ. Amsterdam, 1965, σελ. 366, καὶ Photius Lexikon (add. S. A. Naber), vol. I, Adolf M. Hakkert, publ. Amsterdam, 1965, σελ. 296. Εἶναι, νομίζω, ἐνδιαφέρον ὅτι καὶ οἱ δύο λεξικογράφοι ἀναφέρουν ὡς ιδιότητα τοῦ Ἰπποδάμου ἐκείνη τοῦ «μετεωρολόγου».

οικιστικών μελετών: δηλαδή άφορουν στο οικόπεδο, στη θέση του, στις συγκεκριμένες περιβαλλοντικές συνθήκες (μορφολογία και σύσταση εδάφους, άνεμολογία, προσανατολισμό, υγρασία, ποιότητα και επάρκεια νερών κλπ.). Ουσιαστικά πρόκειται για τὰ θεμελιακά στοιχεία τών φυσιολογικών παραμέτρων, δηλ. τὸ εἶδος, τὸν ἥλιο, τὸν ἀέρα καὶ τὸ νερό, καὶ τὶς σχέσεις τους, ἂν δροῦν δηλ. καὶ ἐπιδροῦν ἰσόνομα ἢ ὄχι, ὥστε νὰ δημιουργοῦν οἰκιστικὸ περιβάλλον, ποὺ προσφέρει ὑγίεια καὶ εὐημερία, ὅπως θὰ γράψουν λίγο ἀργότερα ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ξενοφών. Ὁ πρῶτος σὲ μιὰ μόνο παράγραφο τῶν Πολιτικῶν του (1330a1b, Οἰκονομικὸς Ι, IV 134a, 25) καὶ σχετικὰ μὲ τὶς ἀπαιτήσεις γιὰ τὸν οἰκισμὸ ἀναφέρει τέσσερις φορές τὶς λέξεις ὑγίεια καὶ ὑγιεινός, ἐνῶ ἐκείνη τῆς ἀσφάλειας μόνον δύο. Γιὰ τὴν ἐπιμέρους κατοικία κυριαρχοῦν ἐπίσης οἱ ἔννοιες τῆς «ὑγίειας», τῆς «εὐημερίας», τοῦ «ἡδέος» καὶ τοῦ «χρησίμου». Ἄν πέρα ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς στρέψουμε τὸ βλέμμα μας καὶ στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, θὰ διαπιστώσουμε πραγματικὰ μιὰ αἰσθητὴ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὸ προδημοκρατικὸ, ἀρχαϊκὸ σπίτι –ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματα ποὺ ξέρουμε– καὶ ἐκεῖνο τῆς κλασσικῆς περιόδου ὡς πρὸς τὴ γενίκευση μερικῶν χαρακτηριστικῶν. Αὐτὰ εἶναι π.χ. ἡ ἐμφάνιση τῶρα τῆς αὐλῆς καὶ ἡ ὅλη ὀργάνωση τῶν δωματίων τοῦ γύρω ἀπὸ αὐτὸν τὸν κλειστὸ ὑπαίθριον καὶ ἡμιυπαίθριον χώρο. Ἀκόμα εἶναι γεγονὸς ἡ διαφοροποίηση τῶν δωματίων ποὺ βλέπουν πρὸς Ν. (ὕψηλότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους χώρους τὰ θέλουν οἱ γραπτὲς μαρτυρίες) καὶ ἐπίσης τὸ κοινὸ γνῶρισμα ὅλων σχεδὸν τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς σπιτιῶν (Πειραιῶς, Ὀλύνθου, Πριήνης, Μαρώνειας, Πέλλας κ. ἄ.), νὰ ἀνοίγει ὁ οἶκος, ὁ περισσότερος δηλ. χρησιμοποιούμενος χώρος πρὸς Ν. Τὰ νέα αὐτὰ ὀργανωτικὰ χαρακτηριστικὰ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸν προσανατολισμὸ, τὸν ἀερισμὸ, τὴν ἀνεμοπροστασία, τὸν ἥλιασμό καὶ τὴν ἥλιοπροστασία καὶ γενικὰ μὲ τὴ δημιουργία ἐνὸς μικροκλίματος στοὺς χώρους τῆς κατοικίας τέτοιου, ὥστε ὁ ἔνοικος νὰ νιώθει, ὅπως λέει ὁ Ξενοφών, «πάσας τὰς ὥρας ...ἡδιστα»²⁰. Ἀπὸ τὰ γνωστὰ σχετικὰ παραδείγματα φαίνεται νὰ εἶναι ὁ Πειραιᾶς²¹, ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ πρώτη πόλη σχεδιασμένη ἀπὸ δημοκρατικὴ διακυβέρνηση, ὅπου ὁ «μετεωρολόγος» Ἰππόδαμος συμ-

20. Ἀναλυτικὴ περιγραφή ἀρχαίων πηγῶν καὶ ἀνασκαφικῶν παραδειγμάτων μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στὸ: Γ. Π. Λάββα, Ὁ Ἰππόδαμος... ὅπ. π., καὶ ἐπίσης: Γ. Π. Λάββα, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βορειοελλαδικῆς Παράδοσης, Ἑλληνικὴ Παραδοσιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, τόμ. 7^α, Μακεδονία Α', ἐκδ. οἶκος «ΜΕΛΙΣΣΑ», Ἀθήνα, 1990, σελ. 10-24.

21. Σύμφωνα μὲ νεώτερα πορίσματα τῆς ἔρευνας, ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ἰπποδάμου στὸν

βάλλει, ώστε να οργανωθεί με «μετεωρολογικές» προδιαγραφές. Μία παρόμοια πιθανώς «ίσονομία» ή ισότητα έννοει ο Δημοσθένης²² έναν αιώνα αργότερα, όταν νοσταλγεί την πρώτη περίοδο της Δημοκρατίας στην Αθήνα, όπου το σπίτι των επιφανών Μιλτιάδη και Αριστείδη δεν διέφερε σε πολυτέλεια από εκείνο ενός μη επώνυμου γείτονά του.

*
* *

Αναφέρθηκε προηγουμένως το επεισόδιο με τον ὀρθολογιστή και φυσικό φιλόσοφο Αναξαγόρα και τους συντηρητικούς Αθηναίους. Φαίνεται ότι οι «μετεωρολόγοι» και οι ιδέες τους μετά από αυτό, έγιναν αντικείμενα διακωμώδησης ή υποτίμησης γενικά. Ο Εὐριπίδης²³, ο Πλάτων²⁴ και ακόμη και ο

πολεοδομικό σχεδιασμό του Πειραιά, ήταν εκείνη του μέλους της σχετικής επιτροπής. Πρβλ. J. S. Boersma, *Athenian Building Policy from 561/0 to 405 B. C.* (Groningen, 1970), σελ. 49: "...Hippodamos joined the commission as a member...". Ποιά όμως ήταν η ἀρμοδιότητά του ως μέλους της επιτροπής; Αν θελήσουμε να συνδυάσουμε τις υπάρχουσες πληροφορίες του Ἱπποκρατικού κειμένου (βλ. Λυπουρλής, ὁπ.π., σελ. 197 κ. ἐξ.), του Αριστοτέλη (Οἰκονομικός, I-VI, 6-8, 31) και του Ξενοφώντος (Απομνημονεύματα, III viii 8-10), τις σχετικές προδιαγραφές οἰκιστικού περιεχομένου («ὑγίεια», «εὐημερία», «ἡρεμία καὶ χρῆσιμος οἰκισίς»), ἐνδεχομένως μπορούμε να ἀποκρυπτογραφήσουμε την πραγματική του ιδιότητα. Αὐτὲς οἱ οἰκιστικὲς προδιαγραφὲς ἀναφέρονται στή νέα, ἐκκολαπτόμενη τότε ἐπιστήμη τῆς «μετεωρολογίας», πού και ὁ Αἰστωτέλης σημειώνει στὸ κείμενό του τὸ σχετικὸ μετὼν Ἱππόδαμο (Πολιτ. 1330b). Ἐφόσον ὁ τελευταῖος δὲν ἀναφέρεται πούθενά ὡς «γεωμέτρης», ἐνῶ χαρακτηρίζεται ὡς «μετεωρολόγος», κερδίζει ἑδᾶφος ἡ πιθανότητα νὰ εἶναι ὁ Ἱππόδαμος ὁ εἰδικὸς ἐγκέφαλος γιὰ τὸν σχεδιασμὸ μιᾶς πόλης ἀναφορικά με τὸ λεπτὸ καὶ περίπλοκο θέμα τῶν φυσιολογικῶν παραμέτρων ἢ τῆς «μετεωρολογίας». Σχετικὰ βλ. : Γ. Π. Λάββα, Ὁ Ἱππόδαμος..., ὁπ. π., σελ. 117.

22. Δημοσθένης Ὀλυνθιακὸς 3, 24-27: «...ιδίᾳ δ' οὕτω σώφρονες ἦσαν καὶ σφόδρ' ἐν τῷ τῆς πολιτείας ἡδεῖ μένοντες, ὥστε τὴν Ἀριστείδου καὶ τὴν Μιλτιάδου καὶ τῶν τότε λαμπρῶν οἰκίαν, εἴ τις ἄρ' οἶδεν ὑμῶν ὅποια πότ' ἐστίν, ὅρᾳ τῆς τοῦ γείτονος οὐδὲν σεμνοτέραν οὐσαν...», The Loeb Classical Library, 1962(3), σελ. 56.

23. Εὐριπίδου, Fragm. 913: «...μετεωρολόγων δ' ἐκάς ἔρριψεν σχολιάς ἀπάτας...». Tragicorum Graecorum Fragmenta recensuit Augustus Naeke, Supplementum adiecit Bruno Snell, Georg Olms, Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1964, [s. 1039], σελ. 16.

24. Ὁ Πλάτων εἰρωνεύεται τὴν θεωρίαν τῶν μετεωρολόγων παίρνοντας ὡς παράδειγμα τὸν Ἀναξαγόρα, φίλο τοῦ Περικλέους: «...πᾶσαι ὅσαι μεγάλα τῶν τεχνῶν προσδέονται ἀδολεσχίας καὶ μετεωρολογίας φύσεως περὶ. Τὸ γὰρ ὑψηλόνον τοῦτο καὶ πάντῃ τελεσιουργόν ἔοικεν

Ξενοφών²⁵ τοὺς σχολιάζουν σκωπτικά, θέλοντας νὰ καυτηριάσουν ἀκρότητες ἢ νὰ κολακεύουν ἕνα συντηρητικὸ κοινόν, ποὺ ἐνιωθε νὰ τοῦ θίγουν τὶς ἀπλοϊκὲς παραστάσεις του γιὰ τοὺς θεοὺς, τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τὰ ὑπεργήρινα ἢ τὰ «μετέωρα» πράγματα. Χαρακτηριστικότερη εἶναι ἴσως ἡ διακωμώδησή τους ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη στὶς *Νεφέλες* καὶ στοὺς *Ὀρνίθες*. Τὸ σχετικὸ χωρίο τῶν *Ὀρνίθων* μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα, γιατί σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸν σχεδιασμὸ τῆς «Νεφέλοκοκκυγίας» καὶ ἔμμεσα μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ Ἱπποδάμου. Ἡρώας ἐδῶ εἶναι ὁ ἀστρονόμος καὶ γεωμέτρης Μέτων, δηλ. «μετεωρολόγος» κι αὐτός, ὅπως κι ὁ Ἱπποδάμος. Μέχρι τὴν ἔρευνα κατανοοῦσε αὐτὸ τὸ χωρίο ὡς σάτιρα τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου ὡς πρὸς τὴ γεωμετρικὴ του χάραξη, ἐνῶ τὸ νόημά του φαίνεται νὰ εἶναι εὐρύτερο: συγκεκριμένα, ὁ Ἀριστοφάνης βάζει τὸν Μέτωνα «νὰ γεωμετρήσῃ τὸν ἀέρα», «Γεωμετρήσαι βούλομαι τὸν ἀέρα» (*Ὀρνίθες* 995), ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου συνιστᾷ ἕνα ἰδιοφυὲς λογοπαίγνιο, ὅπου ἀναμιγνύεται ἡ *π ο λ ε ο δ ο μ ί α*, δηλ. ὁ ἀέρας ὡς ἐναέριος χώρος, ἐπάνω στὸν ὁποῖο θὰ κτισθεῖ ἡ *Νεφέλοκοκκυγία*, καὶ ἡ *μ ε τ ε ω ρ ο λ ο γ ί α*, δηλ. ἡ «γεωμέτρηση» τῶν ἀνέμων ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, ἡ χωροθέτηση τῆς πόλης ὡς πρὸς τοὺς ἀνέμους. Τὸν βάζει ἀκόμα νὰ φτιάξῃ μιὰ «κυκλοτετράγωνη», «ὁ κύκλος γέννηται τετράγωνος» (*Ὀρνίθες* 1005), ἔτσι ὥστε «καὶ σὰν ἀπὸ ἀστέρι, ποὺ τὸ ἴδιο εἶναι στρογγυλόν, νὰ ξεκινοῦν ἀπὸ παντοῦ μὲ ὀρθὴ γωνία λαμπερὲς ἀκτίνες», «ὥσπερ δ' ἀστέρος, αὐτοῦ κυκλοτεροῦς ὄντος, ὀρθαὶ πανταχῇ ἀκτίνες ἀπολάμπουσιν» (*Ὀρνίθες* 1007-8), ἕνα ἀκόμα εὐρηματικὸ λογοπαίγνιο σχετικὸ μὲ τὸν ἥλιασμὸ τῆς νέας πόλης. Τέλος καὶ ἡ παρατήρησή του σχετικὰ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ ἀέρα, ἐπάνω στὸν ὁποῖο θὰ κτισθεῖ ἡ *Νεφέλοκοκκυγία* («ὁ ἀέρας, βλέπεις, εἶναι στὸ σχῆμα

ἐντεῦθεν πόθεν εἰσιέναι. ὁ καὶ Περικλῆς πρὸς τῷ εὐφύῃς εἶναι ἐκτήσατο. Προσπεσὼν γάρ, οἶμαι, τοιοῦτῳ ὄντι Ἀναξαγόρα, μετεωρολογίας ἐμπλησθεὶς καὶ ἐπὶ φύσιν νοῦ τε καὶ ἀνοίας ἀφικόμενος, ὣν δὴ πέρι τὸν πολὺν λόγον ἐποιεῖτο Ἀναξαγόρας, ἐντεῦθεν εἴλκυσεν ἐπὶ τὴν τῶν λόγων τέχνην τὸ πρόσφορον αὐτῇ...». Βλ. Πλάτωνος Φαῖδρος, 270, The Loeb Classical Library, 1957., σελ. 546.

25. Ὁ Ξενοφὼν παραδέτει τὶς ἀπόψεις τοῦ Σωκράτη (*Ἀπομνημ.* IV, vii, 6-7), οἱ ὁποῖες, ὅπως καὶ στὸν Πλάτωνα, εἶναι ἀπορριπτικὲς γιὰ τὴν ἐνασχόληση μὲ τὴ μετεωρολογία. «...ὅλως δὲ τῶν οὐρανίων, ἧ ἕκαστα ὁ θεὸς μηχανᾶται, φροντιστὴν γίγνεσθαι ἀπέτρεπεν...κινδυνεύσαι δ' ἂν ἔφη καὶ παραφρονῆσαι τὸν ταῦτα μεριμνῶντα οὐδὲν ἤττον ἢ Ἀναξαγόρας παρεφρόνησεν ὁ μέγιστον φρονήσας ἐπὶ τῷ τὰς τῶν θεῶν μηχανὰς ἐξηγεῖσθαι...». Βλ. Ξενοφώντος *Ἀπομνημονεύματα*, The Loeb Classical Library, 1959., σελ. 348-350.

ὀλόκληρος πάνω κάτω σὰν γάστρα», «αὐτίκα γὰρ ἄῃρ ἐστι τὴν ἰδέαν ὅλος κατὰ πνιγέα μάλιστα» (Ὅρνιθες 100-1), δηλ. ὄχι ἐπίπεδος, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν συσχετίζεται μὲ τὶς προδιαγραφές τῶν «μετεωρολόγων» γιὰ τὴν ἐπιλογή τῆς κατάλληλης μορφῆς ἐδάφους γιὰ τὴν ἱδρυση μιᾶς νέας πόλης²⁶.

Ὁ ἀέρας, ὁ ἥλιος, ἡ μορφή τοῦ ἐδάφους (ὁ τόπος) εἶναι μαζί μὲ τὸ νερὸ θεμελιακὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὴ σωστή ἐπιλογή, συσχέτιση καὶ ποσολογία τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἡ ὑγίεια στὸν οἰκισμὸ καὶ τὴν κατοικία, ὅπως εἶδαμε. Παρὰ τὴν ὅποια κριτικὴ ἢ διακωμώδηση, τὸ μοντέλο αὐτὸ οἰκιστικῆς ὁργάνωσης ἀποτελεῖ ἀπὸ τότε διαχρονικὸ, ὀντολογικὸ, ὄχι μορφολογικὸ, ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο. Οἱ προδιαγραφές του θὰ ριζώσουν ὡς πρακτικὲς ἐμπειρίες καὶ θὰ ἐπιβιώσουν μὲ ποικίλες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές μέχρι καὶ τὸν 19^ο μ.Χ. αἰῶνα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ λεγόμενες «Ἐκφράσεις»²⁷ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων, ὅσες περιγραφές δηλαδὴ σώζονται γιὰ μιὰ πλειάδα πόλεων, ὅπου τονίζεται ἡ «ἰσορροπία» τῶν θερμοκρασιῶν, τὸ κυρτούμενον ἐδαφός (καὶ ὄχι ἡ ἀπορριπτόμενη ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη «ἐγκοιλὸς καὶ πνιγηρὴ γῆ»), «ἢ τῶν ἀέρων κράσις» ἢ «ἢ τῶν ἀέρων εὐκρασία» καὶ ἀκόμα πόλεις «ἀέρων πνοαῖς εὐκράτοις ἐγκοσμουμένη», ἢ τὸ «διειδές (=διάφανο) καὶ πότιμον ὕδωρ».

Μιὰ σωζόμενη ἐπιβίωση τῆς διαχρονικῆς αὐτῆς ἐμπειρίας, ποὺ τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται στὸν 5^ο π.Χ. αἰῶνα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, εἶναι οἱ πολεοδομικοὶ πρακτικοὶ κανόνες τοῦ Ἡπειρώτη Γεωργίου Γαζῆ, τοῦ ἔτους 1847 μ.Χ. Πρόκειται γιὰ τὴν περιγραφή τῆς μεταφορᾶς ἐνὸς οἰκισμοῦ, τοῦ Δελβινακίου τῆς Ἡπείρου, σὲ ἄλλο μέρος ἀπὸ ἐλλειψὴ νεροῦ. Αναφερόμενος, λοιπόν, ὁ Γαζῆς σὲ ὑπάρχοντα παραδείγματα μὲ σωστὴ χωροθέτηση, προτείνει νὰ ἐξετασθοῦν οἱ νέες ὑποψήφιες θέσεις γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ Δελβινακίου μὲ κριτήρια τὴν ποιότητα τῶν νερῶν, τὰ «προσηλιακὰ χωράφια καὶ τὶς λακκισαῖς», τὸν κατήφορον (=ἐπικλινὲς δηλ. ἐδαφός), ὅπου μποροῦν νὰ χωροθετηθοῦν οἱ κατοικίες, ἐνῶ οἱ κεντρικὲς λειτουργίες (ἐκκλησία, σχολεῖο, ἐργαστήρια, ἀρχεῖα κλπ) εἶναι σκόπιμο νὰ τοποθετηθοῦν εἰς «ἰσάδιον» (=ἐπίπεδο χῶρο) ἀνάμεσα στοὺς μαχαλάδες, δημιουργώντας ἔτσι τὸ μεσοχῶρι (=τὸ κέντρο). Ἐτσι τὸ χωρίο θὰ ἀποκτήσει καὶ πάλι ὅ,τι εἶχε καὶ πρὶν, ἀφοῦ «οἱ πρῶτοι οἰκητορές του ...ἦσαν τῷ ὄντι σοφοί,

26. Ἀριστοφάνους Ὅρνιθες, ἐρμηνευτικὴ ἔκδοση ὑπὸ Φάνη Ι. Κακριδῆ, Ἀθήνα, 1974, σελ. 54-55 καὶ σελ. 186-189.

27. Πρὸβλ. H. Hunger, Βυζαντινὴ λογοτεχνία, τόμ. Α', μετ. Λ. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Ἀναστασίου, Γ. Χ. Μακρῆ, MIET, Ἀθήνα, 1987, σελ. 263 κ. ἐξ.

διότι ἐδιάλεξαν...θέσιν, ἣ ὅποια καὶ νερὰ εἶχε ἀξιώλογα καὶ ὑγείαν θαυμαστήν, καὶ ἀέρα εὐκρατον καὶ οἱ μαχαλάδες ἦσαν καλῶς κατοικημένοι...»²⁸. Μὲ ἄλλα λόγια ἐδῶ ἐπαναλαμβάνονται οἱ ἱπποκράτειες προδιαγραφές τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνα ὡς ἐπιβιωμένη πρακτικὴ ἐμπειρία αἰώνων, χωρὶς βέβαια ὁ Γ. Γαζής νὰ γνωρίζει τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς.

*
* *

Κύριε Πρόεδρε,

Οἱ Ἐπαναστάσεις ὀνειρεύονται, σωστὰ ὁραματιζόμενες, «ἐλευθερία, δημοκρατία καὶ ἀλήθεια». Οἱ ἥρωες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21 σήκωσαν τὰ λάβαρα αὐτὰ τῶν τριῶν ἐννοιῶν παραδίδοντάς τα στοὺς ἐπιγενομένους. Τὰ λάβαρα ἔγιναν στὴ συνέχεια ἐτικέττες στοὺς σάκκους τῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ σάκκου τῆς Δημοκρατίας παραμένει ἀκόμα ἓνα desideratum τῆς Δημοκρατικῆς μας πορείας, ἂν θέλουμε ν' ἀναγνώσουμε καὶ νὰ κατανοήσουμε σωστὰ μορφή καὶ οὐσία τῶν προδιαγραφῶν τῆς πρώτης, ἀρχαιοελληνικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ δημοκρατικοῦ συστήματος. Μένοντας στὸ πλαίσιο τοῦ θέματός μου, τὴ σχέση δηλαδὴ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς μὲ τὴ Δημοκρατία, πιστεύω ὅτι ἡ σωστὴ ἀνάγνωση καὶ κατανόηση τοῦ ἀρχαίου προβληματισμοῦ παραμένει ἀνεκπλήρωτη ἀκόμα ὡς πελώριο χρέος μας, ἂν πραγματικὰ θέλουμε νὰ τιμήσουμε τοὺς ἀγωνιστὲς τῆς ἐπανάστασης, πού μᾶς ἔδωσαν τὸ δικαίωμα νὰ δροῦμε δημοκρατικά. Στὴν Κλεισθένεια Δημοκρατία ἡ σχέση μὲ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ ἐντοπιζέται στὴν Ὄντολογία τοῦ κατοικεῖν, στίς νεώτερες μετεπαναστατικὲς δημοκρατίες περιορίζεται στὴ Μορφολογία, ἀφοῦ ὅλες παρὰσύρθηκαν ἀπὸ τίς μεταβλητὲς καὶ ὄχι ἀπὸ τίς σταθερὲς τοῦ Τόπου, ὅπου καλεῖται νὰ δημιουργήσει ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ κάθε φορὰ στὸ Χῶρο καὶ στὸ Χρόνο. Ἡ ἀντιγραφὴ ἐνὸς κορυφαίου μορφολογικοῦ ἀποτελέσματος τοῦ Παρελθόντος δὲν λύνει δυστυχῶς τὰ διαφορετικὰ ἀρχιτεκτονικὰ προβλήματα τοῦ ἐκάστοτε Παρόντος, οὔτε σηματοδοτεῖ ἐξ ἄλλου τὴ Δημοκρατία μονοσήμαντα μίᾳ καὶ μόνῃ μορφολογία.

Ἡ Ἀρχαία Δημοκρατία εἶναι δεκτικὴ ἐπομένως, ἰδιαίτερα σήμερα, σὲ μιὰ ὀντολογικὴ, ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάγνωση καὶ κατανόηση. Ἡ Ἱστορία ἐμπνέει καὶ

²⁸ Πρβλ. Β. Χαρίση, *Παραδοσιακοὶ οἰκισμοί: τυχαῖο ἢ σχεδιασμένο ἀποτέλεσμα*, περιοδ. «Ἀνδρῶπος καὶ Χῶρος», τεύχη 3, 4, 5 (1978), σελ. 75-77.

ἐνεργοποιεῖ, ὅταν διδασκόμεθα σωστά ἀπὸ τῆς ἀπαντήσεως στὰ πάγια προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης διαβίωσης. Εἶναι ἴσως καιρὸς νὰ ἐμπνευσθοῦμε καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα, ὅπου Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ Δημοκρατία προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν οἰκιστικὸ πλαίσιο μὲ κριτήρια τὴν ὑγίεια καὶ τὴν εὐημερία τῶν «πλειόνων», ὅπως ὀρίζει ὁ Περικλῆς στὸν «Ἐπιτάφιο» τὴν ἀθηναϊκὴν Δημοκρατία, ἣ ὅλων τῶν κατοίκων, ὅπως ὀρίζεται θεωρητικὰ τουλάχιστον ἡ Δημοκρατία στὴν ἐποχὴ μας. Ἡ μείωσις τοῦ μολυσμένου ἀέρος καὶ τῆς ἀναρχίας τῶν πόλεων μας, ὁ ἥλιος χωρὶς τὸν κίνδυνο τοῦ ὄζοντος ἢ οἱ πλημμύρες π.χ. στὰ 66% κακοχτισμένα ρέματα τῆς Ἀττικῆς, εἶναι μερικὰ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα, τὰ ὅποια στὴ δημοκρατικὴ μας πολιτεία πραγματοποιοῦνται χωρὶς αἰδῶ καὶ σκέψη. Τέλος, ἡ ὁλοένα καὶ σπανιότερη ἐξασφάλισις «ποτίμου, ἡδίστου καὶ ὑγιεινοῦ» νεροῦ, μαζί μὲ τὴν κατὰ κανόνα προβληματικὴ ἡλιοπροστασία καὶ ἀνεμοπροστασία τῶν χώρων κατοικίας μας, ὥστε οἱ φυσιολογικὲς ἀλλὰ καὶ οἱ ψυχολογικὲς παράμετροι νὰ δροῦν μὲ «ἰσονομία» καὶ ὁ ἔνοικος νὰ ζεῖ «ὅλας τὰς ὥρας ἡδίστα», γίνονται ὁλοένα καὶ σημαντικότερες προστακτικὲς γιὰ τὴ ζωὴ τῆς δικῆς μας καὶ τῶν παιδιῶν μας.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 31^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2005

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Νικόλαος Κονομῆς παρουσιάζει τὰ βιβλία:

α΄

Μ. Παπαθωμόπουλου καὶ Ἰ. Τσαβαρῆ, *Μαξίμου τοῦ Πλανούδη Μετάφρασις τῶν Ὀβιδίου Μεταμορφώσεων*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθῆναι 2002, σσ. 34*+673.

Τὸ κείμενο αὐτὸ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸ 1822 στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν François Boissonade ἀπὸ δύο παρισινὸς κώδικες καὶ θεωρήθηκε ὅτι ἀποτελεῖ ἓναν πολὺ ἐνδιαφέροντα μάρτυρα τῆς ἔμμεσης παράδοσης τοῦ Ὀβιδίου. Ἡ ἔκδοσι τοῦ Boissonade παρουσιάζει δύο σοβαρὰ μειονεκτήματα: στηρίζεται σὲ δύο μόνο χειρόγραφα, καὶ αὐτὰ μεταγενέστερα, πὺν παρέχουν συχνὰ ἓνα ἐφθαρμένο κείμενο· ἐπὶ πλέον ὁ Boissonade ὑπέπεσε συχνὰ σὲ παραναγνώσεις τῶν κωδίκων πὺν χρησιμοποίησε. Ὅμως διαπιστώνεται καὶ ἡ κριτικὴ δεινότητά τοῦ μεγάλου γάλλου φιλόλογου, πὺν σὲ ἀάμπολλες περιπτώσεις κατορθώνει νὰ μαντέψει τὴ σωστὴ γραφή.

Ἀκολούθησαν τρεῖς ἐκδόσεις: ἡ ἔκδοσι τὸ 1911 τοῦ 15ου βιβλίου τῶν Μεταμορφώσεων ἀπὸ τὸν ἰταλὸ φιλόλογο Luigi Castiglioni, πὺν χρησιμοποίησε ἐκτὸς τῶν δύο παρισινῶν καὶ τοὺς τρεῖς κώδικες τῆς Ἀμβροσιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου· ἡ ἔκδοσι τὸ 1997 τῶν 5 πρώτων βιβλίων ἀπὸ τὴν Ἰσαβέλλα Τσαβαρῆ, ἡ ὁποία ταξινόμησε καὶ τὰ 12 γνωστὰ χειρόγραφα πὺν σώζουν τὸ κείμενο, διαπίστωσε ὅτι ὁ κώδικας Vaticanus Reginensis 132 (=R) εἶναι, ἂν ὅχι ἐξ ὁλοκλήρου ὁ αὐτόγραφος, τουλάχιστον ὁ ἀρχέτυπος τῶν 11 ἄλλων κωδίκων, καὶ κατάρτισε τὸ στέμμα τοῦς τέλος, τὸ 1999 ἡ ἔκδοσι τῶν 10 πρώτων βιβλίων

από τον Άναστάσιο Μέγα, τὸν ὁποῖο ἡ πλημμελὴς ἀντιβολὴ τῶν χειρογράφων ὀδήγησε σὲ ἐσφαλμένα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ταξινόμησή τους, ἐνῶ συγχρόνως γίνονται πολλὲς περιττὲς διορθώσεις καὶ φορτώνεται ἀδικαιολόγητα τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα μὲ τὶς γραφὲς τῶν *codices eliminandi*, δηλαδὴ ὅλων τῶν κωδίκων πλὴν τοῦ ἀρχετύπου κώδικα R.

Μὲ τὴν παροῦσα ἐκδοσὴ οἱ δύο ἐκδότες προσφέρουν τὸ κείμενο καὶ τῶν 15 βιβλίων τῶν Μεταμορφώσεων ποὺ μπορούμε νὰ τὸ θεωρήσουμε περίπου ὀριστικό. Στηρίζονται σὲ ἐπανελέγχο τῶν πορισμάτων καὶ τὴν ἐδραιωμένη πλέον καὶ ἀπὸ ἄλλους μελετητὲς διαπίστωση, ὅτι ὁ R εἶναι ὁ σωζόμενος ἀρχέτυπος. Συνεπῶς, ἡ παροῦσα ἐκδοσὴ, ποὺ εἶναι οὐσιαστικὰ καὶ ἡ πρώτη κριτικὴ, στηρίζεται ἀποκλειστικὰ σ' αὐτὸν τὸν κώδικα ποὺ δίδει ἄριστο κείμενο πλὴν τῶν σημείων, ὅπου εἴτε ὁ Πλανούδης παρανοεῖ τὸ λατινικὸ πρότυπο εἴτε τὸ λατινικὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποίησε πρέπει νὰ ἔδινε ἓνα ἐφθαρμένο κείμενο. Ἄμεσο ἐπακόλουθο εἶναι ἀφ' ἐνὸς ἡ διόρθωσις τοῦ κειμένου τοῦ Boissonade σὲ περίπου 2.000 σημεῖα, ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐξαιρετικὰ λιτὴ μορφή τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος ποὺ εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὰ σφάλματα τῶν *recentiores* καὶ περιορίζεται στὰ σπάνια ἐκ παραδρομῆς λάθη τοῦ R καὶ στὴν ἐπισήμανση τῶν σημείων, ὅπου ὁ Πλανούδης παρανοεῖ τὸ λατινικὸ πρότυπο.

Παράλληλα, μὲ τὴ νέα αὐτὴ ἐκδοσὴ ἀναδεικνύεται πιὸ ἐκδηλὴ ἡ μεταφραστικὴ δεινότητα τοῦ Πλανούδη ποὺ διαπιστώνεται καὶ στίς ἄλλες μεταφράσεις λατινικῶν κειμένων ποὺ φιλοτέχνησε καὶ καθιερώνεται ἡ αὐθύπαρκτη ἀξία τῆς μετάφρασης τῶν Μεταμορφώσεων ὡς λογοτεχνικοῦ κειμένου, τὰ ὑφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ὁποῖου τοῦ ἐξασφαλίζουν μιὰ θέσση στὴν Ἱστορίᾳ τῆς Βυζαντινῆς Γραμματείας.

*

* *

Ε'

Κωνσταντίνου Οικονομάκου, Προλεγόμενα στην κριτική έκδοση των *Αλεξιφαρμάκων* του Νικάνδρου, "ΠΟΝΗΜΑΤΑ" -KEEES τής Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 2002, σσ. XXV+260.

Στὰ *Αλεξιφάρμακα* ὁ Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος, διδακτικὸς ποιητὴς τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, μανιώδης κυνηγὸς τοῦ σπάνιου καὶ τοῦ ἐξεζητημένου, πραγματεύεται σὲ 631 δακτυλικοὺς ἐξάμετρους 22 ζωϊκές, φυτικές καὶ ἀνόργανες δηλητηριώδεις οὐσίες καὶ τὰ ἀντίδοτά τους.

Τὸ ποίημα αὐτὸ ἔχει ἐκδοθεῖ καὶ ἀνατυπωθεῖ ἀπὸ τὸ 1499 (editio princeps) μέχρι σήμερα δεκατέσσερις φορές. Μετὰ τὴν πιὸ σημαντικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν O. Schneider (1856) ἀκολούθησε ἡ ἔκδοσιν τοῦ A.S.F. Gow (1953), ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἐξέτασε τὴ χειρόγραφη παράδοση, ἀλλὰ βασίσθηκε στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ O. Schneider, ἐπαναλαμβάνοντας μάλιστα τὰ σφάλματά του.

Στὸ πόνημα αὐτὸ ἐμπεριέχονται ὅσα προαπαιτοῦνται γιὰ μιὰ νέα κριτικὴ ἔκδοσιν τῶν *Αλεξιφαρμάκων*, ἥτοι ἐξετάζονται διεξοδικὰ καὶ μὲ ὀξύνοια ἢ ἄμεση καὶ ἔμμεση παράδοση τοῦ κειμένου, οἱ σχέσεις τῶν χειρογράφων, οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις, ἐργασίες κριτικῆς τοῦ κειμένου, οἱ μεταφράσεις, ἡ γλῶσσα, τὸ λεξιλόγιο, ἡ μετρικὴ καὶ ἀκολουθεῖ διεξοδικὸς κριτικὸς σχολιασμός. Ὁ Κ. Οἰκονομάκος ἀντέβαλε ὁ ἴδιος τὰ χειρόγραφα καὶ ἐπιχείρησε γιὰ πρώτη φορὰ συστηματικὴν διερεύνησιν τῶν σχέσεών τους, ἡ ὁποία κατέληξε στὸν καταρτισμὸ στέμματος. Ἐπίσης, γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ ἀντιπαράβάλλεται συστηματικὰ τὸ κείμενο τῶν *Αλεξιφαρμάκων* μὲ τὴν παράφρασιν τοῦ Εὐτεκνίου, καθὼς καὶ μὲ τὸ λεξιλόγιον τοῦ Ἱπποκρατικοῦ Σώματος (Corpus Hippocraticum), πρᾶγμα ποὺ ὁδήγησε σὲ χρήσιμα συμπεράσματα τόσο γιὰ τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου, ὅσο καὶ γιὰ τὶς λεξιλογικὰς πηγὰς τοῦ Νικάνδρου.

Μεθοδολογικὰ τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτελεῖ ὑποδειγματικὴν εἰσαγωγικὴν μελέτη γιὰ τὴν ἔκδοσιν ἐνὸς ἀρχαίου κειμένου. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ πληρότητα, ἀναμφισβήτητη πρωτοτυπία, ἀκρίβεια καὶ ὁρμότητα συμπερασμάτων καὶ ἐπαινετὴ γνώσιν πολλῶν κλάδων καὶ τεχνικῶν τῆς φιλολογίας.

Νικάνδρου Αλεξιφάρμακα, ἐκδίδει **Κωνσταντῖνος Οἰκονομάκος**, Ακαδημία

Αθηνών, Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήναι 2002, σσ. viii+109*+104. Πρόκειται για κριτική έκδοση με την οποία εγκαινιάσθηκε ή νέα σειρά του ΚΕΕΛΓ της Ακαδημίας Αθηνών “Ελληνική Βιβλιοθήκη”.

Στό πρώτο κεφάλαιο της Εισαγωγής της κριτικής αυτής έκδοσης ο κ. Οικονομάκος παραθέτει τις 9 πηγές που διαθέτουμε για τον βίο του Νικάνδρου, τις εξετάζει και λαμβάνοντας υπ’ όψιν τη σχετική βιβλιογραφία περιορίζει τη χρονολόγηση του Νικάνδρου ανάμεσα στο δεύτερο τέταρτο του 3ου αϊ. π.Χ. και το 130 π.Χ. Στη συνέχεια συζητεί τις σωζόμενες μαρτυρίες για τα έργα του Νικάνδρου.

Τα υπόλοιπα κεφάλαια της Εισαγωγής προέρχονται είτε από συνόψιση είτε από μεταφορά των συμπερασμάτων στα όποια κατέληξε ο συγγραφέας στο άμεσως προηγούμενο βιβλίο του.

Το κύριο μέρος αυτού του βιβλίου είναι φυσικά ή κριτική έκδοση του κειμένου των *Αλεξιφαρμάκων*, όπου το κριτικό αποκαταστημένο κείμενο συνοδεύεται από δύο υπομνήματα: 1. έμμεση παράδοση και 2. κριτικό υπόμνημα.

Η πρωτοτυπία της προσφοράς του Κ. Οικονομάκου συνίσταται στο γεγονός ότι το κριτικό του κείμενο διαφέρει σε 70 σημεία από το κείμενο που εξέδωσε ο O. Schneider και σε 85 από αυτό του A.S.F. Gow, καθώς και στις 12 διορθώσεις που προτείνει (στ. 59, 193, 266, 278, 295, 296, 338, 423 bis, 455, 617 bis).

Η χρήση δετικού κριτικού υπομνήματος, λόγω του σχετικά μεγάλου αριθμού χειρογράφων, που αναγκαστικά πρέπει να παρατεθούν σ’ αυτό, και της σπανιότητας των λέξεων, αποτελεί έπαινετή επιλογή του εκδότη. Το δετικό αυτό υπόμνημα χαρακτηρίζεται επίσης από πληρότητα και ακρίβεια, στοιχία απαραίτητα στην περίπτωση του δύσκολου αυτού κειμένου, όπου ή κάθε λεπτομέρεια της χειρόγραφης παράδοσης έπρεπε να αποδησαυρισθεί. Ακόμη, στο κριτικό υπόμνημα αποτυπώνονται με ακρίβεια οι σχέσεις των χειρογράφων και έφαρμόζονται τα συμπεράσματα του οικείου κεφαλαίου της Εισαγωγής.

Το βιβλίο κλείνει με πλήρες εύρετήριο των λέξεων και των κυρίων ονομάτων του κειμένου των *Αλεξιφαρμάκων*.

Εξάλλου, και για τα δύο αυτά βιβλία έχουν εκφρασθεί επαινετικά σε επιστολές τους καθηγητές της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας ελληνικών Πανεπιστημίων προς το ΚΕΕΛΓ. Επαινετική είναι επίσης και ή βιβλιοκρισία του διευθυντή της *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*, 46 (2004), σ. 163-164, Giampietro Marconi, που χαρακτηρίζει την κριτική έκδοση του Κ. Οικονομάκου “πράγματι έξοχη” (davvero splendida).

*
* *

Υ'

Παύλου Καλλιγᾶ, Πλωτίνου *Ἐννεάς Τρίτη*. Ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια (Βιβλιοθήκη Ἀ. Μανούση, ἀρ. 5), Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2004, σ.σ. 642.

Με τὴν ἔκδοση τῆς Τρίτης Ἐννεάδος τοῦ Πλωτίνου ὁλοκληρώνεται ἡ παρουσία τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ ἔργου του, ὅπου ὁ φιλόσοφος ἐκδέτει τὶς ἀπόψεις του ὅσον ἀφορᾷ τὴ συγκρότηση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, τὶς δυνάμεις ποὺ τὸν διέπουν καὶ τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα σὲ αὐτόν. Ἡ Τρίτη Ἐννεάς πραγματεύεται κατ' ἀρχάς τὸ ζήτημα τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητος τῆς 'Εἰμαρμένης', ἡ ὁποία ἐντάσσεται μέσα στὸ πλαίσιο τῆς προνοητικῆς διευθέτησης τοῦ αἰσθητοῦ σύμπαντος ἀπὸ τὸν κοσμικὸ Λόγο, ἀφήνοντας ὅμως περιθώριο στὶς ἑλλογες ἀτομικὲς ψυχὲς νὰ ἐνεργοῦν αὐθόρμητα καὶ ἐλεύθερα, ἀδέσμευτες ἀπὸ τοὺς σωματικὸς καταναγκασμούς. Ἐπίσης, ἐξετάζει τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους οἱ ψυχικὲς ἐνέργειες ἐπιδροῦν στὸ πεδίο τῆς ὕλικότητος, τὸ ρυθμίζουν καὶ τὸ συμμορφώνουν πρὸς τὶς ἀνώτερες ἀλήθειες εἴτε μέσω τῆς ἐπενέργειας 'δαίμονικων' δυνάμεων, ὅπως ὁ ἔρωτας, εἴτε προβάλλοντας αἰσθητὰ εἶδωλα τῶν νοητῶν ὄντων πάνω στὴν ἄμορφη καὶ ἀπαθῆ ὕλη, ἡ ὁποία ἔτσι τὰ 'καθρεφτίζει' χωρὶς ποτὲ νὰ τὰ κάνει πραγματικὰ δικά της. Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πραγματείες τοῦ Πλωτίνου εἶναι αὐτὴ στὴν ὁποία ἐκδέτει τὴ θεωρία του γιὰ τὴν αἰωνιότητα καὶ τὸν χρόνο, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ χρόνος ἀποτελεῖ ἄμεση συνέπεια καὶ ἐκδήλωση τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Πρόκειται γιὰ μιὰ θέση ποὺ ἄσκησε μακρὰ καὶ ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὴ μεταγενέστερη φιλοσοφικὴ σκέψη, ὡς τὶς μέρες μας. Τέλος, μὲ τὴν πραγματεία του *Περὶ φύσεως, θεωρίας καὶ τοῦ ἐνός*, ὁ Πλωτίνος διαγράφει ὅλη τὴν ἀναγωγικὴ πορεία, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπὸ τὶς κατώτερες ἐκδηλώσεις τῆς ψυχικῆς δράσης, αὐτὸ ποὺ ἀποκαλεῖ φύση, ὡς τὴν ἀνώτερη μορφή ζωῆς, τὴ νόηση, ἀλλὰ καὶ στὴν ἔνωση μὲ τὴν ὑπέρτατη ἀρχὴ τῶν πάντων, τὸ Ἐν. Ὁ τόμος περιλαμβάνει ἔκδοση τοῦ ἀρχαίου κειμένου, βασισμένη πάνω στὴν ἐργασία τῶν Paul Henry καὶ Hans-Rudolf Schwyzzer, προτείνοντας ὅμως καὶ ἀρκετὲς νέες λύσεις, οἱ ὁποῖες ἀποτυπώνονται στὸ σύντομο κριτικὸ ὑπόμνημα ποὺ τὸ συνοδεύει. Ἐπίσης, μετάφραση στὰ νέα Ἑλληνικὰ καὶ ἀναλυτικὸ ἐρμηνευτικὸ σχολιασμό, ὁ

ὁποῖος ἀφ' ἐνὸς διερευνᾷ τὶς σχέσεις τῶν θέσεων πρὸς ὑποστηρίζει ὁ Πλωτῖνος μὲ τὶς διάφορες φιλοσοφικὲς παραδόσεις τῆς ἐποχῆς του, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀναδεικνύει τὴν ἐσωτερικὴ τους συνοχὴ παραπέμποντας σὲ ἄλλα συναφῆ σημεῖα τῶν Ἑννεάδων. Εἰδικὲς συνόψεις, εἰσαγωγὲς καὶ βιβλιογραφίες γιὰ καθεμίαν ἀπὸ τὶς ἐννέα πραγματεῖες πρὸς ἀπαρτίζουν τὸ ἔργο βοηθοῦν τὸν μελετητὴ νὰ σχηματίσει μιὰ ὁλοκληρωμένη ἀποψη γιὰ τὸ περιεχόμενό τους, καὶ ἀποτελοῦν ἀφετηρίες γιὰ περαιτέρω ἔρευνα ὅσον ἀφορᾷ τὰ ζητήματα πρὸς θίγονται σὲ αὐτές.

*
* *

δ'

Γεωργίου Βασίλαρου, *Απολλωνίου Ροδίου Ἀργοναυτικῶν Α'. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια* (Βιβλιοθήκη Α. Μανούση, ἀρ. 6), Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2004, σσ. xiv+390.

Ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ πρώτη στὴ νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα φιλολογικὴ μετάφραση καὶ συστηματικὸς ἐρμηνευτικὸς σχολιασμὸς ὁλόκληρου τοῦ Α' Βιβλίου τῶν Ἀργοναυτικῶν τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου. Μετὰ τὴν πράγματι ἐνδιαφέρουσα - παρὰ τὰ ὅποια τῆς ἀτοπήματα καὶ συγγνωστὰ λάθη - μετάφραση τῶν Ἀργοναυτικῶν σὲ δεκαπεντασύλλαβο στίχο ἀπὸ τὸν Ἀντ. Κανάκη (Χίος 1935), ἡ ὁποία καὶ παρέμεινε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἡ μοναδικὴ ἀπόδοση τοῦ ἔπους τοῦ Ἀπολλωνίου στὴ νέα ἐλληνικὴ, οἱ μεταφραστικὲς προσπάθειες πρὸς εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ ἐμπορικὸς ἐκδοτικὸς οἶκος παρουσιάζουν πολλὰ προβλήματα καὶ στεροῦνται φιλολογικῶν ἀξιώσεων.

Ἡ συγκρότηση τοῦ ἀρχαίου κειμένου βασίστηκε στὴν κριτικὴ ἔκδοσι τῆς σειρᾶς «Collection des Universités de France» τοῦ Francis Vian, *Apollonios de Rhodes. Argonautiques*, Tome I, Chants I-II, Paris 1974 (ἀνατ. 1976). Εἶναι κοινὴ πλέον διαπίστωση ὅτι τὴν καλύτερη κριτικὴ ἔκδοσι τῶν Ἀργοναυτικῶν τοῦ Ἀπολλωνίου τὴν ὀφείλουμε στὸν F. Vian. Ἡ παλαιότερη ἔκδοσι τοῦ H. Fränkel (Oxford 1961) παρουσιάζει προβλήματα, στὸ βαθμὸ πρὸς οἱ ὑπερδιορθωτικὲς προτάσεις του καὶ οἱ πολὺ ἐνδιαφέρουσες,

άλλα μὴ στηριζόμενες σὲ παλαιογραφικὰ κριτήρια μεταθέσεις στίχων, δὲν ἦταν πάντοτε πειστικές. Ὡστόσο, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, παρόλο ποὺ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀκολουθήθηκε ἡ ἔκδοσι τοῦ Vian, σὲ 12 σημεία ὑπάρχει διαφοροποίηση ἀπὸ αὐτήν (βλ. Εἰσαγωγή σ. 24), βάσει ἄλλων παραδεδομένων γραφῶν, ἀλλὰ καὶ εἰκασιῶν καὶ διορθώσεων τῶν λοιπῶν ἐκδοτῶν τοῦ Ἀπολλωνίου, ποὺ θεωρήθηκαν ὀρθότερες καὶ ὑπὲρ τῶν ὁποίων διατυπώνονται φιλολογικὰ ἐπιχειρήματα στὰ ἀντίστοιχα σχόλια. Τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ ὀκτὼ μέρη:

Μετὰ τὸν Πρόλογο (σσ. ix-x) ἀκολουθοῦν οἱ Βραχυγραφίαι (σσ. xii-xv). Ἐπεται τὸ τρίτο μέρος (σσ. 1-27: Εἰσαγωγή), ποὺ διαρθρώνεται σὲ ἕξι μικρότερα κεφάλαια καὶ στὰ ὅποια καταβάλλεται προσπάθεια νὰ κατατοπισθεῖ ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἔπους σὲ ζητήματα τῆς χειρόγραφης παράδοσης, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐκεῖνα τοῦ θίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀπολλωνίου Ροδίου, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐκτιμήσει καὶ τὴ θέσι τῶν Ἀργοναυτικῶν μέσα στὴν ὑπόλοιπη ποιητικὴ δημιουργία τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Εἰδικότερα, στὸ πέμπτο κεφάλαιο τῆς Εἰσαγωγῆς (σσ. 16-24: Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας καὶ τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ κειμένου τῶν Ἀργοναυτικῶν) ἐπιχειρεῖται νὰ κατατοπισθεῖ ὁ ἀναγνώστης καὶ γιὰ τὸ δύσκολο ζήτημα τῆς ἱστορίας τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου. Μέσα ἀπὸ ἓνα πλήθος πληροφοριῶν προερχομένων ὅχι μόνο ἀπὸ τοὺς προλόγους τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων τῶν Ἀργοναυτικῶν (κυρίως τοῦ Fränkel καὶ τοῦ Vian), ἀλλὰ καὶ μελετῶν σχετικῶν μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔπους τοῦ Ἀπολλωνίου, ἐπιδιώκεται νὰ συστηματοποιηθοῦν καὶ νὰ ἀξιολογηθοῦν οἱ μαρτυρίες γιὰ τὶς διάφορες φάσεις τῆς ἱστορίας τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου.

Στὸ τέταρτο μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 28-30: *Conspectus Siglorum*) παρατίθεται ὁ πίνακας μὲ τὰ σύμβολα τῶν κωδίκων καὶ τῶν παπύρων ποὺ ἀναφέρονται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς παρούσας ἔκδοσης. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ποὺ συνοδεύει τὸ ἀρχαῖο κείμενο εἶναι ἐπιλεκτικό. Σὲ αὐτὸ περιλαμβάνονται ἐκτός ἀπὸ τὰ 12 χωρία στὰ ὅποια, ὅπως προαναφέρθηκε, ὑπάρχει διαφοροποίηση ἀπὸ τὴν ἔκδοσι Vian, καὶ πολλὲς γραφές ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου τῶν Ἀργοναυτικῶν. Στὸ πέμπτο μέρος (σσ. 31-117) παρατίθενται τὸ ἀρχαῖο κείμενο καὶ ἡ μετάφρασις τοῦ Α' Βιβλίου τῶν Ἀργοναυτικῶν. Στὴ μετάφρασις καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ στὰ νέα ἑλληνικὰ ὅσο πιὸ πιστὰ γινόνταν ἓνα ὁμολογουμένως δύσκολο πρωτότυπο. Στὴν προσπάθεια αὐ-

τῇ στόχος ὑπῆρξε τὸ νὰ διατηρηθεῖ καὶ νὰ προβληθεῖ, ὅσο αὐτὸ ἦταν δυνατό, ὁ χαρακτήρας, δηλ. ἡ δομὴ καὶ τὸ ιδιαίτερο ὕφος τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ποιητῆ. Δὲν ἐπιχειρήθηκε νὰ μεταφρασθεῖ τὸ ἔπος σὲ στίχους· γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξει, ὅμως, μεγάλη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν ποιητικὸ τρόπο τοῦ πρωτοτύπου, ἡ νεοελληνικὴ ἀπόδοση χρωματίσθηκε ἀρκετὲς φορές μὲ ἓνα ρυθμικὸ βηματισμό.

Τὸ ἕκτο μέρος (σσ. 119-331: Σχόλια) περιλαμβάνει τὸν ἀναλυτικὸ, σχεδὸν στίχο πρὸς στίχο, ἐρμηνευτικὸ σχολιασμὸ τοῦ Α' Βιβλίου τῶν Ἀργοναυτικῶν, μὲ σκοπὸ νὰ διαφωτισθεῖ ὁ ἀναγνώστης γιὰ τὰ ποικίλα μορφολογικά, συντακτικά, σημασιολογικά προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει κανεὶς στὴν κατανόησιν τοῦ συχνὰ ἐξεζητημένου ὕφους τοῦ λόγιου ποιητῆ. Ἡ ἀλεξανδρινὴ τεχνοτροπία εἶναι προφανὴς στὸν Ἀπολλώνιο καὶ ἀναγνωρίζεται στοὺς νεολογισμοὺς ποὺ ἔχουν ὡς πηγὴ ἐμπνευστὴς τοὺς τὸ ὁμηρικὸ λεξιλόγιο, στὴ μὴ ὁμηρικὴ χρῆσιν ὁμηρικῶν τύπων, στὶς συμπυκνωμένους συντακτικὰς δομὰς κ.ἄ. Σὲ πολλὰ σχόλια, ὅπου συντρέχει ιδιαίτερος λόγος, συζητοῦνται ζητήματα παράδοσης καὶ κριτικῆς τοῦ κειμένου καὶ διατυπώνονται ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς γραφῆς ποὺ κάθε φορά ἐπιλέγεται. Μεγάλον μέρος τῶν σχολίων σχετίζονται μὲ τὸν ἐντυπωσιακὸ μυθολογικὸ πλοῦτον ποὺ ἀξιοποιεῖ ὁ Ἀλεξανδρινὸς ποιητὴς (κυρίως στὸν ἀριστοτεχνικὰ δομημένο κατὰ γεωγραφικὰς περιοχὰς Κατάλογο τῶν Ἀργοναυτῶν), ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς τοπικοὺς μύθους καὶ λατρεῖες ποὺ τοῦ δίνουν ἀφορμὴ γιὰ ἐνδιαφέρουσες 'αἰτιολογικὰς' ἀναφορὰς, δεῖγμα καλλιμάχειας τεχνικῆς. Ἀσφαλῶς, δὲν λείπουν καὶ σχόλια ποὺ εἶναι ἀφιερωμένα σὲ ζητήματα αἰσθητικῆς ἐρμηνείας τοῦ κειμένου, ἀφήγηματικῆς τεχνικῆς, ἀντανάκλασεων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐπιστήμης καὶ τεχνολογίας μέσα στὸ μυθολογικὸ ὕλικον τοῦ ἔργου, παρουσίας τῶν θεῶν καὶ χαρακτηρισμοῦ τῶν προσώπων ποὺ ἐμφανίζονται στὸ ἔπος (λ.χ. τοῦ Ἡρακλῆ, Ἰάσονα, Ἰδα κ.λπ.).

Στὸ ἑβδόμον μέρος (σσ. 333-347: Βιβλιογραφία) παρουσιάζεται ἡ βιβλιογραφία ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὸ βιβλίον αὐτό, ἐνῶ στὸ ὄγδοον μέρος (σσ. 349-390) ἔχει συνταχθεῖ ἓνα ἀναλυτικὸ *Εὐρετήριο ἀρχαίων χωρίων*.

ε'

Ἀθανάσιου Δ. Στεφάνη, *Εὐριπίδου Ρήσος. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια* (Βιβλιοθήκη Ἀ. Μανούση, ἀρ. 7), Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2004, σελ. XIV + 244.

Στὴν Εἰσαγωγή ἀναλύεται ἡ ὑπόθεση τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο διαδραματίζεται στὸ τρωικὸ στρατόπεδο καὶ ἐκτυλίσσεται ἐξ ὀλοκλήρου —μοναδική περίπτωση σὲ ὅλη τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία— στὴ διάρκεια τῆς νύχτας. Ἀναφέρεται στὸ φόνο τοῦ βασιλιᾶ τῶν Θρακῶν Ρήσου ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς Ὀδυσσεά καὶ Διομήδη, τὴν ἴδια νύχτα ποὺ αὐτὸς ἔρχεται ὡς σύμμαχος τῶν Τρώων, καὶ στὴν ἀποστολὴ τοῦ Δόλωνα ὡς κατασκόπου στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν, ἀποστολὴ ποὺ ἔχει ἄδοξο τέλος. Τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου, 12 μαζί με τὸν Χορό, ὑπερβολικὰ πολλὰ γιὰ μιὰ τόσο σύντομη τραγωδία (ἀποτελούμενη ἀπὸ 996 στίχους), περιγράφονται μέσα ἀπὸ τὸ ὁμηρικὸ τους κάτοπτρο. Σκιαγραφοῦνται τὰ θέματα ποὺ κυριαρχοῦν στὸ ἔργο με βάση αὐτὰ τοῦ δόλου καὶ τοῦ συμμάχου, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸν Δόλωνα καὶ στὸν Ρῆσο.

Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν μῦθο ἐπισημαίνονται οἱ πηγές, κυρίως Ὅμηρος καὶ Πίνδαρος, καὶ δηλώνονται οἱ σχέσεις καὶ οἱ διαφορὲς μετὰ τὴν ὁμηρικὴ ἐκδοχή, ὅπως παρουσιάζεται στὴ ραψωδία Κ τῆς *Ιλιάδας* (Δολώνεια).

Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητος καὶ τῆς χρονολόγησος τῆς τραγωδίας, ὁ συγγραφέας κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη, ἀλλὰ ἐνὸς ἀγνώστου ποιητῆ τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, ὁ ὁποῖος γνώριζε ἄριστα τὸ σύνολο τῶν τραγωδιῶν τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν ποιητῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα.

Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου, ἀκολουθεῖ τὸ ἀρχαῖο κείμενο, με ἐπιλεκτικὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ μετὰ τὴν παράδοση τῆς μετάφρασης σὲ κάθε σελίδα, ὅπως προβλέπεται στὴ σειρὰ “Βιβλιοθήκη Ἀ. Μανούση”. Ἀκολουθοῦν τὰ Σχόλια ποὺ διαφωτίζουν πολλὰ προβλήματα, γλωσσικά, πραγματολογικά, σκηνοθετικά καὶ κριτικά, τοῦ σχετικὰ “ἄγνωστου” αὐτοῦ ἔργου.

Οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ James Diggle, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται

ὡς βάση, ἀφοροῦν τὰ θεωρούμενα ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς περίφημης σειρᾶς τῆς Ὀξφόρδης “ἀδεράπευτα ἐφ’ ἑαυτὰ χωρία”: εἶναι οἱ στίχοι 59, 452-453, 561, 847, 912. Μιὰ ἄλλη μικρὴ κατηγορία ἀποκλίσεων εἶναι οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ὁ Ἀγγλος ἐκδότης ὀβελίζει στίχους: πρόκειται γιὰ τοὺς στίχους 16-18 καὶ 652. Καὶ μιὰ τρίτη ἀποτελοῦν οἱ στίχοι 226, 763 καὶ 974, ὅπου ὁ Diggle ἀποδέχεται διορθώσεις φιλολόγων, ἐνῶ ὁ συγγραφέας ὑπερασπίζει τὶς γραφές τῶν κωδίκων.

Ἀκολουθοῦν δύο Παραρτήματα: α) ἡ μαρτυρία τοῦ Παρθενίου γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀργανδώνης, τῆς γυναίκας τοῦ Ρήσου καὶ β) ἡ μαρτυρία τοῦ Ὑγίνου, ὁ ὁποῖος πιθανὸν γνωρίζει καὶ ἀναφέρεται στὸ κείμενο τοῦ Ρήσου. Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ Βιβλιογραφία καὶ Εὐρετήρια ἀρχαίων χωρίων, ὅρων καὶ δεμάτων.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2005

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΒΑΝ ΜΠΕΤΟΒΕΝ

ΕΥΛΑΒΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΜΙΑ ΣΥΝΕΧΗ ΑΘΑΝΑΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ...

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΥ

Σε μιαν εποχή, που το μέσον, δηλαδή η ύλη, έχει προωθηθεί τόσο, ώστε να κυριαρχεί ως σκοπός της ζωής, -μια κατάσταση που απομακρύνει το πνεύμα και το κάθε ύψηλο ήθος από τους χώρους εκείνους, που ήξεραν να κινούνται δημιουργικά, χτίζοντας τους πολιτισμούς, που ως τώρα γνωρίσαμε-, σε μια τέτοιαν εποχή ή αναφορά σε μορφές του πνεύματος και της τέχνης που χάραξαν με την προσφορά τους τις λεωφόρους του πολιτισμού, είναι όχι μόνο χρήσιμη, αλλά περισσότερο από ποτέ αναγκαία.

Είναι η τρίτη φορά, κατά την διάρκεια της ιδιότητός μου ως μέλους του Ανωτάτου Πνευματικού Ιδρύματος της Χώρας, που αναφέρομαι ευλαβικά στην μεγάλη, την ανεπανάληπτην αυτή μορφή, στον Τιτάνα των ήχων, όπως αποκλήθηκε με το πέρασμα του χρόνου: το 1970, με τη συμπλήρωση διακοσίων χρόνων από τη γέννησή του και με τίτλο της ομιλίας «Ο θρίαμβος του αγωνιστικού πνεύματος του Μπετόβεν», και το 1977, στα εκατόν πενήντα χρόνια από τον θάνατό του, με ομιλία υπό τον τίτλο «Λουδοβίκος βάν Μπετόβεν, όρόσημο στη ζωή και την τέχνη».

Πρίν προβώ στη σημερινή μου τρίτη αναφορά στον Γίγαντα αυτόν της Μουσικής, δέν θεωρώ άσκοπο να μεταφέρω μερικά αποσπάσματα των ομιλιών που προηγήθηκαν, χαρακτηριστικά τόσο του ύψηλου δημιουργικού του πνεύματος, όσο και της απομόνωσής του από το μαρτύριο της κωφότητας, και ό,τι άλλο του επέφύλαξε η μοίρα.

Ἐλεγα, μεταξύ τῶν ἄλλων, στίς 16 Δεκεμβρίου τοῦ 1970:

«Ἡ ἀπέραντη ἔκταση καὶ ἐπιβολὴ τοῦ ἡθικοῦ-ἀγωνιστικοῦ τοῦ πνεύματος, ἀπὸ βορρᾶ μέχρι νότο καὶ ἀπὸ ἀνατολὴ μέχρι δύση, χαράζει ἕναν πελώριο νοητὸ σταυρό, κάτω ἀπὸ τὴν δύναμη καὶ τὴν σκιά τοῦ ὁποίου, ἐπὶ δυὸ περίπου αἰῶνες, ὀρησκεύεται, χαίρεται, πᾶσχει καὶ φρονηματίζεται ὁ ἄνθρωπος.

Τὸ μεγάλο προμηθεϊκὸ τοῦ πνεῦμα, καρφωμένο στὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ σταυροῦ, σὰν πάνω σ' ἓνα ἄλλο καυκασιανὸ βράχο, δέχεται τὴν ἐπίθεση καὶ τὴν καταλυτικὴ φθορὰ ἀπὸ τὰ ὄρνεα, ποὺ λέγονται συνδυῆκες καὶ περιστάσεις, φαινομενικὰ καταδικασμένο νὰ πίνει τὸ κώνειο τῆς ζωῆς, στὴν πραγματικότητα, ὅμως, θεϊκὰ ἀποσταλμένο καὶ προωρισμένο νὰ ἀνανεώνει τὶς δυνάμεις τοῦ μετὰ τὴν ἐσωτερικὴ του πάλη, νὰ τὶς ἀναπτύσσει καὶ νὰ τὶς πλουτίζει, πρὸς χάριν τοῦ ἀνθρώπου».

Καὶ πάρα κάτω:

«Ἀναλογιζόμεστε ποιά θὰ ἦταν ἡ τύχη τοῦ κόσμου, ἂν ἡ Θεία Πρόνοια δὲν ἀπέστελλε, κατὰ ἀραιὰ διαστήματα, στοὺς ἀνθρώπους αὐτὰ τὰ “Σκευὴ Ἐκλογῆς” τῆς, νὰ τοὺς χαράζουν τὸ δρόμο στὴν σκέψη, στὸ αἶσθημα, στὴ φύσις. Νὰ τοὺς δείχνουν πῶς πρέπει νὰ ζοῦν, νὰ μάχονται γιὰ τὴν ἰδέα καὶ νὰ πεθαίνουν...

Ἐνὶ ὑπάρχει ὠραιότερο πρᾶγμα ἀπὸ τὸ νὰ πλησιάζεις τὸ Θεῖον καὶ νὰ σκορπᾷς τὶς ἀχτίδες τοῦ στοὺ ἀνθρώπινο γένος’ λέει ὁ ἴδιος.

Ὁ Μπετόβεν εἶναι μιὰ ἐκφράση τοῦ θείου σπινδιῆρος τοῦ Ἀπείρου. Εἰσχωρώντας ὡς τὰ ἐσώτατα θάλαττα τῆς, φωτίζει τὴν ψυχὴ καὶ τὴν καταξιώνει ν’ ἀντικρύσει τὸ ἀποκαλυπτικὸν ὄραμα τοῦ Ὁραίου καὶ τῆς Ἀλήθειας».

Καὶ στίς 29 Μαρτίου τοῦ 1977 ἔγραφα μεταξύ ἄλλων:

«Ἡ δουλειά του, μέσα στὴν τραγικότητα τῆς μοναξιάς, παίρνει τὸν χαρακτήρα τῆς φύσις. Ὁ Μωϋσῆς δὲν ἦταν περισσότερο μόνος πάνω στὴν ἀνεμόδαρτη κορυφὴ τοῦ Σινᾶ.

Ἡ ἀπομόνωσή του ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, τοῦ ἐνίσχυσε τὴν ἔφεση πρὸς τὴ μάθηση. Βυθίζεται στὸν Πλάτωνα. Αὐτὸ τὸ καθαρό, πνευματικὸ φῶς τοῦ φαινόταν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἱκανὸ νὰ τοῦ φωτίσει τοὺς δρόμους τῆς ἀλήθειας. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβει κανεὶς πόσο μπορούσε ν’ ἀναστατώσει μιὰ τέτοια εὐαισθησία, ὅπως τοῦ Μπετόβεν, ἡ ἀναζήτηση τοῦ ὁρθοῦ.

Ἡ ἀνεξάντλητη γενναιοδωρία τῆς εὐτυχίας πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ἦταν γραφτὸ νὰ σκορπιστεῖ πλουσιοπάροχα ἀπὸ τὸν δυστυχέστερο τῶν ἀνθρώπων. Ἄν ὁ Γκαί-

τε πεθαίνοντας έζητησε “περισσότερο φώς”, ό Μπετόβεν φαίνεται νά προστάζει με τό έργο του «περισσότερο ύψος, άκόμα στά ψηλά».

*
* *

Στή σημερινή μου όμιλία θεώρησα πώς θά άναδεικνυόταν άκόμα περισσότερο τό μέγεθος τής προσφοράς του πρός τόν άνθρωπο, άν, έκτός τών άλλων, γίνεи άναφορά στήν καθαρα ανθρώπινη παρουσία του στή ζωή, με τή δύναμη, αλλά και τίς αδυναμίες του στήν αντιμετώπιση τών δύσκολων, μέχρι και τραγικών περιστατικών της.

Άς μεταφερθούμε τώρα, στις 24 Μαρτίου του 1827, κοντά του, στό κρεβάτι πού κοιτάται, περιμένοντας τόν θάνατο...

Αυτός ό Μεγάλος, πού σ' όλα τά πλάτη τής Γής επί δύο και πλέον αιώνες προσφέρει στόν άνθρωπο ό,τι αισθητικά ώραίο και πνευματικά ύψηλό, κοιτάται τώρα έτοιμοθάνατος μές στό φτωχικό του δωμάτιο τής Βιέννης.

Δυό φίλοι τόν παραστέκουν. Καί όταν ό παπās, φεύγοντας, έκλεισε πίσω του τήν πόρτα, άνοίγει τά χείλια του, για νά ψιθυρίσει με τήν πιό πικρήν ειρωνεία τή φράση τών αρχαίων Ρωμαίων ήθοποιών μετά τήν παράσταση:

— Plaudite amici, comedia finita est.

— (Χειροκροτήστε φίλοι, ή κωμωδία τελείωσε.)

Και σέ δυό μέρες, στις 26 Μαρτίου του 1827, παραδίνει στα χέρια του Θεού τό μεγάλο του πνεύμα. Οι άνθρωποι τό είχαν κιόλας παραλάβει από χρόνια... Καί σήμερα, καταλύοντας τους φραγμούς του χρόνου, εξακολουδει νά είναι ζωντανό. Σφύζει από δύναμη. Πάλλεται, διδάσκει, φρονηματίζει, ένδαρρύνει, έξυψώνει.

Ίστορούμε σήμερα τή ζωή μιās μεγαλοφυίας, πού πέρασε σαν ένα φωτεινό μετέωρο άπ' τόν πλανήτη μας. Καί πιό πολύ άκόμα, μνημονεύουμε τόν άνθρωπο πού έζησε τή ζωή του παλεύοντας στήθος πρός στήθος με τίς αντίξοες περιστάσεις της, μέσα σε άφάνταστες δυσκολίες και κακουχίες, με τήν πιό σκληρή γι' αυτόν άναπηρία, τή φτώχεια, τήν άρρώστια, τήν έγκατάλειψη.

Πώς άντέδρασε σ' όλα αυτά ό ήρώας μας; Ύπέκυψε στή ζωή ή τήν ένίκησε; Όσο ζούσε, αιστάνθηκε πολλές φορές νά υποκύπτει. Η άκαταδάμαστη, όμως, θέλησή του τόν έκανε νά σηκώνεται και πάλι όρθός, σαν τό λαβωμένο λιοντάρι, ζητώντας, καθώς έλεγε, “ν' άρπάξει τή Μοίρα άπ' τό λαϊμό”.

Καί δὲν ζητοῦσε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τὴ νίκη. Τὴν ἤθελε γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

Μᾶς τὸ λέει ὁ ἴδιος: «Δὲν ὑπάρχει ὠραιότερο πρᾶγμα ἀπὸ τὸ νὰ πλησιάζεις τὸ θεῖον καὶ νὰ σκηρπᾶς τὶς ἀχτίδες του στὸ ἀνθρώπινο γένος».

Γιατί ἔγραφε; Μιὰ ἐντονη, θεϊκὴ παρόρμηση τὸν ἐσπρωχνε σ' αὐτό: «Ὅ, τι ἔχω στὴν καρδιά μου πρέπει νὰ βγεῖ ἔξω. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ γράφω».

Ὅσο ζοῦσε ὑπέκυπτε, ἀλλὰ ὀρθωνόταν καὶ πάλι καὶ νικούσε. Τὸ ἔργο του, ὅμως, δὲν ὑπέκυψε. Ἀφρισμένος πάντα καὶ ὀρμητικὸς ὁ καταρράχτης του, μᾶς παρασύρει μὲ τὸ θίαιο πάθος του, μᾶς δονεῖ, μᾶς κάνει νὰ νοιώσουμε τὴ φρικίαση τοῦ μεγάλου καὶ ἐντονου ψυχικοῦ κραδασμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὅταν φιλοσοφεῖ, μᾶς ἀνοίγει διὰπλάτα τὶς πύλες στὰ θεῖα παλάτια τοῦ πνεύματός του, μᾶς βυθίζει μέσα στὴν ἀγλὴ τοῦ ὄνειρου του, μᾶς λούζει μὲς στὴ θεία ροὴ τῆς ἀπέραντης στοργῆς του, μᾶς χαρίζει τὴ γαλήνη τοῦ ὑψηλοῦ ἰδανικοῦ, μακριὰ ἀπὸ τὴν ὠμὴ καὶ γυδαία βιοτικὴ πάλη.

Εἶναι ὁ θεῖος σπινθήρας τοῦ ἀπείρου, ποὺ φωτίζει μέχρι τὰ ἐσώτατα βάθη τῆς κάθε ψυχῆ, ποὺ οἱ ἀχτίδες του εἰσχωροῦν τόσο βαθειά, γιὰ νὰ φωτίσουν καὶ ν' ἀποκαλύψουν σὲ ὅλη του τὴν ἑκτασὴ τὸ ὄραμα τῆς μεγάλης καὶ ὑψηλῆς ἐννοίας τοῦ Ὁραίου καὶ τῆς Ἀλήθειας.

Πρὶν ἀπὸ 178 χρόνια, ἓνας ἥλιος ἐσθῆσε. Πόσοι, ὅμως, ἀπὸ τοὺς σθῆσιμένους αὐτοὺς ἥλιους, δὲν μᾶς στέλνουν ἀκόμα τὸ φῶς καὶ τὴ θερμὴ τους, εὐλογία Θεοῦ στὸ σῶμα μας καὶ τὴν ψυχὴ μας!

Εἶναι ἡ τεράστια ἀπόστασις ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπ' αὐτούς, ποὺ κάνει τὴ λάμψη καὶ τὴ ζέστα τους νὰ φτάνουν ἀκόμα, σὰν ἀπ' τὴν πηγὴ μιᾶς ζωντανῆς φλόγας ποὺ καίει, καὶ νὰ νοιώθουμε νὰ μᾶς ἀγγίζουν, καὶ ἡ ψυχὴ αἰσθάνεται τὴ γλυκειὰν αὐτὴ καὶ γόνιμη θαλπωρὴ, πού, θερμαίνοντας ὅλες τὶς παγωμένες πτυχές της, κάνει τὰ αἰσθήματά μας νὰ ξυπνοῦν, νὰ συνέρχονται, γιὰ νὰ ἐτοιμαθοῦν πάνοπλα νὰ συλλάβουν τὸ τέλειο νόημα τῆς ζωῆς.

Αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν Μεγάλων Δημιουργῶν, αὐτὸ καὶ τοῦ Τιτάνα τῶν ἀσύλληπτων διαλογισμῶν καὶ τῶν ἐξαίσιων ἡχων, τοῦ Λουδοβίκου βᾶν Μπετόβεν.

*
* *

Ἡ μεγάλη Τέχνη στὴν ὑπηρεσία, ὄχι τῆς τέχνης, ἀλλὰ τοῦ ἀνθρώπου.

Πολλὲς φορὲς σκέφτηκα πῶς, ἂν ἡ μουσικὴ εἶχε τὴν ἀριότητα στὰ μέσα

και στην αισθητική της έκφρασης, και κυρίως την αμεσότητα της επαφής, σαν αυτή που έχει ο Λόγος, θα μετρούσαν κάποτε οι άνθρωποι τα δύομιση χιλιάδες χρόνια του Μπετόβεν στο πνευματικό προσκήνιο, καθώς κάνουμε οι σύγχρονοι για τον Αισχύλο και τους άλλους τραγικούς και φιλοσόφους.

*
* *

Μεγάλοι δημιουργοί πέρασαν πολλοί στην τέχνη. Ελάχιστοι, όμως, είναι εκείνοι, που σε τόσο βαθμό εισχώρησαν στα βάθη του νου και της καρδιάς του ανθρώπου, πρώτος απ' αυτούς, ο Μπετόβεν. Τί είναι, άραγε, εκείνο από την τέχνη του που άγγιξε τόσο τον άνθρωπο; Είναι οι ωραίες του μελωδίες; Δεν θα υπήρχε φτηνότερη εξέγηση απ' αυτή. Είναι οι αρμονίες του, οι φόρμες, τα θέματά του; Πολλοί έγραψαν με τα ίδια αυτά μέσα. Τί είναι, λοιπόν;

Είναι, πρώτα απ' όλα, η φυσική έκφραση του στρατευόμενου ανθρώπου και, ταυτόχρονα, η ανθρωπινή έκφραση της ελεύθερης φύσης.

Δεν παίζουμε με τα λόγια. Προσπαθούμε να εξηγήσουμε αυτό το ανθρωπο-φυσικό φαινόμενο, που έκανε χειροπιαστή την πιο άφηρημένη από τις τέχνες, ή, καλύτερα, είναι η ίδια η τέχνη του, που με τη μαγική της δύναμη έπιασε από το χέρι τον άνθρωπο, για να τον οδηγήσει ψηλότερα, μεσολαβητής του μπροστά στο Θεό.

Ο Μπετόβεν δεν είναι η αμέριμνη χρυσή βροχή, που έπεσε από ψηλά...

— Είναι η καυτή λάβα, που ξεπετάχτηκε μαχόμενη από τα έγκατα της ανθρωπίνης ύπαρξης.

— Είναι ο σκληρός πολεμιστής, που ζύμωνε την τέχνη του με όνειρα και απογοητεύσεις.

— Είναι η προσωποποίηση της αγωνίας της υπευθυνότητας για την ανθρωπινή μοίρα.

— Είναι ο εκούσιος "αίρων τας αμαρτίας του κόσμου", πάνω στο χοντροκομμένο κορμί του.

— Είναι ο θάρδος και ο ήρωας μαζί.

"Το κράτος μου είναι στους αιώρες", έγραφε στον Φραγκλίσκο φόν Μπρούνσβικ. Εκεί ζητούσε, μαχόμενος, να οδηγήσει τους ανθρώπους.

Και κείνοι το κατάλαβαν. Είδαν, άκουσαν και ένιωσαν στον Μπετόβεν τον ίδιο τους τον εαυτό. Τα όνειρά τους, τα πάθη τους, τις χαρές τους, τις απογοη-

τεύσεις τους, τὸν πόθο ν' ἀνέβουν σὲ ψηλότερες σφαῖρες, “μακριὰ ἀπὸ τὴν κόπρο τοῦ κόσμου”, καθὼς ἔγραφε ὁ ἴδιος. Διέκριναν ἓνα κομμάτι ἢ καὶ ὁλόκληρο τὸν ἑαυτό τους μέσα του.

Ἐγινε ὁ Μεγάλος δικός τους.

*
* *

Ὁ Μπετόβεν εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἔκφραση τῆς φύσης. Συγκεντρώνει σὰν ἄνθρωπος καὶ σὰν καλλιτέχνης, ὅλες τὶς ἀντιφατικὲς ἔννοιες. Δὲν εἶναι ὁ μουσικὸς τῆς χάρης, τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, τοῦ θυμοῦ, τῆς εἰρωνείας, τοῦ χιούμορ, τοῦ αἰσθηματικοῦ βάρους, τοῦ ἀπέραντου λυρισμοῦ, τοῦ αὐστηροῦ κλασικοῦ περιγράμματος. Εἶναι ὁ συνδυασμὸς ὅλων αὐτῶν, μὲ τὴν καθολικότητα ποὺ ἀνάλογα χαρακτηρίζει τὴ φύση:

Εἶναι ἡ καταιγίδα καὶ ἡ γαλήνη, ὁ μανιακὸς τυφώνας καὶ ἡ χαϊδεμένη αὔρα. Ἡ βαρεὶα συννεφιά καὶ ἡ λιόχαρη μέρα. Ὁ βρυχυδμὸς τοῦ λιονταριοῦ καὶ τοῦ κορυδαλλοῦ τὸ τραγούδι. Εἶναι ὁ Προμηθεὺς Δεσμώτης γιὰ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό, καὶ ὁ Προμηθεὺς Λυόμενος γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα.

Σ' αὐτὲς τὶς σκέψεις σὲ ὁδηγεῖ τὸ ἔργο του, ἀλλὰ καὶ ἡ μορφὴ του.

Ἐνα φαρδὺ μέτωπο, ποὺ ἀπὸ μέσα του κοχλάζουν οἱ πιὸ δυνατὲς σκέψεις, ποτισμένες ἀπὸ τὸ ζεστὸ καὶ ρωμαλέο αἷμα τοῦ πληθείου. Σκέψεις, ποὺ χαρπάζουν τὰ μάγουλα, ποὺ κατεβάζουν τὰ χεῖλια καὶ τὸ σαγόνι, σὲ μιὰν ἔκφραση ἀνάμεικτη ἀπὸ θλίψη καὶ πείσμα.

Πολλοὶ μίλησαν γιὰ τὸν σκελετὸ αὐτοῦ τοῦ κοντόσωμου ἄντρα, μὲ τὴν κοψιά τοῦ Ναπολέοντα, “τὴν εὐρωστία του, τὴ δύναμή του, σπάνιο πράγμα γιὰ ἓνα ἀνώτερο πνεῦμα”, καθὼς εἶπαν. Ὁ ἓνας θαυμάζει τοὺς δυνατοὺς του μυῶνες, ὁ ἄλλος τὸν ὀνομάζει Κυκλώπειο. Ὅλοι, ὅμως, τὸν λένε ὀξύθυμο στὸν ὑπέρτατο βαθμό.

Περνάει ἀπότομα ἀπὸ τὴν ἀφέλεια στὴ δυσπιστία. Σ' ὅλο του τὸ πρόσωπο αὐτὴ ἡ διαρκὴς ἔνταση. Κατὰ πῶς διηγοῦνται ὅσοι τὸν γνώρισαν, “ξεπετάει ζωηρὰ μιὰν εὐθυμὴ λέξη καὶ πάλι ἀμέσως ξαναπέφτει σὲ μιὰ σκοτεινὴ σιωπή”.

Συχνὰ τὸν συναντοῦν ἔξω, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου. Τὸν βλέπουν εὐθυμο ἀνάμεσα στοὺς φίλους του. Δὲν πρόκειται, ὅμως, γιὰ συνομιλία μαζί τους. Μόνο αὐτὸς μιλάει καί, συχνά, χωρὶς νὰ σταματᾷ, σὰν νὰ πλανιέται στὰ σύννεφα.

Φιλοσοφεῖ μὲ τὸν δικό του τρόπο. Μιλᾷ τελείως αὐθόρμητα, χωρὶς τίποτα

ν' αποσιωπά, καρυκεύοντας τὰ λόγια του με ἀφελείς συγχὰ καὶ πρωτότυπες σκέψεις καὶ γνώμες, με παράξενα ἀστεῖα.

Τοῦ ἀρέσει νὰ συνθέτει στὸ ὕπαιθρο.

Ἐγράφε ὁ ἴδιος: "Κανείς δὲν ἀγαπᾷ τόσο τὴν ἐξοχή, ὅσο ἐγώ. Δάση, δέντρα, βράχοι, ὅλα μιλοῦν σὰν τὸν ἄνθρωπο. Μοῦ φαίνεται πὼς στὴν ἐξοχή κάθε δέντρο με προσφώνει: "Χαῖρε, νὰ εἶσαι πάντα εὐτυχισμένος". Ὡ Θεέ, στὰ δάση εἶμαι εὐτυχής, στὰ δάση, ποὺ κάθε δέντρο μιλάει γιὰ Σένα".

Κοιτάει ψηλά, χαμηλά, σκέφτεται, γράφει. Ποτέ, ὅμως, δὲν γράφει, χωρὶς νὰ ξαναγυρίσει ν' ἀλλάξει κάτι, ὅπως ἔκανε ὁ Μότσαρτ καὶ περισσότερο ὁ Σούμπερτ.

Ἡ φύση του, γεμάτη ἐσωτερικὲς συγκρούσεις, πλούσια σὲ ἀναλογίες, δὲν θὰ μπορούσε εὐκολὰ νὰ συμβιβαστεῖ με τὸν ἑαυτό της. Διατυπώνει μίᾳ μουσικὴν ιδέα, μὰ ὕστερα τὴν παραλλάζει τόσο, ποὺ τὰ πρόχειρά του καταπτοῦν νὰ μὴ διαβάζονται.

Πάντα, ὅταν ἐργάζεται, βρίσκεται σὲ κατάσταση ἀλλοφροσύνης.

Ποιὸς ξέρει ποὺ νὰ ὀφείλεται αὐτὸ τὸ ἄστατο, τὸ νοσηρό, τὸ ἀνήσυχο τοῦ χαρακτήρα του. Μὴν ἄραγε ὁ κολοσσὸς αὐτὸς ποὺ ἦταν τὸ πνεῦμα του, ἀσφυκτιοῦσε μέσα στὰ στενὰ ὅρια τοῦ ἀνθρώπινου σώματος; Ἡ μήπως τὸν ἐβάραινε κάποια κληρονομιά; Μήπως οἱ θλίψεις καὶ οἱ ἀπογοητεύσεις τοῦ εἶχαν κλονίσει τὸ νευρικὸ σύστημα; Μπορεῖ κάτι νὰ εἶναι ἀπ' ὅλα αὐτά, μπορεῖ καὶ ὅλα μαζί...

Γεννήθηκε στὴ Μπὸν στὶς 16 Δεκεμβρίου τοῦ 1770, μέσα στὴ σοφίτα ἐνὸς φτωχικοῦ σπιτιοῦ. Κληρονομικότητα, οἰκογενειακὴ παράδοση, ὅλα προώριζαν τὸν γιὸ καὶ ἐγγονὸ μουσικῶν νὰ γίνεῖ καὶ ὁ ἴδιος μουσικός. Ἡ κληρονομικότητα, ὅμως, αὐτὴ εἶχε καὶ τὴν ἄλλη τῆς πλευρά: ὁ πατέρας του εἶναι ἀλκοολικός καὶ ἡ μητέρα του, κόρη ἐνὸς μάγερα καὶ χήρα καμαριέρη ἀπὸ τὸν πρῶτο τῆς γάμο, εἶναι φθισική.

Μήπως ἐδῶ θὰ πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ ἡ πρῶιμη καταστροφὴ τῆς υἱείας του; Γιατὶ τὰ παιδικὰ του χρόνια πέρασαν σκυθρωπά, δίχως τὴ θαλπωρὴ τοῦ σπιτιοῦ.

Ἡ ζωὴ τοῦ αὐτοσυστήθηκε ἀπ' τὴν ἀρχὴ σὰν ἓνας βάνουσος ἀγώνας. Ἔτσι, καὶ ἡ μόρφωσή του ἦταν παραμελημένη. Ἀπὸ νωρὶς ἐγκατέλειψε τὸ δημοτικὸ σχολεῖο. Τὸ πνεῦμα του, ὅμως, ὑπῆρξε πάντα ἐρευνητικὸ γιὰ τὰ μεγάλα θέματα. Ἦταν ἡ μεγαλοφυΐα ποὺ τὸν ἐσπρωχνε σ' αὐτό. Ἀπόδειξη ἔχουμε τὰ ὑπόλοιπα τῆς βιβλιοθήκης του, ποὺ σώζονται, στὴ Μπὸν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, τὸν

Πλάτωνα, τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν Σαίξπηρ, συναντοῦμε ἐκεῖ καὶ διάφορα ἄλλα θεολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ βιβλία.

Πολὺ πρόωρα ἐμφανίζεται τὸ μουσικὸ τοῦ χάρισμα. Δὲν εἶναι, ὅμως, ἐκεῖνη ἡ θαυμαστὴ εὐκολία τοῦ Μότσαρτ, αὐτὴ ἡ γοητεία τῆς παιδικῆς μεγαλοφυΐας. Ἡ μουσικὴ τὸν τραβᾷ, ἀλλὰ ἀποφεύγει τὴ μελέτη. Μαντεύει τοὺς ἐμπορικοὺς σκοποὺς τοῦ πατέρα του καὶ ἀποστρέφεται τὸν ρόλο τοῦ παιδιοῦ-θαύματος, τοῦ ἀντικειμένου ἐξαγωγῆς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ βγοῦν λεφτά.

Ἀπὸ νωρὶς ἄρχισε μαθήματα βιολιοῦ, βιόλας καὶ πιάνου, καθὼς καὶ ὄμπεε καὶ ὄργανο, καὶ σὲ ἡλικία ἑντεκα χρόνων ἄρχισε θεωρητικὰ μὲ τὸν Neefe. Ἡ πρόοδός του ἦταν ἐκπληκτικὴ. Ἀρχίζε κιόλας νὰ συνδέεται, ἀλλὰ περισσότερο ἦταν ἀφοσιωμένος στὸ πιάνο καὶ τὸν αὐτοσχεδιασμό.

Ἐξω, ὅμως, ἀπὸ τὴ μουσικὴ, μιὰ παιδικὴ ἡλικία θλιβερή, σκοτεινὴ, ἀηδιασμένη ἀπὸ πίκρες, ταπεινώσεις, ἐξευτελισμούς, μέσα στὴ φτώχεια καὶ τὰ θάσανα, ἀνάμεσα στὸν μέδυσο πατέρα καὶ τὴ φθισικὴ μάνα του. Μερικὲς φορές, ὅμως, ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἀποπνικτικὴν αὐτὴ ἀτμόσφαιρα, γιὰ ν' ἀνταποκριθεῖ στὴ φιλία, ποὺ τοῦ δείχνουν οἱ καλλιτερες ἀστικές οἰκογένειες τῆς Μπόν. Μέσα σ' αὐτὲς ξεχωρίζει συντρόφους, φίλους καὶ ἀξιαγάπητες νεαρὲς κοπέλλες, ὅπως τὴν γοητευτικὴ Ἐλεονώρα φὸν Μπράουνινγκ, ποὺ κατορθώνει νὰ τὸν ἡρεμήσει.

Ἀγαπᾷ τὴν στοργικὴ καὶ εὐγενικὴ αὐτὴ κοινωνία, αἰσθάνεται, ὅμως, μέσα σ' αὐτὴ τὴ φιλία τὰ ἀδιόρατα ἔγχρη μιᾶς συγκατάβασης, τίς μακρινὲς ὑποψίες ἐνὸς πνεύματος ἐλεημοσύνης, πρᾶγμα ποὺ τὸν κάνει ν' ἀπαντᾷ μὲ ἐκκρήξεις ὀργῆς, μὲ σκαιὲς προκλήσεις περηφάνειας.

Ἐπιμένουμε λίγο σ' αὐτὰ τὰ χρόνια τῆς νεότητάς του, ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ πλάθεται καὶ νὰ σχηματίζεται πρὶν ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη, γιατί μᾶς δίνουν ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, ποὺ θὰ ἐπηρεάσουν στὸ μέλλον τὸν χαρακτήρα καὶ τὸ ἔργο, ἀκόμα καὶ τοῦ Μπετόβεν.

Γύρω στὰ δεκαεπτὰ τοῦ χρόνια ξεκινᾷ γιὰ τὴ Βιέννη. Ἀπὸ χρόνια εἶχε τὸν πόθο νὰ γίνεи μαθητὴς τοῦ Μότσαρτ καὶ τοῦ Χάϋδν. Ὁ Μότσαρτ τὸν κρίνει ἀρκετὰ ψυχρὰ ὡς πιανίστα, ὅταν, ὅμως, τοῦ δίνει ἓνα θέμα ν' αὐτοσχεδιάσει στὸ πιάνο, προλέγει ἐπὶ λέξει πὼς “μιὰ μέρα θὰ μιλοῦν γι' αὐτόν”.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἂν λίγα πράγματα πῆρε ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Χάϋδν, οἱ συνομιλίες μαζί του ὑπῆρξαν μιὰ γόνιμη γι' αὐτὸν διδασκαλία.

Ὅταν ἐπιστρέφει στὴ Μπόν, πεθαίνει ἡ μητέρα του ἀπὸ τὴ φθίση. Ἀπὸ τότε ἀρχίζει νὰ φοβάται πὼς φέρνει κι αὐτὸς μέσα του τὸ σπέρμα τῆς ἀνελέτητης ἀρρώστιας.

Περνοῦν πέντε χρόνια, ἀπὸ τὰ πιὸ ἀνυπόμονα τῆς ζωῆς του, μέχρι νὰ κατορθώσῃ νὰ ικανοποιήσῃ τὸ ὄνειρό του γιὰ ἐπιστροφή στὴ Βιέννη, μὲ σκοπὸ τὴ συμπλήρωση τῶν σπουδῶν του. Στὸ μεταξύ, ὅμως, γράφεται στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μπὸν. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἔχει ἀρχίσει νὰ κατακλύζει τὴν Εὐρώπη μὲ τὰ φιλελεύθερα δημοκρατικὰ της μηνύματα. Δὲν ἦταν, λοιπόν, δύσκολο νὰ κατακτήσῃ καὶ τὸν Μπετόβεν. Ἡ δημοκρατικὴ φύση ἐδραιώνεται τώρα μέσα του, ἐνῶ ὁ ἀνθρωπιστικὸς ἰδεαλισμὸς, τὸ πνεῦμα τῆς ἀνεξαρτησίας, ἡ ἀγάπη στὴν ἐλευθερία, τὸ μῖσος τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἰσότητος καὶ ἀδελφότητος μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, διαποτίζουν τὴν ψυχὴ του καὶ μετουσιώνονται σὲ ἔργα ὑψηλῶν ἰδανικῶν.

Τὰ πρῶτα του χρόνια στὴν αὐστριακὴ πρωτεύουσα τοῦ εἶναι μᾶλλον εὐκόλα καὶ εὐτυχημένα. Ὅλοι ἀναγνωρίζουν καὶ χαίρονται τὴ μεγαλοφυΐα του.

Παρὰ τὸ ἐπαρχιακὸ ἰδίωμα τῆς ὁμιλίας του, τὴν τραχύτητα τῶν τρόπων του καὶ τὸν ὑπερήφανο χαρακτήρα του, ἡ ὑψηλὴ κοινωνία τῆς Βιέννης τὸν ξεχωρίζει καὶ τὸν θέλει πάντα μαζί της. Γίνεται τὸ χαϊδεμένο παιδὶ τῆς ἀριστοκρατίας τῶν Lobkowitz, τῶν Lichnowsky, τῶν Brunswik. Πάντα, ὅμως, τὸν κρατοῦν σὲ ἀπόσταση. Οἱ μεγάλοι αὐτοὶ ἀφέντες ὑποδέχονται καὶ θαυμάζουν τὸν Μπετόβεν, δὲν τὸν θεωροῦν, ὅμως, ἴσο τους.

Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸν ξεπληρώνουν, ἐπειδὴ ἐκεῖνος τοὺς θεωρεῖ κατώτερους, γιατί τοὺς ξεπερνᾷ μὲ τὴν ἰδιοφυΐα του.

Παρ' ὅλα αὐτά, φιλοξενεῖται στὸ σπίτι τοῦ πρίγκηπα Λιχνόφσκυ, καὶ στὰ 1809 ὁ πρίγκηψ Lobkowitz καὶ ὁ Ἀρχιδούξ Ροδόλφος τοῦ δείχνουν μία τρανὴ ἀπόδειξη τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς φιλίας τους: Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐργάζεται ἄνετα καὶ νὰ μὴ φύγῃ ἀπὸ τὴ Βιέννη, τοῦ ἐξασφαλίζουν 4.000 φιορίνια τὸ χρόνο, ποσὸν ποὺ ἀργότερα μειώθηκε σὲ 1.300 φιορίνια καὶ ποὺ ὁ μεγάλος καλλιτέχνης εἰσέπραττε μέχρι τὸν θάνατό του.

*
* *

Τὸ συνθετικὸ του ἔργο προχωροῦσε, ὅταν γύρω στὰ 1796, σὲ ἡλικία 26 ἐτῶν, ἔνοιωσε τὰ πρῶτα συμπτώματα τῆς βαρικοῖας του. Ἕνας πόνος τῶν αὐτιῶν στὰ 1797 καὶ τὰ διάφορα ἀδέξια γιαιτροσόφια του, κατὰφεραν νὰ παρουσιάσουν αὐτὴ τὴν περιέργη ἀντινομία τῆς φύσης: ἕνας μεγαλοφυῆς συνθέτης, κουφός.

Ἐκ πρώτης ὄψεως, θὰ μπορούσε νὰ σκεφθεῖ κανεὶς, γιὰ νὰ καταλάβῃ τὴν τραγικότητά του, τυφλὸ τὸν Rembrand ἢ τὸν Rodin κουλό!

Ἐγινε λακωνικὸς τόσο, ποὺ ὁ κόσμος ἀρχίζει νὰ τὸν περνᾷ γιὰ μισάνθρωπο! Πῶς νὰ μὴ σὰς διαβάσω μερικὰ ἀπ' τὰ γράμματά του, τόσο χαρακτηριστικὰ τῆς ἀγωνίας καὶ τῆς ἀπελπισίας του.

Γράφει στὸν φίλο του Amenda:

«Πόσες φορές σὲ ἀποζητῶ κοντά μου, γιατί ὁ Μπετόβεν σου εἶναι πολὺ δυστυχισμένος. Μάθε πῶς τὸ εὐγενέστερο μέρος τοῦ ἑαυτοῦ μου, ἡ ἀκοή μου, ἔχει χαθεῖ πολὺ. Ἀπὸ τότε ποὺ ἤσουν κοντά μου αἰσθανόμουν τὰ συμπτώματα, ἀλλὰ σὴναι. Τώρα, ὅμως, πάει πρὸς τὸ χειρότερο. Τί ὀλιβερεὶ ποὺ εἶναι τώρα ἡ ζωὴ μου! Ν' ἀποφεύγω ὅ,τι ἀγαπῶ, ὅ,τι μοῦ εἶναι ἀκριβό, περιστοιχισμένος ἀπὸ ἀνθρώπους ἄθλιους καὶ ἐγωῖστές...».

Καὶ στὸ φίλο του Wegeler:

«Ζῶ ἐλσεινά! Εἶναι τώρα δυὸ χρόνια ποὺ μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ κουβεντιάσω μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Εἶμαι κουφός! Ἄν ἔκανα ἄλλο ἐπάγγελμα, κάτι θὰ κατάφερνα. Μὰ στή δουλειά μου, εἶναι τρομερό! Ὁ Πλούταρχος μὲ ὁδήγησε στήν ἐγκαρτέρηση. Θέλω, ἂν εἶναι βολετό, ν' ἀψηφίσω τὴ μοῖρα μου, μὰ ὑπάρχουν στιγμὲς στή ζωὴ μου, ποὺ εἶμαι τὸ πιὸ δυστυχισμένο πλάσμα τοῦ Θεοῦ. Ἐγκαρτέρηση! Τί φοβερό καταφύγιο! Κι ὅμως, εἶναι τὸ μόνο ποὺ μοῦ ἀπόμεινε».

Ὅλη αὐτὴ ἡ ἀπελπισία, τοῦ πιάνει τὸ χέρι γιὰ νὰ γράψει ἓνα γράμμα στοὺς ἀδελφούς του, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα «Διαθήκη τοῦ Heiligenstadt». Πρόκειται γιὰ μία κραυγὴ ἐνὸς ἀνθρώπου, ποὺ σπαράζει. Διαβάζοντάς την, σὲ κυριεύει θαύματος οἶκτος:

«Ἵ ἀνθρώποι, σεῖς, ποὺ μὲ θεωρεῖτε μνησίκακο, τρελλὸ ἢ μισάνθρωπο, πόσο μὲ ἀδικεῖτε! Ἡ καρδιὰ καὶ ὁ χαρακτήρας μου ἦταν ἀπὸ τὰ παιδικὰ μου χρόνια φτιαγμένα γιὰ τὸ γλυκὸ αἶσθημα τῆς καλωσύνης».

Καὶ παρακάτω:

«Ἵ Θεέ, ποὺ βλέπεις ἀπὸ ψηλὰ τὸ βάθος τῆς καρδιᾶς μου, τὸ γνωρίζεις, τὸ ξέρεις πῶς ἐκεῖ μέσα κατοικοῦν ἡ ἀγάπη στοὺς ἀνθρώπους καὶ ὁ πόθος γιὰ τὸ καλόν».

Τί ἀπελπισία τοῦ ἔφερε ἡ κώφωσή του! Τοῦ ἔφραξε τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμον καὶ τὸν ὑποχρέωσε νὰ στραφεῖ πρὸς τὰ μέσα του, καὶ νὰ συνδιαλέγεται μὲ τὸν δικὸ του ἐσωτερικὸν κόσμον...

Ὁ Βάγκνερ δέλησε νὰ παρομοιάσει τὸν Μπετόβεν μὲ τὸν Τειρεσία:

«Τὸν τυφλὸ μάντη – καθὼς λέει – ποὺ ὁ κόσμος τῶν φαινομένων τοῦ εἶναι κλειστός καὶ ποὺ γι' αὐτὸ βλέπει μὲ τὸ ἐσωτερικὸ μάτι τὴν ἀρχὴ τῶν φαινομέ-

νων. Σ' αὐτὸν μοιάζει ὁ κουφὸς μουσικός, πού, μὴ ἐνοχλούμενος πιά ἀπὸ τὸν θόρυβο τῆς ζωῆς, ἀκούει κατὰ μοναδικὸ τρόπο τὶς ἀρμονίες τῆς ψυχῆς».

Ὡραία ὅλα αὐτὰ γιὰ τὸν καλλιτέχνη καὶ δραματικὰ ρομαντικὴ ἢ παρομοίωσή του μὲ τὸν τυφλὸ μάντη, χωρὶς ὅμως νὰ καλύπτουν τὴν καθαρὰ ἀνθρώπινη δοκιμασία.

*
* *

Μὲ τὸν καιρό, ἀρχίζει νὰ συνέρχεται. Δὲν ἦταν ποτὲ δυνατὸ μιὰ φύση σὰν τὴ δική του νὰ ὑποκύψει. Καὶ γράφει, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα:

«Ἡ σωματικὴ μου δύναμη μεγαλώνει μαζί μὲ τὴ διανοητικὴ μου. Αἰσθάνομαι πὼς τώρα ἀρχίζει ἡ νιότη μου». Καὶ πάρα κάτω:

«Ἄς ἦταν τουλάχιστον νὰ γλύτωνα ἀπὸ τὴ μισὴ δυστυχία μου. Ὅχι! Δὲν θ' ἀνεχθῶ αὐτὴ τὴν κατάσταση. Θ' ἀρπάξω τὴ Μοῖρα ἀπ' τὸ λαιμό. Δὲν θὰ μπορέσει νὰ μοῦ ξεφύγει ὁλότελα. Ὡ! εἶναι τόσο ὠραῖο νὰ ζεῖ κανεὶς τὴ ζωὴ χίλιες φορές!».

*
* *

Στὰ πρῶτα του ἔργα ἀντιδρᾷ. Δὲν δείχνει καθόλου τὴ δυστυχία του αὐτῇ. Μιὰ νεανικὴ δροσερὴ διάθεση τὰ χαρακτηρίζει. Αἰχμάλωτος τοῦ παραδοσιακοῦ στυλ τῶν Χάινδν καὶ Μότσαρτ, δὲν εἶχε ἀκόμα ἀρχίσει νὰ σφραγίζει τὰ ἔργα του μὲ τὴν ἐντελῶς ἀτομικὴ ἐκείνη σφραγίδα τοῦ πάθους του, συνισταμένης τοῦ ἀνθρώπινου πάθους καὶ τῆς ἀγωνίας, πού τόσο μοναδικὰ ἐκπροσωπεῖ μέχρι σήμερα. Παρ' ὅλα αὐτά, καὶ στὰ πρῶτα του ἀκόμη ἔργα διακρίνει, ἀραιὰ καὶ πού κανεὶς, θεματικὰ σπέρματα, πού προοιωνίζον ἔργα τῆς κατοπινῆς ὀριμότητάς του. Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ σκεφθοῦμε τὴν εἰσαγωγὴ τῆς δεύτερης συμφωνίας του, ὅπου φανερά διακρίνεται σὲ μιὰ στιγμή τὸ δραματικὸ μοτίβο τοῦ πρώτου μέρους τῆς 9ης συμφωνίας.

Ἐρωτεύεται. Καὶ σ' ὅλη του τὴ ζωὴ θὰ ἐρωτεύεται, μ' ἓναν ἔρωτα ἀγνό, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ σκέψεις ἀκόλαστες, πού τοῦ προκαλοῦσαν τὴ φρίκη. Παράφορος, ὅπως σὲ ὅλα του, ὀνειρευόταν εὐτυχίες, μέχρι τὴ στιγμή πού τὰ ὄνειρά του θὰ σωριάζονταν συντρίμια.

Στὰ 1801 εἶναι ἐρωτευμένος μὲ τὴν Giullietta Guicciardi, πού τῆς ἀφιέρωσε τὴ σονάτα, τὴ γνωστὴ “ὑπὸ τὸ σεληνόφως”.

Ἐπιπόλαιη, ὅμως, φιλάρεσκη, ἐγωῖστρια, ἀφοῦ τὸν βασάνισε, τὸν ἀφήνει γιὰ νὰ παντρευτεῖ ἓνα περιπετειώδη τύπο, ποὺ ἔκανε καὶ τὸν μουσικό, χωρὶς ν' ἀφήσει ἀνεκμετάλλευτη τὴ γνωριμία τοῦ Μπετόβεν, γιὰ νὰ ὠφελεῖται ὁ ἄντρας της. “Ἦταν ἐχθρὸς μου”, γράφει ὁ Μπετόβεν, “γι' αὐτὸ ἴσα-ἴσα προσπάθησα νὰ τοῦ κάνω ὅσο καλὸ μπορούσα”.

*
* *

Τὰ ἔργα του, μέχρι καὶ τὴ δεύτερη συμφωνία, ἀνήκουν στὴν πρώτη δημιουργικὴ περίοδο τοῦ συνθέτη. Ἀπὸ τὴν 3η του ὅμως συμφωνία καθιερώνει τὴ δεύτερη μεγάλη του δημιουργικὴ ἐποχὴ.

Βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ὁπαδός, ὁ Μπετόβεν, τῆς ἀπεριόριστης ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, καὶ ἐλπίζοντας πολλὰ ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα, σχεδιάζει τὴν τρίτη του συμφωνία μὲ τὸ ὄνομα Buonaparte. Ἡ στέψη ὅμως τοῦ Ναπολέοντα σὲ αὐτοκράτορα, τὸν κάνει ἔξω φρενῶν, «Ὡστε κι αὐτὸς δὲν ἦταν παρὰ ἓνας κοινὸς ἄνθρωπος» λέει. Σκίζει τὴν ἀφιέρωση καὶ στὴ θέση της γράφει:

«Ἡρωϊκὴ Συμφωνία, γραμμένη γιὰ νὰ γιορτάσει τὴ μνήμη ἑνὸς μεγάλου ἀνδρός».

Στὰ 1805 παρουσιάζει στὴ Βιέννη τὴ μοναδική του ὄπερα «Λεονώρα», ποὺ τὸ θέμα της τὸν συγκλονίζει ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ ἡρωϊσμὸ ποὺ τὸ χαρακτηρίζει. Τὸ ἔργο στὴν ἀρχὴ ἀπέτυχε. Ὑστερα ὅμως ἀπὸ ἓνα ξαναδούλεμα μερικῶν μηνῶν, γνώρισε τὴν ἐπιτυχία. Τὴν τελικὴ του μορφή, ὅμως, τὴν πῆρε στὰ 1814, μὲ τὸ ὄνομα Fidelio.

Τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφει τὴν 5η του Συμφωνία, εἶναι βαθιὰ ἐρωτευμένος μὲ τὴν Τερέζα φὸν Μπρούνσβικ. Ἐκείνη τὸν ἀγαπᾷ ἀπὸ τὰ παιδικὰ της χρόνια, τὸν καιρὸ ποὺ ἦταν δάσκαλός της. Πρόκειται γιὰ τὴ μεγάλη ἀγάπη τῆς ζωῆς του. Ἀρραβωνιάζονται, ἀλλὰ κανεὶς δὲν ἔμαθε τὸ λόγο ποὺ ἐμπόδισε τὴν ἐνωσή τους. Ὅτι καὶ νᾶταν ὁ Μπετόβεν τὴν κράτησε βαθειὰ μέσα στὴν ψυχὴ του, σὰν τὸν παρήγορο ἄγγελο κάθε δυστυχίας του. Καὶ γράφει στὶς σημειώσεις του:

«Ὑποταγὴ, βαθιὰ ὑποταγὴ στὸ πεπρωμένο σου. Δὲν μπορεῖς πιά νὰ ὑπάρχεις γιὰ τὸν ἑαυτὸ σου. Μόνο γιὰ τοὺς ἄλλους. Γιὰ σένα δὲν ὑπάρχει ἄλλη εὐτυχία ἀπὸ τὴν τέχνη σου. Θεέ μου, δός μου τὴ δύναμη νὰ νικήσω τὸν ἴδιο μου τὸν ἑαυτὸ».

*
* *

Ἡ γνωριμία τοῦ Μπετόθεν με τὸν Γκαίτε ἔγινε στὰ 1812. Οἱ δυὸ χαρ-
κτῆρες, ἀντίθετοι σὲ πολλά, ἤρθαν πολλὲς φορές σὲ σύγκρουση μεταξύ τους. Ὁ
ὑπερήφανος δημοκράτης δὲν μπορούσε ν' ἀνεχθεῖ τὸν αὐλικὸ Σύμβουλο. Ὁ ἴδιος
ὁ Μπετόθεν διηγεῖται τὴν παρακάτω σκηνή: «Οἱ βασιλιάδες καὶ οἱ πρίγκηπες
εὐκόλῃα μποροῦν νὰ κατασκευάσουν καυτηρητὲς καὶ μυστικισυμβούλους, καὶ νὰ
τοὺς γεμίζουν με παράσημα καὶ τίτλους. Δὲν μποροῦν ὅμως νὰ κατασκευάσουν
μεγάλῃα πνεύματα, ποὺ νὰ στέκουν πάντῃ ἀπὸ τὴν κόπρο τοῦ κόσμου. Κι ὅταν δυὸ
ἄνθρωποι, σὰν ἐμένα καὶ τὸν Γκαίτε, βρίσκονται μαζί, ὀφείλουν οἱ κύριοι αὐτοὶ
νὰ καταλαβαίνουν τὸ μεγαλεῖο μας. Χθὲς συναντήσαμε στὸ δρόμο τὴν αὐτοκρα-
τορικὴ οἰκογένεια. Ὁ Γκαίτε ἄφησε τὸ μπράτσο μου γιὰ νὰ πάει νὰ σταθεῖ στὴν
ἄκρη τοῦ δρόμου.

Ὅ,τι καὶ νὰ τοῦ εἶπα, δὲν στάθηκε ἱκανὸ νὰ τὸν καταφέρει νὰ κάνει οὔτε ἓνα
βήμα. Ἐχῶσα τότε τὸ καπέλλο στὸ κεφάλι μου, κούμπωσα τὸ σακάκι μου καὶ
ὄρμησα, με τὰ χέρια πίσω, μέσα στοὺς πυκνοὺς ὄμιλους. Πρίγκηπες καὶ αὐλικοὶ
κάναν παράταξη στὸ πέρασμά μου. Ὁ δούκας Ροδόλφος μοῦ ἔβγαλε τὸ καπέλλο.
Ἡ αὐτοκράτειρα με χαιρέτησε πρώτη. Ὅλοι οἱ μεγάλοι με γνωρίζουν. Εἶδα καὶ
τὴν κουστωδιά νὰ περνᾷ μπροστὰ ἀπ' τὸν Γκαίτε. Αὐτὸς στεκόταν στὴν ἄκρη
τοῦ δρόμου, σκύβοντας χαμηλά, με τὸ καπέλλο στὸ χέρι. Ὑστερα τοῦ τᾶπα γιὰ
καλὰ! Δὲν τοῦ συχώρεσα τίποτα».

Τὴν ἐποχὴν αὕτῃ, στὰ 1812, γράφει τὴν 7ῃ καὶ 8ῃ Συμφωνία του. Ὅλοι
τὸν θαυμάζουν, ἀλλὰ με τρόμο. Τὸν θεωροῦν τρελλό, με αὐτὰ τὰ ἀπότομα ξεσπά-
σματα τῆς 7ῆς Συμφωνίας του, τῆς “ἀποθέωσης τοῦ χοροῦ”, κατὰ τὸν Βάγκνερ.

Καὶ ὁ Μπετόθεν λέει: «Εἶμαι ὁ Βάγκνερ, ποὺ στίβει τὸ νέκταρ γιὰ τοὺς ἀν-
θρώπους. Ἐγὼ εἶμαι αὐτός, ποὺ δίνω στοὺς ἀνθρώπους τὴ θεία φρενίτιδα τοῦ
πνεύματος».

Βρίσκεται τώρα στὸ ἀπόγειο τῆς δόξας του. Στὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης, στὰ
1815, ὅλοι τὸν βλέπουν σὰν τὴ μεγάλη δόξα τῆς Εὐρώπης.

*
* *

Τὸ ἔργο τοῦ Μπετόθεν θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ κατατάξουμε σὲ δυὸ μεγάλες
κατηγορίες: Σ' ἐκεῖνῃ ποὺ βλέπει πρὸς τὰ μέσα, δηλαδὴ πρὸς τὸν ἐσωτερικόν,

πνευματικό και ψυχικό βίο του συνδέτη, και στήν άλλη, που βγαίνει έξω στο φως, προς τον κόσμο.

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει κυρίως τις σονάτες του για πιάνο και τα κοντσέρτα του. Θα λέγαμε πως τα έργα αυτά αποτελούν ιδιωτικές εκμυστηρεύσεις του συνδέτη προς τον εαυτό του. Μέσα στον κλειστόν αυτό χώρο, βρίσκει τη λυτρωτικήν εκτόνωση ολόκληρος ο ψυχικός του κόσμος.

Όμολογεί εκεί τις θλίψεις του, τον πόνο του για τους χαμένους έρωτές του, αλλά και τα ιδανικά του, με το βλέμμα στραμμένο στους ούρανους.

Στήν άλλη κατηγορία υπάγονται οι Συμφωνίες του, ή μοναδική του όπερα *Fidelio* και ή Μεγάλη Λειτουργία, το αγαπημένο του έργο.

Τα έργα αυτά, του ανοιχτού χώρου, βλέπουν προς τον κόσμο, μέσα σ' ένα άπλετο φως.

*
* *

1815. Δώδεκα χρόνια ζωής ακόμα, που οδηγούν τον Μπετόβεν προς τις μεγάλες του δημιουργίες, αλλά και προς τον θάνατο από ένα δρόμο μαρτυρικό, σκαμμένο από φροντίδες, πίκρες, αρρώστιες.

Πάρα πολλά περιστατικά, με τον θάνατο του αδελφού του, την κηδεμονία του μικρού άνεψιού του Καρόλου, ενός παιδιού απείθαρχου, που ή φροντίδα του θείου του καταλήγει σε σφοδρή κρίση μεταξύ τους, με αποτέλεσμα ο Κάρολος να επιχειρήσει ν' αυτοκτονήσει.

Με το ένα και το άλλο από τα καθημερινά στη ζωή του, ο Μπετόβεν δεν κατάφερε να βρεί τις χαρές της οικογένειας, που φαινόταν να του υπόσχεται ή υιοθεσία του Καρόλου. Από την άλλη μεριά, οι φίλοι του απομακρύνονταν λίγο-λίγο, από ένα κουφό. Τους ήταν πια κουραστικό να συνεννοούνται, γράφοντας εκείνα που ήθελαν να πουν.

Και ο Μπετόβεν περνά τώρα τη ζωή του κυνηγημένου ζώου, αλλάζοντας συνεχώς κατοικία, συχνότερα ακόμα υπηρέτες, περνώντας τη μισή του μέρα στο καφενείο, σε βάρος της υγείας του που, μέρα τη μέρα, χειροτέρευε.

Υποφέρει από επιπεφυκίτιδα, έντερικά και χρόνια κατάρρου. Η κωφότητά του τον βυθίζει σε μία ταραγμένη και έρημικη σιωπή...

Μια από τις τραγικότερες στιγμές της ζωής του ήταν, στα 1822, ή πρόβα του *Fidelio*, για την οποία ο Schindler μās άφησε μιάν ανατριχιαστική περιγραφή. Γράφει: «Ο Μπετόβεν ζήτησε να διευθύνει τη γενική δοκιμή. Από το ντουέτο

τῆς πρώτης πράξης φάνηκε κιόλας πὼς δὲν ἄκουγε τίποτα ἀπ' ὅ,τι γινόταν στὴ σκηνή. Ἀργοῦσε πολὺ τὸν ρυθμό, καὶ ἐνῶ ἡ ὀρχήστρα ἔπαιζε σύμφωνα μὲ τὴ μπαγκέττα του, οἱ ἠθοποιοὶ πῆγαιναν πιὸ γρήγορα. Αὐτὸ ἔφερε γενικὴ ἀταξία. Ὁ τακτικὸς ἀρχιμουσικὸς Umlauf πρότεινε μιᾶς στιγμῆς διακοπή, χωρὶς νὰ δώσει λόγο γιατί. Καὶ ἀφοῦ ἄλλαξε μερικὰ λόγια μὲ τοὺς ἠθοποιούς, ξανάρχισε ἡ δοκιμὴ. Ἀλλὰ καὶ πάλι ἡ ἴδια ἀταξία. Χρειάστηκε νὰ γίνεи καὶ δεύτερη διακοπή. Ἦταν πιά φανερὴ ἡ ἀδυναμία νὰ συνεχίσουν μὲ τὴ διευθύνση τοῦ Μπετόβεν. Πὼς ὅμως νὰ τὸν κάνουν νὰ τὸ νοιώσει; Κανεὶς δὲν εἶχε καρδιά νὰ τοῦ πεῖ «Τραβήξου, δυστυχημένε, δὲν μπορεῖς νὰ διευθύνεις». Μέσα στὴ γενικὴ σιωπή, μὲ φωνάζει μ' ἓναν τρόπο ἐπιτακτικό. Μοῦδειξε τὸ καρνέ του καὶ μοῦγνεψε νὰ γράψω. Τοῦ ἔγραψα: «Σὰς ἱκετεύω νὰ μὴν ἐξακολουθήσετε. Θὰ σὰς ἐξηγήσω στὸ σπίτι τὸ γιατί». Γυρίσαμε στὸ σπίτι. Μπήκε κι ἔπεσε σὰν χαμένος σ' ἓνα ντιβάνι, σκεπάζοντας τὸ πρόσωπο μὲ τὰ δύο του χέρια. Εἶχε χτυπηθεῖ κατάκαρδα ποὺ ἔμαθε τὸ τί εἶχε συμβεῖ. Μέχρι τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του ἔζησε μὲ τὴν ἐντύπωσιν αὐτῆς τῆς τρομερῆς σκηνῆς».

*
* *

Εἶναι, ἀλήθεια, παράξενο, πὼς ἓνας ἄνθρωπος, βυθισμένος στὴ θλίψη καὶ τὴν ἀπόγνωσιν ὀνειρεύτηκε νὰ ὑμνήσει τὴ χαρά. Ἴσως γιατί τοῦ ἦταν ἀσύλληπτη, σὰν ὅλα τὰ ἰδανικά...

Χρόνια τώρα, ἀπ' τὸ 1793, τὸ σκεφτόταν, ἀλλὰ δὲν τὸ πραγματοποιοῦσε. Ἦταν, ὅμως, γραφτό, φαίνεται, νὰ πιεῖ ὡς τὴν τελευταία του σταγόνα τὸ ξέχειλο ποτήρι τῆς θλίψης του, σὰν γιὰ νὰ τὴν ἐξαφανίσει, παραχωρώντας ὁλότελα τὴ θέση τῆς στὴ χαρά!

Διάλεξε γιὰ κείμενο τὴν “Ὡδὴ στὴ Χαρά” τοῦ “ἀθανάτου Schiller”, ὅπως τὸν ἔλεγε. Τὸ ἔργο παίχτηκε ἀμέσως ὅταν τελείωσε. Στὶς 7 Μαΐου τοῦ 1824 οἱ βιεννέζοι ἄκουγαν σὲ πρώτην ἐκτέλεσιν τὴν Ἑνάτη Συμφωνία. Καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου αἰσθάνθηκε τότε, ἴσως γιὰ πρώτη φορά, τὴ φρικίασιν ἀπὸ τὴ γιγάντια πνοὴ τῆς μεγαλοφυΐας. Ποτέ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἴσως τοῦ Αἰσχύλου, δὲν εἶχε ὁ ἄνθρωπος ἀντιμετωπίσει ξανὰ τὸ ἡθικὸ καὶ πνευματικὸ αὐτὸ μεγαλεῖο.

Μέσα σὲ ἀλλεπάλληλες ψυχικὲς καταστάσεις, ποὺ διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλληλιν στὰ μέρη τῆς Συμφωνίας ποὺ ἐρμηνεύουν τὸ κείμενο, μέσα στὸν πόνο τῆς δυστυχίας, ὅπου οἱ δυνάμεις τοῦ φωτός παλεύουν μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς νύχτας, μιὰ θεότῃτα ζητᾷ νὰ ἔρδει κοντὰ τους. Ἄκουσε τὸν πόνο τους, εἶδε τὴ λαχτάρα τους

καὶ ἀποφασίζει νὰ κατεβεῖ ἀπὸ τοὺς οὐρανούς. “Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ γίνουν ἀδέρφια”, βροντοφωνάζει ὁ Schiller, καὶ ὁ Μπετόβεν ἀνεβάζει τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ μὲ τὴ μουσικὴ του στοὺς οὐρανούς: «Σφιχταγκαλιαστήτε ἑκατομμύρια τῶν ἀνθρώπων» ξαναλέει.

Καὶ ὅλοι ἀκολουθοῦν, κύριοι πιά τῆς ἐλευθερίας τους. Ἡ ἀνθρωπότητα παρουνιάζεται φοβισμένη, μὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τὸν φόβο ποὺ συνέχει τὸν ἄνθρωπο τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς ἀπελευθέρωσής του. Βροντοφωνεῖ πὼς ἓνα μόνο πατέρα ἀγαπημένο ἔχει, αὐτὸν ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπ’ τὸν θόλο τῶν ἄστρων. Ἡ βασιλεία τοῦ ἀτόμου ἐπέρασε. Τὰ πάντα στροβιλίζονται μέσα στὴ μέθη, ποὺ συνεπαίρνει τοὺς ἀπελευθερωμένους ἀνθρώπους. Καὶ μέσα σὲ μιὰν ἀπέραντη βακχικὴν ἑξαρση, ἄνθρωπος καὶ θεοὶ γίνονται ἓνα...

Μόλις τελείωσε ἡ ἐκτέλεση τῆς Συμφωνίας, ὅλη ἡ σάλα σηκώθηκε ὄρθια, φώναζε, οὐρλιάζε, κουνούσε μὲ ἐνθουσιασμὸ τὰ μαντῆλια, ἔκλαιγε. Ὁ Μπετόβεν, ὅμως, ἔμεινε κατιστός, ἀπέναντι στὴν ὀρχήστρα, σκυφτός, σκεπτικός. Ἦξερε πὼς τελείωσε, ἀλλὰ, φυσικά, δὲν εἶχε ἀκούσει τὸ ἔργο του...

Ὅμως, μιὰ σολίστ, συγκεντρώνοντας ὅλο τὸ θάρρος τῆς, πλησίασε τὸν μεγάλο δημιουργό, τὸν ἔπιασε ἀπὸ τὸ μπράτσο καὶ τὸν ἐγύρισε πρὸς τὸ κοινό, γιὰ νὰ ἰδεῖ, τουλάχιστον, τὴν ἀπήχηση τοῦ ἔργου του.

Ἡ στιγμὴ αὐτὴ κλείνει μέσα τῆς ὅλης τῆ μοῖρα τοῦ Μπετόβεν. Ἐπικαλέσθηκε στὸ ἔργο του αὐτὸ τοὺς θεούς, τοὺς ἡμίθεους, τοὺς σκλάβους καὶ τοὺς ἐλευθερωτές, τοὺς ἀγῶνες, δηλαδή, τῆς ἰδίας του τῆς ζωῆς ἐνάντια στὶς σκοτεινὲς δυνάμεις. Βλέπει τὸ ἑξαλλο ἀπὸ ἐνθουσιασμὸ πλήθος. Κατεβάζει τὸ κεφάλι, εὐχαριστώντας. Καὶ σ’ αὐτὸ τὸ πρόωρα ἀσπρισμένο κεφάλι, σ’ αὐτὸν τὸν πλοῦτο τῆς ἡχητικῆς μάζας, στὸ ἄσθεστο φῶς ποὺ βρίσκεται μέσα του, θαρρεῖς πὼς ἀντικρύξεις ἓνα ἡφαίστειο μὲ χιόνια στὸν κρατήρα, ἐνῶ στὰ ἔγκατά του βράζει ἡ πύρινη λάβα του, ἑτοιμὴ νὰ ξεχυθεῖ καὶ πάλι, γιὰ νὰ ζεστάνει τίς παγωμένες ἀνθρώπινες ψυχές...

*
* *

Μαζί μὲ τὴν Ἐνάτη Συμφωνία, τὴ βραδιὰν ἐκεῖνη δόθηκε σὲ πρώτη ἐκτέλεση καὶ τὸ ἄλλο του ἀριστούργημα, ἡ Missa Solemnis, ἡ μεγάλη Λειτουργία, ποὺ ἀγαποῦσε περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἔργα του. Ἡ φρενίτιδα τοῦ κόσμου ξεπέρασε κάθε προηγούμενο.

Ἄν ὕλικά δὲν κέρδισε τίποτα ἀπὸ αὐτὸν τὸν θρίαμβο, ἡδικά εἶχεν ἱκανοποι-

ηθεῖ ἀπόλυτα. Ἐνοιῶδε τώρα πιά τὸν ἑαυτὸ του σὰν τὸν μεγάλο ὑπεύθυνου τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος, πάνω στὴ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ὑγεία τοῦ ὅμως ὅλο καὶ κλονίζεται, ὥστε νὰ περιμένει τὸν θάνατο. Γράφει ὁ ἴδιος: «Αὐτὸς μὲ τὸ δρεπάνι δὲν θ' ἀργήσει νὰρθεῖ!»

Στὰ 1826 δείχνει καὶ πάλι ζωντανεμένος. Στὸ φινάλε, μάλιστα, τοῦ τελευταίου κουαρτέττου του, διακρίνει κανεὶς τὸ χοντρὸ-κοφτὸ γέλιο τοῦ Γίγαντα, ποὺ ἔχει ξεπεράσει τὸ φόβο τοῦ θανάτου.

Αὐτὸς ὅμως δὲν ἀργεῖ. Στὰ τέλη Νοεμβρίου τοῦ 1826, ὕστερα ἀπὸ μία διαμονὴ μερικῶν ἐβδομάδων στὶς ὄχθες τοῦ Δούναβη, ἀρπάζει ἓνα δυνατὸ κρυολόγημα. Ὑστερα ἀπὸ μία πνευμονικὴ συμφύρεση, ἐμφανίζεται ἡ ὕδρωπικία, ἀπὸ τὴν ὁποία, παρὰ τὴ φροντίδα τοῦ γιατροῦ, στὶς 26 Μαρτίου τοῦ 1827, ἀνάμεσα σὲ ἀστραπὲς καὶ θροντές, ὥρα 6 παρὰ τέταρτο τὸ ἀπόγευμα, καὶ σὲ ἡλικία οὔτε 57 χρόνων, παραδίνει στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ τὸ ἀσύγκριτο πνεῦμα του.

Comaedia finita est!

Αὐτοὶ ποὺ παρακολούθησαν τὶς τελευταῖες του στιγμές, βεβαιώνουν ὅτι ὁ Μπετόβεν στάθηκεν ἀτάραχος στὸ θάνατό του. Αὐτός. Ὁ Ἕνας. Ὁ Μέγας. Τοῦ Ἀθάνατου Θεοῦ ὁ Ἐκλεκτός, ποὺ τόσο δοκιμάστηκε, ὅσο καὶ ἀγαπήθηκε ἀπὸ Ἐκείνον.

*
* *

Ἡ περίπτωση Μπετόβεν ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης δυνατότητας. Ἀποτελεῖ τὴν προσωποποίηση ἑνὸς ξεχωριστοῦ στοιχείου τῆς Φύσης. “Γιὰ μένα, τὸ κράτος τοῦ πνεύματος εἶναι τὸ προσφιλέστερο, καὶ ξεπερνᾷ ὅλες τὶς κοσμικὲς μοναρχίες”, ἔγραφε στὸν Φραγκίσκο φὸν Μπρουνσβίκ.

Ἵπῃρξε ὁ ὑπέροχος μεσολαβητὴς μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, μὲ τὴ μαγικὴ γλῶσσα ποὺ δημιουργήσε ἀνάμεσά τους.

Δὲν ἦταν ὁ εὐτυχισμένος καὶ ἀνύποπτος φορέας τοῦ Θεοῦ μηνύματος. Ἦταν ὁ σκληρὸς μαχητής, ὁ πολεμιστής, ὁ μάγος, ποὺ χάλκεψε τοὺς ἤχους του μὲ ὄνειρα καὶ ἀπογοητεύσεις, καὶ τοὺς ἀνέδασε μὲ τὴν τέχνη του ψηλά, στὰ οὐράνια.

Πάντα, πρὶν ἀρχίσει τὴ δουλειά του, ἡ ψυχὴ του ἦταν θλιμμένη, βογγοῦσε. Μὰ ἡ περηφάνεια καὶ τὸ θάρρος του, ποὺ ξεπήγάζαν ἀπ’ τὴν ἀπόλυτη ἐπίγνωση τῆς ἀξίας του, τὸν ἔσπρωχναν νὰ παλεύει μὲ τὸν ἀόρατο ἐχθρό του.

Ποιὸς ἄλλος σὰν κι αὐτὸν δὲν θάχανε τὸ θάρρος του;

Πάντα πληγωμένος, μὰ πάντα μὲ τὸ ὄπλο του ψηλά, μᾶς μαδαίνει ὅσο κα-
νείς ἄλλος πῶς νὰ ζοῦμε ἐλεύθεροι ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους.

Καθαρὰ Σαίξπηρική μορφή, χαρακτηρίστηκε σὰν Βασιλιάς Λήρ.

Αἰσχύλειο τὸ πνεῦμα του, Ὀμηρικός ὁ ἥρωϊσμός του.

Ἦταν καὶ θὰ εἶναι τὸ καταφύγιο κάθε ψυχῆς, ἀπὸ τὴν πιὸ ἥρωϊκὴ μέχρι
τὴν πιὸ κυνηγημένη. Ἡ πρώτη θὰ βρεῖ στὸ ἔργο καὶ στὴ ζωὴ του τὴν πιὸ τέ-
λεια ἀνταπόκριση. Ἡ δεύτερη θὰ συναντήσῃ τὴν μεγάλη της παρηγόρια καὶ τὴ
ζεστὴ θαλπωρὴ, καὶ θ' ἀντλήσῃ δύναμη ἀπ' τὸ παράδειγμα Ἐκείνου, ποὺ δὲν
ἐλύγισε στὸ ἀλύπητο μαστίγωμα τῆς Μοίρας, ἀλλὰ μέσα ἀπ' τὸν δικό του πόνο,
ἔκανε νὰ ξεπεταχτεῖ ἡ χαρὰ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

Αὐτός, ὁ Ἀσύγκριτος, ποὺ χάραξε κάποτε σ' ἓνα λεύκωμα, αὐτὰ τὰ ἀπλὰ καὶ
ἀπέριττα λόγια, προτροπὴ ἐνὸς γιγάντιου πνεύματος στοὺς συνανθρώπους του:

«Κάνε τὸ καλὸ, ὅσο μπορείς.

Ἀγάπα τὴν ἐλευθερίαν

καὶ γιὰ ἓνα ὄρονο ἀκόμα

μὴν προδώσεις ποτὲ τὴν ἀλήθεια».

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2005

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. CARL JOACHIM CLASSEN

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΓΙΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. EMMANOÏΛΑ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Με ιδιαίτερη χαρά ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα τὸν καθηγητὴ κ. Carl Joachim Classen, ἓνα ἀπὸ τοὺς πλέον διακεκριμένους διδασκάλους καὶ ἐρευνητὲς τῶν κλασσικῶν γραμμάτων.

Ὁ καθηγητὴς Classen ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ διεισδυτικότητα καὶ τάλαντο, ἀλλὰ καὶ κατὰ τρόπον χαρίεντα μὲ πλήθος θεμάτων τῆς κλασσικῆς φιλολογίας καὶ λογοτεχνίας. Ἀνέλυσε ἔννοιες καὶ ἀντιλήψεις τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς γραμματείας, ἐξέτασε τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας ποὺ ἐπηρέασαν τὸ ἀνθρωπιστικὸ κίνημα στὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ εἶναι ὁ ἀναγνωρισμένος εἰδήμων τῆς ἱστορίας τῆς ρητορικῆς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἕως σήμερα. Ἐδίδασκε καὶ διδάσκει σὲ μεγάλα πανεπιστημιακὰ ἰδρύματα τῆς πατρίδας του Γερμανίας καὶ ἄλλων χωρῶν τῆς δυτικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Κίνας.

Ἡ ἐντυπωσιακὴ πορεία τοῦ καθηγητοῦ Classen ἐνίσχυσε τὴ μελέτη τῶν κλασσικῶν γραμμάτων παγκοσμίως καὶ αὐτὸς εἶναι ἓνας ἐπιπλέον λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ Ἀκαδημία ἀποφάσισε νὰ περιλάβει αὐτὴ τὴν ξεχωριστὴ πνευματικὴ φύση γνῶμιά μεταξὺ τῶν ἀντεπιστελλόντων μελῶν τῆς.

Dear Colleague,

The Academy of Athens is honoring your outstanding scholarship and

your significant contribution to the enhancement and the dissemination of classical studies. The Academy has elected you as a correspondent member and I am pleased to offer you the insignia of this distinction.

I wish you all the best in the continuation of your achievements.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΓΙΝΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Ο καθηγητής κ. Classen γεννήθηκε στο Άμβουργο το 1928. Η οικογένειά του είχε στενό δεσμό με τα κλασσικά γράμματα, καθώς ο προπάππος του, γνωστός σχολάρχης, ήταν μαζί με τον Steup οι συγγραφείς ενός σχολιαστικού υπομνήματος στον Θουκυδίδη, που το χρησιμοποιούσαμε ως φοιτητές. Τήν πανεπιστημιακή του εκπαίδευση συμπλήρωσε στα Πανεπιστήμια του Άμβουργου, της Γοτίγγης και της Όξφόρδης. Το 1956 απέκτησε στην Όξφόρδη τον τίτλο του B. Litt. και το 1961 έγινε ύφηγητής στη Γοτίγγη. Το 1987 του άπενεμήθη ο τίτλος D. Litt στην Όξφόρδη και το 2000 ο τίτλος του επίτιμου διδάκτορα του Πανεπιστημίου του Tartu.

Το διδακτικό του έργο άρχισε ως ύφηγητής των Κλασσικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Ibadan 1953-59· ύφηγητής στο Πανεπιστήμιο της Γοτίγγης 1960-66· καθηγητής Κλασσικής Φιλολογίας στο Τεχνικό Πανεπιστήμιο του Βερολίνου 1966-69, στο Würzburg 1969-73 και στη Γοτίγγη 1973-1993, όποτε συνταξιοδοτήθηκε. Ως επισκέπτης καθηγητής δίδαξε στην Τυβίγγη 1964-65· στο Πανεπιστήμιο του Texas (στο Austin) 1967-68· στο Changchun της Κίνας 1992 και έκτοτε έγινε μόνιμος επισκέπτης καθηγητής στο Tartu της Έσθονίας 1994 και 1996· στο Πανεπιστήμιο III της Ρώμης το 1995, στο Roma I (Sapienza) το 1997· ήταν επισκέπτης του Institute for Advanced Study στο Princeton 1975, του Κολλεγίου All Souls της Όξφόρδης το 1980 και του Κολλεγίου Merton της Όξφόρδης το 1995.

Ο καθηγ. Classen είναι μέλος της Ακαδημίας Επιστημών της Γοτίγγης· ξένο μέλος της Accademia di Archeologia, Lettere e belle Arti της Νεάπολης, της Mommsen-Gesellschaft (πρόεδρος 1983-87)· της Fédération internationale des Associations d'Études Classiques (πρόεδρος 1997-2002)· της International Society for the History of Rhetoric (πρόεδρος 1987-89)· της Classical Association και της American Philological Association και επίτιμο μέλος της Πολωνικής Φιλολογικής Έταιρείας. Ο κ. Classen είναι συνεχδότης των

ἐπιστημονικῶν ἐντύπων: *Museum Africum* (1972-85), *German Studies Section I και III* (1976-91), *Beiträge zur Altertumswissenschaft* (ἀπὸ τὸ 1976), *Rhetorica* (1983-92), τοῦ *Gnomon* (ἀπὸ τὸ 1988), τοῦ *Voces* (ἀπὸ τὸ 1990), τοῦ *Catalogus Commentariorum et Translationum* (ἀπὸ τὸ 1993), τοῦ *Emerita* (ἀπὸ τὸ 2002).

Ὁ καθηγ. Classen ἔχει δημοσιεύσει περίπου 110 ἄρθρα καὶ περισσότερες ἀπὸ 200 βιβλιοκρισίες. Ἔχει ἐπίσης ἐπιμεληθεῖ μόνος ἢ μὲ ἄλλον τὴν ἔκδοση ἐννέα βιβλίων. Τὸ 1999 ἐκδόθηκε πρὸς τιμὴν τοῦ ἀπὸ συναδέλφους καὶ μαθητῆς του τὸ ἀφιέρωμα *Antike Rhetorik und ihre Rezeption*, Stuttgart 1999.

Σύντομη ἀνάλυση τῶν βιβλίων τοῦ καθηγητῆ C. J. Classen:

1) *Untersuchungen zu Platons Jagdbildern*, δ.δ., Ἀμβούργο 1951 / Βερολίνο 1960. Ἡ διατριβὴ δημοσιεύτηκε λόγῳ τῶν μεταπολεμικῶν συνθηκῶν τῆς Γερμανίας σὲ συντομευμένη μορφή καὶ εἶναι ἀφιερωμένη στὶς κυνηγετικὰς μεταφορὰς τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Πλάτωνα, μὲ ἰδιαίτερη ἐμφάση στὸν Πλάτωνα. Τὸ πρῶτο μέρος ἀσχολεῖται μὲ τὶς παρομοιώσεις καὶ συγκρίσεις στὸν Ὅμηρο, τοὺς λυρικοὺς ποιητῆς, τὸν Πίνδαρο, τοὺς δραματικοὺς ποιητῆς καὶ τὸν ἀττικὸ πεζὸ λόγῳ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Δείχνει τὸν ἰδιαιτέρῳ τρόπο πού χρησιμοποιήσαν οἱ ἐπικοὶ ποιητῆς εἰδικὰς πλευρὰς τοῦ κυνηγίου, τὴ νέα κατανόηση ἀπὸ τοὺς λυρικοὺς ποιητῆς τῆς διαδικασίας τοῦ κυνηγίου καὶ τὴ χρησιμοποίησίν της σὲ σχέση μὲ τὸν ἔρωτα, τὰ νέα στοιχεῖα στὴν πινδαρικὴ γλῶσση καὶ τὰ μοτίβα κυνηγίου πού παρουσιάζουν οἱ δραματικοὶ ποιητῆς γιὰ ἔρωτα, ἐκδίκηση, πόλεμο ἢ πνευματικὴ ἀναζήτησις. Τὸ δεῦτερο μέρος, πού εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Πλάτωνα, ἀσχολεῖται συνοπτικὰ μὲ παραδοσιακὰς χρήσεις καὶ κυρίως μὲ τὶς διαφορὰς μεταφορὰς στὸ φιλοσοφικὸ διάλογον, καὶ δείχνει τί ἀποκαλύπτουν οἱ μεταφορὰς γιὰ τὴν κατανόηση κεντρικῶν ἀπόψεων τῆς διαλεκτικῆς πορείας τοῦ Πλάτωνος.

2) *Sprachliche Deutung als Triebkraft platonischen und sokratischen Philosophierens*, Μόναχο 1959.

Τὸ βιβλίον ἀσχολεῖται ἐπίσης μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ Πλάτωνος, τὸν τρόπο πού ὁ ἴδιος ἢ οἱ συνομιλητῆς του ἐπιμένουν στὴν ἀρχικὴ σημασία τῶν λέξεων, ἀποκαλύπτοντας τὴ σύμφυτη σημασία τους. Ἰδιαίτερα ἀσχολεῖται μὲ ὀρισμένους ὅρους πού ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος καὶ ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ βασικὰς ἰδέες, π.χ. τὴν ἀρχὴ καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ἰδέας τῆς τριμεροῦς ψυχῆς (καὶ τὸ παράλληλον τῆς πολιτείας) ἢ τὴ σχετικότητα τῶν μεταφορῶν τῆς ὅρα-

σης για την ανάπτυξη της θεωρίας των ιδεών ή την επανερμηνεία λέξεων, όπως υπόθεσις ή διαίρεσις και άλλους τεχνικούς όρους του Πλάτωνος και Σωκράτη. Με πολλά παραδείγματα δείχνεται πώς ο Πλάτων σκόπιμα αλλάζει τη σημασία των λέξεων και με τη βοήθειά τους αναπτύσσει κεντρικούς όρους της φιλοσοφίας του.

3) Die Stadt im Spiegel der Descriptiones und Laudes urbium, Hildesheim 1980, ²1986.

Συζητούνται παραδείγματα από τον Όμηρο έως τον 12^ο αϊ. μ.Χ. επαίνων πόλεων και καταδεικνύεται ότι πολλά γνωρίσματα, που αργότερα συνιστούνται από τα ρητορικά έγχειρίδια, απαντούν σταθερά μέσα στους αιώνες, ενώ άλλα είναι σχεδόν απόντα, για να έμφανιστούν τον 12^ο αιώνα. Το βιβλίο δείχνει ότι η παράδοση συνεχίζει ουσιαστικά αμετάβλητη όχι μόνο σ' όλη την αρχαιότητα, αλλά και στον Μεσαίωνα στη Δύση και περισσότερο στην Έλληνική Ανατολή.

4) Recht-Rhetorik-Politik. Untersuchungen zu Ciceros rhetorischer Strategie, Darmstadt 1985· ιταλ. μτφρ: Diritto, retorica, politica, Bologna 1998.

Στο βιβλίο συζητούνται οι λόγοι Pro Cluentio, Pro Murena, Pro Flacco, De domo sua, De lege Manilla και De lege agraria I-III και αναλύεται η στρατηγική του ρήτορα, με ιδιαίτερη έμφαση στην επιλογή των θεμάτων, τη δομή της επιχειρηματολογίας και του λεξιλογίου, δείχνοντας ότι οι ίδιες τεχνικές χρησιμοποιούνται κατά διαφόρους τρόπους επιτυχώς στα δικαστήρια και στις δημόσιες συγκεντρώσεις, στη σύγκλητο και στην contio. Ό σ. καταδεικνύει πώς ο Κικέρων κάθε φορά προσαρμόζει τη στρατηγική του ανάλογα με τα ιδιαίτερα προβλήματα και το άκροατήριο, στο οποίο απευθύνεται, με σκοπό πάντοτε να πείσει το άκροατήριο κι όχι για να φτάσει στην αλήθεια.

5) Ansätze. Beiträge zum Verständnis der Frühgriechischen Philosophie, Würzburg 1986.

Συλλογή άρθρων, τα οποία αναφέρονται στην πρώιμη έλληνική φιλοσοφία: 1) Η άπουσία της έννοιας του δημιουργού στην πρώιμη έλληνική σκέψη ανιχνεύεται και ταυτίζονται τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της πλατωνικής δημιουργίας· 2) με προσεκτική ανάλυση των πηγών χρονολογικά αποδεικνύεται πώς ή εικόνα του Θαλή και των ιδεών του μεταβάλλονται σταδιακά και ποιοι παράγοντες επηρέασαν αυτή την πορεία· 3-5) τρεις συμβολές αναφέρονται στη φιλοσοφία του Αναξίμανδρου: εξετάζονται κριτικά οι πηγές της και δίνεται μια πλήρης έκθεση των απόψεων του φιλοσόφου· ανάλυση των πηγών της έννοιας του άπειρου με έρμηνεία της και μια έκθεση της θεωρίας αλλαγής του Αναξίμανδρου σε σύγ-

κριση και με αντιπαράθεση με εκείνη του Άναξιμένη· 6) Ο ρόλος που παίζει η αντίθεση φωτός και σκότους στη σκέψη του Παρμενίδη, τόσο στην κοσμολογία του, όσο και στην επιστημολογία, αντιπαράθεται προς προηγούμενες θεωρίες· 7-9) τρία άρθρα αναφέρονται στους σοφιστές, τον τρόπο που τους παρουσιάζουν ο Ξενοφών και ο Αριστοτέλης, με λιγότερη προκατάληψη από τον Πλάτωνα· εξέταση των διαφόρων ειδών ενδιαφέροντος και για απόψεις για τη γλώσσα των Πρωταγόρα, Γοργία, Προδίκου και Δημόκριτου και πώς τη χρησιμοποίησαν· 10) Όμοια εξέταση του τρόπου με τον οποίο ο Σωκράτης εκμεταλλεύτηκε τη γλώσσα σύμφωνα με τις διαφορετικές εκδόσεις που δίνουν ο Αριστοφάνης και ο Ξενοφών· 11) Στην τελευταία συμβολή εξετάζονται προσωπικά οι αρχαίες πηγές για τους Κυρηναίους και γίνεται προσπάθεια να ξεχωριστεί το έργο που μπορεί να αποδοθεί στον Αρίστιππο από εκείνο του έγγονου του.

6) Die Welt der Römer, Studien zu ihrer Litteratur, Geschichte, Religion, Berlin 1993.

Στον έντυπωσιακό αυτό τόμο συγκεντρώθηκαν 13 άρθρα. Εκτός άλλων στη ρωμαϊκή λογοτεχνία αναφέρονται άρθρα για τον Έννιο, Λουκρήτιο, Καίσαρα, Κικέρωνα, Οράτιο, Οβίδιο, Μαρτιάλιο, Τάκιτο, Λουκίλιο.

7) Zur Litteratur und Gesellschaft der Römer, Stuttgart 1998.

Ο τόμος αποτελεί κατά κάποιο τρόπο συνέχεια του προηγούμενου. Στην καθαρά λογοτεχνία αναφέρονται συμβολές στον Κικέρωνα, Καίσαρα, Οράτιο, Τάκιτο, Τερτυλλιανό και Αμμιανό Μαρκελλίνο. Από τα υπόλοιπα άρθρα το τελευταίο δίνει μια κριτική έκθεση της ιστορίας της κλασσικής φιλολογίας στη Γερμανία από το 1918-1988.

8) Rhetorical Criticism of the New Testament, Tübingen 2000: Paperback Boston 2002.

Το βιβλίο ασχολείται με μερικές πλευρές της εφαρμογής ρητορικών κατηγοριών στην Καινή Διαθήκη, όπως διατυπώθηκαν πρόσφατα, και άλλων που παραμελήθηκαν. Το μεγαλύτερο μέρος του έργου εξετάζει προσεκτικά το λεξιλόγιο του Αποστόλου Παύλου, ιδιαίτερα τους ρητορικούς όρους. Το τελευταίο και πιο ουσιαστικό κεφάλαιο αναφέρεται στον Μελάγχθωνα, στον τρόπο που έκανε χρήση των ρητορικών κατηγοριών στο σχολιασμό του της Βίβλου, αλλά και κειμένων της ύστερης παιδείας.

9) Antike Rhetorik im Zeitalter des Humanismus, Leipzig/München 2003.

Το βιβλίο ασχολείται με την υποδοχή της αρχαίας λογοτεχνίας στην εποχή

του Ανθρωπισμού. Τα κεφ. 1 και 2 συγκεντρώνονται στην έπιρροή του Κικέρωνα, στή γλώσσα, στή θεωρία του ύφους και τή λογοτεχνική πρακτική του 15ου και 16ου αι. στην Ίταλία, Γαλλία και Ίσπανία. Στή Γερμανία άφιερώνονται τὰ κεφ. V ως VII. Άλλες συμβολές είναι για τήν έπίδραση του Κοϊντιλιανού, για τον Γεώργιο Τραπεζούντιο, σύγκριση για τήν έπιρροή Κικέρωνα και Σενέκα στή Γαλλία (κεφ. III, IV, V). Ένα έκτενές άρθρο άσχολείται και πάλι με τον Μελάγ-χθωνα και τις μεθόδους που άκολούθησε κλπ.

Το βιβλίο Zu Heinrich Bebel's Leben und Schriften, Göttingen 1997, όπως δηλώνει και ο τίτλος του, αναφέρεται στή ζωή και το αξιόλογο έργο του Bebel στο Πανεπιστήμιο του Tübingen. Τα τέσσερα βιβλία, που ο καθηγ. Classen έπιμελήθηκε, είναι:

1) *Sophistik Mit Einleitung* (1-18) και *Bibliographie* (641-709), Darmstadt 1976· ήταν μια αξιόλογη συμβολή στή μελέτη των σοφιστών εξαιτίας και της έκτενους βιβλιογραφίας που έκσυγχρονίστηκε το 1985.

2) *Die Klassische Altertumwissenschaft an der Georg-August-Universität-Göttingen* 1989. Συλλογή άρθρων που άνιχνεύουν τήν άνάπτυξη της Κλασσικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Γοτίγγης άπό τήν ίδρυσή του το 1737. Ο καθηγ. Classen έκθέτει τή ζωή και τή δράση του Kurt Latte, καθηγητή του Πανεπιστημίου αυτού άπό το 1931-35 και 1945-50, καθώς και τήν περίοδο διώξης του Latte άπό τους Ναζί.

3) *Rhetorica* (1989). Πρόκειται για ένα κατάλογο έγχειριδίων, αρχαίων κειμένων με ύπομνήματα και έργα νεώτερων λογίων, που δημοσιεύτηκε με τήν ευκαιρία της 7ης συνόδου της διεθνούς ένωσης για τήν ιστορία της ρητορικής.

4) *Die Macht des Wortes* (1992)· συλλογή όμιλιών στή Γοτίγγη σε διάφορες πλευρές της ιστορίας της ρητορικής. Η συμβολή του καθηγ. Classen αναφέρεται στή χρήση σήμερα της ρητορικής κυρίως στην πολιτική.

Η αξιόλογη άπό κάθε άποψη σταδιοδρομία του καθηγ. κ. Classen στις κλασσικές σπουδές, ή έπιρροή που άσκησε παγκόσμια στα θέματα αυτά και ή ευμενής στάση του άπέναντι στην Ελλάδα τον όδήγησαν επάξια στο αξίωμα του άντεπιστέλλοντος μέλους της Ακαδημίας Αθηνών.

Στήν ύπόλοιπη σταδιοδρομία του εύχομαι πολλά ευτυχήματα επ' άγα-θω της έπιστήμης και του ανθρωπισμού που τόσο έπιτυχώς καλλιεργεί.

THUCYDIDES ON POLITICIANS AND POLEIS

*In memoriam proavi**Ioannis Classen*

1805-1891

CARL JOACHIM CLASSEN

It is a great honour and a very special privilege to have been elected corresponding member of the Academy in Athens, and I should like to express my profound gratitude to you, Mr. President, and to all members for this generous gift. The Akadimia Athinon not only takes its name from Plato's Academy, but it has also its seat in the very city where Plato lived and worked and from where his ideas have influenced European philosophy, our ways of thinking and especially our moral standards and values. Indeed, in his Republic Plato establishes a group of virtues which to him constitute the elements of "perfect goodness" (ἀρετή), "wisdom" (σοφία), "courage" (ἀνδρεία), "temperance" (σωφροσύνη) and "justice" (δικαιοσύνη). These four were later accepted by the Stoics as the main virtues, in rhetoric they served as basis for all encomia, and St Ambrose, the bishop of Milan, honoured them by calling them "*virtutes cardinales*", and as cardinal virtues they played an important role not only in moral thought throughout the centuries, but also in various forms of art, painting and sculpture. But where do they have their roots, were they first singled out by Plato, did this group have any predecessors?

When in Homer's Iliad a father advises his son "always to be the best and superior to the others" (VI 208; XI 784: αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπεύροχον ἔμμεναι ἄλλων), he gives no further details as regards the particular aspects of excellence he has in mind, while other passages point to two areas of excellence only: "to be an (accomplished) speaker of words and doer of (memorable) deeds" (IX 443: μύθων τε ῥητῆρ' ἔμμεναι περικτῆρ' τε ἔργων). The "battle ground" (μάχη) and "the assembly" (βουλή) are the two areas where "excellence" (ἀρετή) is expected and valued. Several centuries later, Pindar is still vague when he merely talks of four virtues without naming them in the third Nemean ode

(74-75: ἐλᾶ δὲ καὶ τέσσαρας ἀρετάς / <ὁ> θνατὸς αἰὼν, φρονεῖν δ' ἐνέπει τὸ παρ-
κείμενον); and only once he may be alluding to the Platonic group when in
the eighth Isthmian ode he first describes Aeacus as "having settled disputes"
(probably amongst the gods: δίκας ἐπείραινε), then "his sons being godlike and
their descendants being war loving, both as excelling with courage in devot-
ing themselves to fighting and as being σώφρονες and intelligent" (24-26: τοῦ
μὲν ἀντίδου / ἀρίστευον νιέες νιέων τ' ἀρηίφιλοι παῖδες ἀνορέα / γάλλεον σπονό-
εντ' ἀμφίπειν ὅμαδον, / σώφρονές τ' ἐγένοντο πινυτοί τε θυμόν). One may, of
course, find the four virtues here to which Plato gave special prominence, but
only if one understands σώφρονες not in the sense in which it is used in early
Greek (i. e. "sagacious", "prudent"), but as "moderate, temperate", i. e. as it is
elsewhere familiar from Attic Greek only.

That the group of four virtues was not firmly established at the time seems
clear to me from the often quoted line from Aeschylus' Septem against Thebes
where the poet makes Eteocles praise Amphiaras as "a temperate, just, good
(brave) and pious man" (610: σώφρων δίκαιος ἀγαθὸς εὐσεβὴς ἀνὴρ), with
"wise" (σοφός) obviously missing. When one interprets εὐσεβὴς as "wise"¹ one
overlooks the fact that even later the two, σοφός and εὐσεβής (or rather ὅσιος)
are clearly distinguished and used side by side, making up a group of five (see
e. g. Plat. Prt. 330 B; 349 B). Indeed in Plato's dialogues one finds more than
once similar, but larger groups of virtues, in the Meno, in the Phaedo, in the
Republic and elsewhere, as also in other authors, e. g. in Euripides (Autoly-
cus frg. 282 with the addition of eloquence), in Xenophon's life of Agesilaus
(with wisdom being omitted as in Pindar, but not only piety being added, but
also love of one's own city and other qualities) or in Xenophon's Memorabilia
where courage is omitted, but piety, selfsufficiency, eloquence and others are
mentioned (IV 8, 11), or in Isocrates' encomium of Euagoras who begins with
outward qualities such as beauty and bodily strength (22-23).

The questions I wish to ask and answer here is which categories Thucy-
dides makes use of in judging prominent people or whole cities, and to what
extent he may have influenced Plato's thinking. I begin with the characteri-
zations of Themistocles and Pausanias.² Thucydides introduces the Spartan

1. See M. Bowra, Pindar, Oxford 1964, 181.

2. Editions used: K. W. Krüger (ed.), ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ ΣΥΓΓΡΑΜΜΗ (later ΞΥΓΓΡΑΜΜΗ),

Pausanias in the usual manner: "Pausanias, son of Cleombrotus from Lacedaemon" (I 94, 1: Παισανίας δὲ ὁ Κλεομβρότου ἐκ Λακεδαιμόνων), and a little later he continues as if giving merely some further factual information on his position: "Since he was oppressive, the other Greeks became offended" (I 95, 1: βιαίου ὄντος αὐτοῦ οἱ τε ἄλλοι Ἕλληνες ἤχθοντο³). He reports further that in Sparta Pausanias was accused of "great injustice" and "a conduct rather like the imitation of tyranny than a military command" (I 95, 3: ἀδικία πολλή and τυραννίδος μάλλον ... μίμησις ἢ στρατηγία), also of "wrongs done to certain individuals" and "medism", "sympathy with the Persians" (I 95, 5: ἀδικήματα and μηδισμός).

Later Thucydides characterizes Pausanias at greater length, primarily emphasizing that he, though recognized on account of his merits, himself refused to behave in the same way as all other people (I 130, 1). He points out that Pausanias preferred a style of life being different from everybody else's (I 132,

Berlin (K. W. Krüger) I - II 1846-1847; I² and II² 1855-1861; I 1³ 1860; J. Classen (ed.), Thucydides I²-VIII², Berlin (Weidmann) 1871-1885 (editor's personal copy); E. F. Pörrö and I. M. Stahl (edd.), Thucydides de bello Peloponnesiaco libri octo, Leipzig (Teubner) I³ 1886-1889; II²-IV² 1875-1883; J. Classen - J. Steup (edd.), Thucydides I⁵-II⁵ and III³-VIII³, Berlin (Weidmann) 1892-1922; C. Hude (ed.), Thucydides Historiae I-II, Leipzig (Teubner) 1898-1901; C. Hude (ed.), Thucydides Historiae I²-II, Leipzig (Teubner) 1901-1913; H. St. Jones and J. E. Powell (edd.), Thucydides Historiae I²-II², Oxford (Clarendon Press) 1942; O. Luschkat (ed.), Thucydides Historiae I-II², Leipzig (Teubner) 1960; J. de Romilly (ed.), Thucydide. La Guerre du Péloponnèse I³; II-V, VI and VII²; VIII (III and VIII with R. Weil), Paris (Les Belles Lettres), 1962-1972; I. B. Alberti (ed.), Thucydides Historiae I-III, Rome (Istituto Poligrafico) 1972-2000; commentaries consulted: A. W. Gomme, A. Andrews, K. J. Dover, A Historical Commentary on Thucydides I-V, Oxford (Clarendon Press) 1945-1981; S. Hornblower, A Commentary on Thucydides I-II (Books I-III and IV-V.24), Oxford (Clarendon Press) 1991-1996; on particular books: J. S. Rusten (ed.), Thucydides. The Peloponnesian War Book II, Cambridge (University Press) 1989; T. R. Mills (ed.), Thucydides Histories Book IV, Oxford (Clarendon Press) 1909; K. J. Dover (ed.), Thucydides Book VI, Oxford (Clarendon Press) 1965; K. J. Dover (ed.), Thucydides Book VII, Oxford (Clarendon Press) 1965; see also C. Hude (ed.), Scholia in Thucydidem, Leipzig (Teubner) 1927 and M. H. N. von Essen, Index Thucydeus, Berlin (Weidmann) 1887.

3. Scholars disagree on where this sentence begins but not on the text here quoted.

2: παρανομία⁴) and speaks of his “imitation of the barbarians” (I 132, 2: ζήλωσις τῶν βαρβάρων). This makes the Lacedaemonians suspect (as Thucydides emphasizes) that “he was not content with being in his present position” (I 132, 2: μὴ ἴσος βούλεσθαι εἶναι τοῖς παροῦσι). They also examine “whether he had in any respect changed his way of life away from the established norms” (I 132, 2: εἴ τί που ἐξεδεδιήτητο τῶν καθεστώτων νομίμων); and they regard as “wrong” (I 132, 3: ἀδίκημα) the elegiac couplet which Pausanias inscribed on the tripod in Delphi in which he called himself “leader” of the Greeks (ἄρχηγός) and conqueror of the Persians. What is criticized - according to Thucydides - is not that Pausanias violated written laws or generally accepted ethical principles, but disregarded unwritten rules of the political life.

In judging Themistocles Thucydides stresses his intellectual powers, beginning with the impression he made on the Persians as being “intelligent” or “prudent” (I 138, 2: ξυνετός); and he continues himself in a similar way, saying he was “a man who showed the power of his talents in the most reliable manner” (I 138, 3: βεβαίωτατα δὲ φύσεως ἰσχὺν δηλώσας) and pointing out that “by means of his native sagacity and without either earlier or later study of an issue he was the best judge in cases of emergency — merely with the help of very brief deliberation (βουλῇ) and also most able to divine what was likely to happen for the longest period of time in future” (I 138, 3: οἰκεία γὰρ ξυνέσει καὶ οὕτε προμαθὼν ἐς αὐτὴν οὐδὲν οὔτ’ ἐπιμαθὼν, τῶν τε παραχρῆμα δι’ ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστος γνώμων καὶ τῶν μελλόντων ἐπὶ πλείστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστής⁵). Furthermore Thucydides stresses that whatever Themistocles had in hand he was “able to explain” (ἐξηγήσασθαι οἷός τε), and even where he had no experience he did not fail “to judge with competence” (I 138, 3: κρῖναι ἱκανῶς). In adding “he foresaw what was better or worse with regard to what was still in the dark” (τό τε ἄμεινον ἢ χειρόν ἐν τῷ ἀφανεῖ προεώρα μάλιστα) Thucydides uses τὸ ἄμεινον ἢ χειρόν not referring to moral

4. Here the scholiasts paraphrase τῇ τε παρανομίᾳ διὰ τὸ μὴ στέργειν τοῖς Λακωνικοῖς νόμοις und ἐξεδεδιήτητο ἔξω τῶν Λακωνικῶν διητὰτο νόμων, cf. C. Hude (ed.), Scholia in Thucydidem, 1927, 96.

5. The scholiasts explain οἰκεία γὰρ ξυνέσει φύσιν or ἄνευ μαθήσεως τὴν ξύνεσιν and in the following sentence τό τε ἄμεινον ἢ χειρόν τὸ συνοῖσον ἢ τὸ βλαπτικόν, cf. C. Hude (ed.), Scholia in Thucydidem, 1927, 101.

standards, but to political aspects (i. e. to what is beneficial or not for the city); and in the same way one has to understand τὰ δέοντα (“the right thing to be done”: I 138, 3) in the following summary: In short, what Thucydides praises in Themistocles is natural talents, foresight and the ability quickly to understand, judge, decide and explain especially in matters that concern the city, the welfare of the other citizens, whereas he does not mention or praise such virtues as bravery or justice or fairness or modesty or clemency.

Now the question arises whether and where the same qualities which occur in the characterizations of Themistocles and Pausanias are ascribed by Thucydides to any of the other more or less important people he talks about or whether he chooses other virtues or vices. The first striking observation is that Thucydides hardly ever gives a character sketch either when mentioning a person for the first time or after his death in a kind of necrology. And even where he characterizes an individual he very often does so in a very brief manner. He seems, in particular, inclined to limit himself to remarks on someone's role in public life and the qualities shown while active in politics or in the service of the community, the country or the polis.

Thus, to Archelaus, the Macedonian king, he ascribes administrative achievements only (II 100, 2). In a similar brief manner Athenagoras is mentioned merely as “leader of the people” and no more is described than his relationship with the citizens of Syracuse, i. e. he is said to be “more than anyone else at that time capable to persuade the masses” (VI 35, 2: δῆμου τε προστάτης ἦν καὶ ἐν τῷ παρόντι πιθανώτατος τοῖς πολλοῖς⁶). For the Athenian Aristogiton Thucydides uses the phrase “a man of the town's people, a citizen of the middle class” (VI 54, 2: ἀνὴρ τῶν ἀστών, μέσος πολίτης), that is he gives his social and political status only while of Kylon he speaks first of his victory in the Olympic games and his noble birth before pointing to his political influence in very general terms (I 126, 3: δυνατός⁷). Similarly Theseus is characterized as powerful; but in his case Thucydides says “having in addition to being

6. Πιθανώτατος τοῖς πολλοῖς is paraphrased by the scholiasts as δυνάμενος πείθειν τοὺς πολλούς, cf. C. Hude (ed.), Scholia in Thucydidem, 1927, 346.

7. Both here and in the previous case the scholiasts give other interpretations: on VI 54, 2: μέσος: οὔτε ἐπιφανής οὔτε ἄδοξος and in I 126, 3: δυνατός: πλούσιος, cf. C. Hude (ed.), Scholia in Thucydidem, 1927, 352 and 92.

intelligent also become powerful” (γενόμενος μετὰ τοῦ ξυνετοῦ καὶ δυνατός: II 15, 2). More clearly he describes Theramenes as a man “not unable to speak or to judge” (ἀνὴρ οὔτε εἰπεῖν οὔτε γινῶναι ἀδύνατος⁸) after introducing him as “son of Hagno” and as “(one of) the leading figures amongst those who caused the fall of the democracy” (Θηραμένης ὁ τοῦ Ἁγνωνος ἐν τοῖς ξυγκαταλύουσι τὸν δῆμον πρῶτος ἦν: VIII 68, 4). In brief, it is again the political activities and the services for the polis, the special position in the city of an individual on which Thucydides focusses his interest.

This is also demonstrated by his characterization of Phrynichus a little later in the same chapter: “Phrynichus, too, showed outstandingly amongst all by far the greatest eagerness towards oligarchy ... and after agreeing to support it, he appeared to be most trustworthy with regards to all dangers” - dangers referring here to the real dangers of the plans of the Four Hundred (VIII 68, 3: παρέσχε δὲ καὶ ὁ Φρύνιχος ἑαυτὸν πάντων διαφερόντως προθυμότεον ἐς τὴν ὀλιγαρχίαν and πολὺ τε πρὸς τὰ δεινὰ, ἐπειδὴ περ ὑπέστη, φερεγγυώτατος ἐφάνατο). It should not be overlooked that Thucydides passes his judgment here and not earlier where he mentions Phrynichus for the first time (VIII 25, 1) or where he describes his activities as general a little later (VIII 27, 2). There he merely says that he preferred acting cautiously on the basis of “exact knowledge” (σαφῶς εἰδέναι) and “careful preparations made without haste” (ἱκανῶς καὶ κατ’ ἥσυχίαν παρασκευάζεσθαι) to “foolishly running all risks” (ἀλόγως διακινδυνεύειν) for fear of “disgrace” (τὸ αἰσχροῦν). For, Thucydides adds (VIII 27, 3), it would not be disgraceful (for the Athenians) in the eyes of Phrynichus to retreat with the fleet “when it is required by circumstances” (μετὰ καιροῦ), but it would be “more disgraceful” (αἴσχιον), if they suffered defeat in any manner; for that would bring about “disgrace and the greatest danger” (τὸ αἰσχρὸν καὶ ὁ μέγιστος κίνδυνος). Clearly, for him “disgrace” (used here several times), depends not on absolute standards, courage or cowardice, resistance at all cost or retreat, but on what benefits the city, on what is useful for the polis. As consequence of his attitude, of such views Phrynichus gains the reputation of being “not without intelligence” (οὐκ ἄξυνετος: VIII 27, 5). Such a judgment when passed by the fellow-citizens referred not least to political insight

8. The phrase is very similar to the one he had used a little earlier for Antipho: VIII 68, 1.

also. It is the welfare of the city which - according to Thucydides — is for Phrynichus the factor that makes him warn against internal strife (στασιά-
ζειν) and condemn the so-called “brave and fair” (οἱ καλοὶ καγαθοὶ ὀνομαζό-
μενοι⁹), for they feel - in his view - concerned about their own advantage only
and would not refrain from any form of injustice; on the people, however, he
passes a more favourable judgment; for he regards them as capable of “keeping
the others in bounds” (ἐκείνων σωφρονιστής: VIII 48, 4-6).

No less important is Thucydides’ account of Nicias. After his death he is
characterized briefly as someone of whom “all efforts were directed towards
ἀρετῇ in accordance with custom and tradition” (διὰ τὴν πᾶσαν ἐς ἀρετὴν
νενομισμένην ἐπιτήδευσιν: VII 86, 5¹⁰), that is efforts to prove to be an ἀνὴρ
ἀγαθός, “a good man”, possessing all good qualities. However, a little ear-
lier Thucydides speaks of Nicias’ reaction to the lunar eclipse on account of
which he decides not to leave Syracuse and he criticizes him as “also a little
too devoted to religious practices and suchlike” (τι καὶ ἄγαν θειασμῷ τε καὶ
τῷ τοιούτῳ προσκείμενος: VII 50, 4). This is a remark on a particular person,
made without implying a general view, positive or negative, on piety or reli-
gious practices. In other passages he underlines that Nicias was esteemed on
account of his military achievements while at the same time always striving
for peace and endeavoring to end all trouble for the people and himself, to
maintain his own εὐτυχία, i. e. both his own “good luck” and his “well-being”,
and to add to his own glory, that for him is the glory of never having done
any harm to the city, believing, as Thucydides adds, that this could happen “if
one avoided danger” (ἐκ ἀκινδύνου) and did not give oneself into the hands of
Tyche, of Fate, and that “peace brings about the absence of danger” (again τὸ
ἀκίνδυνον: V 16, 1).

Of the Syracusan Hermocrates Thucydides says that “he was a man sec-

9. The translation is that of A. W. Gomme: in A. W. Gomme, A. Andrews, K. J. Dover,
A Historical Commentary on Thucydides III, 1956, 480.

10. On this controversial sentence - for the readings of the codices see C. Hude (ed.),
Thucydidis Historiae II, 1901, 214 — one should not overlook the scholiasts’ comments:
διὰ τὴν πᾶσαν ἐς ἀρετὴν νενομισμένην ἐπιτήδευσιν. διὰ τὸ πᾶσαν ἀρετὴν νομίμως ἐπιτετηδεύ-
κεναι. οὐ γὰρ δὴ γε νενομισμένην ἀρετὴν τὴν δοκοῦσαν λέγει, cf. C. Hude (ed.), Scholia in
Thucydidem, 1927, 406.

ond to no one with respect to intelligence in all other fields and with regard to warfare he had proved competent due to his experience and distinguished with regard to bravery” (ἀνὴρ καὶ ἐς τὰλλα ξύνεσιν οὐδενὸς λειπόμενος καὶ κατὰ τὸν πόλεμον ἐμπειρία τε ἱκανὸς γενόμενος καὶ ἀνδρεία ἐπιφάνης: VI 72, 2): he combined natural talents and proofs of intelligence with courage. On the basis of this Thucydides makes him assure the Syracusians that “fortitude would be even more courageous than itself when connected with confidence in (one’s own) knowledge” ([and experience]: τὴν δ’ εὐψυχίαν αὐτὴν ἑαυτῆς μετὰ τοῦ πιστοῦ τῆς ἐπιστήμης θαρσαλεωτέραν ἔσσεσθαι: VI 72, 4¹¹). And it is in this manner that Hermocrates is described in the whole account of his activities as thinking and devising independently and even acting without waiting for the consent of the others, as headstrong for which reason he is finally sent into exile. Here it becomes very obvious that it is the fellow citizens who determine what one might even call the standards, and that Thucydides tends to speak of such talents as foresight and ability quickly to understand, to judge, to decide, also to expound one’s views, and not so much of bravery and justice, fairness, modesty and clemency.

Time does not allow me to speak of all examples which would be interesting in this context. But two great men must not be omitted here whom Thucydides considers to be particularly important, Pericles and Brasidas. Brasidas appears first in the second and third books, but it is only in the fourth book in connection with the expedition to Thrace and the long speech Thucydides makes him address to his soldiers that he characterizes the Spartan general at some length (IV 81, 1). He begins by pointing not to this or that quality, but to the initiative and activity which he had shown and of which he had given more than one proof already, referring to the reputation he enjoyed in Sparta where he was respected for his “great energy with regard to all matters” (IV 81, 1: δραστήριος ἐς τὰ πάντα) - perhaps with the undertone of rather too active. However, to other Greeks he appeared to be “just and moderate” (IV 81, 2: δίκαιος καὶ μέτριος); and Thucydides emphasizes the latter virtue by apply-

11. The scholiasts explain μετὰ τοῦ πιστοῦ τῆς ἐπιστήμης: μετὰ τοῦ πεποινθέναι τῇ ἐπιστήμῃ, cf. C. Hude (ed.), Scholia in Thucydidem, 1927, 359.

ing μέτριος several times to Brasidas and his actions (here¹² and elsewhere in the fourth book).

Earlier he emphasizes his ability to act or react “with speed” (IV 70, 1: κατὰ τάχος) or “without being discovered” (IV 70, 2: ἔκπυστος), his courage (IV 11, 4), his insight and his experience which made him proceed with care and caution, e. g. in order to be admitted into Megara (IV 71-73), also his inclination towards fairness and peaceful settlements (IV 73, 1-3), later his justice (IV 83, 3), his “clemency” (IV 108, 3: πραότης), his piety (IV 116, 2) and even his eloquence: “He was not unable to speak, not a bad speaker” - at least, as the Athenian Thucydides adds sarcastically - “at least for a Lacedaemonian” (IV 84, 2: οὐδὲ ἀδύνατος, ὥς Λακεδαιμόνιος, εἰπεῖν). However, Thucydides fully recognizes his merits; for he remarks that after the Sicilian expedition the reputation of Brasidas’ “honourable conduct¹³ and intelligence” (ἀρετὴ καὶ ξύνεσις) still made many Greeks turn away from the Athenians to the Spartans; and he adds that Brasidas was “known to be excellent in all respects” (δόξας εἶναι κατὰ πάντα ἀγαθός: IV 81, 3), and that he was the first who going abroad and gaining a good reputation made a lasting impression on the others, especially in Thrace, and thus caused them to expect all Lacedaemonians to be like him.

Pericles is characterized by Thucydides soon after first being mentioned as “the most powerful man amongst his contemporaries and leading the state” (I 127, 3: δυνατώτατος τῶν καὶ’ αὐτὸν καὶ ἄγων τὴν πολιτείαν), i. e. with regard to his position in public life. And Thucydides takes this up a little later with the words “at that time the first man of the Athenians and most powerful with regard to speech and action” (I 139, 4: ἀνὴρ καὶ’ ἐκείνον τὸν χρόνον πρωτότος Ἀθηναίων λέγειν τε καὶ πράσσειν δυνατώτατος), words which remind one at once of Homer’s ideal quoted above (Iliad IX 443: μύθων τε ῥητῆρ’ ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων). One cannot fail here seeing and being impressed by the continuity of the ideals and standards of the Greeks. In describing Pericles’ military activities, Thucydides emphasizes the speed with which he acts (I 114, 1) as he did with regard to Brasidas — speed, incidentally, being a qual-

12. The scholiasts’ interpretation ταπεινός is quite wrong, cf. G. Hude (ed.), Scholia in Thucydidem, 1927, 268.

13. See S. Hornblower, A Commentary on Thucydides I-II (see note 2) II, 1996, 272.

ity also often stressed later, e. g. by Cicero with regard to Pompey or by the Latin panegyrists when praising Roman emperors.¹⁴ But at first Thucydides seems reluctant to judge Pericles; he describes him briefly as intransigent towards the Spartans (II 12), very cautious with regard to his own compatriots in order not to be suspected of being a traitor (II 13, 1-2), and generally as intelligent, prudent and circumspect.

It is only after Pericles' death that Thucydides gives a fuller account in his necrology which reveals the numerous aspects which our historian regards as relevant for the evaluation of a great man. As in his characterization of Brasidas which Thucydides begins by pointing out his usefulness for the Lacedaemonians with the words: "having become most useful for the Lacedaemonians" (IV 81,1: *πλείστου ἄξιον Λακεδαιμονίοις γενόμενον*), in his final assessment of Pericles he emphasizes at the beginning that the Athenians regarded him as "most valuable for the needs of the whole city" (II 65, 4: *ὧν δὲ ἡ ἑύμπασσα πόλις προσεδεῖτο πλείστου ἄξιον νομίζοντες εἶναι*). And in words similar to those he used in describing Brasidas' behaviour as just and moderate (*δίκαιος* and *μέτριος*) here he says of Pericles: "He governed the city with moderation and thus kept it in safety" (II 65, 5: *μετρίως ἐξηγεῖτο καὶ ἀσφάλῳς διεφύλαξεν αὐτήν*). Obviously, Pericles is recognized - according to Thucydides because he guaranteed greatness and safety of the city through his "foresight", his "prudence" (*πρόνοια*: II 65, 6). There can be no doubt that the categories which Thucydides is applying here are political. In the necrology that follows he speaks of peace and restraint with regard to foreign affairs with the aim of safety. And in mentioning the fateful elements of the policy of Pericles' successors who acted contrary to Pericles' principles and were led by different motives such as "personal ambition" and "personal greediness" (both in plural: *ιδίαι φιλοτιμίαι* and *ἴδια κέρδη*: II 65, 7) he implies qualities of Pericles which he also names explicitly in the following sentence: "superior judgment" (II 65, 8: *γνώμη*) and integrity (being *ἀδωρότατος*) which led to general respect and enabled him to "control the masses in a free spirit" (almost an oxymoron: *κατεῖχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως*: II 65, 8). For he could act freely, i. e. without feeling any obligation to anyone (e. g. on account of bribery or other benefits).

14. Cic. Manil. 29; 30; 34-35; 40; see also 13; 33 and Paneg. 8, 6, 1; 12, 15, 3, also 10, 6,4 and in general 5, 10.

This is what the following sentence, duly famous, means to convey: “He was not more led by the masses than that he guided them” (II 65, 8: *καὶ οὐκ ἤγετο μάλλον ὑπ’ αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἡγεῖν*). For, as Thucydides continues, Pericles owed his position not to improper or dishonest factors and could express his views freely, and not in order to give pleasure to them (i. e. the masses: II 65, 8).

Thucydides judges Pericles as politician here, his position and the nature of his power, and in Athens this means judgment of what the politician says in public and what he risks to say. What Thucydides thinks of becomes even more obvious where he talks of the mistakes of those with whom Pericles disagreed or who influenced Athenian politics later, those (as he says II 65, 9) who out of insolence showed too much confidence “at the wrong time” (*παρὰ καιρὸν*) or without reason too much fear. Furthermore he mentions as wrong actions or attitudes “to leave affairs to the whims of the people” (II 65, 10: *καθ’ ἡδονὰς τῷ δήμῳ καὶ τὰ πράγματα ἐνδιδόναι*) or not to decide “what is due” (II 65, 11: *τὰ πρόσφορα*), “personal intrigues” (*ἰδίαι διαβολαί*) and “internal quarrels” (II 65, 12: *ἰδίαι διαφοραί*). In short, what Pericles’ opponents and successors lack (and what he himself has) is on the one hand adequate consideration of all factors of an issue and recognition of what is fitting, appropriate and necessary in any particular situation and on the other hand regard and respect for the community and the rights of others vis-à-vis one’s own advantages.

The last question I shall try to answer is how Thucydides makes individuals judge cities, what is it that he makes Archidamus say about Sparta and Pericles about Athens? In describing the way of life and the political practices to which Sparta owes her freedom and fame (I 80-85, 2) Archidamus speaks of “wise moderation” (I 84, 2: *σωφροσύνη ἔμψρων*¹⁵) the various aspects of which he alludes to in the account that follows: “We alone do not become insolent in prosperity and in adversity we give in less easily than others” (I 84, 2: *μόνοι γὰρ δι’ αὐτὸ εὐπραγίαις τε οὐκ ἐξυβρίζομεν καὶ ξυμφοραῖς ἡσσον ἐτέρων εἵκομεν*) and “when people excite us with praise, we do not allow ourselves to be carried away by pleasure against our judgment and when someone provokes us by

15. The scholiasts comment: *σωφροσύνη ἔμψρων· σωφροσύνην ἔμψρωνα λέγει τὴν μετὰ λογισμοῦ τυγχάνουσιν, οὐ τὴν ἀλόγιστον καὶ ἀπὸ φύσεως μόνον συμβαίνουσιν*, cf. C. Hude (ed.), *Scholia in Thucydidem*, 1927, 67.

an accusation we are not more impressed and persuaded" (τῶν τε ξὺν ἐπαίνῳ ἐξοτρυνόντων ἡμᾶς ἐπὶ τὰ δεινὰ παρὰ τὸ δοκοῦν ἡμῖν οὐκ ἐπαιρόμεθα ἡδονῇ, καὶ ἢν τις ἄρα ξὺν κατηγορίᾳ παροξύνη, οὐδὲν δὲ μᾶλλον ἀχθεσθέντες ἀνεπίσθημεν) — all this in sentences carefully construed in parallels and phrased personally ("we") in order to emphasize the difference from all others.

I cannot present and consider all details here - suffice it to stress that Archidamus speaks of the Spartans (on account of the good order of the whole state, i. e. it being εὐκοσμος) as being "courageous and wise in counsel" (πολεμικοὶ τε καὶ εὐβουλοὶ), thus again echoing the Homeric ideal referred to twice before (Iliad IX 443). And he points as part of "moderation" (σωφροσύνη) to αἰδώς ("a proper sense of shame") and as part of αἰσχύνη ("shame") to "courage" (εὐψυχία) - to put it differently: From moderation results shame, from shame courage. And the "right judgment" (εὐβουλία) is the result of an education based on moderation and on standards not so high (i. e. not so sophisticated) as to allow "us" (he says) to ignore laws (I 84, 3¹⁶). On the basis of his long experience Archidamus continues to characterize the Lacedaemonians in obvious contrast to what he believes the Athenians do, claiming that the Spartans do not censure the preparations of their enemies "nicely with perfect reasoning" (λόγῳ καλῶς: I 84, 3) and then fail to follow this up by adequate action. And he continues "that we think that our neighbours' mind and thoughts are similar to our own and that fortune cannot be analysed by reasoning" (I 84, 3: νομίζειν δὲ τάς τε διανοίας τῶν πέλας παραπλησίους εἶναι καὶ τάς προσπιπτούσας τύχας οὐ λόγῳ διαιρετάς). Summing up he states one should assume that "one man does not differ much from another, but he is best who is educated in what is most necessary, i. e. taught in the essential virtues" (I 84, 4: πολὺ τε διαφέρειν οὐ δεῖ νομίζειν ἄνθρωπον ἀνθρώπου, κράτιστον δὲ εἶναι ὅστις ἐν τοῖς ἀναγκαιοτάτοις παιδεύεται).

Thucydides makes Archidamus start from "moderation" (σωφροσύνη) and emphasizes this element throughout, going on to respect for others ("no insolence": οὐκ ἐξυβρίζειν) and to "good order" (εὐκοσμος), "courage" (or

16. Cf. εὐβουλοὶ δὲ ἀμαθέστερον τῶν νόμων τῆς ὑπεροψίας παιδευόμενοι καὶ ξὺν χαλεπότητι σωφρονέστερον ἢ ὥστε αὐτῶν ἀνηκουστεῖν with the scholiasts comment: ἡμεῖς οὖν, φησί, παιδευόμεθα ἀμαθῶς ἔχον τοῦ καταφρονεῖν τῶν νόμων, τουτέστιν οὐ παιδευόμεθα ὥστε ὑπερορᾶν τῶν νόμων, cf. C. Hude (ed.), Scholia in Thucydidem, 1927, 67.

“bravery”: εὐψυχία) and “right judgment” (εὐβουλία) combined with respect for law and order¹⁷. Without wishing to press details I venture to suggest that it is here - if anywhere - that the four cardinal virtues are foreshadowed which Plato later singles out and which formed the basis of ethical thinking in Europe for centuries (as indicated in the introduction): “moderation” (σωφροσύνη), “courage” (ἀνδρεία, here: “bravery”: εὐψυχία), “justice” (δικαιοσύνη, here respect for the laws) and “insight”, “wisdom” (φρόνησις, here “right judgment and foresight”: εὐβουλία): Whether one agrees with this suggestion or not, what matters is, I think, that Thucydides sets out from σωφροσύνη which he regards as basic, cautions against too subtle knowledge and emphasizes the importance of actions.

Pericles, on the other hand, is made by Thucydides to outline some general principles of policy at the end of his first speech (I 140-144), warning against “extending the empire while at war and against bringing upon oneself self-inflicted dangers” (I 144, 1: ἀρχὴν τε μὴ ἐπικταῖσθαι ἅμα πολέμουντες καὶ κινδύνους ἀνδαιρέτους μὴ προσπίθεσθαι), thereby recommending moderation, and then justice by stating willingness “to offer arbitration according to the treaty” (I 144, 2: δίκας ... δοῦναι κατὰ τὰς ξυνθήκας). In the following sentences he speaks of the Athenians’ readiness for combat and loyalty towards their ancestors. Thus, in addition to moderation, sense of justice, insight and courage Pericles here stresses the obligation to their tradition, the Athenian tradition, to their ancestors and to their moral standards.

What Thucydides regards as characteristic features of Athens is more clearly brought out by Pericles in his funeral speech (II 35-46). First he stresses as essential elements freedom and equality; and justice, not moderation appears to be the foundation. Surprisingly, he continues to speak not of education or learning, but of various forms of relaxation, “private pleasure” (II 38, 1: τέρψις) and enjoyment of their own and of foreign goods (II 38, 2: ἀπόλαυσις), further of their more “relaxed and easy going way of life” (II 39, 1: ἀνειμένως διαιτώμενοι, see also II 39, 4: ῥαθυμία). Next he offers another surprise; for using a new word (φιλοκαλοῦμεν) he says: “We value what is worth striving for without extravagance and we strive eagerly without loss of vigour

17. See the scholiasts remarks on πολέμιοι τε καὶ εὐβούλοι: C. Hude (ed.), Scholia in Thucydidem, 1927, 67.

for learning, for knowledge" (II 40, 1: φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφούμεν ἄνευ μαλακίας) - a sentence which is difficult to do justice to in view of its complexity, as it is to the whole speech. Here and later in the last speech Thucydides makes Pericles speak as a politician, not theoretically analysing the factors which should determine the activities of cities, but as a politician giving advice in a particular situation in view of actual dangers; and for this reason he stresses courage and bravery, based on insight (II 62, 5), insists on activity and emphasizes that the existence of the whole Athenian empire is at stake.

The small selection of passages to which I had to confine myself and which I had to discuss rather briefly here, justifies, I think, the following conclusions: For Thucydides ἀρετὴ does not denote a man's excellence or prowess, as in Homer's poems, but mostly a more limited quality an essential element of which is respect for others, readiness to waive one's own claims, to adjust oneself to the community, to the polis. And while Homer portrays his heroes not only as aiming at being honoured as individuals by the group or society to which they belong, but striving both for personal recognition by their enemies and personal fame amongst later generations, without the poet characterizing anyone as a perfect ideal, Thucydides when describing great personalities stresses what is related to their political activities; and where he mentions more personal matters, it is only in so far as they are somehow connected with public life. Only where he makes others speak of their poleis and all their citizens the historian feels less restricted by factual details and free to generalize and to confine himself to a few basic virtues. Thus one finds Archidamus and Pericles in their respective accounts of Sparta and Athens underlining the importance of moderation and justice, also of courage and knowledge - together with training and education, and in this, I would argue, Thucydides is foreshadowing Plato as he selects these four virtues and relates them to the context of the life of a city (leaving it to Aristotle to discuss them theoretically and present a fully developed system). I would maintain, therefore, that in trying to understand Greek ethics and its history one is well advised not ignore Thucydides' Histories.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2005

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΓΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΝΤΟΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Ἡ εἴσοδος νέων μελῶν στὴν Ἀκαδημία ἀποτελεῖ πάντα αἰτία εὐχαρίστησης, μάλιστα γιὰ τοὺς Ἀκαδημαϊκοὺς, οἱ ὅποιοι ὑποδέχονται ἐκείνους ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴ συνέχεια καὶ τὴ ζωτικότητα τοῦ Ἰδρύματός μας.

Αὐτὴ τὴν εὐχαρίστηση αἰσθάνομαι ἀπόψε ποὺ προσφώνῳ τὸν νέο Ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο Σβολόπουλο, ὁ ὁποῖος κατέχει τὴν ἔδρα τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς Νεωτέρους Χρόνους. Τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκείνου, τοῦ ὁποῖου ἡ πορεία ἐπὶ χιλιετίες κατέληξε στὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μὲ τὴν ἐνιαία ἐθνικὴ συνείδηση.

Ἡ εἴσοδός σας, κύριε συνάδελφε, δημιουργεῖ νέους ὁρίζοντες στὴν Ἀκαδημία. Μὲ τίς ἐπιστημονικὲς σας ἀσχολίες καὶ ἐπιτεύξεις φέρνετε ἐδῶ μέσα νέα ὄλη μελετῶν καὶ συζητήσεων.

Τὰ ἐνδιαφέροντά σας ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ. Ὁ πόλεμος τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία, ὁ φιλελληνισμός, ὁ Ρήγας Φεραίος, ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία ἀποτελοῦν θέματα ποὺ σὰς ἀπασχόλησαν.

Ἀλλὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία τῶν χρόνων τῆς δουλείας τὴ βλέπετε νὰ συνεχίζεται ἀπὸ τὴν ἐλευθερωμένη Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια, τοῦ Τρικούπη καὶ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Γι' αὐτὸ καὶ μέσα στίς μελέτες σας περιλαμβάνονται σημαντικὰ σας κείμενα, ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἔνωση τῆς Ἑπτανήσου, τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας καὶ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμο. Ἀλλὰ οὔτε καὶ αὐτὸς

ὁ πόλεμος εἶναι τὸ τέρμα τῶν ἀναζητήσεών σας, οἱ ὁποῖες φθάνουν ὡς τὶς μέρες μας καὶ ἔως γεγονότα καὶ πολιτικὲς διεθνεῖς μεταβολές, τῶν ὁποίων ἡ ἐπὶ ῥεῖα καὶ οἱ συνέπειες εἶναι αἰσθητὲς κυρίως σήμερα.

Κύριε συνάδελφε,

Διερμηνεύω τὰ αἰσθήματα ὅλων τῶν μελῶν τῆς Ἀκαδημίας, τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, λέγοντας ὅτι ἡ ἐκλογή σας πλουτίζει τὴν Ἀκαδημία, ἡ ὁποία προσβλέποντας στὸ ἔως τώρα ἔργο σας εὐχεται τὴν ἀνάμεσά μας ἀπρόσκοπτη συνέχισή του.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΓΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Εὐχαριστῶ τὴ Σύγκλητο γιὰ τὴν ἀνάδεση τῆς παρουσίας τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Κωνσταντίνου Σβολοπούλου. Εἶναι καθηκόν, τοῦ ὁποίου ἡ ἐκπλήρωση μ' εὐχαριστεῖ καὶ μὲ τιμᾶ. Ἀναλογίζομαι ὅμως ὅτι, ἂν ἡ Ἀκαδημία δὲν εἶχε καθυστερήσει τόσο πολὺ στὴν ἵδρυση τῆς ἑδρας τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας – χρειάστηκαν 77 χρόνια γιὰ νὰ γίνηι –, ἂν δὲν εἶχε καθυστερήσει ἡ ἵδρυση τῆς ἑδρας, τότε τὸν πρῶτο Ἀκαδημαϊκὸ ἱστορικὸ τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος θὰ εἶχαν παρουσιάσει πρόσωπα ποὺ ἔλαμψαν σὲ τούτῃ τὴν αἶθουσα, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀμαντος, ὁ Σωκράτης Κουγέας, ὁ Νίκος Βέης, ὁ Διονύσιος Κόκκινος, ὁ Διονύσιος Ζακυθινός, ὁ Μανούσος Μανούσας. Ἡ ἀνάμνηση τῶν προσώπων αὐτῶν ποὺ πρόλαβα νὰ γνωρίσω – ὁ Διονύσιος Ζακυθινός ἦταν καθηγητῆς μου –, ἡ ἀνάμνησή τους μὲ βαραίνει. Παραβιάζω χώρους ποὺ δὲν μοῦ ἀνήκουν, μοῦ εἶναι ὅμως προσφιλεῖς. Γιατὶ, ὅσο καὶ ἂν ἀγαπῶ τοὺς Ἀρχαίους, λόγῳ τῆς ἐπιστήμης ποὺ ὑπηρετῶ, ἡ Νεώτερη Ἑλλάδα εἶναι ἡ μόνιμη ἀγάπη, αὐτὴ ποὺ στὴν ἀνάπτυξή της, τὴν προκοπή της, καὶ ἀκόμη στὰ ἀτυχήματά της, συμβάλαμε κι ἐμεῖς, κι ἐγώ.

Ὁ νέος Ἀκαδημαϊκὸς θεραπεύει τὴν περίοδο τῆς ζωντανῆς ἱστορίας μας. Ἐκεῖνης ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Βυζαντίου καὶ ἀδιάκοπα συνεχίζεται ὡς σήμερα. Γιατὶ ἡ Νεώτερη Ἑλλάδα εἶναι χιλιόχρονη. Στὰ χρόνια τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ '21, ἦρθε ἡ στιγμή νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐνότητά της.

Ὁ Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος ἀνήκει στοὺς νέους ἱστορικούς. Ἐννοῶ ὅτι ἔχει μελετήσει καὶ ἔχει ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὶς νέες τάσεις, τὶς θεωρίες, τὶς σχο-

λές και τους τρόπους της σύγχρονης, κυρίως ευρωπαϊκής, ιστοριογραφίας. Οί σπουδές του στην Ελλάδα, με διδάσκαλο τὸν Διονύσιο Ζακυνθινὸ καὶ κατόπιν στὴ Γαλλία με καθηγγητὴ, μεταξὺ ἄλλων, τὸν Fernand Braudel, τοῦ ἔδωσαν τὴν κατεύθυνση ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴ μελέτη τῆς νεώτερης ιστορίας, δυσκολώτερης ἀπὸ τὴν ἀρχαία ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ τῶν πηγῶν καὶ τῶν στοιχείων ποὺ τὴ συνιστοῦν, καὶ συνεπῶς δυσκολώτερης στὴ σύνδεση. Γιατὶ ἡ ἀφθονία τῶν πρωτογενῶν πηγῶν εἶναι καὶ μία ἀδυναμία, ποὺ δὲν ἀπειλεῖ τὸν ἱστορικὸ τῆς ἀρχαιότητος. Σ' ἐκείνον, ὁ κίνδυνος προέρχεται ἀπὸ τὴ φαντασία καὶ τὴν ὑπερβολικὴ τόλμη του, ὅταν προσπαθεῖ νὰ γεφυρώσει τὰ κενὰ στὶς πηγές του. Ὁ ἱστορικὸς τῶν νεώτερων ἐποχῶν ἀγωνίζεται νὰ τιθασεύσει τὸν πολυτὸ τῶν πηγῶν, χωρὶς αὐτὸ νὰ τὸν ἐμποδίζει νὰ ἀνυπομονεῖ, διότι ὑπάρχουν σημαντικὰ στοιχεῖα ποὺ τοῦ εἶναι ἀπρόσιτα.

Μέσα σ' αὐτὲς τὶς δεσμεύσεις καὶ σ' αὐτὰ τὰ πλεονεκτήματα κινεῖται ὁ νεο-ἐλληνιστὴς ἱστορικὸς τῆς Ἀκαδημίας. Γεννημένος στὴν Ἀθήνα, στὰ χρόνια τοῦ μεσοπολέμου, ἔχει στὶς ἀναμνήσεις του τὸν πόλεμο τοῦ '40 καὶ ὅσα ἀκολούθησαν. Πατέρας του ἦταν ὁ Δημήτριος Σβολόπουλος, διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ραδιοφωνίας, δημοσιογράφος καὶ ἐκδότης ἐφημερίδων. Μνημονεύω μόνον τὴ *Νίκη*, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ '40 ἕως τὴν εἴσοδο τῶν Γερμανῶν στὴν Ἑλλάδα. Ὅλοι οἱ συνηλικιώτες μου θυμοῦνται τὶς καθημερινὲς ἐκπομπές τοῦ Δημητρίου Σβολοπούλου γιὰ τὴ Βόρειο Ἠπειρο καί, ἀκόμη περισσότερο, θυμοῦνται τὴν τελευταία ἐκπομπή τοῦ ἐλεύθερου ἐλληνικοῦ ραδιοφώνου στὶς 27 Ἀπριλίου τοῦ 1941. Εἶναι τὰ λόγια ποὺ ἀκούγονται συχνὰ στὴ μεγάλη ἐπέτειο τοῦ Ὀκτωβρίου νὰ λέγονται μετὰ τὴ βροντερὴ φωνὴ τοῦ ἐκφωνητῆ. Ἀκόμη, ὁ πατέρας τοῦ νέου Ἀκαδημαϊκοῦ εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ πρώτου ἔργου γιὰ τὸν πόλεμο τοῦ '40 - '41. Εἶναι δύο τόμοι, ὁ πρῶτος *Ἡ Ἰταλικὴ εἰσβολή*, τυπωμένος τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1941 καὶ φυλαγμένος ἕως τὴν Ἀπελευθέρωση, καὶ ὁ δεῦτερος *Ἡ Γερμανικὴ εἰσβολή*, τυπωμένος τὸ 1945.

Ὅμοιες πνευματικὲς καταβολές ἔχει ὁ νέος Ἀκαδημαϊκὸς καὶ ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς μητέρας του. Παππούς του ἦταν ὁ Γεώργιος Σκαλιέρης, ἐπίλεκτο μέλος τῆς κοινωνίας τῆς προκεμαλικῆς Κωνσταντινουπόλεως, συγγραφεὺς περισπούδαστου βιβλίου μετὰ τίτλο *Τὰ Δίκαια τῶν Ἐθνοτήτων ἐν Τουρκίᾳ: 1453-1921*, καὶ προπάππος του ὁ Κλεάνδης Σκαλιέρης, φίλος τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ Ε', τὸν ὁποῖο μάλιστα ἐμήρσε στὸν τεκτονισμό.

Οἱ σπουδές ποὺ ἔκαμε ὁ Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος εἶναι ἐκεῖνες ποὺ θὰ

ἐπιδυμούσε κάθε νέος ιστορικός. *Ιστορία καὶ ἀρχαιολογία* στὴν Ἑλλάδα, *ιστορία καὶ πολιτικὲς ἐπιστῆμες* στὸ Στρασβούργο καὶ στὸ Παρίσι.

Διδάκτωρ ἔγινε στὴν Ἀθήνα τὸ 1974, μὲ τὴ διατριβὴ *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ πολιτικὴ κρίσις εἰς τὴν αὐτόνομον Κρήτην*. Ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ταξινόμηση τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, τὴν ὁποία εἶχε κάμει στὸ διάστημα 1962-1965, μὲ ὑπόδειξή τοῦ Διονυσίου Ζακυνθινοῦ, ὑπῆρξε ἡ προπαιδεία καὶ ἡ εἰσαγωγή του στὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν Κρητικὸ πολιτικὸ. Ταυτόχρονα, τὸν ἐξοικεῖωσαν μὲ τὴ μέθοδο καὶ τὴ χρῆση τῶν ἀρχείων, κύρια πηγὴ ὅσων ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ιστοριογραφία τῶν νεώτερων χρόνων.

Μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν του στὸ Ἐξωτερικόν, ὑπηρετήσε κατὰ τὸ διάστημα 1974-76 στὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν καὶ ἀκολούθως διορίστηκε Διευθυντὴς τοῦ Ἰνστιτούτου Δημοσίας Διοικήσεως στὴν Πάντειο. Τὸ 1978 ἐξελέγη ὑφὴγηγὴς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Βλέπουμε ὅτι τὰ ἐνδιαφέροντά του εἶναι ἔντονα πολιτικά, μὲ τὴν εὐρύτατη καὶ ἐπιστημονικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Τὸ 1981, ἔγινε Διευθυντὴς τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου στὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπεχώρησε ὅταν ἐξελέγη, τὸ 1990, καθηγητὴς τῆς Νεώτερης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Στὰ ἐννιά χρόνια θητείας του στὸ Ἰδρυμα τῆς Θεσσαλονίκης, ἔδωσε νέα πνοὴ σ' αὐτὸ μὲ τίς πολλὰς δημοσιεύσεις ποὺ ἔγιναν, τὴν ἐκδοσὴ δύο ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν, καὶ τὴν ἀνέγερση τοῦ μεγάρου τοῦ Ἰδρύματος στὴ Νέα Παραλία Θεσσαλονίκης. Δίκαία λοιπὸν τιμήθηκε μὲ τὸν τίτλο τοῦ Ἐπιτίμου Διευθυντοῦ του.

Ἀντίστοιχο ἔργο μὲ τῆς Θεσσαλονίκης ἄρχισε νὰ ἐπιτελεῖ στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 1990, ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἰδρύματος «Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς» τοῦ ὁποίου, μαζί μὲ τοὺς δύο ἐδῶ ἀειμνήστους διδασκάλους, τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Τρυπάνη, ὑπῆρξε συνιδρυτὴς. Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος στὴ «Λογοδοσία μιᾶς ζωῆς» (σ. 463), ἀποδίδει τὴν πατρότητα τῆς πρότασης ἱδρύσεως τοῦ Ἰδρύματος στὸν Κωνσταντῖνο Σβολόπουλο. Πέραν τοῦ γενικώτερου ἔργου τοῦ Ἰδρύματος, συγκέντρωση ἀρχείων, ὀργάνωση ἡμερίδων καὶ συμποσίων, ἱδρυση πανεπιστημιακῆς ἑδρας μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κ. Καραμανλῆ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, μέγα ἔργο τοῦ νέου Ἀκαδημαϊκοῦ εἶναι ἡ ἐκδοσὴ, ἀπὸ τὸ 1992 ἕως τὸ 1997, τῶν 12 τόμων μὲ τίτλο *Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς: Ἀρχεῖο, γεγονότα καὶ κείμενα*.

Μνημόνευσα πριν από λίγο τη διδακτορική διατριβή του Κωνσταντίνου Σβολόπουλου για τον Έλευθερίο Βενιζέλο, που εκδόθηκε το 1974. Οί δύο επόμενες μεγάλες μελέτες του, του 1974 και του 1977, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934*, και *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκην της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, μάς προχωρούν κατά τρεις δεκαετίες στον είκοστο αιώνα στα κρίσιμα χρόνια του μεσοπολέμου, έως περίπου τον θάνατο του Έλευθερίου Βενιζέλου. Ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος αξιοποίησε τα χρόνια της θητείας του στην κατάρταξη του αρχείου Βενιζέλου και μάς έδωσε, εκτός από τα τρία αυτοτελή έργα που μνημόνευσα, ακόμη τρεις δεκάδες άρθρα και μελετήματα για πρόσωπα και γεγονότα της εποχής του Βενιζέλου.

Η εποχή του μεγάλου αυτού πολιτικού, ήταν η αρχή των έρευνών του που επεκτάθηκαν και σε άλλες περιόδους. Ο ίδιος έχει καθορίσει τους κύκλους των επιστημονικών ενδιαφερόντων του. Κατά χρονολογική τάξη, πρώτος είναι εκείνος που έχει ως θέμα του τον Έλληνισμό υπό την Οθωμανικήν κυριαρχίαν. Πρώτο δημοσίευμα στον κύκλο αυτό, του 1973, είναι η μελέτη *Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τας παραμονάς του αγώνος της Ανεξαρτησίας, και ακολουθεί η έκδοση ενός «Mémoire sur l'état physique et politique...» των νησιών Ύδρας, Σπετσών, Πόρου και Ψαρών κατά το έτος 1808*, έργο του Γάλλου διπλωμάτη Auguste de Jassaud, ως και μελέτες για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, την Κωνσταντινούπολη, τον φιλελληνισμό, τον Καποδίστρια.

Όπως συνέβη με όλους σχεδόν τους ιστορικούς της Νεώτερης Ελλάδας, ο Ρήγας Βελεστινλής υπήρξε θέμα που απασχόλησε τον Κωνσταντίνο Σβολόπουλο επιστημονικά και, σε λίγο, θα διαπιστώσουμε πόσο έντονα τον έλκυε. Και αυτό είναι φυσικό. Όσο και αν το νεοελληνικό έθνος ανάγει την αρχή της δημιουργίας του στα χρόνια του Βυζαντίου, στον 11^ο και τον 12^ο αιώνα, ο Ρήγας αποτελεί το τηλαυγές πρόσωπο που συμπυκνώνει την επιθυμία των Ελλήνων για ελευθερία. Είναι η άποψη που μεγάλες μορφές του 19ου αϊ. υποστήριζαν. Ο Στέφανος Αθανασίου Κουμανούδης διακηρύσσει, το 1878, ότι η ιστορία του νέου ελληνικού έθνους αρχίζει από τον Ρήγα και τη Φιλική Έταιρεία. Αφιέρωσε λοιπόν ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος στον πρωτομάρτυρα περισσότερες μελέτες γιατί, κατά το επίγραμμα του Φιλίππου Ιωάννου, σπέρματ' ελευθερίας ο Φεραΐος σπείρεν αιδός· αλλά εκείνος, ο Ρήγας, χάθηκε τη νύχτα της 24ης Ιουνίου του 1798 (ή της 13ης Ιουνίου κατά το τότε ημερολόγιο), χάθηκε στραγγαλι-

σμένος στὸν πύργο τῆς Νεμπούζα στὸ Βελιγράδι, μαζί με ἄλλους ὀκτὼ Ἑλληνες πατριῶτες, ὅλους νεώτατους, ἀπὸ 22 ἕως 31 χρόνων.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ '21 εἶναι ὁ ἐπόμενος κύκλος τῶν ἐπιστημονικῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Κωνσταντίνου Σβολοπούλου. Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης καὶ ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία, ἡ Ρωσία καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Ζήτημα, ἀποτελοῦν τὰ θέματα περισπούδαστων μελετῶν τοῦ νέου Ἀκαδημαϊκοῦ, ποὺ συνεχίζονται με μελέτες ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19^ο καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα. Τὰ γεγονότα τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843, ἡ ἐνσωμάτωση τῆς Ἑπτανήσου, ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας, ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ ἐποχὴ του, ἡ ἐξωτερικὴ του πολιτικὴ, τὸ Μακεδονικόν. Ἀκόμη μιὰ πολὺ σημαντικὴ μελέτη του, Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος καὶ ἡ χαρτογράφηση τῆς χερσονήσου τοῦ Αἰμου ἀπὸ τὸν Χάϊνριχ Κίπερτ, δείχνει πόσο τὰ σημερινὰ μας προβλήματα με τοὺς γείτονες ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους πολλὰς δεκαετίες πρὶν.

Ὁ Ἑλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του ἀποτελοῦν πηγὴ μελετῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες μίλησα συνοπτικὰ προηγουμένως. Ἡ συνέχεια θρίσκει στὸν ἐπόμενο κύκλο, ποὺ ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον πόλεμο. Τὸ πρῶτο σχετικὸ βιβλίον τοῦ Κωνσταντίνου Σβολοπούλου χρονολογεῖται στὸ 1980, καὶ εἶναι *Τὰ Ἑλληνικὰ διπλωματικὰ Ἐγγράφα 1940-41*, καὶ ἀκολουθοῦν *Τὸ ζήτημα τῶν Δωδεκανήσων 1939-1945* καὶ *Ἡ Γερμανικὴ εἰσβολὴ στὰ Βαλκάνια καὶ ἡ ἐπίδρασί της στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Σχεδίου Μπαρμπάροσσα*. Ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα πρόσφατο βιβλίον τοῦ συναδέλφου ιστορικοῦ, ποὺ ἔχει ἐκδοθεῖ τὸ 2002, ἓνα βιβλίον γιὰ τὸ Χαϊδάρι τῆς Κατοχῆς. Θὰ μιλήσω γι' αὐτὸ στὸ τέλος τοῦ λόγου μου. Τὰ ἔργα τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ ποὺ σὰς παρουσιάζω εἶναι πολλὰ. Ἀπὸ αὐτὰ μνημόνευσα, ἐντελῶς συνοπτικὰ, λίγα, ὡς στημόνι τοῦ λόγου μου. Ἀκούσατε τοὺς τίτλους ἐμβριθῶν μελετῶν, καὶ μνημόνευσα μονογραφίες σημαντικὰς γιὰ ἐπὶ μέρους ζητήματα. Ἐνα δίτομο συνθετικὸ ἔργο, τοῦ ὁποῖου ἐκδόθηκαν ὁ πρῶτος τόμος τὸ 1992 καὶ ὁ δεύτερος τὸ 2001, εἶναι *Ἡ Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ 1900-1945 καὶ 1945-1981*, δηλαδὴ σχεδὸν ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ 1897 ἕως τὴν ὑπογραφὴ τῆς ἑνταξίς μας στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση. Οἱ δύο τόμοι εἶναι ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῶν γεγονότων ὀκτὼ δεκαετιῶν, κατὰ τὶς ὁποῖες, ὅπως λέγει ὁ συγγραφεύς, ἡ Ἑλλὰς «ἠρσινόταν ἐξακολουθητικὰ κάτω ἀπὸ τὴν καθοριστικὴν ἐπίδρασιν ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν, συνυφασμένων κυρίως μετὰ τὴν γεωπολιτικὴν θέσιν καὶ τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς χώρας». Ἔργα ὅπως αὐτὸ, βοηθοῦν τοὺς μελετητὲς στὴν ἐρμηνείαν μεμονωμένων γεγονότων ὡς μέρος ἢ ὡς ἀποτέλεσμα ἀπώτερων συμβάντων· περισσότερο ὅμως, βοηθοῦν τὸν συντά-

κτη τους, ό όποίος συντάσσει τό σκόρπιο ύλικό τής μελέτης του σέ αϋστηρά καθωρισμένα μεθοδολογικά όρια, πού τόν υποχρεώνουν σέ συγκριτικές άποτιμήσεις και αξιολογήσεις.

Ό χρόνος τής παρουσίασης τών Ακαδημαϊκών έχει υποχρεωτικά όρια, εΐναι λίγος, και αϋτόν, γιατί έτσι άπαιτεί τό τελετουργικό, τόν στερῶ από τόν νέο Ακαδημαϊκό, του όποίου περιορίζω τήν έκταση του λόγου του πού ακολουθεί. Θα κλείσω λοιπόν τή δική μου όμιλία, αλλά θα μνημονεύσω τελευταίο, όπως εΐπα προηγουμένως, ένα πρόσφατο μικρό βιβλίο του. Έκδόθηκε τόν Δεκέμβριο του 2002 και επιγράφεται *Χαΐδари, 8 Σεπτεμβρίου 1944. Η Αόρατη Στρατιά στο απόσπασμα*. Εΐναι τό χρονικό τής εκτέλεσης στο δάσος του Χαΐδαρίου 59 πατριωτών, και συγχρόνως, ή ιστορία μέρους του έθνικού έργου τους. Ένα μήνα πριν από τήν Απελευθέρωση, διαλέχτηκαν από τούς Γερμανούς για εκτέλεση, ανάμεσα στις χιλιάδες τών κρατουμένων, 59 πατριώτες. Και οί 59 αποτελούσαν μέλη του ίδιου στοιχείου τής Αντίστασης. Η εκτέλεση αϋτή θυμίζει τή θανάτωση του Ρήγα και τών όκτώ νέων συντρόφων του.

Ό Κωνσταντίνος Σβολόπουλος με τό έργο του αϋτό, βγάξει από τή λησμονιά μορφές ήρωικές και άγιες τής ιστορίας πού ζήσαμε. Ακολουδει τόν λόγο του πρώτου δασκάλου τής επιστήμης του: ότι ό ιστορικός πρέπει νά εκθέτει τις έρευνές του «για νά μὴ ξεθωριάσει με τὰ χρόνια ό,τι έγινε από τούς ανθρώπους, μήτε έργα μεγάλα και θαυμαστά, νά σβήσουν άδοξα» (Ηροδ. Ι, προοίμιο).

ΕΠΙΔΕΚΤΙΜΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Βαθειά με διακατέχει συγκίνηση κατά τήν ώρα αὐτή τῆς ὑπατης διάκρισης με τήν ὁποία με ἀξίωσε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἐκφράζω τήν εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τὰ διακεκριμένα μέλη πού τῇ συγκροτοῦν καὶ με συνέχει ἀὔξημένο αἰσθημα εὐθύνης, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι καλοῦμαι νὰ καταλάβω τὴν ἔδρα τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἐπιστημονικὸ κλάδο πού διακόνησαν κορυφαῖες φυσιογνωμίες τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἔθνους.

Εὐλαδικά στρέφω, τῇ στιγμῇ αὐτῇ, τὴ σκέψη στὴ μνήμη τῶν γονέων μου. Προσβλέπω πάντοτε στὶς παρακαταθήκες ζωῆς πού μοῦ κληροδότησε ἡ μητέρα μου. Ὑποκλίνομαι ἐνώπιον τῶν διδασκάλων μου, αὐτῶν πού με ἐμύησαν στὴ γνώση καὶ με ἐδίδαξαν νὰ προσπίζω τὸ ἐπιστημονικὸ ἥθος. Πρὸς ὅσους, ἀκόμη, με ἐτίμησαν καὶ με τιμοῦν με τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τὴν ἀγάπη τους, παρέχω τὴ διαβεβαίωση ὅτι θὰ ἐμμείνω ἀπαρέγκλιτα στὴν ἐπιτέλεση τοῦ ἔργου πού προσπάθησα νὰ ἀναγάγω σὲ «αἵρεση βίου».

Δὲν εὐρίσκω, τέλος, λόγους γιὰ νὰ ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου πρὸς ὑμᾶς, κύριε Πρόεδρε καὶ κύριε Βασίλειε Πετράκο. Οἱ λόγοι σας μοῦ περιποιοῦν ὑψίστη τιμή.

Ἔχω ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ρήγα Βελεστινλή ἀπασχόλησε κατὰ τὸ παρελθὸν διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος. Τὸν ὁρθὸ δρόμο ἔταμε, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀναδιφώντας τίς πρωτογενεῖς πηγές, ὁ Émile Legrand — μεταφράστῃς τοῦ ἔργου τοῦ Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος στὴν ἴδια ὁδὸ βάδισε, τέσσαρες σχεδὸν δεκαετίες ἀργότερα, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀμαντος, ἐκθέτοντας μάλιστα τὰ πρῶτα πορίσματά του ἀπὸ αὐτὸ τὸ βῆμα¹.

1. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή καὶ τῶν σὺν αὐτῷ μαρτυρησάντων ἐκ τῶν

Ακολουθήσαν πολλοί καί σημαντικοί με αὐτοτελή μελετήματα, ὁ Ἀπόστολος Δασκαλάκης, ὁ Νικόλαος Πανταζόπουλος καί, ὑπεράνω ὅλων, ὁ Λεάνδρος Βρανούσης². Ζωηρό ὑπῆρξε τὸ ἐνδιαφέρον καί, εὐρύτερα, στή νοτιοανατολική Εὐρώπη: ἐνδεικτικό, τὸ ἔργο τοῦ Ντούσαν Πάντελιτς καί τοῦ Νέστ. Καμαριανοῦ³. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ ζωὴ καί τὸ ἔργο τοῦ Θεσσαλοῦ ἐδνεγέρτη δὲν ἔχει παύσει, ἕως τὶς ἡμέρες μας, νὰ ἐκδηλώνεται ζωηρό⁴.

Ἡ συστηματικὴ ἐρευνητικὴ καί συγγραφικὴ αὐτὴ προσπάθεια δὲν ἄρκεσε ἐντούτοις, ὥστε νὰ φωτιστεῖ πλήρως κάθε πτυχὴ τοῦ βίου καί τῆς δράσης τοῦ Ρήγα. Ἡ διαδρομὴ του ἱστορεῖται μέσω τῶν ἔργων ποὺ κατέλιπε ἢ ὅσων πρωτογενῶν μαρτυριῶν κατορθώθηκε νὰ ἐπισημανθοῦν. Ἐνῶ, πράγματι, ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ του ἔχει κατὰ βάση περισωθεῖ, τὰ τεκμήρια γιὰ τὸν βίον καί τὴ δράση του, ἰσχνά, ἐντοπίζονται στὸ φάκελο, κατὰ κύριο λόγο, ποὺ σχηματίσαν οἱ αὐστριακὲς ἀνακριτικὲς ἀρχές, προκειμένου νὰ ἐξιχνιάσουν τὰ ἐπαναστατικὰ σχέδιά του. Στὰ σχέδια αὐτὰ θὰ ἐγκύψω σήμερα, θέτοντας τὸ ἐρώτημα ἂν ἦταν δυνατό, ἢ ὄχι, νὰ ἀποτελέσουν προτάσεις πρακτικῆς πολιτικῆς.

1. Ἀνεπίδεκτο ἀμφισβήτησης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πολιτικὴ στόχευση τοῦ Βελεστινλῆ ὑπῆρξε ἐπαναστατικὴ, στὴ στρατηγικὴ κατεύθυνση καί στίς

ἐν Βιέννῃ ἀρχαίων ἐξαχθέντα καί δημοσιευθέντα ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγρὰνδ μετὰ μεταφράσεως ἐλληνικῆς ὑπὸ Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Ἀθήνα, 1891· Κ. Ἀμάντου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ*, Ἀθήνα, 1930· βλ. τοῦ ἰδίου *Νέα ἔγγραφα περὶ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ, Πρακτικὰ τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν* 2 (1927), σσ. 305-312.

2. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας*, (Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 10), Ἀθήνα, 1953. Αρ. Das-calakis, Rhigas Vélestinlis. *La Révolution Française et les préludes de l'indépendance hellénique*, Παρίσι, 1937. Ν. Πανταζόπουλου, *Μελετήματα γιὰ τὸν Ρήγα Βελεστινλῆ*, Ἀθήνα, (χ.ῆμ.).

3. Νέστ. Καμαριανοῦ, *Ρήγας Βελεστινλῆς*, εἰς-μετάφρ.-σχόλια Ἀθ. Καραθανάσης, Ἀθήνα, 1999. Ντ. Πάντελιτς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα*, ἐπιμ. Δ. Καραπερόπουλος, Ἀθήνα, 2000.

4. Πέρα ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους συμβολὲς καί τὰ ἀξιόλογα συλλογικὰ ἔργα καί πρακτικὰ συμποσίων, βλ. πρόσφατα (2000), μετὰ τὴν προγενέστερη ἀπὸ τὸν Λ. Βρανούση, καί τὴν πεντάτομη ἔκδοση τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Ρήγα ἀπὸ τὴν Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων (εἰς-ἐπιμ.-σχόλια Π. Κιτρομηλίδη). Ἐπίσης, σημαντικὴ συμβολὴ ἀποτελεῖ καί ἡ ἐπανεκδόση τῶν χαρτογραφικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ρήγα, καθὼς καί τῶν σημαντικῶν παλαιότερων ἔργων ποὺ ἀναφέρονται στὴ δράση του, ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία Μελέτης Φερῶν - Βελεστίνου - Ρήγα.

τακτικές παραμέτρους της. Ἀπέβλεπε στήν ὑποκατάσταση τοῦ καθεστώτος τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἀπὸ ἄλλο, ριζικά διάφορο, καί, ἐπιπλέον, ἀσύμβατο μὲ τίς ἀντιλήψεις ποὺ ἀσπάζονταν οἱ φορεῖς τῆς ἐξουσίας στὸ μέγιστο τμῆμα τῆς Εὐρώπης. Ἡ μέθοδος γιὰ τὴν προσπέλαση τῆς συγκεκριμένης ἐπιδίωξης ἀντέφασκε ἔκδηλα, καὶ αὐτὴ, μὲ τοὺς ἐν ἰσχύι κανόνες στὴν εὐρύτερη ἔκταση τῆς Γηραιᾶς ἡπείρου — κατεξοχὴν μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς νομιμότητος. Στὴ στόχευσή του εἶχε ἀναφερθεῖ συγκεφαλαιωτικά καὶ τὸ πόρισμα τῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν τῆς Βιέννης: «[Ὁ Ρήγας] εἶχε συλλάβει μετ' ἄλλων Ἑλλήνων τὸ σχέδιον νὰ μεταβῇ εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Μωρέως πρὸς τοὺς αὐτόθι οἰκοῦντας Ἑλληνας στασιαστές, τοὺς Μανιάτας, ἀπογόνους ὄντας τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν..., νὰ κηρύξῃ ἀπανταχοῦ τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἔπειτα, νὰ ἐλευθερώσῃ ὅλην τὴν χερσόνησον τοῦ Μωρέως διὰ τῆς βίας ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ..., ἤθελεν ἔπειτα νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν Ἡπειρον, νὰ ἐλευθερώσῃ καὶ ταύτην τὴν χώραν, νὰ συνενώσῃ τοὺς Μανιάτας μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων στασιαστῶν τῶν καλουμένων Κακοσυλιωτῶν καὶ νὰ προχωρήσῃ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ἔπειτα νὰ ἀπελευθερώσῃ τὰς τουρκικὰς ἐπαρχίας Μακεδονίαν, Ἀλβανίαν, τὴν κυρίως Ἑλλάδα, κατόπιν δὲ τὰς λοιπὰς διὰ γενικῆς ἀποστασίας, καὶ νὰ εἰσαγάγῃ ἀπανταχοῦ τὸ γαλλικὸν πολίτευμα»⁵.

Τὸ πολιτικὸν ὄραμα τοῦ Ρήγα ἀντανακλοῦσε μία ἔκδηλα ριζοσπαστικὴ ἀντίληψη. Προσέβλεπε σὲ κράτος ἐνιαῖο, ὅχι ὁμοσπονδιακὸ, ἐδραιωμένο στὴν υἱοθέτηση τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Συντάγματος τοῦ 1793⁶.

5. (Ἰπ. Ἑσωτερικῶν), «Βραχεῖα ἐκθεσις περὶ τῆς συλλήψεως Ἑλλήνων τινῶν κατηγορουμένων ἐπὶ οὐσιαστικαῖς σκευωρίαις, τῆς περὶ τούτου γενομένης ἀνακρίσεως αὐτῶν καὶ τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν εἰς τὴν ὀθωμανικὴν Πύλιν», χ.ήμ., ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἐγγράφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ. 11· ἐπίσης, βλ. ὅ.π., σ. 71 («περίληψις ἐκ τῶν πρακτικῶν τῆς διεξαγωγῆς ἀνακρίσεως...», 24 Μαρτίου 1798).

6. Οἱ πολιτικαὶς προτάσεις τοῦ Ρήγα περιέχονται, κατὰ κύριο λόγο, στὸ ἔργο [Ρήγα τοῦ Φιλοπάτριδος], *Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν Μεσογειῶν Νήσων καὶ τῆς Βλαχγομπορδανίας ὑπὲρ τῶν νόμων, Ἐλευθερία, Ἰσοτιμία, Ἀδελφότης καὶ τῆς Πατρίδος* [ἐκδόση, βάσει χειρογράφου ἀντιγράφου, ἀπὸ τὸν Π. Χιώτη, *Παρθενών*, ἔτος Α' (1871)], σσ. 507-512. Βλ. ἀναδημοσίευσή, Λ. Ι. Βρανούσης, ὅ.π., σσ. 369-388 (ὅπου καὶ περιλαμβάνεται ἡ ἐπαναστατικὴ προκήρυξις «Τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου» καὶ τὸ κυρίως Σύνταγμα). Σχετικὰ μὲ τὸν βασικὸν χαρακτήρα τοῦ κράτους ὡς ἐνιαίου, βλ. κυρίως

Χριστιανοί και Τούρκοι, χωρίς πλέον διάκριση, θά συμβίωναν ως πολίτες της νεότευκτης επικράτειας. Ὡς γλώσσα «κοινή», ὄργανο ἐπικοινωνίας καὶ ἀγωγὸς στὴ διάδοση ἀγαθῶν πολιτιστικῶν, θεσπιζόταν ἡ ἐλληνική, χωρίς ἡ παράλληλη χρήση ἄλλης, ὡς μητρικῆς, νὰ ἀποτελεῖ στοιχεῖο διάκρισης, οὔτε αὐτή, μεταξὺ τῶν πολιτῶν. Ἡ προσωνομία τῆς Δημοκρατίας, ὡς «ἐλληνικῆς», ἀνέπεμπε στὸ πολιτειακὸ ἰδεώδες ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ὁ λαός, «ἐλληνικός», ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς «Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας», θὰ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὑπάρχοντων τῆς επικράτειας, τοῦ «ἔθνους» – μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἴσχυε κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα: «πληθυσμικὴ ὄντοτητα ἡ ὁποία κατοικεῖ σὲ ὀρισμένη ἐδαφικὴ ἔκταση, περιχαρακωμένη ἀπὸ συγκεκριμένα ὅρια, καὶ ὑπάγεται στὴν ἴδια ἐξουσιαστικὴ ἀρχή»⁷. Τὸ ὑπὸ συγκρότηση κράτος προοριζόταν νὰ συμπεριλάβει «διάφορα εἰς τὸν κόλπον τοῦ γένου»: «Ἕλληνες, Ἀλβανούς, Βλάχους, Ἀρμένιδες, Τούρκους». Ὁ ὅρος τοῦ «ἔθνους» δὲν εἶχε, ἀκόμη, ἀποκτήσει τὸ νέο, ὑποστασιακὸ περιεχόμενο ποὺ ἐμελλε μεταγενέστερα νὰ προσλάβει ὡς προέκταση τοῦ δόγματος τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας⁸. Ὁ Βελεστινλῆς δὲν ἦταν, κατὰ συνέπεια, νοητὸ νὰ ἀποβλέπει στὴ συγκρότηση κράτους «ἐθνικοῦ» ἀλλ' οὔτε καὶ «ὑπερεθνικοῦ» ἢ «πολυεθνικοῦ», καθ' ὑπέρβαση ἢ κατ' ἐπέκταση μιᾶς ἀδόκιμης ἀκόμη ὁρολογίας. Αὐθαίρετος, τέλος, εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ κρατικοῦ αὐτοῦ μορφώματος ὡς «βαλκανικοῦ», ἐφόσον δὲν προβλεπόταν νὰ περιλάβει ἐδάφη τῆς εὐρωπαϊκῆς μόνο Τουρκίας ἢ ὅταν οὐδαμοῦ ἐντοπιζόταν ἡ ὀνομασία Βαλκάνια, ὡς δηλωτικὴ μιᾶς αὐτοδύναμης γεωπολιτικῆς ὀντότητας⁹.

Ἡ πληθωρικὴ συγγραφικὴ καὶ μεταφραστικὴ δραστηριότητα τοῦ Ρήγα

τὸ ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον ἄρθρο, A. r. M a n e s s i s, "L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle", *Balkan Studies*, τόμ. 3 (1962), σσ. 83-118.

7. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des métiers, par une société des gens de Lettres, mis en ordre et publié par M. D i d e r o t*, Nouvelle édition, Genève MDCCLXXIX.

8. C. S v o l o p o u l o s, "Le concept de 'Nation' dans la pensée révolutionnaire de Rhigas Vélestinlis", *Rhigas Vélestinlis (1757-1798). Intellectuel et combattant de la liberté* (Actes du colloque international), Paris (Unesco- Ed. Desmos), 2002, σσ. 33-39.

9. Ἐκτενώς, σὶ ἀπόψεις αὐτές, Κ. Σ β ο λ ο π ο ὕ λ ο υ, «Ἡ πολιτικὴ πρόταση τοῦ Ρήγα Βελεστινλή: μία ἐπανεκτίμηση», *Τιμὴ στὸ Ρήγα Βελεστινλή - Hommage to Rhigas Vélestinlis*, Ἀθήνα (Ἑθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο), σσ. 87-110.

δὲν εἶχε ἀποτελέσει αὐτοσκοπό, ἀλλὰ μέσο γιὰ τὴν πνευματικὴ θωράκιση τοῦ ὑπόδουλου Γένους, γιὰ τὴν ἀνάδειξη, κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν «παροῦσαν θλιβεράν αὐτοῦ κατάστασιν», τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος του κατὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ – πρόταση πρόδρομη! – κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους: «Σχολεῖον τῶν Ντελικάτων Ἑραστῶν» καὶ «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα», 1790· «Ἡθικὸς Τρίπους» καί, ἀκόμη, «Νέος Ἀνάχαρσις», συμμετοχὴ στὴ μεταγλώτισση τοῦ ἔργου, 1797· κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος, «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος, ἐν ἣ περιέχονται αἱ νῆσοι αὐτῆς καὶ μέρος τῶν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ Μικρὰν Ἀσίαν ἀποικίων αὐτῆς», «Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας», σχολιασμένη εἰκονογραφικὴ σύνδεση καί, ταυτόχρονα, ἡ «Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν Μεσογειῶν Νήσων καὶ τῆς Βλαχμοποδοανίας», τὸ ἐπαναστατικὸ τρίπτυχο, ὅπου ἐπισυναπτόταν καὶ ὁ Θούριος, «ὁρμητικὸς πατριωτικὸς ὕμνος». Ἦδη, οἱ ἀνακριτικὲς ἀρχὲς τῆς Βιέννης εἶχαν ἐπισημάνει τὴν πολιτικὴ διάσταση τοῦ χυμώδους αὐτοῦ ἐκδοτικοῦ ἔργου, χαρακτηρίζοντάς το ὡς ἐκδηλὰ ἀνατρεπτικόν¹⁰.

Ἐπαναστατικὴ, πράγματι, πρόταση σὲ ἐποχὴ κυριαρχημένη ἀπὸ πνεῦμα, ἐπίσης, ἐπαναστατικόν! Ὁ Jean Godechot ἐπέθεσε στὸ κλασικὸ ἔργο του τὸν τίτλο «Οἱ ἐπαναστάσεις, 1770-1799» καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο ὅτι ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ρήγα στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι συντελεῖται μετὰξὺ αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν ἐτῶν... Σὲ συνάρτησιν μὲ τὴ βασικὴ αὐτὴ διαπίστωση, σειρὰ ἀπὸ καίρια ἐρωτήματα παραμένουν, ἕως σήμερα, ἀναπάντητα ἢ ἐκτρέφουν εἰκασίες ἑωλές καὶ ὑποθέσεις ἀνεπιβεβαίωτες: ποῦ ἐστιαζόταν ἡ δυναμικὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος; Ποιὰ γεωγραφικὰ ὄρια θὰ ἐπικάλυπτε; Ἦταν οἱ στόχοι τοῦ ἐγχειρήματος ἐφικτοί; Ποιὰ μέσα προσφέρονταν γιὰ νὰ συμβάλουν στὴν εὐόδωσή του; Ἀναμφίβολα, ἡ διατύπωση μιᾶς ἐγκυρης ἀπάντησης εἶναι πρωταρχικὰ συνυφασμένη μὲ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν πενιχρῶν πρωτογενῶν μαρτυριῶν ἀπαιτεῖ ὅμως καὶ τὴν περαιτέρω ἐμμονὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν ἤδη διαδέσιμων, μὲ προϋπόθεση τὴν ὑπέρβαση ἐννοιῶν ἢ βιωμάτων μεταγενέστερων, ἀλλότριων πρὸς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔδρασε ὁ Βελεστινλῆς. Ἐπιχειρώντας, πρὶν ἀπὸ χρόνια, νὰ ἀπαντήσω στὰ ἐρωτήματα αὐτά, εἶχα ὑπογραμμίσαι τις δυσχέρειες τοῦ ἐγχειρήματος. Ἡ ἐπ' ἀνοδὸς μου στὸ ἴδιο θέμα ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἐπεσήμανα ἕκτοτε στοιχεῖα ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση νέων ὑποθέσεων. Μέσω αὐτῶν, αἱρονται οἱ τυχόν ἀντιφάσεις καὶ συναρμόζονται πληρέστερα οἱ ἰδέες καὶ ἡ δράση τοῦ Θεσσαλοῦ

10. Βλ. ἐκτενῶς, περαιτέρω, σ 142 κ.έ.

ἀγωνιστή μὲ τὴ ροὴ τῶν ἐξελίξεων στὸν περιφερειακὸ χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρύτερο τῆς Εὐρώπης.

2. Μιὰ πρώτη ἀπάντηση συνέχεται μὲ τὴν ἀποσαφήνιση, προκαταρκτικά, τοῦ ἰδεολογικοῦ του στίγματος – διάδημα εὐχερὲς ἂν δὲν συμπλακεῖ μὲ προκαταλήψεις ἢ συσχετισμοὺς ἀνεπίκαιρους. Ἐμποτισμένος, ἐνωρίς, ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ διαφωτισμοῦ, ὁ Ρήγας εἶχε ἐνστερνιστεῖ μὲ πάθος τὶς ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Τὸ πολιτικὸ μήνυμα ποὺ υἱοθέτησε καὶ ἐξέπεμψε συνοψιζόταν στὸ τρίπτυχο «ἐλευθερία, ἰσότητα, ἀδελφότητα». «Ὅρκον κατὰ τῆς τυραννίας» – ἐπέτασσε ὁ Θούριος: «Σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση, καὶ Νότον καὶ Βοριᾶ», ἀπ' ἄκρου σ' ἄκρο τῆς ἀχανοῦς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, «ἀπὸ τὴν Μπόσνα ὡς τὴν Ἀραπιά», ἀπὸ τὸν Δούναβη καὶ τὴ Μαύρη Θάλασσα ἕως τὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπὸ τὴν Μάλτα ἕως τὰ βάθη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, «νὰ τρέξωμεν μαζύ, Βούλγαροι κι Ἀρβανῆτες, Ἀρμένιοι καὶ Ρωμιοί, ἀράπηδες καὶ ἄσπροι, μὲ μιὰ κοινὴ ὁρμή, γιὰ τὴν ἐλευθερίαν, νὰ ζώσωμεν σπαδί». Ὅτοι, συστράτευση τῶν λαῶν ποὺ συνθέτουν τὸ μωσαϊκὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, συγκρότηση ἐνιαίας στρατιᾶς ἀπὸ ὅλους τοὺς «πατριῶτες», ἐρήμην κάθε διαχωρισμοῦ σὲ βάση γεωγραφικὴ ἢ διάκρισης μὲ ἀφετηρία ἐθνολογικὴ ἢ θρησκευτικὴ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι, τότε ἀκριβῶς, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ ποιητῆ Marie-Joseph Chénier, εἶχε ἀποδοθεῖ ὁ τίτλος τοῦ Γάλλου πολίτη –μέλους τοῦ κοινοῦ «Μεγάλου Ἑθνους» στοὺς διανοοῦμενους ποὺ «εἶχαν ὑπονομεύσει τὰ βάθρα τῆς τυραννίας καὶ προλειάνει τὴν ὁδὸ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν»¹¹. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἐντάσσεται καὶ ὁ Ρήγας καὶ αὐτὴ ἡ ἐκστασὴ του ἐνώπιον τοῦ προγονικοῦ κλέους συνεχόταν μὲ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ κλασικὴ Ἑλλάδα συνιστᾶ πρότυπο δημοκρατικῆς πολιτείας¹².

Ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα ἀντιμετώπισαν τὰ σχέδια τοῦ Βελεστινλῆ καί, στὴν ἀντίπερα ὁχλῇ, οἱ συντηρητικὲς ἀρχές τῆς Βιέννης – ἐπικεφαλῆς, ἐναγώνια ἐνήμερος γιὰ τὴν πορεία τῶν ἀνακρίσεων ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, Φραγκίσκος Β'¹³!

11. Κατὰ τὴν ὁρολογία τοῦ J. B. Duroselle, *L'Europe: Histoire de ses peuples*, Paris, 1990, σσ. 309-312.

12. Βλ. σχετικὴ παρατήρηση βάσει τῶν πορισμάτων τῆς ἀνακριτικῆς ἀρχῆς: «Περὶληψις ἐκ τῶν πρακτικῶν τῆς διεξαγωγῆς ἀνακρίσεως...», ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγρᾶν, σσ. 85, 91.

13. Βλ. χαρακτηριστικὲς παρατηρήσεις τοῦ Κ. Αμάντου, *Ανέκδοτα ἔγγραφα...*, σσ. 11, 15, 25, 27, 35 κ.έ.

Ὁ Θεσσαλὸς δεσμώτης χαρακτηρίζεται ὡς «ἄνθρωπος πολὺ κακῶν ἀρχῶν», «βεβαρημένος μὲ φίλελεύθερον πνεῦμα», «συνωμότης», «κακοποιός», «ἐγκληματίας»· τὰ γραπτὰ του, «ἐπαναστατικώτατα», ὡς «ἐπικίνδυνα», ἀκόμη καὶ – ἐσφάλμενα – ὡς «ιακωβινικά»· οἱ ιδέες του, «δηλητηριώδεις», «ρησικοπία σκοπὸν ἔχουσαι τὸν ἐξερεισμὸν τῶν πνευμάτων καὶ τὴν θέρμανσιν τῶν κεφαλῶν»¹⁴ – χαρακτηρισμοὶ ποὺ ἀναδεικνύουν τὸ ἀγεφύρωτο χάσμα ἀνάμεσα στοὺς ὑπέρμαχους τῆς «παλαιᾶς» καὶ στοὺς ὁπαδοὺς τῆς «νέας», δημοκρατικῆς Εὐρώπης. Πράγματι, ἡ ἀντίδραση τῶν Αὐστριακῶν ἰδυνόντων ἀπέναντι στὸ Ρήγα δὲν ὑποδῆλωνε, κατὰ προτεραιότητα, τὴν ὁποιαδήποτε συγκατάβαση ἢ τὴν καιροσκοπικὴ διάθεση ἔναντι τῆς Πύλης. Ἐστὼ καὶ ἂν εἶχε, ὡς ἀπόρροια τῆς ἀνάκρισης, καταδειχθεῖ ὅτι τὰ ἐπαναστατικὰ σχέδια «ἀπηυδύνοντο μόνον ἐναντίον τοῦ τουρκικοῦ κράτους», υπογραμμίζονταν ὅτι, καθεαυτά, τὰ δημοσιεύματά του στρέφονταν «γενικῶς ἐναντίον τῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία εἰκονίζεται ὡς τυραννικὴ ὑπὸ εἰδεχθῆ μορφῇ»¹⁵. Αὐτὸ ἦταν τὸ κρίσιμο διακύβευμα... «Ἐὰν τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας – γράφει ὁ Κόμης von Pergen, ὑπουργὸς τῆς Ἀστυνομίας – ἤθελεν ἀναπτυχθῆ εἰς χώραν τινὰ καὶ ἤθελε δυνηθῆ νὰ ἀσκῇ ἀποτελεσματικὴν ἐπίδρασιν, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ πνεῦμα αὐτὸ θὰ μετεδίδετο εἰς τὰς ἄλλας χώρας ὡς ἡλεκτρικὸς σπινθήρ...»¹⁶. Ἡ δραστηριότητα τοῦ ἀτίδασου Ἑλλήνα εἶχε ἐπισημανθεῖ ἤδη στὸ Βουκουρέστι¹⁷, ὅταν εἶχε μόλις καταπνιγεῖ, ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Αὐστριακοὺς, ἡ ἐπαναστατικὴ κίνηση τοῦ ἀββᾶ Μαρτίνοβιτς στὴ Βουδαπέστη¹⁸... Στὸ ἑδάφος τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων καὶ ἡ ἀπλή,

14. Ὑπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φόν Χέρμπερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπὸ *Ανέκδοτα ἔγγραφα...*, ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ.σ. 23-25· ἐπανειλημμένα, παρεμφερεῖς χαρακτηρισμοὶ ἐκ μέρους τῶν αὐστριακῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν, βλ. Κ. Ἀμάντου, *Ανέκδοτα ἔγγραφα...*, σ.σ. 9, 17, 19, 27, 29, 35, 87, 103, 113, 171.

15. Ley πρὸς Ὑπουργεῖον τῆς Ἀστυνομίας, 18 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ Κ. Ἀμάντου, *Ανέκδοτα ἔγγραφα...*, σ. 171.

16. Von Pergen πρὸς Α.Μ. [Αὐτοκράτορα Φραγκίσκο Β'], 27 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ Κ. Ἀμάντου, *Ανέκδοτα ἔγγραφα...*, σ. 191· ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα καὶ σ.σ. 7, 27, 29, 41, 43, 171. Στὸ σκεπτικὸ αὐτό, ἐξ ἄλλου, θὰ βασιστεῖ καὶ ἡ τελικὴ καταδίκη τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συντρόφων του: ὁ.π., σ.σ. 187-189.

17. Ντ. Πάντελιτς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα...*, σ.σ. 38 κ.έ., 105-106.

18. O. Füves, "The Philike Hetairia of Rhigas and the Greeks of Pest", *Balkan Studies*, 12 (1971), σ.σ. 121-2· ἐπίσης, O. Katsiardi-Hering, "L'idée de la Révolution

πλέον, εκδήλωση φρονημάτων «δημοκρατικών» συνεπαγόταν τη σύλληψη και την αυστηρή καταδίκη των ἐνόχων¹⁹! Ὡς «ἐγκληματίας» – κατ' ἀντιστοιχία μὲ τὸν Ρήγα – θὰ ἀντιμετωπιστεῖ καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, ὅταν, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1821, καταφύγει στὸ αὐστριακὸ ἔδαφος: «ὁ τίτλος τοῦ ἐταιριστῆ – ἐπισημαινόταν τότε – φαίνεται εἰς τὴν διοικοῦσαν Εὐρώπην ἀποτροπαιότερος ἀπὸ τὸν τοῦ ληστοῦ καὶ φονέως»²⁰... Τὸ πεδίο τῆς ἀνελέητης ἀντιπαράθεσης μεταξὺ τῶν δύο μετώπων, τῆς ἀπολυταρχικῆς καὶ τῆς δημοκρατικῆς Εὐρώπης, ἐμελλε νὰ ὑπερβεῖ κάθε ἐσκαμμένο ὄριο. Ὁ βαρὼνος Rathkeal δὲν θὰ διστάσει νὰ ἐπικαλεστεῖ καὶ αὐτὴ τὴν ἀνάγκη τῆς «βοηθείας ἀλλήλων» – μεταξὺ τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβέρνησης καὶ τῆς ὁθωμανικῆς Πύλης – «πρὸς καταστροφήν τῶν κινδυνωδестаίων σπερμάτων τῆς δημοκρατίας»²¹!

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνακύπτει εὐλόγα τὸ ἐπόμενο, καίριο ἐρώτημα: ἦταν, ἄραγε, δυνατό νὰ ἔχει ὁ ἐπαναστατικὸς σχεδιασμὸς τοῦ Βελεστινλῆ θετικὸ ἀντίκρουσμα στὴν πράξη; Ἀρκοῦσε, καθεαυτὴ, ἡ ἐπιλογή του ὑπὲρ τοῦ μετώπου τῶν ριζοσπαστικῶν φιλελεύθερων δυνάμεων ὥστε νὰ εὐοδωθεῖ τὸ ἐπαναστατικὸ ἐγχείρημα; Ἀσφαλῶς, ὄχι. Μήπως ὅμως ὑπῆρχαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἡ στὸ διεθνὲς πεδίο ἐρείσματα ἱκανὰ νὰ τὸ στηρίξουν; Πιστεύω, ὅτι ὁ Ρήγας, ὅχι μόνον εἶχε ἐνστερνιστεῖ καὶ ἐκπέμψει τὰ νέα μηνύματα, ἀλλὰ καὶ ἔτεινε νὰ τὰ συναρμόσει μὲ ἀπτές πραγματικότητες στὸν ἄμεσο περιφερειακὸ καὶ τὸν εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἐντοπίζοντας, καὶ στὰ δύο αὐτὰ πεδία, δυνάμεις ἱκανές νὰ συμβάλουν στὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐπιδιώξεών του.

dans l'horizon politique des Grecs de Hongrie", *La Révolution Française et l'Hellénisme Moderne*, Athènes, 1989 (Centre des Recherches Néohelleniques), σσ. 94-99. Γιὰ τὴ μεταγενέστερη, ἀπὸ τὶς αὐστριακὲς ἀρχές, σύνταξη τῆς κίνησης τοῦ Ρήγα μὲ αὐτὴν τοῦ Μαρτίνουβιτς, βλ. Κ. Ἀμάντου, *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...*, σσ. 11, 103-5.

19. Βλ. χαρακτηριστικά, von Pergen πρὸς Α.Μ. [Αὐτοκράτορα Φραγκίσκο Β'], 30 Δεκεμβρίου 1797· Ley πρὸς Ὑπουργεῖον Ἀστυνομίας, 18 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ Κ. Ἀμάντου, *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...*, σσ. 35, 163.

20. Βλ. Κ. Σβολοπούλου, «Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης καὶ ἡ ἐξέγερση στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες. Μία ἐπανεκτίμηση», *Μνήμη Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη*, Θεσσαλονίκη, 1995, σσ. 69-74.

21. Ερ. Ράτκηλ πρὸς Φραγκίσκο Β', 14 Μαΐου 1798, ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...* ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ..., σ. 153.

3. Αξιόμαχο διαγράφεται, κατὰ πρῶτον, τὸ μέτωπο ποῦ ἐπεδίωξε νὰ συγκροτήσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ Ἕλληνες, ὡς ὀρεσίβιοι μαχητὲς ἢ πεπαιδευμένοι ἄστοί, φορεῖς τῶν ἰδεῶν τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, ὅλοι ἀπὸ κοινοῦ, ἐμποτισμένοι ἐνωρὶς ἀπὸ τὰ νάματα τῆς ἀδιάσπαστης παράδοσης τοῦ Γένους, συγκροτοῦσαν τὸ ἀναγκαῖο ἐπαναστατικὸ προζύμι²². Στὸ πλευρὸ τους προοριζόνταν νὰ ταχθῶν καὶ ὅσοι, στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Αὐτοκρατορίας, διαπνέονταν ἀπὸ ἀνάλογες ἀνησυχίες καὶ ἀναζητήσεις. Ἰσχυροί, τέλος, μουσουλμάνοι τοπάρχες, φίλδοξοι καὶ ἀπειθαρχοί, προσφέρονταν γιὰ νὰ συναποτελέσουν ὑπολογίσιμες φυγόκεντρες δυνάμεις. Προνομιούχοι καὶ πληθεῖοι, ἀπὸ τίς βόρειες ἕως τίς νότιες παρυφῆς τῆς Αὐτοκρατορίας, Σέρβοι καὶ Βλάχοι, Μαυροθαλασσινοὶ καὶ Λαζοί, Μαλτέζοι καὶ Ἀραβες, καλοῦνταν σὲ κοινὸ ἀγῶνα κατὰ τῆς «τυραννίας». Ἦταν ὅμως, πράγματι, ὅλοι, ὅσοι ἀναφέρονταν στὴ «Μεγάλῃ Προσταγῇ», πιὸ γνωστὴ ὡς «Θούριου», διατεθειμένοι ἢ ἱκανοὶ νὰ συμπράξουν στὸ τολμηρὸ ἐγχείρημα²³. Ἡ μαρτυρία τῶν πηγῶν – κυρίως τοῦ πορίσματος τῶν αὐστριακῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν – εἶναι ἀνεπαρκὴς μιὰ ἐνδελεχέστερη κατὰ τόπους ἔρευνα εἶναι πιθανὸ νὰ φωτίσει περαιτέρω, ἀθέατες ἀκόμη, πτυχές τοῦ ἐπαναστατικοῦ σχεδίου. Ἐπαληθεύσιμη ὅμως ἀποβαίνει ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ κύριο ἔρεισμα, στὴν καρδιά τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, ὁ Ρήγας ἀναζητοῦσε στὸ πρόσωπο τοῦ Ὀσμὰν Πασβάνογλου.

Οἱ σχέσεις τοῦ Θεσσαλοῦ ἐπαναστάτη μὲ τὸν κραταῖο Πασᾶ τοῦ Βιδινίου ἔχουν ἀπὸ μακροῦ ἐρευνηθεῖ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔχουν ἐπαρκῶς διαφωτιστεῖ²⁴. «Εἴμαστε ἐλλιπέστατα πληροφορημένοι..., δὲν ἔχουμε καμμιά θετικὴ πληροφόρια» – εἶχε παρατηρήσει ὁ Βρανούσης μὲ ἀναφορὰ στὴ γνωριμία τῶν δύο ἀνδρῶν²⁵. Ὅπως δὴποτε, ἡ γνωστὴ ἐκκληση, μέσω τοῦ «Θούριου», καταδεικνύει

22. Γιὰ τὴν ἐπαναστατικότητα τῶν Ἑλλήνων, Ἰπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φόν Χέρμπερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ. 23, 29.

23. Γιὰ τὸ πιθανὸ εὖρος τῆς κίνησης, ἐκτενέστερα, Κ. Σβολοπούλου, ὅ.π., σσ. 97-99· περαιτέρω ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες. Ο. Katsiardi-Hering, "L'idée de la Révolution...", σσ. 111, 114-116.

24. Ὁ Χρ. Περγαῖος ἔχει ἐκτενῶς ἀναφερθεῖ βάσει μεταγενέστερων διηγήσεων, στὴν πρώιμη γνωριμία καὶ τίς σχέσεις, ἑκτοτε, μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, *Σύντομος βιογραφία τοῦ αἰοιδήμου Ρήγα Φερραίου τοῦ Θετταλοῦ*, Ἀθήνα, 1860, σσ. 10 κ.έ.

25. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας...*, σ. 24.

τί ανέμενε ὁ Ρήγας ἀπὸ αὐτὸν τὸν «σκόλοπα τῆς ὀθωμανικῆς Βασιλείας», «πρῶτον ὁδηγὸν τῆς ἀποστασίας» κατὰ τὸν Διονύσιο Φωτεινό²⁶: «Τί στέκεις Πασθάντζόγλου, τόσον ἐκστατικός; Τινάξου στὸ Μπαλκάνι, φώλιασε σὰν ἀητός, τοὺς μπούφους καὶ κοράκους καθόλου μὴ ψηφᾶς, μὲ τὸν ραγιά ἐνώσου ἂν θέλῃς νὰ νικᾷς...» Ὑποδηλώνει ὅμως, πράγματι, ἡ πρόσρρηση αὐτῇ τῇ τελικῇ σύγκλιση ἐπὶ τῆς ἀνάγκης ἐνὸς ἐνιαίου ἀγώνα κατὰ τῆς Πύλης; Οἱ ἀνακριτικὲς ἀρχὲς προσπάθησαν νὰ τεκμηριώσουν τὴν κατηγορία ὅτι ὁ Βελεστινλῆς εἶχε συνδυάσει τὸ ἐγχείρημά του μὲ τὴν «ἀποστασία» τοῦ Πασθάνογλου²⁷. καί, ἐπιπλέον, αὐτόπτες μάρτυρες τῶν γεγονότων, ὅπως ὁ Χριστόφορος Περραιβός ἢ ὁ Γεώργιος Γαζῆς, ὁ ὁποῖος καὶ εἶχε θητεύσει ὡς μισθοφόρος στὸ πασαλίκι τοῦ Βιδινίου, δὲ ἐξάρουν, μεταγενέστερα, τὴν ἐπιρροή τοῦ Ἑλλήνα ἐπαναστάτη στὴ διάπλαση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ μουσουλμάνου τοπάρχῃ²⁸. Τὰ στοιχεῖα ὅμως αὐτὰ κρίθηκαν παλαιότερα ὡς ἀνεπαρκῆ, στὴν πρώτη, καὶ ἀμφίβολης ἐγκυρότητας, στὴ δεύτερη περίπτωση.

Πρόσφατα, ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν ὑποφαινόμενο στὰ ἀρχεῖα τοῦ Καὶ ντ' Ὀρσαί ἡ ἐκδραση ποὺ ὁ γραμματέας τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπέβαλε, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1798, στὸν Ταλλεϋράνδο, κατόπιν μακρᾶς, ἐπὶ τόπου, ἀναζήτησης πληροφοριῶν γιὰ τὸν Πασθάνογλου: «Σχημάτισα τὴν ἐντύπωση», ἐπισημαίνει ἐκπληκτος, «ὅτι δὲν ἔχει ἐπιδείξει ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη παρὰ σὲ ἓνα ἄνθρωπο· καὶ ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ὁ ἐμπιστος, εἶναι ἓνας Ἑλληνας!» δὲν τὸν ἀφήνει νὰ ἀγνοεῖ – διευκρινίζει περαιτέρω ὁ Γάλλος διπλωμάτης – ὁ,τιδήποτε σχετίζεται μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Εὐρώπης. Μέσω αὐτοῦ εἶχε, ἐξ ἄλλου, καὶ ὁ ἴδιος, ἀντλήσει τίς πληροφορίες ποὺ ἐπιζητούσε²⁹... Ποιὸς ἦταν ὁ ἀνώνυμος αὐτός Ἑλληνας; Μήπως ὁ Ρήγας; Ἡ μετεγκατάστασή του

26. Δ. Φωτεινόυ, *Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας, τὰ νῦν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας*, Βιέννη 1818-1819, τόμ. Γ', σσ. 384-5.

27. Ὑπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φόν Χέρμπερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...* ὑπὸ Αἰμίλιου Λεγράνδ, σ. 21-23.

28. Βλ. Χρ. Περραιβοῦ, *Σύντομος βιογραφία...*, σ. 16· Γεωργίου Γαζῆ, *Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἄλλα ἔργα*, Ἰωάννινα, 1971, σσ. 123-124. Συναφῆς ἀναφορά, δευτερογενής, καὶ ἀπὸ τὸν Ἰω. Φιλήμονα, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, Ναύπλιον, 1834, σσ. 91, 94.

29. A.A.E., C.P./Turquie/197, Carra Saint Cyr à Talleyrand, 6 Pluviose, an 6 (=25.1.1798). Πρώτη δημοσίευση, Κ. Σκόλοπουλου, «Ὁ Βοναπάρτης, ὁ Πασθάνογλου

στή Βιέννη, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1796, δὲν κωλύει, ἄραγε, οὕτως ἢ ἄλλως, τὴν ταύτισή του μὲ τὸ μυστηριώδες αὐτὸ πρόσωπο; Περισσότερο εὐλογο – πιστεύω – θὰ ἦταν νὰ στραφεῖ τὸ βλέμμα πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Δημητρίου Τουρναβίτη³⁰, συντοπίτη ἀπὸ τὸν Τύρναβο καὶ συνεργάτη του³¹. Οἰκεῖος στὸ ἡγεμονικὸ περιβάλλον τῆς Βλαχίας, ὑπέρμαχος τῶν ἀρχῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, «κύριος πράκτορας στὶς περιοχὲς αὐτὲς – κατὰ τὸν Émile Gaudin – ἀπόλυτα ἀφοσιωμένος στὴ Γαλλία καὶ ἐξαιρετικὰ ἐκτιμώμενος ἀπὸ τὸν Πασθάνογλου»³², ἐκτελέστηκε, καὶ αὐτός, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1798 στὴν Κωνσταντινούπολη, μετὰ ἀπὸ καταγγελία τῆς αὐστριακῆς κυβέρνησης³³... Ἡ σύμπραξί του στὴ διατύπωση ἀπὸ τὸν ἀτίθασο Μουσουλμάνο τοπάρχη ἐνὸς «σχεδίου» – κατὰ τὸν Γάλλο ἐπιτετραμμένο στὴν Κωνσταντινούπολη – «εὐρύτερης ἐμβέλειας»³⁴, τὸ ὁποῖο συνεχόταν ἄμεσα μὲ τὸ ἐγχεῖρημα τοῦ ὁμοῖδεάτη καὶ κοινοῦ πολιτικοῦ φίλου τους Ρήγα, ἀναδεικνύει, ἐξ ἄλλου, τὴν ὕπαρξιν εὐρύτερου συμμαχικοῦ μετώπου στὸ χῶρο τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ἡ ἴδια ἡ Πύλη, ἀπὸ τὴν πλευρά της, εἶχε συνδέσει τὴν τύχη τῶν δύο ἀνδρῶν, Πασθάνογλου καὶ Βελεστινλή: ὁ πολέμαρχος Χατζή Μουσταφᾶ Πασᾶς ἐντελλόταν νὰ φέρει σὲ πέρασ, 15 ἡμέρες μετὰ πλέον τῇ θανάτῳ τοῦ τελευταίου, καὶ τὴν πολιορκία τοῦ Βιδινίου³⁵!

καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ σχέδια τοῦ Ρήγα: ἀποκαλυπτικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὰ γαλλικὰ καὶ βρετανικὰ ἀρχεῖα», *Νέα Ἑστία*, τ. 152 (2002), τχ. 1747, σσ. 128-129.

30. Πρώτη ἀπόπειρα ταύτισης ἀπὸ τὸν Κ. Σ β ο λ ό π ο υ λ ο, ὁ.π., σ. 131-132.

31. [Αὐστριακὸς ἑξαρχος στὴν Κωνσταντινούπολη] πρὸς κ. Μερκέλιον, 14 Φεβρουαρίου 1798, ἀπὸ *Ανέκδοτα ἐγγράφα...* ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγρᾶνδ, σ. 45· βλ. καὶ ὁ.π., σ. 53.

32. É. Gaudin, *Du soulèvement des Nations Chrétiennes dans la Turquie Européenne*, Παρίσι, 1822, σ. 21· καί, περαιτέρω, ἐκδήλωση τῆς γαλλικῆς συμπάθειας γιὰ τὸν “honnête Tornavit”, A.A.E., C.C./Bucharest/I, Flury à Talleyrand, 28 Ventose, an 6. Σχετικὴ διαπίστωση καὶ αὐστριακῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν, βλ. *Ανέκδοτα ἐγγράφα...* ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγρᾶνδ... σ. 49.

33. Ν. Βέης «Ὁ Ρήγας Βελεστινλής – Φερραῖος καὶ ὁ Δημητράκης Τουρναβίτης», ἐφ. Ἐλευθερία, 27 Ἰουνίου 1948. Γενικῶς περὶ τοῦ Τουρναβίτη, βλ. καὶ *Ἐφημερίδες*, προλεγόμενα – σημειώσεις Λ. Β ρ α ν ο ύ σ η, τ. 5, Ἀθήνα, 1995, σσ. 574-5.

34. A.A.E., C.C./Bucharest/I, Carra Saint Cyr, 28 Brumaire, an 6 (=18.10.1797).

35. Πρωτόκολλο τοῦ Πολεμικοῦ Συμβουλίου τῆς Αὐλῆς τῆς Βιέννης, Lit. B. No. 2924, ἀπὸ Ντ. Π ἄ ν τ ε λ ι τ ς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα...*, σ. 113.

Δὲν εἶναι, τέλος, δυνατό νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ, ἀλλ' οὔτε καὶ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ πληροφορία, ὅτι ὁ Ρήγας καὶ οἱ σύντροφοί του ἐκτελέστηκαν στὸ Βελιγράδι προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀπελευθέρωσής τους, ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν Πασβάνογλου, ἐνῶ θὰ κατευθύνονταν στὴν Κωνσταντινούπολη³⁶... Ὅταν οἱ αὐστριακὲς ἀρχὲς ἐπέρριπταν κατὰ τοῦ ὑπόδικου Θεσσαλοῦ τὴ μομφή ὅτι, ἐκκινώντας ἀπὸ «τὴν χερσόνησον τοῦ Μωρέως», στόχευε «νὰ κινήσῃ εἰς γενικὴν ἐπανάστασιν πάσας τὰς λοιπὰς τουρκικὰς ἐπαρχίας ἐν συνεννόησει μετὰ τῶν λαῶν», ἐπεσήμαιναν ἓνα γεγονὸς καταρχὴν ὑπαρκτό καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Περραιβοῦ ἢ τοῦ Γαζῆ δὲν ἀποτελοῦσαν, πιθανῶς, τὸ προῖον καλπάζουσας φαντασίας...

4. Προκειμένου νὰ ἐφαρμόσει τὸ πρόγραμμά του, ὁ Ρήγας δὲν εἶχε ἀναζητήσει τὰ ἀναγκαῖα ἐρείσματα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ μόνον τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Διάχυτη ἦταν, στὸ περιβάλλον του, ἡ ἐντύπωση ὅτι ἀναγκαῖα ἦταν ἡ ἐξεύρεση «ἰσχυρὰς χειρὸς γείτονος τινὸς δυνάμεως»³⁷. Ὁ ἴδιος εἶχε, μάλιστα, διευκρινίσει ὅτι «μόνον μετ' εὐνοϊκὴν ἀπάντησίν [της] ἔμελλε νὰ γίνῃ σκέψις πρὸς διενέργησιν ἐπαναστάσεως ἐν Ἑλλάδι»³⁸. Ποιὰ ἦταν ὅμως, πράγματι, ἡ δύναμη αὐτή; Καὶ πῶς θὰ ἦταν δυνατόν νὰ συναρτηθοῦν οἱ ἐπιδιώξεις της μὲ τίς ἀντίστοιχες, ἐπαναστατικές, τῶν ὑποτελῶν λαῶν τῆς Ὁθωμανικῆς Πύλης;

Ἐνωρὶς, προτοῦ διατυπώσῃ ὁλοκληρωμένη τὴν ἐπαναστατικὴ πρότασή του, ὁ Ρήγας εἶχε ἐνστερνιστεῖ, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροι τῶν συμπατριωτῶν του, τὴν ἐλπίδα ὅτι ἄρωγό, ὑπὲρ αὐτῶν, θὰ ἐρχόταν τὸ «ξανθὸ γένος τοῦ Βορρᾶ» εἶχε, μάλιστα, πιθανότατα, καὶ ἐκδῶσει, ὑπὸ τὸ ψευδώνυμο Θεόκλητος Πολυειδής, τοὺς «Χρησμούς» τοῦ Ἀγαθαγγέλου³⁹. Τὸ ἔτος, ἐντούτοις, τῆς δημοσίευσής

36. Βλ. C. Nicolopoulos, "Notice sur la vie et les écrits de Rhigas", *Mémoires sur la Grèce par Max. Raybaud*, Παρίσι, 1825, σ. 492. Ἐπανάληψη τῆς πληροφορίας, ἀπὸ τὸν Ἰω. Φιλήμονα (*Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας*, Ναύπλιον, 1834, σ. 94) καὶ τὸν Χρ. Περραιβό, (*Σύντομος βιογραφία...*, σσ. 32-33).

37. «Περὶληψὶς ἐκ τῶν πρακτικῶν...», ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα...* ὑπὸ Αἰμ. Λεγρᾶνδ, σ. 85. Ὑπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα, Κ. Αμάντου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα...*, σσ. 85, 161.

38. *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα...* ὑπὸ Αἰμ. Λεγρᾶνδ, σ. 65.

39. (Θεοκλήτου Πολυειδοῦς), *Χρησμός ἥτοι προφήτεία τοῦ μακαρίου ἱερομονάχου Ἀγαθαγγέλου, τῆς μοναδικῆς πολιτείας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἐν Ἀγαθοπόλει*, 1279

του έργου – 1792 – συνέπιπτε με τή διάψευση των προσδοκιών που είχε γεννηθεί ή ένοπλη σύρραξη της Ρωσίας με τήν Τουρκία και, παράλληλα, με τήν «προσταγή», στις 19 Νοεμβρίου, της Γαλλικής Έθνοσυνέλευσης να παρασχεθεί ή αδελφική συνδρομή του «Μεγάλου Έθνους» προς όσους λαούς επιθυμούσαν να αποτινάξουν τὸ καθεστὼς τῆς δουλείας⁴⁰. Έκτοτε, ὁ προσανατολισμός, πρώτου του στρατηγού Βοναπάρτη, κατακτητῆ τῆς Ἰταλίας, στήν ιδέα μιᾶς παρέμβασης στό χώρο τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, δὲ συμπίπτει καί με γεγονότα, ὅπως τὸ ἐμπρηστικό διάγγεγμα τοῦ στρατηγού Gentili, ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1797, καί ἡ ἀποστολή, ἓνα μῆνα ἀργότερα, τῶν ἀδελφῶν Stephanopoli στή Μάνη, ὅπου ἔκαιε ἄσβεστο – διαπίστωναν οἱ Γάλλοι – τὸ πάθος ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας⁴¹. Πράκτορες καί προπαγανδιστὲς τῆς δημοκρατικῆς Γαλλίας – ὁ Gaudin, καθὼς καί Ἕλληνες στήν καταγωγή, ὁ Κοδρικᾶς, ὁ Σταμάτης ἢ ὁ Τουρναβίτης⁴² – κήρυτταν στό ἐσωτερικό τῆς ὁσμаниκῆς ἐπικράτειας τὸν ἐπαναστατικό λόγο, «ἀπόστολοι» – κατὰ τὸν εἰρωνικό χαρακτηρισμό τοῦ αὐστριακοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν – ποὺ «ἐδέρμαναν τὰς καὶ ἄλλως ἐκ φύσεως πρὸς ἐνδουσιασμόν εὐεπιφόρους κεφαλὰς τῶν κούφων καὶ πιεζομένων κατοίκων τοῦ Μορέως καὶ τῆς Ἑλλάδος»⁴³. «Ὅλος ὁ Μοριάς προτίθεται νὰ ἐπαναστατήσει»

(=1792;). Σχετικὰ με τὴν ἀπόδοση στό Ρήγα τῆς πρώτης αὐτῆς ἐκτύπωσης τοῦ κειμένου τοῦ χρησμοῦ, βλ. Α. Πολίτης «Ἡ προσγραφόμενη στὸν Ρήγα πρώτη ἐκδοση τοῦ Ἀγαθαγγέλου», *Ὁ Ἑρανιστής*, τόμ. 8/42 (Δεκ. 1969), σσ. 573-592.

40. Ἐφημερίς, 21 Δεκεμβρίου 1792 (βλ. τὸ πρωτότυπο *Gazette Nationale, ou le Moniteur Universel*, 20 Νοεμβρίου 1792). Θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε ἀναγνώστης τῆς «Ἐφημερίδος», βλ. Δ. Οἰκονομίδου, «Ὁ Ρήγας Φεραίος ἐν Βλαχία», *Αθηνᾶ*, 53 (1949), σσ. 134, 138-9 βλ. καὶ Ν. Καμариανού, *Ρήγας Βελεστινλῆς...*, σσ. 86-90. Σχετικὰ με τὴν ἀντιληψὶς περὶ «Μεγάλου Έθνους», βλ. ἐκτενῶς J. Coudrot, *La Grande Nation*, Παρίσι, 1957.

41. Εἰδικότερα, St. Pappas, «La mission de Stephanopoli», *L'Hellénisme Contemporain*, 1(1956), σσ. 147-156.

42. Ἐρβ. Ράτκηλ (Πέραν) πρὸς Τούγκουτ, 14 Φεβρουαρίου 1798, ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἐγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σσ. 47-49. Ἐπίσης, ἀναφορὰ στοὺς Σταμάτη καὶ Κοδρικᾶ ἀπὸ St. Pappas, «Deux Grecs au service diplomatique français», *France et Rome*, Παρίσι, σσ. 31-52. Μεταξὺ τῶν ἐντύπων τῆς ἰδίας ἐποχῆς, χαρακτηριστικὸ Φιλοπάτριδος Ἐλευθεριάδου [Κ. Σταμάτης], *Πρὸς τοὺς Ρωμαίους τῆς Ἑλλάδος*, Κωνσταντινούπολη, 1798.

43. Ἰπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φὸν Χέρμπερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἐγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ. 23.

τονίζεται από την αυστριακή αστυνομία, ήδη κατά τις αρχές Ιουλίου του 1797, σε ύπηρεσιακό έγγραφο...⁴⁴ Οι υπόδουλοι ραγιάδες είχαν, πράγματι, υποδεχτεί με ένθουσιασμό την εκδήλωση του θερμού ενδιαφέροντος των Γάλλων «τυραννομάχων»!

Ο Ρήγας ήταν έτοιμος από καιρό για να αξιοποιήσει την ευκαιρία: ο «Θούριος» είχε ήδη συνταχθεί το καλοκαίρι του 1796⁴⁵. Θα ήταν, εξ άλλου, δύσκολο να έχει άλλος συγκεράσει εξίσου λειτουργικά την πίστη με την εφαρμογή στην πράξη των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Από το φθινόπωρο του 1797, δέν αρκούνταν πλέον στη συγγραφή και τη διασπορά επαναστατικών κειμένων· καλούσε, επιπλέον, σε βοήθεια τον «τυραννομάχο» στρατηλάτη⁴⁶. Όπωςδήποτε, δεν έχει επισημανθεί οποιoδήποτε στοιχείο που να πιστοποιεί την πραγματοποίηση μιας άπειθειας συνάντησης μεταξύ των δύο ανδρών, ούτε καν την παραλαβή της επιστολής που, κατά την ομολογία του ίδιου του ένθεγέρτη ενώπιον των αυστριακών ανακριτικών αρχών, επεχείρησε να αποστείλει στον Βοναπάρτη⁴⁷.

44. Ό λ γ α Κ α τ σ ι α ρ δ η, «Ελληνικά διαβήματα...», σ. 40-41· βλ. και, ενωρίτερα, εκθεση αυστριακού Υπουργείου Εξωτερικών, 27 Νοεμβρίου/9 Δεκεμβρίου 1796, από *Ανέκδοτα έγγραφα... υπό Αίμ. Λεγράνδ*, σσ. 3-7.

45. Κατά την έγκυρη χρονολόγηση από τον Λ. Β ρ α ν ο ύ σ η, *ό.π.*, σ. 52.

46. Σύμφωνα με το πόρισμα της ανάκρισης «ἐπ' ευκαιρία της υπό των Γάλλων δημοσία κοινοποιήσεως προκηρύξεως, ότι ήθελον ν' απελευθερώσωσι τὸ ὑπὸ τὸν τυραννικὸν ζυγὸν κατατηρόμενον ἔθνος ἐκεῖνο, [λέγει, ὅτι] χωρὶς νὰ λάβῃ παρ' οἰουδήποτε ἐντολῆν τινα ἔγραψεν ὡς ἐξ ὀνόματος πάντων τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν Ἰούλιον παρελθόντος ἔτους [1797] ... ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἐν Τεργέστη πρόξενον τῆς Γαλλίας ... Τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἐνέχει τὴν παράκλησιν πάντων τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἐνεργήσῃ παρὰ τῷ στρατηγῷ τῷ ἔχοντι τὴν διοίκησιν τῆς ἐν Ἰταλίᾳ γαλλικῆς στρατίης καὶ παρακαλέσῃ αὐτὸν νὰ παράσχη βοήθειαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν». («Περὶληψὶς ἐκ τῶν πρακτικῶν...», από *Ανέκδοτα έγγραφα... υπό Αἰμιλίου Λεγράνδ*, σ. 65).

47. Αντίθετα, ἐπιβεβαιώνεται ἀφενὸς ἡ συνεχὴς παρουσία του στὸ αὐστριακὸ ἔδαφος καί, ἀφετέρου, ἡ μετάβαση, μετὰ τὶς 19 Νοεμβρίου 1797, τοῦ Κορσικανοῦ στὸ Παρίσι· πιθανολογεῖται, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς οὐδέποτε τελικῶς παρέλαβε τὴν ἐπιστολὴν ποὺ επεχείρησε νὰ τοῦ ἀποστείλει ὁ Βελεστινλῆς· τὸ θέμα ἔχει ὑπεύθυνα διευκρινήσῃ ὁ Κ. Ἀμαντος (*Ανέκδοτα έγγραφα...*, σσ. ιδ'- ιε', 123). Προηγουμένως, Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, *Αποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα, 1892, σσ. 34-44· ἐπίσης, S t. P a p p a s, «Bonaparte et Rhigas», *ό.π.*, σσ. 53-57.

Οί ἐπαφές του οὐδέποτε, προφανῶς, ξεπέρασαν τὸν κύκλο τῶν «ἀποστόλων» τοῦ Διευθυντηρίου στὴν κεντρικὴ ἢ τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπῃ· ἐπώνυμα, μάλιστα, ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἄμεση ἐπικοινωνία του μόνον μὲ τὸν Émile Gaudin⁴⁸. Οὐτε ὅμως καὶ μέσω ἐκπροσώπων του εἶχε ἐκμαιεύσει μιὰ ρητὴ δέσμευση τῶν Γάλλων ἰδυνόντων. Οἱ ἐπιστολές τοῦ Φιλίππου Πέτροβιτς πρὸς τὸν ἀββᾶ Sieyès ἔμειναν ἀναπάντητες, ἐνῶ ἡ ἐκβασή τῆς θρυλούμενης μετάβασης τοῦ Ἰωάννη Μαυρογένη στὸ Παρίσι εἶναι ἐξακολουθητικὰ ἄγνωστη⁴⁹.

Βάσει τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν παρέμειναν ἀναπάντητα καίρια, κατὰ συνέπεια, ἐρωτήματα: ἦταν εὐλογο, ὑπὸ ἀνάλογες συνθῆκες, νὰ προσβλέπει ὁ Ρήγας ἐξακολουθητικὰ στὴ γαλλικὴ συμπαράστασι⁵⁰; Μήπως, ἐρήμην ἐνὸς ἀξιόπιστου ἐξωτερικοῦ ἐρείσματος, ἔτεινε, τελικὰ, νὰ ἀναλάβει μιὰ ἄκαιρη πρωτοβουλία, διαψεύδοντας τὴν ἰδική του πρωταρχικὰ διαβεβαίωσή ὅτι «μόνον μετ' εὐνοϊκὴν ἀπάντησιν» θὰ κήρυττε τὸν ἐπαναστατικὸ ἀγῶνα; Ἐλλείψει ἐπαρκῶν μαρτυριῶν, ὅ,τι εἶχε εὐστοχα προσχεδιάσει ἔχει συχνὰ θεωρηθεῖ ὡς τολμηρὴ ἢ καὶ παράτολμη προσδοκία. Ἰδοῦ, ὅμως, ἀποκαλύπτεται ὅτι καὶ στὸ συγκεκριμένο πεδίο, ὅπως καὶ σ' αὐτὸ τῆς συγκρότησης εὐρύτερου μετώπου τῶν ὑποτελῶν λαῶν, βάδιζε περισκευμένο. Στις 12 Ἰουνίου 1798, ὁ Βοναπάρτης κατελάμβανε αἰφνιδιαστικὰ τὴ Μάλτα· καί, εὐθὺς ἀμέσως, θὰ ἀποστείλει μῆνυμα πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ Μορέως ὅτι σπεύδει νὰ τοὺς ἐλευθερώσει!

Ὅπως, πράγματι, πιστοποιήσα, μετὰ ἀπὸ ἐρευνα στὰ γαλλικὰ καὶ τὰ βρετανικὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα, ὁ Κορσικανὸς στρατηλάτης εἶχε, στὶς 15 Ἰουνίου, ἐννέα δηλαδὴ ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴ θανάτωση τοῦ Ρήγα, ἀπευθύνει στὸν κυβερνητικὸ ἐπίτροπο τῆς Δημοκρατίας μὲ προσωρινὴ ἔδρα τῆς Ζάκυνθο τὴν ἐντολὴ νὰ

48. Γιὰ «στενὴ γνωριμία» μιλοῦσε ὁ Αὐστριακὸς πρέξενος Merkelius, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Γάλλος διπλωμάτης θὰ χαρακτηρίσει τὸν Ρήγα, τὸν ὁποῖο καὶ εἶχε γνωρίσει «ἐκ τοῦ σύνεγγυς», ὡς τὸν πλέον «ἐνθερμο προπαγανδιστὴ» (*Du soulèvement des Nations Chrétiennes...*, σ. 25). Ἐπίσης, Ν.τ. Πά ν τ ε λ ι τ ς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα...*, σσ. 37, 105.

49. *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα... ὑπὸ Αἴμ. Λεγράνδ*, σσ. 13, 19, 79, 87· Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...*, σσ. 29-31, 85, 133-9, 183, 185-7· Ν.τ. Πά ν τ ε λ ι τ ς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα...*, σσ. 51-53. Πιὸ πρόσφατα, ἐκτενῶς, Λ. Β ρ α ν ο ὕ σ η, ὁ.π., σσ. 77-79.

50. Ὡς ἐνδεικτικὴ ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἀποβίβασής του στὴν Πρέβεζα, ἡ ὁποία κατεχόταν ἀπὸ τοὺς Γάλλους: Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...*, σ. ιγ', 7· ἐπίσης, Ν.τ. Πά ν τ ε λ ι τ ς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα...*, σ. 62.

γνωστοποιήσει στους κατοίκους του διαμερίσματος του Αιγαίου ότι, και αυτοί, «θα αποκομίσουν όλα τα πλεονεκτήματα» που αποφέρει το απελευθερωτικό έργο του και υπογράμμιζε επιτακτικά: «μην παραλείψετε οποιοδήποτε μέσο, προκειμένου να γίνει τοῦτο γνωστό σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους τοῦ Μορέως καὶ τῶν ἄλλων περιοχῶν»⁵¹. Στις 25 Ἰουλίου, ὁ Κωνσταντῖνος Ὑψηλάντης, μέγας διερχομὸς τῆς Πύλης, θὰ ἐπιδείξει στὸν ἐκπρόσωπο τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, πολίτη Ντωτάν, τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ποὺ εἶχε ὁ Στρατηγὸς ἀπευθύνει στοὺς Ἑλλήνες ἐπισημαίνοντας ὅτι «ἡ ἐλευθερία τῶν Μαλτέζων ἀποτελεῖ τὸν προάγγελὸ τῆς ἰδικῆς τους» καὶ θὰ τοῦ ἐκμυστηρευθεῖ ὅτι, ὡς Ὀθωμανὸς ἀξιωματοῦχος, ἀποδοκιμάζει τὶς ἐπιθετικὲς γαλλικὲς βλέψεις, ἀλλὰ καί, ὡς Ἑλληνας, «ἀναθεματίζει ἓνα φανφαρονισμὸ ποὺ θὰ κοστίζει τὴ ζωὴ σὲ χιλιάδες Ἑλλήνες, ἑτοιμοὺς νὰ σφαγοῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους! Τὴν ἴδια εἴδηση μετέδιδε καὶ ὁ Βρετανὸς πρόξενος στὴν Πάτρα, ἐπιβεβαιώνοντας καὶ αὐτὸς ὅτι, πράγματι, οἱ Ἑλλήνες κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου «θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ υποκύψουν εὐκόλῃ ἐννοώντας τὶς προθέσεις τοῦ Βοναπάρτη»⁵²... Ἐπιτέλους, ἐξηγεῖται ἡ σύνδεση, τότε ἀκριβῶς, ἀπὸ τὸν Χριστόφορο Περραιβὸ «ῥῆμον ἐγκωμιαστικοῦ παρ' ὅλης τῆς Γραικίας πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγον Μποναπάρτε»:

«Τί θάμβος, κι ἄμετρος χαρά,
Ὅπου μᾶς ἦλθ' εὐδὺς παιδιὰ;
Μοναπάρτες τὴν Μάλτα,
Τὴν πῆρε μὲ μία σάλτα
Μετὰ τὴν νίκην τὸν πεζόν,
Εἰς τῆς Γραικίας τὸν Λαόν,
Στέλνει κ' ἐγκαρδιώνει,
Πῶς τὸν ἐλευθερώνει»

51. Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France [A.A.E.], C.P./Turquie/198, Ruffin (Chargé d'Affaires à Constantinople) à Talleyrand, 7 Thermidor, an 6 (=25.7.1798),

52. Public Record Office [P.R.O.], F.O. 78/19, N.Stranc (Patras), 28.6.1798 ("The Greeks of this country yet oppressed as they are in general by continual extorsions and heavy taxes, it is much to be feared that they may be easily drawn to favour Bonaparte's intentions").

Ἐβίβα Μποναπάρτε

.....

Ἄς ἔλθῃ τὸν ζητοῦμεν,

Κ' ἡμεῖς μαζί κινοῦμεν

Ἐβίβα Μποναπάρτε»⁵³

Ἐνῶ, λοιπόν, ὁ ἴδιος ὁ Βελεστινλῆς, ἔγκλειστος στὸν πύργο τῆς Νεμπούσα ἀνέμενε τὸν θάνατο, τὸ ὄραμά του ἔτεινε νὰ ἀποκτήσει σάρκα καὶ ὅσῃ. Στὴν ἀπόφασή, πρὶν ἀπὸ τὴν αἰφνίδια σύλληψή του, νὰ προχωρήσει στὴν κήρυξη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα μὲ σημεῖο ἐκκίνησης τὴ νότια Ἑλλάδα, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ ἔχει ἀποσπάσει ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Μποναπάρτη τὴν ὑπόσχεση ἐνεργῆς συμπαράστασης, ἦταν πιθανὸ νὰ ἔχει ἔμμεσα ἐνθαρρυνθεῖ ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίους ἐκπροσώπους τοῦ Διευθυντηρίου· κυρίως ὅμως εἶχε ἡ ἀπόφασή αὐτὴ ὑπαγορευτεῖ — εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποτεθεῖ — ἀπὸ τὴν πεποίθησή ὅτι ἡ τελικὴ φορὰ τῶν γεγονότων θὰ εὐνοοῦσε τὴν πρωτοβουλία του. Ἡ αἴσθησή, πράγματι, ὅτι κυοφοροῦνταν σημαντικὲς ἐξελίξεις ἦταν διάχυτη, χωρὶς νὰ εἶναι ὅμως ἐφικτός, ἐκ τῶν προτέρων, ὁ προσδιορισμὸς τους. Ὅταν, μάλιστα, στίς 19 Μαΐου τοῦ 1798, ὁ Μποναπάρτης ἀπέπλευσε ἀπὸ τίς ἀκτὲς τῆς ἡπειρωτικῆς Γαλλίας ἐπικεφαλῆς ἰσχυροῦ στόλου, οἱ Αὐστριακοὶ ἰθύνοντες, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Νέλσον, ἐπικεφαλῆς τῆς ἀγγλικῆς μοίρας ποὺ περιέπλεε τὴν Μεσόγειο, θὰ διερωτηθοῦν ἀνήσυχοι γιὰ τὸν προσορισμὸ του: ἦταν ἡ Αἴγυπτος, ἡ Κρήτη ἢ, μήπως, ἡ Ἑλλάδα «ὅπου μία ἐπανάσταση ἔχει προετοιμασθεῖ ἐδῶ καὶ καιρὸ σὲ μυστικὴ συνεννόησή μὲ τοὺς ἐντοπίους»⁵⁴; Ἀκόμη καὶ οἱ περισσότεροι ἀξιωματικοὶ ποὺ

53. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἐπαναστατικὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα καὶ ὁ ὕμνος στὸν Μποναπάρτε τοῦ Περραιβοῦ, Ἀθήνα 1998 (φωτ. ἀνατύπωση). Στὸ συνοδευτικὸ σημείωμα ὁ Κ. Λάμπας, ἐρήμην, τότε, τῆς ἀποκάλυψης αὐτῆς, παρατηρεῖ γενικῶς ὅτι ὁ ὕμνος «ἀπηχοῦσε τίς διάχυτες προσδοκίες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα» (ὁ.π., σ. 2)

54. [...] πρὸς von Herbert, 19 Ἰουνίου 1798, ἀπὸ Ν.τ. Πάντελιτς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα...*, σ. 112· ἐπίσης, Κ. Ἀμάντου, «Ρήγας Βελεστινλῆς», *Ἑλληνικά*, τ. Ε' (1932), σ. 40. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀνήσυχίαν τῶν Βρετανῶν: H. Laurens, *L'expédition d'Égypte, 1798-1801*. Παρίσι, 1989, σ. 39.

συμμετείχαν στη γαλλική αποστολή άγνοούσαν αρχικά τόν στόχο της επιχείρησης⁵⁵! Ανάλογη αγωνία διακατείχε και την Πύλη: που θα κατευθυνόταν ο Βοναπάρτης – προς την Αίγυπτο ή, πιθανότατα, τόν Μωριά, στόν όποιο προσέβλεπε με «πάθος»;⁵⁶ Όταν, έξ άλλου, μεταδοθεί ή είδηση για τήν κατάληψη της Μάλτας – στό Νέλσονα, κατά τήν διέλευσή του από τήν Μεσσίνα, στις 20 Ιουνίου, και στήν Κωνσταντινούπολη πολύ άργότερα – θα πιστοποιηθεί και ότι ό Κορσικανός δέν θα δίσταζε νά αναλάβει επιθετική δράση κατά της Πύλης, έστω και χωρίς νά έχει προηγηθεί ή και νά έχει υπάρξει άφορμή για τήν κήρυξη πολέμου!⁵⁷ Τής προσοχής ούδενός, τέλος, ούτε ασφαλώς και του Ρήγα, διέφευγε τό ζωηρό ένδιαφέρον πού, ταυτόχρονα, έπεδείκνυε τό Διευθυντήριο και ύπέρ του Πασβάνογλου⁵⁸, ένθαρρυντικό, κατ' επέκταση, έναντι και τών άλλων φυγόκεντρων τάσεων πού εκδηλώνονταν στό έσωτερικό της Τουρκίας⁵⁹. Συνομιλώντας με τόν Ντωτάν, ό Ύψηλάντης επικαλούνταν τήν «άλληλογραφία» – γνωστή σήμερα – «του στρατηγού με τόν άδελφό του Μαχμούτ Πασά της Άλβανίας»⁶⁰. Άλλά και προς τήν κατεύθυνση τών Ιωαννίνων είχε ό Βοναπάρτης άποστείλει από τήν Μάλτα έμπιστο συνεργάτη του, επίζητώντας συνεννόηση και με τόν

55. H. Laurens, *L'expédition d'Égypte...*, σσ. 38-39, 404.

56. A.A.E., C.P./Turquie/198, Ruffin à Tayllerand, 7 Thermidor, an 6 (=25.7.1798).

57. Κατά τήν χαρακτηριστική παρατήρηση του F. Bernoyer, έλ. J. Tulard, *Napoléon*, Παρίσι, 1987, σ. 97.

58. Χαρακτηριστική υπήρξε ή διαβεβαίωση του ίδιου του ύπουργού τών Έξωτερικών ότι «τό Διευθυντήριο δέν θα έβλεπε χωρίς ικανοποίηση τις επιτυχίες του Πασβάνογλου» (!) (A.A.E., C.C./Bucharest/1, Min. des Relations Extérieures à Flury, 29 Pluviose, an 6). Τήν σχετική έντύπωση της Πύλης επιβεβαιώνει ό Flury σέ έκθεσή του προς τόν Ύπουργό τών Έξωτερικών (έ.π., 28 Ventose, an 6). Εκτενέστερα, Κ. Σολομούλου, «Ο Βοναπάρτης, ό Πασβάνογλου και τά επαναστατικά σχέδια του Ρήγα...», σσ. 129-134.

Χαρακτηριστική ήταν και ή τάση συσχετισμού στη σκέψη τών εκπροσώπων της Πύλης τών πρωτοβουλιών του Βοναπάρτη στη Μεσόγειο με τήν εξέλιξη της πολιορκίας του Βιδινίου. (H. Laurens, έ.π., σσ.136, 426).

59. Χαρακτηριστικές είναι οι έπισημάνσεις του Γάλλου προξένου στό Βουκουρέστι: «Οι Βογιάροι, οι όποιοι φέρουν πολύ χαρέως τήν όθωμανική κυριαρχία, επιδοκιμάζουν με τρόπο άρκετά εύκρινή τις επιτυχίες του Πασβάνογλου... (19 nivôse, an 6) (A.A.E., C.C./Bucharest/1, Flury au Min. des Relations Extérieures).

60. A.A.E., C.P./Turquie/198, Ruffin à Talleyrand, 7 Thermidor, an 6 (=25.7.1798).

Αλῆ Πασά⁶¹. «Ὁ κίνδυνος ὃν διατρέχει τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ ἡ Ἑλλάς ἐκ τῆς γειτονίας τῶν Γάλλων... ἐπιδρᾷ μεγάλως ἐπὶ τὴν σημερινὴν πολιτικὴν τῆς Πύλης» εἶχε ἐπισημάνει ὁ Αὐστριακὸς πρέσβης, ἤδη τὴν 1 Μαΐου⁶². Τὸ ρῆγμα, τὸ ὁποῖο θὰ τὴν ὀδηγήσει, τρεῖς μῆνες ἀργότερα, στὴν κήρυξη πολέμου κατὰ τῆς Γαλλίας, ἦταν πλέον διακριτό... Ἡ τολμηρὴ πρόγνωση τοῦ Βελεστινλή εἶχε ἐπαληθευτεῖ!

Ἡ ἐκάστοτε συγκυρία, προῖον δυναμικῆς συμπλοκῆς τῶν γεγονότων, εἶναι, ἐξ ὀρισμοῦ, ρευστή. Ὁ ἀφανισμὸς τοῦ ἴδιου τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἐξάρθρωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ του δικτύου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ Βοναπάρτη νὰ μὴν διεξαγάγει, καθοδὸν πρὸς τὴν Αἴγυπτο, ἄλλη ἐνδιάμεση ἐπιχείρηση, ἐπέφεραν τελικὰ τὴ ματαίωση τῆς ἐξέγερσης στὴ νότια Ἑλλάδα. Ἐνῶ, πράγματι, ἐκτυλίσσονταν τὰ γεγονότα τῆς Μάλτας, εἶχε ὁ Κορσικανὸς πληροφορηθεῖ ὅτι ὁ Νέλσον, ἐπικεφαλῆς ἰσχυρῶν δυνάμεων, περιπολοῦσε στὶς ἀκτὲς τῆς Ἰταλίας⁶³. Εὐέλικτος στὶς τακτικὲς ἐκάστοτε ἐπιλογές του, θὰ ἐπισπεύσει πλέον τὸν κατάπλου τῶν κατάφορτων σκαφῶν του, εὐάλωτων σὲ περίπτωσι νηυμαχίας, κατευθεῖαν στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου καὶ θὰ προσορμιστεῖ τὴν 1η Ἰουλίου. «Ἴσως... παρ' ὀλίγον» νὰ εἶχε συντελεστεῖ ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων, θὰ ὁμολογήσει ἀργότερα, στὴν Ἀγία Ἐλένη...⁶⁴. Ἀποκομμένες πλέον ἀπὸ ἓνα σφαιρικό ὁργανόγραμμα, ἦταν μοιραῖο, ἀργὰ ἢ γρήγορα, νὰ ἀποδυναμωθοῦν οἱ φυγόκεντρος τάσεις καὶ στὴν εὐρύτερη ἔκτασι τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ἡ τελικὴ ὁμως ματαίωση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐπαναστατικῶν σχεδίων, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς παρεμβολῆς ἀστάθμητων παραγόντων, δὲν θὰ ὀφείλε, καθεαυτὴ, νὰ ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐγχείρημα ἦταν, οὕτως ἢ ἄλλως, καταδικασμένο σὲ ἀποτυχία⁶⁵. Δὲν θὰ ἦταν, μάλιστα, παράλογο νὰ διερωτηθοῦμε, ἀπὸ κοινοῦ

61. Ερμ. Λούντζη, *Τὰ Ἐπτάνησα ἐπὶ Γάλλων Δημοκρατικῶν 1797-1799* (μετάφρ. Α Λούντζη-Νικοκάβουρα), Κέρκυρα, 1971, σ. 131-2.

62. Ερ. Ράτση πρὸς Τούγκουτ. 15 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἐγγράφα... ὑπὸ Αἴμ. Λεγρὰνδ, σ. 137.

63. Ὅταν, ἐνωρίτερα, ὁ Βοναπάρτης πληροφορήθηκε ἀπὸ ἓνα κουρσάρο τὴν παρουσία τοῦ Νέλσον στὴ Μεσόγειο, εἶχε ὑποθέσει ὅτι οἱ βρετανικὲς δυνάμεις ἦταν ἀσθενεῖς, βλ. H. L a u - r e n s, ὅ.π., σ. 35. Σχετικὰ μὲ τὴν πορεία τῶν δύο στόλων, βλ. ὅ.π., σσ. 38-39.

64. Comte de Las Cases, *Mémoires de Sainte-Hélène*, t. 1, Παρίσι (1940), σ. 250.

65. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκτεταμένη αὐτὴ ἀμφισβήτηση, βλ. πρόσφατα, Δ. Κ α ρ α μ π ε ρ ό -

μέ τον Χριστόφορο Περραιβό, ἂν ἡ συγκυρία, ἔναντι τῆς ὁποίας - τὸ 1821 - ἀποφάσισαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἀντιπαλαίσουν, μόνοι, δὲν ἦταν ἐκδηλὰ δυσμενέστερη, τόσο στὸ εὐρύτερο διεθνές, ὅσο καὶ στὸ περιφερειακὸ πεδίο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης...⁶⁶.

Ἡ ἀπόφαση νὰ πραγματοποιηθῇ τὸ συγκεκριμένο θέμα κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἐπίσημης ὑποδοχῆς μου στὸ κορυφαῖο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς Ἑλλάδος, ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ ποικίλες σκέψεις. Στράφηκα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, διακατεχόμενος, καταρχήν, ἀπὸ τὴν πεποίθησή ὅτι ἡ ἀναζήτησή καὶ ἡ ἀνάδειξη τῶν πρωτογενῶν πηγῶν ἀποτελεῖ καθοριστικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀξιόπιστη ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἱστορικὸ παρελθόν. Ἡ διαπραγμάτευση τοῦ συγκεκριμένου θέματος, ἐπέβαλλε, ἐπίσης, τὴν ἐρμηνευτικὴ, στὸ ἐπόμενο στάδιο, προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος κατὰ τὴν ὥρα τῆς μετὰστασης ἀπὸ τὴ συντηρητικὴ στὴ νέα, δημοκρατικὴ εὐρωπαϊκὴ κοινωνία καὶ δικαιοταξία. Ἄν, τέλος, εἶναι, κατὰ τὴν δευτέρη αὐτὴ φάση, ἀναγκαία ἡ σύνδεση τοῦ διαδέσμιου ὕλικου μὲ τὰ γεγονότα ποὺ προσδιορίζουν ἄμεσα τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ καὶ τοπικὴ συγκυρία, σὲ μιὰ τρίτη ἐπιβάλλεται ἡ σύναψη τῶν πορισμάτων ποὺ ἔχουν ἤδη προκύψει σὲ συνάρτησή μὲ τὴ φορὰ τῶν ἐξελίξεων σὲ εὐρύτερη ἔκταση καὶ διάρκεια. Μέσω μιᾶς ἀνάλογης λειτουργίας προσπαθῶ, γενικότερα, νὰ ὑπηρετῶ, ὡς ἱστορικός, ἕνα μεῖζονα σκοπὸ: τὴν ἀναζήτησή, κατ' ἀπόλυτη προτεραιότητα, τῆς ἀλήθειας. Ὁ ἐπιστημονικὸς κλάδος ποὺ διακονῶ δὲν εἶναι πεδίο δοκιμασίας ἢ ἐργαστήριο παρασκευῆς θεωριῶν, μέσω τῶν ὁποίων σκοπεῖται νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ παρὸν ἢ νὰ προκαθοριστεῖ τὸ μέλλον. Εἶναι ἀνεπίτρεπτο ἡ θεώρησή προσώπων

π ο υ λ ο υ, «Ἡ ἄδικη κρίση τοῦ Ἰω. Φιλήμονος γιὰ τὸν ἐπαναστάτη Πήγη Βελεστινλή», *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο*, 38 (2000), σσ. 257-272.

66. «Ὁ μὲν Πήγας, διὰ νὰ ἐκτελέσῃ ἐπιτυχῶς τὰ ὑπὲρ πατρίδος κινήματά του, κατέπεισε τὸν μέγαν Ναπολέοντα νὰ πέμψῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα εἴκοσι χιλιάδων στρατὸν, στρατὸν γεγυμνασμένον, ἀτρόμητον, φιλελεύθερον, καὶ μηδενὸς τῶν ἀναγκαίων δεόμενον. Τοιαύτῃ σημαντικὴ δύναμις εἰσελθοῦσα εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ συσσωματωθεῖσα μετὰ τῶν Ἑλληνικῶν ὅπλων, ἀναμφιβόλως ἐμελλε νὰ καταστρέψῃ τὸ ὀθωμανικὸν Κράτος· ἀλλὰ, δυστυχῶς, προδοθεῖσα, ἀπέτυχεν· ἡ δὲ ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων, καίτοι ἀπροφύλακτως διοργανισθεῖσα, στερουμένη στρατοῦ, ὅπλων, τροφῶν, πολεμοφοδίων, χρημάτων, θαλασσίων δυνάμεων, ἀλλοσεθνοῦς ἐπικουρίας, κατατρεχόμενη δὲ μάλιστα, καὶ προδομένη εἰς τὸν Σουλτάνον ὑπὸ τινων ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης δυνάμεων, ἐπέτυχεν» (Χ. Περραιβοῦ Σύντομος βιογραφία..., σσ. 46-47).

ἡ καταστάσεων τοῦ παρελθόντος νὰ μεταλλάσσεται ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε σκοπιμότητων ἢ συμφυῶν. Ἡ θέσις τους ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ὀφείλει νὰ προσδιορίζεται σὲ συνάρτησιν μὲ τίς πραγματικότητες τῆς ἰδικῆς τους ἐποχῆς, μὲ γνώσιν καὶ δημιουργικὴ σκέψιν, μὲ αἴσθημα ὑπευθυνότητος καὶ μὲ διάθεσιν κατανόησης.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2005

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Κικῆς Δημουλᾶ, *Ἐκτός σχεδίου 2004, Χλόη θερμοκηπίου 2005*, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Βασιλείου Πετράκου.

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω δύο πρόσφατα βιβλία τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ κυρίας Κικῆς Δημουλᾶ. Τὸ πρῶτο ἐπιγράφεται *Ἐκτός σχεδίου* καὶ περιέχει διηγήματά της. Τὸ δεύτερο ἐπιγράφεται *Χλόη θερμοκηπίου* καὶ ἀποτελεῖ τὴν τελευταία ποιητικὴ τῆς συλλογὴ. Τὰ δύο βιβλία ἐκδόθηκαν τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2004 τὸ πρῶτο καὶ τὸν Μάιο τῆς χρονιάς τούτης τὸ δεύτερο. Ἀλλὰ ἀπέχουν μετὰξὺ τους, ὅχι τέσσερις ἢ πέντε μῆνες, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ υποθέσει ἀπὸ τὸν χρόνο ἐκδόσῃς τους, ἀλλὰ κάποιες δεκαετίες. Στὸ πρῶτο ἀποδησαυρίζονται τὰ διηγήματα ποὺ δημοσίευε ἡ Κικὴ Δημουλᾶ στὸ περιοδικὸ *Κύκλος* ποὺ ἐξέδιδε πρὸ τοῦ 1967 ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Τὸ περιοδικὸ διηύθυνε ὁ Νάσος Δετζώρτζης καὶ σ' ἐκεῖνον εἶναι ἀφιερωμένο τὸ βιβλίον. Ἡ Κικὴ Δημουλᾶ, ὅπως ἓνας ἄλλος τῆς Ἀκαδημίας, ὁ Ἡλίας Βενέζης, ὑπῆρξε τραπεζικὴ ὑπάλληλος καὶ τὰ διηγήματα ποὺ δημοσίευε στὸν *Κύκλο* ἀποτελοῦσαν μέρος τῶν ὑπαλληλικῶν της καθηκόντων. Φαίνεται παράδοξο, ἀλλὰ ἡ κατ' ἐντολὴν συγγραφὴ, ἢ ἡ ἀναγκαστικὴ συγγραφὴ, εἶναι κάτι τὸ θεμιτὸ καὶ μᾶς ἔχει χαρίσει ἀριστουργήματα.

Τὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου τὸν ὀνομάζει ἐπίλογο, γιατί θεωρεῖ ὅτι μὲ τὴν ἐκδόσῃ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύει. Ἀποτελοῦσαν γι' αὐτήν, λέει, ἐκκρεμότητα γιὰ «σαράντα κοντὰ χρόνια». Τὰ ὀνομάζει «ἐκκρεμότητα» ποὺ βρισκόταν κρυμμένη «στὸ συρτάρι χωρὶς νὰ μοῦ ζητάει τίποτε, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ παραιτεῖται ἀπὸ τὴ συντήρησή της».

Γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ ἴδια στὸν ἑαυτὸ της γιὰ τὴν ἐκδόσῃ λέγει, στὸν ἐπίλογο πάντοτε, ὅτι χαίρεται ποὺ δίνει ὅσῃ σὲ μία τελείως ἄγνωστη, σ' ἐκεί-

νην, μορφή γραφής «μέ ἐπαχθῇ τὴν ἄσκησίν της». Ὑπάρχει μία ἀντίφαση στοὺς λόγους της· χαίρει γιὰ τὴ δημοσίευσή μιᾶς ξένης σ' ἐκείνην γραφῆς. Καὶ ὅμως εἶναι δικά της τὰ κείμενα, δὲν τῆς εἶναι ξένη ἡ γραφή, καὶ τῆς εἶναι πολὺ οἰκεία. Ἐπαχθῆς ἴσως ἦταν. Ἀλλὰ αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ μοίρα πολλῶν δημιουργῶν. Θὰ μνημονεύσω μόνον ἓναν δικό μας, τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη.

Ἀλλὰ καὶ πάλι, ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ τῆς Κικῆς Δημουλᾶ τὸ ἀντίθετο βλέπω, ὅτι δηλαδὴ δὲν ἦταν ἐπαχθῆς ἡ συγγραφή τους. Ἴσως ἡ ἔγνοια ὅτι ἔπρεπε μιὰ ὀρισμένη μέρα νὰ παραδώσει τὸ κείμενό της γιὰ τύπωμα νὰ τὴν τάραζε καὶ νὰ τὴν στενοχωροῦσε. Διαβάζοντάς τα διαπιστώνω ὅτι, ὅπως ὁ πραγματικός μάστορ πού φτιάχνει κάτι καινούργιο χαίρεται τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς του, ἔτσι κι ἐκείνη, σκυμμένη στὸ χαρτί, χαιρόταν πού ἔδινε ὑπόσταση σὲ σκέψεις, εἰκόνες, περιστατικά· διασκέδαζε μὲ ὀρισμένα πού ἔγραφε, καὶ πονοῦσε, λυπόταν, μὲ ἄλλα πού τὰ ξαναδυόταν. Ὁ λογοτέχνης, ὁ ποιητής, εἶναι καὶ ἡθοποιός, δηλαδὴ νιώθει αὐτὰ πού γράφει. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ διήγημα «Τρίαινα». Διηγεῖται τὴν ἱστορία ἐνὸς ξαδελφου της, ἐνὸς ὀρφανοῦ πού ζωγράφισε.

«Ὡ μὲ μάγευαν τὰ ἱστιοφόρα του. Ἐκείνη ἡ γκαστρωμένη ὥθησή τῶν πανιών.

— Πῶς τὸ κάνουν αὐτό;

— Μὲ ἀέρα.

— Ποῦ τὸν βρίσκεις;

— Ἀπὸ δῶ μέσα, καὶ χτυποῦσε τὸ γουβωμένο στέρνο του.

Τὸ ἀπόγευμα ὁ Λάκης ἔμπαινε πάλι στὸ πηλήχιό του καὶ κατηφόριζε. Τὸν κατευόδωνε μόνον αὐτὴ ἡ κυριακάτικη ἀπογευματινὴ ἐρημιὰ τῶν δρόμων».

Ὅλο τὸ διήγημα μαρτυράει τὴν τέχνη. Στὶς τέσσερις γραμμὲς πού σᾶς διάβασα, πρώτη ἡ εἰκόνα τῶν πανιῶν τοῦ πλοίου πού εἶναι γκαστρωμένα, πλούσια, κάνουν τὸ σκαρὶ νὰ πετάει. Ὁ ζωγράφος, τὸ ἄρρωστο παιδί, ἔχει γουβωμένο τὸ στέρνο, μιὰ σφοδρὴ ἀντίθεση μὲ τὸ ζωγραφισμένο δημιούργημά του. Αὐτὸ τὸ παιδί μπαίνει στὸ πηλήχιό του, δὲν τὸ φοράει· σὰν παιδί τοῦ ὀρφανοτροφείου, ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὸ κάλυμμα τοῦ κεφαλίου του. Καὶ φεύγει μέσα στὸ πηλήχιό καὶ «στὴν κυριακάτικη ἀπογευματινὴ ἐρημιὰ τῶν δρόμων», εἰκόνα οἰκεία τοῦ παρελθόντος πού φανερώνει τὰ παιδικὰ συναισθήματα τῆς συγγραφέως, θλίψη γιὰ τὸ καχεχτικὸ παιδί καὶ μελαγχολία γιὰ τὸ κυριακάτικο ἀπόγευμα.

Δὲν τῆς ἦταν ἐπαχθῆς, κατὰ τὴ δική μου ἄποψη, ἡ συγγραφή τῶν διηγημάτων, γιὰτὶ τότε δὲν θὰ ἔδινε τόση προσοχὴ στὴ μορφή τους καὶ τόση τέχνη στὴ διατύπωσή τους.

Όλα περιγράφουν πρόσωπα που γνώρισε και καταστάσεις που έζησε ή παρακολούθησε. Άρκετά είναι ή ιστορία μιας στιγμής. Πίνακες με γρήγορες πινελιές, αλλά γεμάτοι χρώμα, πρόσωπα, τοπία, ψυχολογία και πάνω απ' όλα τέχνη λογοτεχνική. Ψάξιμο για τη λέξη, την έκφραση, την αντίθεση.

Δέν μας διευκρινίζει αν ή σειρά της αναδημοσίευσης είναι εκείνη της πρώτης δημοσίευσης, ούτε σε πόσο χρόνο δημοσιεύτηκαν. Θα μπορούσαμε, αν το γνωρίζαμε, να παρακολουθήσουμε την πεζογραφική της πορεία, τη βελτίωση της τεχνικής της και την εξέλιξη της τέχνης της.

Το βιβλίο αρχίζει με το πολύ σύντομο διήγημα *Αμύνεσθαι*, όπου αποτυπώνει την εικόνα ενός έρωτευμένου ζευγαριού έξω από την Τράπεζα. Είναι περιγραφή των κινήσεων λίγων στιγμών των δυο νέων που κοιτάζονται, κάτι που δεν έχει διάρκεια και χάνεται. Ένα περιστατικό του δρόμου χωρίς σημασία, αλλά που της έκανε εντύπωση. Το δεύτερο, *Τα κόκκινα παπούτσια*, είναι ή ιστορία της παιδικής επιθυμίας της να φορέσει κόκκινα παπαρουνένια παπούτσια, επιθυμίας που δεν εκπληρώθηκε. Τα παπούτσια έγιναν στο χρώμα της μουστάρδας και το μόνο κόκκινο ήταν ένα κουμπι που τα στόλιζε. Αλλά κι αυτό ξηλώθηκε, χάθηκε. Κι όταν χρόνια πολλά μετά, πάει με τη σειρά της ν' αγοράσει για άλλους παπούτσια, βρίσκει, χωρίς να το ζητάει, τα κόκκινα παπούτσια των αναμνήσεών της, «ένα ζευγάρι κόκκινα κοριτσίστικα παπαρουνένια παπούτσια, μ' ένα κόκκινο παιγνιδιάρικο κουμπάκι στο πλάι». Και τα παίρνει «πασχαλιάτικο δώρο στα περασμένα μου».

Ανάμεσα στα διηγήματά της κυριαρχούν συμβάντα της παιδικής της ηλικίας, ανεξίτηλες εικόνες του όνειρικού μέρους της ζωής της. Η «Τρίαινα», της οποίας σάς διάβασα απόσπασμα, είναι διήγημα χαρακτηριστικό της τέχνης της.

Εξάireτο περιγραφικό-ήθογραφικό είναι το διήγημα *Πολύπτυχο*, ή ιστορία μιας κόρης της κάνουν διαρκώς προξενιά που δεν τελεσφορούν. Λιγομίλητη ή κόρη, της γίνεται με κάθε νέο υποψήφιο ή κατάλληλη διδασκαλία: πώς δα του μιλάει για πράγματα ενδιαφέροντα για κείνον και ευχάριστα. Αλλά ή κόρη φροντίζει να αποτυγχάνουν τα συναισθήματα. Το απροσδόκητο τέλος μας τ' αποκαλύπτει. Ήταν μυστικά παντρεμένη και χήρα.

Το διήγημα, μάλιστα το σύντομο, της μιας ή των δυο σελίδων, είναι δύσκολο λογοτεχνικό είδος. Πρέπει το κείμενο να έχει τέλεια οικονομία, να είναι άρτιο ως προς τα στοιχεία του και να δημιουργεί στον αναγνώστη τη βεβαιότητα ότι ο συγγραφέας δεν του έκρυψε, δεν παρέλειψε τίποτε. Μνημονεύω το συντομότερο διήγημα, μόλις 42 γραμμές, που έχει τον τίτλο «Τ.Τ.Τ.». Έδω δέλει ή Κική

Δημουλᾶ νὰ ρίξει ἓνα γράμμα στὸ γραμματοκιβώτιο καὶ μπροστά του συναντᾷ ἓναν ἡλικιωμένο ἄντρα ποὺ τῆς διηγεῖται τὸν καημὸ του· ἡ κόρη του μίσειψε καὶ δὲν γυρίζει στὴν πατρίδα. Θὰ κάνει καριέρα ἔξω. Οἱ 27 γραμμὲς ἀπὸ τὶς 42 τοῦ κειμένου εἶναι ἡ διήγηση καὶ τὸ παράπονο τοῦ πατέρα, σπαραχτικό, μὲ τέλεια διάρθρωση, ποὺ ἀποκαλύπτει τὸν τεχνίτη τῆς ἀφήγησης, τὸν ψυχολόγο καὶ τὸν λογοτέχνη· οἱ ὑπόλοιπες 15 γραμμὲς εἶναι τὸ σκηνικό.

Διαβάζοντας τὸν τόμο ποὺ σᾶς παρουσιάζω, διαπιστώνω ὅτι ὑπάρχουν πράγματα ποὺ ἡ συγγραφεὺς δὲν ἐξηγεῖ. Μᾶς λέει στὸν ἐπίλογο ὅτι τὰ διηγήματά της εἶναι «ἄγνωστη, ξένη σὲ μένα μορφή γραφῆς μὲ ἐπαχθὴ τὴν ἄσκησή της». Γιὰ τὸ «ἐπαχθὴς» μίλησα προηγουμένως. Γράφτηκαν ὅμως κατ' ἐντολὴν, ὅπως γινόταν καὶ γίνεται καὶ μὲ τοὺς μουσικούς, τοὺς ζωγράφους, τοὺς γλύπτες, ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς ἐπιστήμονες. Ἄγνωστη καὶ ξένη, ὅμως, ἡ γραφὴ δὲν τῆς εἶναι, γιατί ἡ τέχνη της εἶναι τέχνη φτασμένου λογοτέχνη, καὶ μὴ ξεχνᾶμε ὅτι βρισκόμαστε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '60, πρὶν 40 χρόνια· ἡ τεχνικὴ της δὲν ἔχει ἀδυναμίες καὶ ἡ ψυχικὴ της ὠριμότητα εἶναι φανερὴ. Στὸν εἰσιτήριο λόγο της ἐδῶ μᾶς εἶπε: «Ὑπερκινητικὲς οἱ λέξεις. Περιμένεις, ὦρες, μῆνες, μπορεῖ καὶ χρόνια, μήπως καὶ τὶς μαγνητίζει αὐτὴ ἡ κατάλευκη ἄγραφη λιχουδιὰ ποὺ τοὺς ἔχεις ἀπλῶσει». Παρακάτω ὅμως ἐγκαταλείπει τὴν ἀναμονὴ καὶ μπαίνει στὴ δράση: «γίνομαι πανικόβλητος χειρῶναξ ποὺ κουβαλάει τόνους ἄμορφο ὕλικὸ ἀπὸ τὴν μίαν ἄκρη τῆς λευκῆς σελίδας στὴν ἄλλη. Χτίζω, γκρεμίζω, ξανά καὶ πάλι, συσσωρεύεται ἡττα». Μᾶς περιγράφει τὴν τεχνικὴ της, τεχνικὴ ὅλων τῶν ἀπαιτητικῶν δημιουργῶν οἱ ὁποῖοι δὲν ἱκανοποιοῦνται μὲ τὸ δημιούργημά τους καὶ διαρκῶς τὸ δουλεύουν, τὸ διορθώνουν, σβήνουν καὶ ξαναγράφουν. Δὲν θὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν περίπτωσιν τοῦ Σολωμοῦ· εἶναι μοναδικὴ ἰδιοτυπία. Ἡ Κικὴ Δημουλᾶ, τὰ διηγήματα τοῦ βιβλίου ποὺ τὰ ἔγραψε κατ' ἐντολὴν, πόσο πρόλαβε νὰ τὰ δουλέψει καὶ νὰ τὰ ξαναδουλέψει;

Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου Ἐκτὸς σχεδίου μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ δυὸ τρόπους· πρῶτα μὲ τὴν πολεοδομικὴ ἔννοια, πράγμα ποὺ θὰ σήμαινε, ὅτι ἡ Κικὴ Δημουλᾶ θεωρεῖ τὰ πεζογραφήματά της αὐτὰ ὡς αὐθαίρετα, παράνομα καὶ ἀπορριπτέα. Ἡ δευτέρη ἐρμηνεία νομίζω ὅτι εἶναι ἡ σωστή. Γράφτηκαν ἐκτὸς σχεδίου, ἐκτὸς τοῦ καλλιτεχνικοῦ της σχεδίου, παρεκκλίνοντας ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντά της, ποὺ εἶναι μόνον ἡ ποίηση. Τὰ νομιμοποίησε ὅμως ἡ τέχνη ποὺ ἔχουν.

Τὸ δεύτερο βιβλίο τῆς Κικῆς Δημουλᾶ, *Χλόη Θερμοκηπίου*, εἶναι ἡ τελευταία της ποιητικὴ συλλογὴ πού, ὅπως εἶπα, ἐκδόθηκε τὶς πρῶτες μέρες τοῦ

Μάη του 2005. Από τον πίνακα των δημοσιεύσεών της στο βιβλίο, προκύπτει ότι η συλλογή αυτή των ποιημάτων της είναι ή ενδέκατη. Υπάρχει ακόμη το βιβλίο με τα πεζά που περιέγραψα και ο εισιτήριο λόγος της στην Ακαδημία, 'Ο Φιλοπαίγμων Μύθος. Σε σκορπισμένα κείμενά της, κυρίως συνεντεύξεις ή σύντομους λόγους, εκθέτει απόψεις της για ζητήματα της Ποίησης, της Λογοτεχνίας και της Τέχνης, πάντοτε από φιλοσοφική ή, καλύτερα, έσωτερική πλευρά. Δεν φιλολογίζει. Στον Φιλοπαίγμονα Μύθο (σ. 25) μάς δίνει και έναν όρισμό της ποίησης που άφορā κυρίως τους Έλληνες και έχει σχέση με τη λεγόμενη σήμερα κρίση της ελληνικής γλώσσας. Διερωτάται λοιπόν «αν στην έποχή μας ώφελει ή ποίηση». Και απαντά: «Ωφελει κυρίως τη γλώσσα. Την περισυλλέγει από τους μεγάλους κάδους της βιασύνης και τη μεταγγίζει με σέβας από τόσο δά μπουκαλάκι του άγιασμού, μιā γουλιā, όσο ακριβώς χρειάζεται να πιει ή ουσία. Τέλος, ή ποίηση ώφελει όσο μιā παυσίπονη σταγόνα σε έναν ώκεανό λύπης». Είναι ακριβής ο όρισμός και, ίσως, λίγο ειρωνικός, γιατί προέρχεται από άνθρωπο που όλη τη ζωή του την αφιέρωσε στην ποίηση. Και όμως έχει συναισθήσει ότι τó έργο της είναι μιā σταγόνα σ' έναν ώκεανό. Άλλα πύ σπουδαία είναι ή διαπίστωση ότι ή ποίηση ώφελει τη γλώσσα. Μαζί με την πεζογραφία αποτελούν τó ληξιαρχείο και τó μουσείο κάθε γλώσσας. Φανταστείτε την ελληνική γλώσσα χωρίς τὰ κείμενα του Ρήγα, του Μακρυγιάννη, του Κάλβου, του Σολωμού και όλων των άλλων δημιουργών. Θā μιλούσαμε τη γλώσσα που μιλάμε σήμερα, αλλά χωρίς την ποίηση και την πεζογραφία, δέν θā είχαμε ούτε αίσθηση, ούτε συναισθήσει, ούτε γνώση της γλώσσας μας. Τό ότι οί λέξεις περιέχονται σε λεξικά δέν μάς αποκαλύπτει τίποτε. Όπως οί άπτικιστές δέν μπόρεσαν να μάς δώσουν, με τίς μελέτες τους και τὰ υποδείγματά τους, κείμενα πλατωνικά, όχι βέβαια φιλοσοφία, αλλά κείμενα όπως ή περιγραφή του Ίλισσου μόνον, ή κείμενα σαν του Θουκυδίδη ή του Αισχύλου, έτσι οί λέξεις μόνον, ώραιες ή χυδαίες, δέν ώφελούν χωρίς τόν τεχνίτη που θā τίς δέσει στο κόσμημα της τέχνης. Δεν γίνεται ή Άγία Σοφία μόνον με πέτρες, χρειάζεται ο άρχιτέκτονας και πλήθος από τεχνίτες. Οί σταγόνες λοιπόν δέν μειώνουν τη λύπη, αλλά μάς βοηθούν να άντέχουμε την πεζότητα, την έλλειψη όμορφιάς της ζωής μας.

Η νέα συλλογή, *Χλόη θερμοκηπίου*, έχει όλες τις άρετές της έως τώρα ποίησης της Κικής Δημουλά. Γλώσσα νεοελληνική με τούς τρέχοντες νεολογισμούς, συνδυασμένους με λογιότερες λέξεις, μετοχές της καθαρεύουσας, παρά τούς κανόνες και τίς οδηγίες για καλή δημοτική, που άπαγορεύουν τη μείξη των τύπων. Παράδειγμα ό στίχος στο ποίημα (*Διά της είς άτοπον λήθης*) όπου ή καρδιά,

«Σπάζει, ἀλλὰ ἀπὸ κεκτημένη
 ἔντασ' ἡ χτυπᾷ
 σαλταρισμένη τρέχει
 ὅπως τρέχουν τὰ ὀρνίθια».

Ἔχουμε στὸ τετράστιχο μία μετοχή, ἓναν νεολογισμό καὶ μία λέξη τῆς καθαρεύουσας. Σ' ἓνα ποίημα, Ἡ ἀγριοφωνάρα, μιλάει γιὰ τὴν τέχνη τῆς. Καταφεύγει στὴν ποίηση σταλμένη ἀπὸ κύτταρο ἄστροργο ποῦ τὴν «ἔδιωξε ἀπ' τὸν δικό του κόσμος γιατί ἦτανε πολύτεκνο».

καὶ μ' ἔστειλε σὲ σένα
 τάχα ὅτι διδάσκεις δωρεάν
 τεχνάσματα καὶ τέχνη ἐπιδέσεως πληγῶν
 πὼς θεραπεύεις τὴν παραίτησή μὲ μόνσχευμα
 κομμάτι ἀφαιρώντας ἀπὸ τὸν μηρὸ τῆς ἥττας
 ὥστε νὰ βελτιώνεται τῶν λέξεων ἡ ζωὴ

τίποτε δὲν μὲ δίδαξες.
 Νυχθημερὸν μὲ ἔβαζες νὰ ψάχνω
 δίχως νὰ ξέρω τί, δίχως νὰ λὲς
 ἂν κάτι ἄλλο χάθηκε ἀπ' ὅσα ἔχουν χαθεῖ.

Δὲν εἶμαι βέβαιος ἂν ὁ μηρὸς τῆς ἥττας εἶναι ὑπαινιγμὸς τοῦ μηροῦ τοῦ Δία, ὅπου κυοφορήθηκε ὁ Διόνυσος, γιὸς του ἀπ' τῆ Σεμέλης.

Ἕνας ἄλλος ποιητής, ὁ Ἰάσων Κλεάνδρου, τὸ 595 μ.Χ., ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὰ γηρατειὰ τοῦ σώματος καὶ τῆς μορφῆς του, δὲν βρίσκει ἄλλη παρηγοριά παρὰ τὴν Τέχνη, ἀπὸ τὴν ὁποία ζητάει παυσίπονα τοῦ πνεύματος.

Εἰς σὲ προστρέχω Τέχνη τῆς Ποιήσεως
 πού κάπως ξέρεις ἀπὸ φάρμακα
 νάρκης τοῦ ἄλλους δοκιμές, ἐν Φαντασίᾳ καὶ Λόγῳ
 (Κ. Π. Καβάφη, *Μελαγχολία τοῦ Ἰάσωνος Κλεάνδρου*· 595 μ.Χ.).

Ἡ Δημουλὰ βρίσκεται σὲ προηγούμενο στάδιο, στὴν ἀναζήτηση, στὴ μάθησι· ψάχνει, δὲν ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ στὴ μοίρα τῆς, ἀντίθετα δείχνει δραστη-

ριότητα. Φτιάχνει τήν ποιητική της. Ζητάει τήν κατάφαση τῶν ἄλλων, τήν ἐπιδοκιμασία ὅτι προχωράει σωστά (Ἡ ἀγριοφωνάρα):

Ἔστρωνα ράγιες, κάρφωνα τονισμούς
για νά ἴναι ἀσφαλῆς ἡ κύλιση τῶν στίχων.

Ἐδῶ εἶναι φανερή ἡ τέχνη της στίς παρομοιώσεις καί στίς μεταφορές. Ἡ ποίηση εἶναι ράγιες σιδηροδρόμου καρφωμένες μέ τοὺς τόνους. Πάνω σ' αὐτὲς κυλοῦν οἱ στίχοι. Οἱ ἐπιβάτες τοῦ τραίνου εἶναι ἡ οὐσία. Ἐκεῖ χρειάζεται ἡ φαντασία· δὲν ἀρκεῖ νά ἔχεις μάθει τήν τεχνική:

μάθε με, σὲ ἰκέτευα, πῶς νά στερεώνω ἐπιβάτες
καί σὺ μοῦ ἀπαντοῦσες
ἀρκεῖ νά τοὺς ἐφεύρεις. Ἡ μόνη στέρεη μέθοδος.

Οἱ ἐπιβάτες εἶναι ἡ Ἑμπνευση, δηλαδή αὐτὰ ποὺ θὰ γράψεις πρέπει νά προσφέρουν κάτι νέο στὴν Τέχνη τῆς Ποίησης. Ἄν θὰ εἶναι ἡ τέλεια καλλιτεχνική μορφή καί μαζί καί ἡ οὐσία, αὐτὸ εἶναι τὸ δράμα τοῦ κάθε ποιητῆ.

Ἡ ἄσκηση τῆς Τέχνης τῆς ποίησης βασανίζει τοὺς ποιητὲς. Ἡ Κικὴ Δημουλά προσπαθεῖ νά φτιάξει τήν ποίησή της μέ κάθε τρόπο:

καί μέ ἐξώδησες νά κλέβω ἀντικλείδια
ἀπὸ περιφερόμενους λωποδύτες στίχους για νά μπῶ.

Ἀλλὰ οἱ στίχοι, οἱ φανταστικά κλεμμένοι, δὲν τὴν ικανοποιοῦν, καί ἡ προσπάθειά της συνεχίζεται σὲ κλίμα καφκικό:

Ἀγραφῶν στίχων βρίσκω μισάνοιχτη τὴν πόρτα.
Σπρώχνω ἐλαφρὰ τὸ τρίξιμο νά μπῶ
κι ἀπὸ τὸ βάθος βάθος μοῦ ἀπαντᾷ
μία ἀγριοφωνάρα πῶς ἔχουνε γραφτεῖ.

Ὅλοι ξέρουμε πῶς οἱ ποιητὲς θέλουν τὴν πρωτοτυπία. Νομίζει ἡ ποιήτρια πῶς βρῆκε τὴν ἔμπνευση καθὼς περνᾷ τὴν πόρτα τῶν ἀγραφῶν στίχων. Ἀλλὰ κάποιος ἀόρατος φύλακας τὴν προσγειώνει. Οἱ στίχοι ποὺ πλάθει μέ τὸ νοῦ της

είναι ἤδη γραμμένοι. Ὁ ποιητής Εὐμένης τοῦ Καβάφη (Τὸ πρῶτο σκαλί) ἔχει τὶς ἴδιες ἀνησυχίες:

Ἀλλοίμονον, εἶν' ὑψηλή, τὸ βλέπω,
πολὺ ὑψηλὴ τῆς Ποιήσεως ἡ σκάλα.

Ἡ σκέψη ποὺ ἀπασχολεῖ τὴν Κικὴ Δημουλᾶ, γιὰ τὴ μορφὴ τῆς ποίησής της, εἶναι κοινὴ σ' ὅλους τοὺς πραγματικούς ποιητές. Ὅλοι ἀναρωτιοῦνται γιὰ τὰ δημιουργήματά τους μὲ διάφορους τρόπους. Τοῦ Καβάφη εἶδαμε τὶς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου του. Κάπου ὅμως (Ἐκόμισα εἰς τὴν Τέχνη) ἀνακεφαλαιώνει τὴν προσφορά του καὶ νιώθει εὐχαριστημένος μὲ ὅ,τι δημιούργησε:

Κάθομαι καὶ ρεμβάζω. Ἐπιθυμίες κ' αἰσθήσεις
ἐκόμισα εἰς τὴν Τέχνην - κάτι μισοειδωμένα, πρόσωπα ἢ γραμμές.

Στὴν ικανοποίηση τοῦ Καβάφη γιὰ ὅ,τι ἔδωσε στὴν Τέχνη ἀντιτίθεται ἡ Ἐπώδυνη Αποκάλυψη τῆς Δημουλᾶ:

Κάποια στιγμή τοῦ τὰ ζητᾶς τ' ἀνοίγεις
θέλεις νὰ δεῖς ἐὰν θυμᾶται τὸ χαρτὶ ὅσα
τοῦ ὑπαγόρευες γιὰτὶ ἀκόμα
καὶ τῆς ἄψυχης ἐγγύησης ἡ μνήμη
μὲ τὸν καιρὸ κι αὐτὴ ἀδυνατίζει.

Ταράζεις, γλωμιάζεις, βλέπεις
νὰ 'χουν γραφτεῖ πράγματα ποὺ δὲν εἶπες.

Ἀρνεῖται κι αὐτὰ ποὺ ἔχει γράψει, τ' ἀπορρίπτει, δὲν τὰ θεωρεῖ δικά της, ἐνῶ νόμιζε, ὅτι ὅσα ἔγραψε ἦταν σωστά:

Ὅ,τι λὲς στὴν πένα τὸ γράφει.
Σκέπτεσαι, θυμᾶσαι, νομίζεις, ἀγαπᾶς, ὑπαγορεύεις
.....
ὅπως σοῦ ὑπαγόρευσε ἡ μοῖρα νὰ τὰ ζήσεις
γραμμένα σὲ δικό της ἀπορροφητικὸ χαρτί

ἔτσι ἀκριβῶς κι ἐσὺ τὰ ὑπαγορεύεις
στὴν ἄγνωστη ποιότητα τοῦ μέσου ποὺ διαδέτεις.

Εἶναι μίᾳ μικρῇ *Ποιητικῇ* τὸ ποίημα αὐτό. Δὲν ικανοποιεῖται μὲ τὴν ποίησή της καὶ δὲν μοῦ φαίνεται παράξενο. Ἔτσι προχωρεῖ, προσπαθώντας νὰ ἐκφράσει πάντα τὴ θλίψη τῶν ἀνθρώπων, μᾶλλον τὴ δική της. Κάποτε τὴ ρώτησαν, ἂν ἡ θλίψη στὴν ποίησή της εἶναι «ἡ μοιραία συνακολουθία τῆς ζωῆς» καὶ ἀπάντησε ὅτι «δὲν εἶναι δική μου ἡ θλίψη. Τῶν πραγμάτων εἶναι. Ἐκεῖνα θλίβονται. Ἐγὼ ἀπλῶς προσφέρθηκα νὰ εἶμαι ὁ διαχειριστὴς αὐτοῦ τοῦ αἰσθήματος, ἐπειδὴ ἔχω ἐπαυξητικὲς ικανότητες». Εἶναι ἓνας τρόπος νὰ μειώνεις τὴ θλίψη, μεταφέροντάς την στὰ πράγματα. Εἶναι μίᾳ φυγῇ. Θεωρεῖ τὸν ἑαυτό της μεσάζοντα καὶ ἡ θλίψη τῶν πραγμάτων, ἡ δική της φυσικά, δὲν τὴν ἀφορᾷ, ἔτσι μᾶς λέει. Ἀλλὰ τότε γιατί ἀσχολεῖται; Ἐπειδὴ ἔχει ικανότητες διαχειριστοῦ;

Τὰ πράγματα οἱ ποιητὲς τὰ ἔχουν δεῖ κατὰ διαφορετικοὺς τρόπους. Πολὺ παλιὰ ὁ Εὐριπίδης σ' ἓνα ἀπόσπασμά του δηλώνει «τοῖς πράγμασι γὰρ οὐχὶ θυμοῦσθαι χρεών, μέλει γὰρ αὐτοῖς οὐδὲν» (Εὐριπ. ἀπόσπ. 287), «μὴ θυμώνετε μὲ τὰ πράγματα, γιατί δὲν τὰ νοιάζει γιὰ τίποτε». Εἶναι ἄψυχα, ἀδιάφορα, δὲν αἰσθάνονται. Ἔνας ποιητὴς, πολὺ κοντινὸς μας, ὁ Λάμπρος Πορφύρας, μᾶς ἔχει δώσει στὴ συλλογὴ *Σκιές*, τοῦ 1897, στίχους ὅπου τὰ πράγματα γύρω μας, τὰ καθημερινά, ἔχουν αἰσθήματα, πονοῦν, θλίβονται, κλαῖνε ὅπως τὸ ρολόι στὸ γνωστότερο ποίημά του «*Lacrimae rerum*»:

Κι' ἀπ' τὴ γωνιά, ὁ καλὸς τῆς Λήθης σύντροφος,
τ' ἀγαπημένο μας παλιὸ ρολόι,
τραγουδιστὴς τοῦ χρόνου, κι αὐτὸς κλαίγοντας,
ρυθμίζει ἀργά, φριχτά, τὸ μοιρολόι.

Ἔνας ἄλλος παλιὸς ποιητὴς, ὁ Βιργίλιος, εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἔδωσε τὸν τίτλο γιὰ τὸ ὠραῖο ποίημα τοῦ Πορφύρα:

Sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt

(«ὑπάρχουν δάκρυα γιὰ τὰ δυστυχήματα καὶ τὰ ἀνθρώπινα συγκινοῦν τὴν καρδιά». Βεργ. *Αἶν.* I 462).

Ἔνας κριτικὸς τῆς ποίησης, ὁ Ἀντρέας Καραντώνης, ἔχει κι αὐτὸς τὸν

όρισμό του: «Ἡ ποίησις εἶναι μία χειρονομία πρὸς τὰ πράγματα, δὲν εἶναι τὰ πράγματα».

Ὁ Πορφύρας ἀντέστρεψε τὸν Βιργίλιο καὶ προσωποποίησε τὰ ἄψυχα, τοὺς ἔδωσε αἰσθήματα. Ἔβαλε τὰ πράγματα νὰ συμμετέχουν στὸν ἀνθρώπινο πόνο. Συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν ποιήτριά μας, ὅπως ἰσχυρίζεται;

Στὴν τέχνη δὲν συμπίπτουν, τὶς περισσότερες φορές, οἱ ἀπόψεις τῶν δημιουργῶν καὶ τῶν τρίτων, καὶ πιθανῶς πολλὰ ἀπὸ ὅσα εἶπα νὰ μὴ βρίσκουν σύμφωνη τὴν Κικὴ Δημουλᾶ. Ἡ ἴδια μᾶς λέει κάπου: «Δὲν ἀναζητῶ οὔτε ἐπιζητῶ. – Ἐγὼ ἐπιθυμῶ. Μιὰ γλῶση. Μακάρι νὰ εἶναι καὶ τοῦ θερμοκηπίου». Δηλαδή ἀρκεῖται στὸ ὑποκατάστατο, στὸ τεχνητό, γιατί τὸ πραγματικὸ εἶναι ἀνέφικτο; Ἡ μήπως τὸ θερμοκήπιο τῆς εἶναι ἀσφαλὲς καταφύγιο; Ἡ σύγχρονη ποίηση ἐρμηνεύεται μὲ πολλοὺς τρόπους. Ὁ δικός μου εἶναι ἓνας, πὺ πιθανῶς ἀργότερα νὰ τὸν ἀλλάξω. Γιατί ἡ ποίηση ἔχει αὐτὴ τὴν ἀρετή. Κάθε φορὰ πὺ τὴν ξαναδιαβάζουμε μᾶς λέει καινούργια πράγματα.

Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ποιημάτων τῆς συλλογῆς πὺ παρουσίασα, τελειώνοντας θὰ διαβάσω τοὺς στίχους μὲ τὸν τίτλο Σημείωση ἀπὸ τὸ ποίημα Τίνος ὄνειρου τ' ὄνειρο, οἱ ὅποιοι, νομίζω, κάτι ἀποκαλύπτουν:

Ὅταν λέμε ὄνειρεύτηκα
πάντα δὲ σημαίνει πῶς εἶδαμε στ' ἀλήθεια
ἓνα ὄνειρο
Ἀλλὰ ὅ,τι ξυπνητοὶ φέρνουμε λίγο πρὸς τὰ μπρός.

Ἔχω τὴν ἐντύπωση, ὅτι μὲ τοὺς στίχους αὐτοὺς ἡ Κικὴ Δημουλᾶ μᾶς λέει, μὲ τὸν τρόπο της, ὅ,τι καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ Καβάφη. Αὐτὸ τὸ «φέρνουμε λίγο πρὸς τὰ μπρός», τὸ εἶπε ὁ Ἀλεξανδρινὸς μὲ τὴ φράση «ἐκόμεισα εἰς τὴν Τέχνη». Συμφωνεῖ ἡ ποιήτριά μας;

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 26^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2005

Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΠΑΣ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Τὸν Γιάννη Παππά τὸν γνώρισα πρὶν ἀπὸ 47 χρόνια, τὸ 1960. Ἕνα χειμωνιάτικο πρωινὸ εἶχαμε πάει, ἐκεῖνος, ὁ Γιάννης Κοντῆς, Ἐφόρος τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, κι ἐγώ, νέος Ἐπιμελητής, στὸν Ραμνοῦντα γιὰ κάποιο λατομεῖο. Γιατὶ ὁ Γιάννης Παππᾶς ἦταν μέλος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου. Ἐκτοτε βλέπόμασταν, ἀκόμη καὶ σὲ δικαστήρια ὅπου συναντιόμασταν ὡς μάρτυρες κατηγορίας. Μὲ τοὺς ἀρχαιολόγους εἶχε στενὲς σχέσεις καὶ φιλία μὲ τὸν Χρήστο Καρούζο γιὰ τὸν ὁποῖο μιλοῦσε θυμαστικά, τὸν Γιάννη Παπαδημητρίου, τὸν Γιάννη Κοντῆ. Τῶν δύο πρώτων ἔκανε, μετὰ θάνατον, τὶς προτομές. Τοῦ Καρούζου ὁ ἐρμῆς βρίσκεται στὸν προθάλαμο τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Παπαδημητρίου τὸ ἀνάγλυφο κεφάλι, πάνω σὲ στήλη, βρίσκεται στὴ Βραύνα, ἔξω ἀπὸ τὸ Μουσεῖο. Χάλκινο ἐκμαγεῖο τοῦ tondo αὐτοῦ ἔχω τοποθετήσῃ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.

Δὲν θὰ μιλήσω γιὰ τὴν τέχνη του, τὴ γλυπτικὴ καὶ τὴ ζωγραφικὴ του. Ἐχουν ἀκουστῇ ἤδη ἐδῶ οἱ λόγοι δύο σεβαστῶν συναδελφῶν, τοῦ Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου καὶ τοῦ Χρύσανθου Χρήστου, καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ ξανακουστοῦν. Θὰ μιλήσω, ξάκρια ὅμως, γιὰ τὶς φιλολογικὲς ἢ λογοτεχνικὲς τάσεις του καὶ τὰ τυπωμένα γραπτὰ του. Ὅλοι τὸν γνωρίζαμε ὡς κορυφαῖο γλύπτη, ἀργότερα εἶδαμε καὶ τὴ ζωγραφικὴ του. Ὁ ἴδιος, λιγόλογος πρὸς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἄρχισε νὰ δημοσιεύει σὲ βιβλία κείμενά του ἢ μεταφράσεις του. Τὸ 1988 ποιήματα, τὸ 1994 διάφορα κείμενα, τὸ 1998 μεταφράσεις ἀπὸ τὸν Νίτσε, τὸ 1999 τὴ Μικρὴ Συλλογὴ, τὸ 2000 μεταφρασμένα διηγήματα τοῦ

Πιραντέλλο, τὸ 2003 ἐπίσης διηγήματα τοῦ Ἰταλο Σβέβο καὶ τὸ 2004 ἄλλα διηγήματα τοῦ Γκὺ ντὲ Μωπασάν.

Οἱ ἀσχολίες αὐτὲς τοῦ Γιάννη Παππᾶ δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀσυνήθιστο γιὰ καλλιτέχνη, ἀλλὰ οὔτε καὶ πολὺ συχνό. Ὡς καθηγητὴς στὴ Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν καὶ ὡς δημιουργός, ἦταν πάντα πολὺ ἀπασχολημένος καὶ αὐτὸ τὸ νιώθουμε ἂν ἀναλογιστοῦμε τὰ ἔργα του ποὺ στολίζουν τὸν τόπο μας καὶ ὅλα ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται κρυμμένα καὶ περιμένουν τὴν ὥρα νὰ τὰ ἰδεῖ τὸ φῶς. Ἡ ἀσχολία του μὲ τὰ γράμματα ἦταν μέσα στὶς βιολογικὲς καταβολές του. Παππούς του ἦταν ὁ Φώτης Φωτιάδης, γιαντὸς στὴν Πόλη, φημισμένος γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ βιβλίο του *Τὸ Γλωσσικὸν Ζήτημα* κ' ἡ ἐκπαιδευτικὴ μας ἀναγέννησις (1902), βιβλίο ἀφιερωμένο στὸν Ψυχάρη, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Γιάννης Παππᾶς μιλοῦσε μὲ στοργὴ καὶ νοσταλγία. Ὅταν, σὲ τούτῃ τὴν αἶθουσα, μοῦ πρωτόκανε λόγο γι' αὐτό, τοῦ εἶπα πὼς τὸ εἶχα, μὲ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Νίκου Καζαντζάκη. Σὲ μένα τὸ εἶχε δώσει ὁ παλιὸς Μυτιληνιὸς Ἐφόρος τῶν Ἀρχαιοτήτων, Στρατῆς Παρασκευαΐδης, φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ Στρατῆ Μυριβήλη, τοῦ Ἡλία Βενέζη, τοῦ Φώτη Κόντογλου καὶ τοῦ Χρήστου Καρούζου. Ἐνας κόσμος ἄλλοτινὸς ποὺ μᾶς φαίνεται σὰν νὰ εἶναι κάπου στὸ '21. Ρώτησα τὸν Γιάννη Παππᾶ ἂν ἤθελε τὸ βιβλίο. Μοῦ εἶπε: «κράτησέ το, σ' ἐσένα θὰ χρειασθεῖ περισσότερο».

Τὴ ζωὴ του μὲ τὸν παππού του, ἐγκατεστημένο στὴν Κηφισιά καὶ στὴν Ἀθήνα μετὰ τὸ 1924, τὴ διηγεῖται στὸ βιβλίο του *Μικρὴ Συλλογὴ* (1999). Μνημονεύει τίς ἐπισκέψεις τῶν φίλων τοῦ παπποῦ του: Ἀλέξανδρος Δελμούζος, Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Ἐλισαῖος Γιαννίδης, Μιλτιάδης Μαλακάσης, Μένος Φιλήντας, Φάνης Μιχαλόπουλος, Octave Merlier, Ἀπόστολος Μελαχρινός, Ἀλέξανδρος Πάλλης, Δημήτριος Πετροκόκκινος (ἐκδότης τοῦ Ροῖδης), Νίκος Καζαντζάκης, Παντελῆς Πρεβελάκης, πρόσωπα μυθικὰ σήμερα.

Ποιοὶ ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐπέδρασαν ἐπάνω του, εἴτε συνειδητὰ εἴτε ἀσυνειδητὰ, τοὺς μνημονεύει ὁ ἴδιος ὁ Γιάννης Παππᾶς στὴ *Μικρὴ Συλλογὴ*. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στὸν παππού του, τὸν Φώτη Φωτιάδη. Τὸ δεύτερο στὸν Νίκο Καζαντζάκη, στίς ἐπισκέψεις του στὴν Αἴγινα στὸν παππού του, καὶ κατόπιν σ' ἓνα ταξίδι ποὺ ἔκαναν μαζί, Σεπτέμβρης τοῦ '36, ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ἕως τὴ Ρώμη καὶ τὴ διαμονή τους ἐκεῖ. Πῆγαν σὲ μουσεῖα, εἶδαν τὴν πόλη, θαύμασαν τοὺς θεσασυροὺς της. Στὸν Γιάννη Παππᾶ, 23 χρονῶν τότε, ἔμεινε στὴ συνειδησίη του ἡ εὐχὴ τοῦ Καζαντζάκη, ὅταν τὸν κατευόδωνε γιὰ τὸ καλλιτεχνικὸ Παρίσι. «Καλὴ φώτιση», ἡ πιὸ «σοφὴ καὶ στοργικὴ εὐχὴ πρὸς νέο». Ὁ Καζαντζάκης πῆγαινε στὴν Ἰσπανία τοῦ Ἑμφυλίου.

Ο Γιάννης Παππᾶς γύρισε στὴν Ἑλλάδα τὸ '39 καὶ ἔζησε τίς μέρες τοῦ πολέμου καὶ τῆς Κατοχῆς. Συνδέθηκε πάλι μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ ζωὴ, μὲ τοὺς καλλιτέχνες καὶ τοὺς λογοτέχνες. Συνδέθηκε μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ Παλαμᾶ, τὴν Ναυσικᾶ καὶ τὸν Λεάνδρου. Ὁ θάνατος τοῦ ποιητῆ ἦταν γεγονὸς ποὺ τοῦ ἐντυπώθηκε. Ἀπὸ τὸν Παππᾶ εἶχε ζητήσει ἡ Ναυσικᾶ νὰ κάνει ἐκμαγεῖο τοῦ προσώπου καὶ τοῦ χεριοῦ ὅταν ὁ πατέρας τῆς θὰ ἔφευγε. Ὁ Παλαμᾶς πέθανε στὶς 27 Φεβρουαρίου τοῦ '43. Κι ὁ Παππᾶς διηγεῖται τὸ γεγονὸς σ' ἓνα δισέλιδο κείμενο.

Ὁ Παλαμᾶς νεκρὸς, τὸ ἐκμαγεῖο τῆς μορφῆς καὶ τοῦ χεριοῦ τοῦ ποὺ ἔκανε τὴν ἄλλη μέρα, 28 Φεβρουαρίου 1943, ἡ κηδεῖα, ὁ Σικελιανός, οἱ σάλπιγγες, οἱ καμπάνες, τὰ τύμπανα, τὸ φέρετρο. Συνέχισε νὰ συχνάζει στὸ σπίτι τοῦ Παλαμᾶ, ὅπου συγκεντρώνονταν φίλοι, ὁ Σικελιανός, ὁ Κατσιμπαλῆς· κάποιον βράδυ ἔφυγε μὲ τὸν ποιητῆ τοῦ Ἀλαφροῖσκιωτου, ποὺ τοῦ διηγεῖται στὸν δρόμο τὸ ὄραμα τοῦ Διονύσου «νὰ ταξιδεύει στὴ θάλασσα τῆς Νάξου». Τοῦ 'κανε ἐντύπωση τοῦ Παππᾶ ὁ ποιητικὸς ὁραματισμὸς τοῦ Σικελιανοῦ καὶ θῆλπε, τὸ 1994, ἔπειτα ἀπὸ 51 χρόνια, νὰ διατυπώσει τὴν εἰκόνα ποὺ τοῦ εἶχε ζωγραφίσει μὲ λόγια ὁ ποιητής: «Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος μέσα στὸ σκοτάδι, τὸν χειμῶνα, σὲ μιὰ ἔρημη, βουβή Ἀθήνα, μὲ ἀκροατὴ ἓναν μόνο νέο, ζωντάνεψε αὐτὴ τὴν εἰκόνα τῆς θάλασσας, τοῦ νέου, τῆς θάρκας μὲ πανί, τοῦ Διονύσου τῆς μέθης, καὶ ὅμως ἐνίωσε τὴν ἀνάγκη, ἃς ποῦμε, νὰ διορθώσει τὰ λόγια του, νὰ τὸ πεῖ καλύτερα. Γιὰ ποιὸν τὸ ἔκανε; οὔτε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του οὔτε γιὰ τὸν μοναδικὸ ἀκροατὴ του.

Νά, ἔτσι γιὰ μία ιδέα!» (Μικρὴ Συλλογὴ 27).

Τὸν Γιάννη Παππᾶ τὸν τάραιξ ἡ φθορὰ τῆς φύσης, δηλαδὴ ἡ κάλυψη τῆς φυσικῆς ὁμορφίᾳς ἀπὸ τὰ δημιουργήματά μας. Δὲν ἦταν ὁ ἀριστοκρατισμὸς τοῦ ποὺ τὸν ἔκανε νὰ θλίβεται γιὰ ὅ,τι ἔβλεπε νὰ καταστρέφεται συνειδητά. Ἡ καλλιτεχνικὴ τοῦ φύση τὸν ἔκανε νὰ αἰσθάνεται πιὸ βαθιά, πιὸ δυνατὰ τὴ φθορὰ ποὺ τὸν περιέβαλλε. Κάποια στιγμή, Ἰούλιο τοῦ 1992, στὴν Αἴγινα, σύνδεσε ἓνα ποίημα, «Fantaisie εἰς πεζότατο λόγο», ὅπου ἐκφράζει τὴν ἀγανάκτησή του γιὰ ὅ,τι γινόταν, κυρίως στὴν Ἀθήνα, ἐκδήλωση οἰκεία σὲ ὅσους τὸν γνώριζαν ἀρκετά.

Στὸ ἴδιο πνεῦμα εἶναι καὶ τὸ πολυσέλιδο κείμενό του *Καλλιτέχνης*, μιὰ φανταστικὴ συνομιλία μ' ἓναν καλλιτέχνη, ποὺ ὅταν συναντιῶνται βρίσκεται, ὁ φανταστικὸς καλλιτέχνης, στὴν περίοδο τῆς conceptual art. Νοηματικὴ ἢ ἐννοιολογικὴ τὴν μεταφράζει ὁ Γιάννης Παππᾶς. Ἡ πρώτη, ἡ δεύτερη καὶ ἡ τρίτη συνάντησή γίνονται τὸ 1993, ἡ τέταρτη τὸ 1995, ἡ πέμπτη, ἡ ἕκτη, ἡ ἑβδομὴ τὸ 1998, καθὼς κι ἓνα ἀποχαιρετιστήριό γράμμα. Μιλάει ὁ Παππᾶς γιὰ τὴν

Τέχνη, για την τέχνη του, για τα μουσεία, για τον πληθωρισμό της τέχνης που επιδεικνύεται σ' αυτά: «ἐπειδὴ εἶμαι καλλιτέχνης πού ενδιαφέρομαι κυρίως για την τελευταία λέξη της τέχνης, γύρισα ὅλες τις γκαλερί avant-garde τῆς Νέας Ὑόρκης. Ὅστερα ἀπὸ τὸ ἐπίτευγμα αὐτὸ ἤμουν λίγο σὰν πυγμάχος μετὰ ἀπὸ μάτς».

Ἄν οἱ χρονολογίες πού δίνει ὁ Γιάννης Παππᾶς στὰ κείμενά του εἶναι οἱ πραγματικές, τότε σὲ προχωρημένα χρόνια αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ δώσει τὶς ὑποθήκες του γιὰ τὴν Τέχνη.

Οἱ περισσότεροι ἀπ' ὅσους τὶς διαβάσουν θὰ ἀποδώσουν τὶς σκέψεις τοῦ Γιάννη Παππᾶ σὲ συντηρητισμό, ὅταν λέει ὅτι «τώρα σημεῖο τῶν καιρῶν τὸ μανιακὸ κυνήγι τῆς πρωτοτυπίας, τῆς νέας ἐκφράσεως, τοῦ εὐρήματος, τῆς αὐθαιρεσίας ἐν ὀνόματι τῆς παραφουσκωμένης, μέχρι σκασμοῦ, λέξης “ἐλευθερία”». Ἡ κύρια φράση ὅμως εἶναι στὸ τελευταῖο κείμενο τῆς σειρᾶς, στὸ γράμμα ὅπου ὁ καλλιτέχνης, πού ἔχει ἀπορρίψει ὅλες τὶς σχολές, τὶς τάσεις, τὶς μόδες καὶ βρίσκεται κάπου στὴν Ἠπειρο, στὸ Πάπιγκο, τοῦ λέει κατὰμουτρα: «πῶς ἦταν λοιπὸν δυνατὸν νὰ μὲ κατευθύνετε, νὰ μὲ ἐμψυχώσετε, σεῖς ὁ ὅποιος εἰς τὸ ἔσχατον γῆρας ἀμφισβητεῖτε τὸν ἑαυτὸν σας;»

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Παππᾶς μετὰ ἀπὸ μιὰ μακρότατη περιπλάνηση στὶς τάσεις, στὶς σχολές, στὰ ρεύματα, ὅπου καὶ ὁ ἴδιος ἔδρασε καὶ δημιούργησε, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ξαναγυρίσει στὶς πηγές, στὴν πραγματικὴ τέχνη, ἐκεῖνη πού διαρκεῖ καὶ πέρα ἀπὸ μᾶς.

Αὐτὸ μοῦ θυμίζει μιὰ σκέψη τοῦ Χρήστου Καρούζου πού διατυπώνει στὴν πολὺ γνωστὴ μελέτη του *Τηλαυγὲς μνημα*, μελέτη γιὰ τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀριθμ. 3716 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, πού σήμερα εἶναι γνωστὸ μετὰ τὸν τίτλο τῆς μελέτης. Ὁ μεγάλος ἀρχαιολόγος τὸ περιγράφει στὴν ἀρχὴ ὅπως τὸ πρωτοεῖδε, στὴ δεκαετία τοῦ 1920-1930, στὴν παλιὰ αὐλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἦταν «χωρισμένο σὲ τέσσερα κομμάτια, πού μισόκρυβαν τὴν ὁμορφιά τους στὰ χορτάρια. Ἦτανε μάλιστα πολὺ διδακτικὰ τὰ κομμάτια ἔτσι χωρισμένα, γιατί, ἐλευθερωμένα ἀπὸ τὴν τυραννικὴ εἰκόνα τοῦ φυσικοῦ ὁργανισμοῦ τῆς ἀκέραιας μορφῆς, ἔδειχναν πιὸ ἄδολη τὴ δημιουργία τῆς τέχνης». Εἶναι φράση ἀποκαλυπτικὴ, ὅταν ἡ φράση προέρχεται ἀπὸ τὸν Χρῆστο Καρούζο. Ἐβλεπε τὴν οὐσία τῆς ἀρχαίας Τέχνης στὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ ἔργου ἀπὸ κάθε φκισιδώμα πού τοῦ φαίνόταν ἐκεῖνη τὴ στιγμὴ περιττό. Συγχρόνως δείχνει ὅτι ἡ γνήσια τέχνη δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ πρόγραμμα καὶ θεωρίες. Ἐκεῖ εἶχε καταλήξει

στο τέλος και ο Γιάννης Παππᾶς, φίλος του Καρούζου. «Πρέπει νὰ καθαρῖσει ἡ ὁρασὴ μου, νὰ ξεφορτωθῶ ιδέες, συνήθειες».

Ἀλλὰ ξαναγυρίζω στὸν συγγραφέα Παππᾶ. Τὰ παλιότερά του κείμενα ἀφορῶν τὴν τέχνη, εἶχε ἐκδώσει μάλιστα ἓναν τόμο τὸ 1993 μὲ τίτλο *Κείμενα γιὰ τὴν Τέχνη*, ὅπου συγκέντρωσε διάφορα γραπτὰ του. Τὴν ἐπόμενη χρονιά, ἄλλος τόμος, μὲ τὸν τίτλο *Κείμενα*. Περιέχονται ἀνακοινώσεις του στὴν Ἀκαδημία, λόγος του γιὰ τὴν 28ῃ Ὀκτωβρίου καὶ ἄλλα κείμενά του γιὰ πρόσωπα, Ἰδρύματα καὶ λογοτέχνες, καὶ τὸ ἀπόσπασμα μετάφρασης ἔργου τοῦ Ἰταλο Σβέβο. Οἱ ἀνακοινώσεις του εἶναι χαρακτηριστικές. Μία ἀφορᾷ «Τὰ σχέδια τοῦ Victor Hugo», κάτι φυσικό, ἀφοῦ ἀνήκε καθαρὰ στὴν τέχνη του. Ἀλλὰ προσπαθώντας νὰ ἐρμηνεύσει τὴ ζωγραφικὴ τέχνη τοῦ Hugo, μεταφράζει στίχους του.

Ἕνας καλλιτέχνης ὅπως ὁ Γιάννης Παππᾶς, μὲ τις καταβολὰς πού μνημόνευσα καὶ τις σπουδὲς καὶ τὰ ταξίδια πού ἔκαμε, φυσικό ἦταν νὰ στραφεῖ καὶ πρὸς τὴν τέχνη τοῦ λόγου. Ἡ ἐνασχόλησή του αὐτὴ, συστηματικὴ ὅμως, πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του. Στὴν ἀφιέρωση πού μοῦ ἔκαμε τῆς μετάφρασης τῶν κειμένων τοῦ Νίτσε (ἐκδόθηκε τὸ 1998) μοῦ διευκρινίζει «Θὰ σκεφθεῖς, αὐτὸς ὁ γέρων εἶναι πολυπράγμων, ἡ μετάφραση ἔγινε πρὶν 25 χρόνια περίπου», δηλαδὴ γύρω στὸ '70 - '75. Ἡ ἀνακοίνωσή του στὴν Ἀκαδημία γιὰ τὰ χρονογραφήματα τοῦ Guy de Maupassant ἔγινε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1985 καὶ ἡ μετάφρασή του δημοσιεύτηκε τὸ 2004, ἔπειτα ἀπὸ 20 σχεδὸν χρόνια. Τὸ ἴδιο ἔγινε μὲ τὰ διηγήματα τοῦ Ἰταλο Σβέβο. Τὰ δημοσίευσε τὸ 2003, ἀλλὰ τὰ εἶχε μεταφράσει 20 χρόνια πρὶν. Τὰ διηγήματα τοῦ Πιραντέλλο, τὰ δημοσίευσε τὸ 2000, ἀλλὰ λέγει στὸν πρόλογο ὅτι ἀσχολήθηκε μὲ τὸν συγγραφέα ἀρκετὰ χρόνια πρὶν.

Ὁ Γιάννης Παππᾶς δὲν θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του λογοτέχνη οὔτε φιλόλογο. Σ' ἓνα σημείωμά του (*Κείμενα*, 1994, 249 ἐξ.) γιὰ τὸν Ἰταλο Σβέβο δηλώνει: «Δὲν εἶμαι γνώστης οὔτε μελετητὴς τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας, οὔτε καμίας ἄλλης κατὰ βάθος, ἐκτὸς ἴσως τῆς γαλλικῆς – ἂν καὶ ἀρκετὰ διάβασα, πάντοτε μὲ τὴν προστασία κάποιου καλοῦ θεοῦ, πού δὲν μὲ ἔκανε, νομίζω, νὰ χάσω ἄσκοπα ὥρες».

Στὸ ἴδιο σημείωμα μᾶς λέει ποιὲς εἶναι οἱ ἀρετὲς τοῦ Ἰταλο Σβέβο, πού τὸν γοήτευσαν, ὥστε νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὴ μετάφρασή του: ἀπλότητα ὕφους, εἰρωνεία, ἀνυπόκριτη διάνοια, «πρωτοτυπία παρατήρησης πού ἐκφράζεται μὲ συνηδισμένα λόγια τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας, λεξιλόγιο μᾶλλον περιορισμένο, εἰλικρίνεια τῆς ἀνάλυσης, χάρις τῆς περιγραφῆς, πού δὲν εἶναι ἀνιαρὴ παράθεση

λεπτομερειών, αλλά υποδήλωση σύντομη που δημιουργεί άμέσως ένα κλίμα, ένα ζωντανό περιβάλλον».

Αλλά γιατί ο Γιάννης Παππᾶς θέλησε να μεταφράσει έναν Ίταλο συγγραφέα που την ύπαρξή του ξμαθε τυχαία, που δεν άνηκε σ' εκείνους με τους όποιους είχε μεγαλώσει; Τήν απάντηση τή δίνει ο ίδιος (όπ. π. 251): 'Η «ἐπιθυμία μου νά βρω τὸ ἀκριβὲς νόημα, νά καταφέρω νά συμπέσει, ὅσο τὸ δυνατό, τὸ ὕφος τῆς μετάφρασης με τὸ ὕφος τοῦ κειμένου, νά μεταφέρω στὴ γλώσσα μας ἐκεῖνο πού με γοήτευσε. Μὲ τέτοιου εἶδους ἄσκηση, νά πλησιάσω τὸν ἄνθρωπο, τὸν καλλιτέχνη, νά ὠφεληθῶ ἀπὸ τὸ παράδειγμά του».

Δὲν ἦταν λογοτέχνης ὁ Γιάννης Παππᾶς, ἀλλὰ κάποια στιγμή, μᾶλλον ἄρχισε νά τὸν ἀπασχολεῖ ἡ γλώσσα, τὸ ὕφος, ἡ ὡραία ἐκφραση πού ταιριάζει με τὴ γλυπτική. Γιατί ἡ δημιουργία ἐνὸς λογοτεχνήματος μόνο με τὴ δημιουργία ἐνὸς γλυπτῷ μπορεί νά συγκριθεῖ. Ὁ λογοτέχνης γράφει, σβῆνει, διορθώνει, σκίζει. Ὅποιος ἔχει φυλλομετρήσει τὰ αὐτόγραφα τοῦ Σολωμοῦ καταλαβαίνει τὴν προσπάθεια τοῦ δημιουργοῦ γιὰ τὴν τέλεια ἐκφραση. Στίχους ἀπὸ τοὺς Ἐλεύθερους Πολιορκημένους, τοὺς βλέπουμε νά ἐπαναλαμβάνονται στὰ χειρόγραφα τοῦ ποιητῆ με παραλλαγές:

«Ἀραπιᾶς ἄτι, Γάλλου νοῦς, σπαθὶ Τουρκιᾶς μολύβι»

ἢ «Κρυφαναβρύζει τρίςθαδο κι' ἐχόρταινε τὴ Χτίσι»

ἢ «Ὅπου'ν ἔρμιά καὶ σκοτεινιά καὶ κατοικιά τοῦ Χάρου».

Ξέρουμε ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶναι εἰδικὴ περίπτωση, ἴσως γιατί διασώθηκαν τὰ χειρόγραφα τῶν παραλλαγῶν του. Αλλὰ κάθε δημιουργός, πού ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους σκοπούς του εἶναι ἡ μορφή, δηλαδὴ ἡ ὁμορφιά τῆς ἐκφρασης πού θὰ ντύσει τίς ιδέες του, δὲν μπορεί παρὰ νά δουλέψει σὰν γλύπτης πάνω στὸ κείμενό του. Ὁ Γιάννης Παππᾶς δούλευε τὰ γλυπτά του πρῶτα στὸν πηλό. Ἐπλάδε, πρόσδετε πηλό, ἔστρωνε, ἀφαιροῦσε, προσπαθοῦσε νά πιᾶσει τὴν ἐκφραση ἢ τὴ στάση, ἀκόμη τὸ ὕφος τοῦ ρούχου. Στὸ μικρὸ του κείμενο «Ἐνα πρόπλασμα γιὰ τὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο», περιγράφει (Κείμενα 127-130) πῶς ὁ φίλος φίλος Ἀκαδημαϊκὸς πόζαρε γιὰ τὸν ἀνδριάντα του καὶ τί προσπαθοῦσε νά συλλάβει ὁ γλύπτης. Ἀντάλλασσαν ιδέες τίς ὥρες ἐκεῖνες:

«Συμφωνούσαμε, νομίζω, ὅτι ὡς ἕνα σημεῖο προχωρεῖ ἡ ἀναδίφηση καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ φαινομένου τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.

Ὅτι ὡς ἕνα σημεῖο φτάνει ἡ ταχτοποίηση πού κάνει ὁ θεωρητικὸς μελετη-

της της τέχνης, αφήνοντας ανέγγιχτο το κυριώτερο, δηλαδή εκείνο το κάτι που κάνει ένα έργο να είναι έργο τέχνης, κι ένα άλλο μια αξιοπρόσεκτη, λίγο ή πολύ, κατασκευή. Η απόφαση να σταματήσεις είναι όσο σπουδαία και η απόφαση της αρχής. Εκεί, στο ζύγισμα του περιττού με το απαραίτητο, του εκφραστικού με το ανέκφραστο, του έφικτου, αναγνωρίζεται, θά έλεγα, ο ελληνοπρεπής τρόπος να αντιλαμβάνεσαι και να δουλεύεις».

Έδωσα, σύντομα, τον τρόπο που δούλεψε ο Γιάννης Παππās, με τὰ λόγια του, για να καταλήξω στο ότι, και όταν μετέφραζε, κάποιο παρόμοιο τρόπο ακολουθούσε.

Ο Παλαμās μνημονεύει για τον Σολωμό ότι για κείνον «ό άξιος έμπνευσμένος στίχος είναι ο μελετηρός στίχος, ο μὴ κατορθωνόμενος εἰμή με «τὸ χτένι και τὴ λίμα», δηλαδή οἱ στίχοι λαξεύονται και λειαίνονται για να γίνουν ωραῖοι. Αυτό ισχύει στις μεταφράσεις που εἶσαι υποχρεωμένος να φθάσεις τὸ ύψηλόδρομο πρότυπό σου, που αποφάσισες να ξαναχύσεις στὴ γλώσσα σου.

Τὸ λογοτεχνικό έργο του Γιάννη Παππā είναι οἱ μεταφράσεις του. Πρώτη εμφανίζεται, τοῦ 1998, ἡ συλλογή κειμένων τοῦ Νίτσε, πού, ὅπως ὁ ἴδιος μου λέγει στὴν ἀφιέρωσή του, έγινε πρὶν 25 χρόνια περίπου, γύρω στοῦ 1973. Στὴ βιβλιογραφικὴ σημείωση ὅμως πού παραδέτει, μνημονεύει ὅτι ὀρισμένες μεταφράσεις έγιναν ἀπὸ βιβλία πού ἐκδόθηκαν τὸ 1985, 1988 και 1990. Ἴσως ἄρχισε τὴ μετάφραση τὸ '73 και, καθὼς τὸ ἐνδιαφέρον του για τὸν φιλόσοφο αὔξαινε, συνέχισε με ἄλλα κείμενα πού δὲν περιέχονταν στοὺς δύο τόμους τοῦ 1938 και 1939 πού εἶχε στὴν κατοχή του.

Δεύτερο στὴ σειρά μεταφραστικό έργο εἶναι τὰ Δεκαεπτὰ διηγήματα τοῦ Λουίτζι Πιραντέλλο, τοῦ 2000. «Δὲν θὰ μπορούσα να συνοψίσω ἀλλιῶς τὴ σχέση μου με τὰ διηγήματα αὐτά, και εἰδικὰ με ὅσα μετέφρασα, παρὰ με τὴ λέξη συμμετοχή», λέει στὸν πρόλογο τοῦ τόμου ὁ Γιάννης Παππās.

Και με τὸν Πιραντέλλο ἡ γνωριμία του εἶναι παλιά, πάντως μετὰ τὸν Πόλεμο, ὅταν ταξίδεψε στὴ Ρώμη και ἔτυχε να πέσει στὰ χέρια του ἡ σειρά τῶν διηγημάτων του σὲ δεκαπέντε τομῖδια. Ἀλλὰ δὲν θὰ ἔκανε τὸν κόπο να τὸν μεταφράσει, ἂν δὲν ἔβρισκε ὅτι Πιραντέλλο και Παππās ταίριαζαν στὶς ιδέες. Τὸν χαρακτηρίζει ὡς «τυπικὴ μορφή καλλιτέχνη πού βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ θεωρίες, συστήματα, προκατασκευασμένες ἀπόψεις», κάτι πού ἐκφράζει και στὶς συζητήσεις του με τὸν Καλλιτέχνη, για τίς ὁποῖες σὰς μίλησα.

Διηγήματα τοῦ Ἰταλο Σβέβο, πού γεννήθηκε τὸ 1861 και πέθανε τὸ 1928, δημοσίευσε ὁ Γιάννης Παππās τὸ 2003. Πρώτη φορά ἄκουσε, λέει, για τὸν

συγγραφέα αὐτὸν τὸ 1978, σ' ἓνα ταξίδι τοῦ στὴν Τεργέστη. Τὸν «γοήτευσε ἡ ἀπλότητα τοῦ ὄφους, ἡ εἰρωνεία, καὶ μαζί τὸ πάθος μιᾶς ἰδιοσυγκρασίας, μιᾶς διάνοιας ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη οὔτε ἐπιθυμεῖ νὰ μεταμφιέζεται σὲ συγγραφέα».

Τελευταία δημοσιευμένη μετάφραση τοῦ Γιάννη Παππά εἶναι τὸ βιβλίο *Δεκατέσσερα διηγήματα καὶ ἓνα χρονογράφημα* τοῦ Γκὺ ντὲ Μωπασάν. Κυκλοφόρησε τὸ 2004.

Μὲ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία ὁ Γιάννης Παππᾶς εἶχε δεσμούς ἀπὸ τὰ παιδικὰ τοῦ χρόνια καὶ τὴν κατόπιν ζωὴ τοῦ στὴ Γαλλία, ὅπου σπούδασε γλυπτικὴ καὶ νομικά. Ἐννιά χρόνια ἔζησε συνέχεια στὸ Παρίσι καὶ γύρισε στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ ὑπηρετήσει τὴ θητεία τοῦ. Βρισκόταν ἔξω μιὰ σπουδαία περίοδο καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς λογοτεχνίας, ἀπὸ τὸ 1930 ἕως τὸ 1939, καὶ ἡ Γαλλία καὶ τὸ γαλλικὸ πνεῦμα εἶχαν ἔντονη ἐπιρροὴ ἐπάνω τοῦ, πράγμα ποὺ εἶναι φανερό σὲ ὅποιον μελετᾷ τὰ γραπτὰ τοῦ.

Ὁ Γιάννης Παππᾶς δὲν ἄσκησε συστηματικὰ τὴ λογοτεχνία. Ἀσχολήθηκε μὲ ὀρισμένους συγγραφεῖς ποὺ τὸ πνεῦμα τοὺς ταίριαζε μὲ τὸ δικό τοῦ καὶ τὴν εὐχαρίστηση ποὺ ἔνιωσε διαβάζοντάς τους, θέλησε νὰ τὴ μεταδώσει καὶ σ' ἐμᾶς. Συγχρόνως προσπάθησε νὰ ἀναμετρηθεῖ μαζί τοὺς γλωσσικά καὶ ν' ἀποδείξει ὅτι οἱ σκέψεις τοὺς, οἱ περιγραφές τοὺς, οἱ εἰκόνες τοὺς, μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὰ ἑλληνικά, μὲ τρόπο λογοτεχνικό, μὲ ζωντανὰ ἑλληνικά, ὅπως ἐκεῖνος τὰ ἤξερε καὶ ὅπως τοῦ εἶχε διδάξει ὁ Φῶτης Φωτιάδης, ὁ παππούς τοῦ, ἀγωνιστὴς τοῦ δημοτικισμοῦ.

Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἀπέφυγε τὸν πειρασμὸ τῆς ποίησης. Γνωρίζω μιὰ συλλογὴ ποιημάτων τοῦ μὲ τὸν τίτλο *Σύμμεικτα 1967-1977* (Ἰκαρος 1988). Ὁ ἐλεύθερος σύγχρονος στίχος χωρὶς φανεροὺς κανόνες παρασύρει πολλοὺς μὲ τὴν ἀπατηλὴ εὐκολία στὴ γλώσσα καὶ τὴ σύνδεση. Ἴσως εἶναι καὶ κάποιος ναρκισσισμὸς ποὺ καταλαμβάνει πολλοὺς, πιστεύω καὶ τὸν Παππά. Θέλησε μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ποιήματα νὰ περιγράψει τὴν ἄσχημη ὕψη τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὶς πόλεις καὶ στὴν Ἑλλάδα (*Ἐγκλωβισμός, Χωροταξικός παραλογισμός, Οἰκοπεδοφάγοι*). Σ' ἓνα (*Μουσεῖο Μεγαλοπόλεως*) περιγράφει ἐκεῖνο ποὺ ἀργότερα τοῦ λέει ὁ καλλιτέχνης γιὰ τὴν περιδιάβασή του στὶς γκαλερί avant-garde τῆς Νέας Ὑόρκης. Τὸ ποίημα *Perennial beauty* δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ἀπόηχου τοῦ Καβάφη ἢ τοῦ Μπάρα:

Τουλάχιστο, σκέπτονται, παρ' ὅλ' αὐτὰ
ἡ σύγκριση εἶν' εὐχερής.

Τί ασχημη πού εἶν' ἡ ἀνθρωπότης.
 Ἐμεῖς πάντα ὠραῖοι,
 σοβαροὶ θὰ καλπάζουμε
 πάντοτε νέοι.
 Δὲν εἶναι λίγο.

Τοῦτο φαίνεται καὶ σὲ ἄλλα ποιήματα, ὅπως στὴν Ὑστεροφήμια, ὅπου μὲ τὴν πλοκὴ τῶν λέξεων, τοὺς κάπως λόγιους τύπους, προσπαθεῖ νὰ δημιουργήσῃ συνειρμούς:

ὅ,τι καλύτερο, ὅ,τι πιὸ ἄψογο
 ἄκρα προσοχὴ στὴ λεπτομέρεια.

Τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τὸν ταράζει καὶ τὸν γεμίζει ἀπογοήτευση. Αναγνωρίζει ὅτι δὲν εἶναι ὁ νέος τοῦ ἄλλοτε, ἀλλὰ τὰ συναισθήματά του εἶναι τὸ ἴδιο ζωηρά (Ἀποστάσεις):

Πολύπλοκες αὐτὲς οἱ σχέσεις τῶν δύο φύλων

.....

Ἀλλὰ πῶς νὰ τὸ κάνουμε

.....

ποὺ ἡ καρδιὰ χτυπᾷ μὲ τὸν
 ἴδιο τὸν παλιὸ τὸν τρόπο
 τὸ γνῶριμο.

Στὸ Ἀτύχημα στὸ δρόμο προχωρεῖ περισσότεροι:

Στὸ δρόμο ἓνα κορίτσι
 πολυχρωμὴ γυαλιστερὴ σφεντόνα
 μοτοσυκλέτα εὐέλικτη
 παρέσυρε ἓνα γέροντα.

Καὶ μετεφέρθη ὁ γέροντας αἱμάσσω
 σὲ κάμαρη μοναχικὴ
 ζωγραφισμένη μὲ ὄνειρα.

Ἀλλὰ τίποτε δὲν σταματᾷ τῇ φθορᾷ ποὺ νιώθει νὰ τὸν τρώει καὶ νὰ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τῇ ζωῇ καὶ τῇ δράσει (Γελοῖα ὄνειρα):

Κι ἀργὰ καταποντίζεται
στὰ μαῦρα ἄπατα νερὰ
ὁ ναυαγὸς τοῦ γήρατος
μὲ τὰ γελοῖα ὄνειρα.

Προσωπικὲς ἐμπειρίες τοῦ στῇ Σχολῇ Καλῶν Τεχνῶν ἀπηχοῦν τὸ ποίημα
Τὸ πρῶτο ὄνομα:

Ἐλπίζω καταλάβετε
ὅτι εἶχα ὅπωςδῆποτε
ἀνάγκη μιᾶς θεωρίας.

ἢ Τὰ βάθρα:

Ἀπὸ βάθρου εἰς βάθρον
ὁ ἓνας χαιρετᾷ τὸν ἄλλον
Μειδιάματα μίσους.
Ἀπὸ κάτω προοπτικὰ ἢ ἐμφάνισή τους
κάπως κολακεύει.
Τὸ βάραθρον στὰ πόδια τους
οὔτε τὸ λογαριάζουν.

Σὲ μερικὰ ποιήματά του διαφαίνεται ὁ θυμὸς τοῦ γιὰ τὴ σημερινὴ ἐποχὴ
(Μαμὰ Ἑλλάς, *Pro domo sua*) «Ἡμεῖς οἱ ζῶντες...». Ἀναπολεῖ ἐκείνους ποὺ σκέφτονταν ὅπως αὐτός (*Τριανθρία*). Καὶ τὰ ποιήματά του καὶ οἱ λόγοι τοῦ σὲ συζητήσεις κατέληγαν σὲ μία ἀποθάρρυνση, ὡς ἐὰν ἡ στάση τῶν ἄλλων νὰ σφράγιζε τὰ πράγματα, τίς ἐξελιξεί. Στὸν κύκλο τῆς τέχνης τοῦ, στὴν Τέχνη, ὑπῆρχαν καταστάσεις καὶ πρόσωπα ποὺ τὸν ἀπογοήτευαν. Τὸ ποίημα *Ἐξ ἐπαγγέλματος* φαίνεται νὰ γράφτηκε ἀπὸ προσωπικοὺς λόγους:

Ἐξ ἐπαγγέλματος εἶμαι κριτὴς τῆς τέχνης.

.....

Πνευματικός διάκονος αποκαλύπτω, ὁδηγῶ.
.....

Τὸ βοήτῳ τῶν λέξεων τῶν καλοδιαλεγμένων
τὸ θρόισμα τῆς ἐκφράσεως
ὅλα μαζί συντείνουν τὰ ἀνεξήγητα νὰ ἐξηγεῖς,
νὰ κάνεις πιστευτὰ τ' ἀπίστευτα
εἶναι κι αὐτὸ μιὰ τέχνη.
.....

Πόσο γλυκὰ μοῦ μερδιοῦν δημιουργοὶ σπουδαῖοι
ἀκόμα κι ἂν τοὺς ψέγω.

Τὴν ἀτμόσφαιρα τῶν πανεπιστημιακῶν καὶ πνευματικῶν πραγμάτων δέ-
λει νὰ περιγράψει ἢ νὰ σατιρίσει (Σύγχρονος Ι):

Συνέδρια, σεμινάρια, συμπόσια
συνεστιάσεις, στραγγυλὴ τράπεζα.
Σὲ ὅλα μέσα θρῖσκομαι.
Ἀποκτῶ θάρος - μὲ λογαριάζουν.
Ὅταν περνᾷς σὲ ξέρουνε
ψιθυρίζει ὁ κόσμος,
γερὸ μυαλὸ - ἀξία ἀναμφισβήτητη
αὐθεντία.

«Ψιθυρίζει ὁ κόσμος» θυμίζει τὸ «οὗτος ἐκεῖνος» τοῦ Λουκιανοῦ (Ἡρόδοτος
ἢ Ἀετίων 2).

Εἶναι ἀπαισιόδοξη ἡ ποίηση τοῦ Γιάννη Παππᾶ καὶ πολὺ προσωπική. Προ-
σέχει τὴ γλώσσα καὶ τὴν πλοκή, προσπαθεῖ νὰ στήσει εἰκόνες, νὰ φτιάξει ὕψος,
καὶ τὸ πετυχαίνει πολλὰς φορές. Αὐτὸς ποὺ ἀγαπᾷ τὴ φύση καὶ τὴν ὀμορφιά
τῆς δὲν τὴν περιγράφει οὔτε τὴ μνημονεύει, παρὰ σπάνια («Δελτίο ἀτμοπλοῖ-
κῶν συγκοινωνιῶν»):

ὥρες ἀναχωρήσεων - ὀρίζοντες
ὁ ἥλιος - ἀέρηδες - τὰ σύννεφα
συνομιλίες ποὺ δὲν θὰ γίνουν
νοσταλγία ἐπαφῶν - βράχια

.....
 σπηλιές που ἀντηχοῦνε.

Σ' ἓνα ἄλλο του ποίημα (Ἀπὸ σημάδια διάσπαρτα) εἶναι περισσότερο θερμὸς
 καὶ νοσταλγικός:

Κάθε φορά που κοιτάζω τ' ἄστρα
 τίς καλοκαιρινὲς ζεστὲς νύχτες ἀκούγοντας τὸ γρύλο
 καὶ κανένα νυχτόβιο τζίτζικα, θυμοῦμαι
 τὴν ἀδελφὴ μου Ρωξάνη.

Ὅταν ἐτοιμαζόταν ἡ Ἐπετηρὶς τῆς Ἀκαδημίας τοῦ 2004, τοῦ εἶχα στείλει
 τὸ σχέδιο τοῦ βιογραφικοῦ του. Μοῦ ζήτησε νὰ τὸ ἀντικαταστήσει μ' ἓνα κείμε-
 νο πὺ εἶχε γράψει ὁ ἴδιος. Δέχτηκα, γνωρίζοντας ὅμως ὅτι θὰ ἐκδηλώνονταν
 μικρὲς ἀντιδράσεις γιὰ τὴν ὑπερβολικὴ, γιὰ τὰ μέτρα τῆς Ἐπετηρίδος, ἔκτασή
 του, πράγμα πὺ συνέβη. Δημοσιεύτηκε ἀναλλοίωτο καὶ νομίζω ὅτι ἦταν ὀρθὴ ἡ
 δημοσίευσή. Ἔχουμε ἀπὸ τὸ χέρι του ἐκεῖνα πὺ ὁ ἴδιος νόμιζε ὅτι ἀποτελοῦσαν
 ἀξιοπρόσεκτα σημεῖα τῆς ζωῆς του.

Σήμερα, τέσσερις γεμάτους μῆνες μετὰ τὴν ἐκδημία του, ἀναδυοῦμαι τίς
 συζητήσεις μαζί του, συζητήσεις στὶς ὁποῖες αἰσθανόμουν σὰν μαθητῆς του.
 Ἦταν ὁ σύνδεσμος μὲ τὰ περασμένα, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐκφραστὴς ἐνὸς πάντοτε νεανι-
 κοῦ πνεύματος πὺ κρυβόταν πίσω ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα τοῦ δασκάλου.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2005

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

ΚΥΡΙΑΣ SIGRID DEGER - JALKOTZY

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. EMMANOÏΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Με ιδιαίτερη χαρά, υποδεχόμεθα σήμερα την καθηγήτρια Sigrid Deger - Jalkotzy, ως νέο αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

Ἡ κυρία Sigrid Deger - Jalkotzy γεννήθηκε στὸ Linz τῆς Αὐστρίας. Σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης καὶ στὴ Μ. Βρετανία.

Ακολουθῶς ἐξελέγη ὑφηγήτρια στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης καὶ ἐν συνεχείᾳ τακτικὴ καθηγήτρια στὴν ἔδρα μυκηνολογίας, προϊστορίας καὶ πρωτοϊστορίας τῆς Μεσογείου καὶ τῶν παραδουνάδιων χωρῶν στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Salzburg. Ἔχει διδάξει σὲ πολλὰ ξένα Πανεπιστήμια καὶ εἶναι ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Αὐστριακῆς Ακαδημίας Ἐπιστημῶν.

Ἀπὸ τὸ 1988 ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση ἐρευνητικῆς ὁμάδος καὶ τὴ διεύθυνση ἀνασκαφῶν στὴν Ἑλλάτεια Φωκίδος καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος. Εἶναι ἐπίσης μέλος ἐρευνητικῶν μονάδων γιὰ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία.

Ἡ συμβολὴ τῆς στὴ μελέτῃ τῶν μυκηναϊκῶν θεμάτων εἶναι οὐσιαστικὴ καὶ τὸ ἐν γένει ἐπιστημονικὸ τῆς ἔργο ἀναγνωρίζεται διεθνῶς.

Ἀγαπητὴ κυρία συνάδελφε, σὰς συγχαίρω γιὰ τὴν ἐκλογὴ σας ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν καὶ μὲ χαρὰ σὰς ἐπιδίδω τὰ διάσημα τῆς ἐκλογῆς σας.

Ἐκ μέρους ὅλων τῶν συναδέλφων σὰς εὐχομαι συνέχισι τοῦ σπουδαίου ἐπιστημονικοῦ σας ἔργου καὶ κάθε χαρὰ καὶ εὐτυχία.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Ἡ καθηγήτρια καὶ ἀκαδημαϊκὸς κυρία Sigrid Deger-Jalkotzy γεννήθηκε τὸ 1940 στὸ Linz τῆς Αὐστρίας, ὅπου καὶ ἀκολούθησε τὰ ἐγκύκλια μαθήματα. Κατόπιν ἐσπούδασε ἀρχαία ἱστορία, ἀρχαιολογία καὶ κλασικὴ φιλολογία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης, κυρίως μὲ τὸν καθηγητὴ Fritz Schachermeyr, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ὁποίου στράφηκε κυρίως πρὸς τὴν σπουδὴ τῆς Μυκηναϊκῆς περιόδου καὶ πολιτισμοῦ. Ἐγινε διδάκτωρ τοῦ ἰδίου Πανεπιστημίου τὸ 1968 καὶ ἀκολούθησε ἐπὶ τρία χρόνια (1970-1972) μεταδιδακτορικὲς σπουδὲς στὴν Ἀγγλία ὑπὸ τοὺς N. Coldstream καὶ J. Chadwick μὲ εἰδίκευση στὴν Μυκηναολογία, ὅπως ἐπικράτησε νὰ λέγεται ἡ ἀπασχόληση μὲ τὴν μυκηναϊκὴ γραφὴ καὶ γλώσσα. Τὸ 1973 ἐπέστρεψε στὴ Βιέννη καὶ διορίστηκε ἐρευνήτρια στὴν μονάδα μυκηναϊκῆς ἐρεύνης (Mykenische Kommission) τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης, πάλι ὑπὸ τὸν Schachermeyr. Τὸ 1976 προήχθη σὲ μέλος τῆς ἐρευνητικῆς αὐτῆς ομάδος καὶ τὸ 1988 σὲ διευθύντριά της. Τὸ 1979 διορίστηκε ὑφηγήτρια στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης, τὸ 1984 τῆς ἀπονειμήθηκε ὁ τίτλος τῆς ἐκτάκτου καθηγήτριας καὶ τὸ 1986 ἐξελέγη τακτικὴ καθηγήτρια στὴν ἑδρα μυκηναολογίας, προϊστορίας καὶ πρωτοϊστορίας τῆς Μεσογείου καὶ τῶν παραδουνάβιων χωρῶν στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Salzburg, θέση τὴν ὁποίαν κατέχει ἀκόμη. Ἐπιπλέον, τὰ ἔτη 1990, 1992-1995 καὶ 2003 ἐδίδαξε ὡς προσκεκλημένη καθηγήτρια στὰ Πανεπιστήμια τῆς Χαϊδελβέργης, τῆς Κολωνίας καὶ τοῦ Rostock στὴν Γερμανία καὶ τοῦ Ἐδιμβούργου στὴν Σκωτία.

Ἀπὸ τὸ 1975 ἄρχισε νὰ μετέχει στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὸν προϊστορικὸ συνοικισμό τῆς Αἰγείρας ὑπὸ τὸν καθηγητὴ W. Alzinger καὶ συνέχισε μέχρι τὸ 1986 ὁπότε καὶ ἐπιφορτίστηκε μὲ τὴν δημοσίευση τῆς κεραμεικῆς τοῦ χώρου αὐτοῦ. Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 1988, ἀνέλαβε μαζί μὲ τὴν -τότε- προϊσταμένη τῆς 14ης Ἐφορίας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων κυρίαν Φανουρίαν Δακορώνια τὴν διεύθυνση τῶν ἀνασκαφῶν τάφων στὴν Ἐλάτεια Φωκίδος, ἀνασκαφῶν οἱ ὁποῖες ἐφώτισαν μερικὲς πτυχὲς τῶν νεκρικῶν ἐθίμων τῶν Μυκηναίων καὶ ἔδειξαν ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἀνῆκε στὸν κορμὸ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὄχι στὴν περιφέρεια, ὅπως ἐπιστεύετο ἕως τότε. Ἡ συμμετοχὴ της σὲ δύο πολυετεῖς καὶ καίριες ἀνασκαφὲς

μυκηναϊκών κέντρων στην Πελοπόννησο και την Στερεά, την εξοικείωσε με τα δύο βασικά δείγματα του μυκηναϊκού πολιτισμού, συνοικισμό και νεκροταφείο, και της προσεπόρισε πολλή και πολύτιμη έμπειρία και επαφή άπευθείας με τα πράγματα, περισσότερη και πληρέστερη από όση έχουν πολλοί ξένοι συνάδελφοι. Έπιπλέον έφερε την κυρία Jalkotzy σέ άμεση επαφή με Έλληνες όλων των κατηγοριών, έργατες, αγρότες, τοπικούς διανοούμενους και έπιστήμονες και μετέτρεψε τó άρχικό έπιστημονικό της ενδιαφέρον σέ ειλικρινή φιλία με τούς Έλληνες και τά ελληνικά πράγματα.

Τó συγγραφικό της έργο είναι ως έπί τó πλείστον προϊόν πρωτογενούς έρευνας. Έκτός από την διδακτορική της διατριβή με θέμα τις μορφές εξουσίας στón Όμηρο (Βιέννη 1970), έχει στó ένεργητικό της δύο μονογραφίες, μία για άλλοεθνείς μετοίκους στην ύστερομυκηναϊκή Ελλάδα έπί τή βάσει μίας κατηγορίας άγγείων πού εύρέθηκαν στην Αίγαιρα και μία άλλη για τούς άκολούθους (eqeta) στην κοινωνική διάρθρωση τής μυκηναϊκής Ελλάδος. Έχει έπίσης και την δημοσίευση τών σφραγίδων από την Έλάτεια από κοινού με την κυρία Δακωρώνια και την άείμνηστη Αγνή Σακελλαρίου στην σειρά Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel. Έπιπλέον συνεχίζει την σειρά τών δημοσιεύσεων τής Αυστριακής Ακαδημίας για την προϊστορία του Αιγαίου (Ägäische Frühzeit) με τούς τόμους IV και V για την μυκηναϊκή περίοδο έως τó 1200 π.Χ. και τούς μετανακτορικούς χρόνους του 12ου και 11ου αϊ. π.Χ. αντίστοιχως και επεξεργάζεται την τελική δημοσίευση τής κεραμεικής τής Αιγείρας και τής Έλάτειας. Έχει δημοσιεύσει διάφορες έργασίες για μυκηναϊκά θέματα και συγκεκριμένως για την γραφή, την κεραμική, την διοικητική και κοινοτική οργάνωση, για σχέσεις, επαφές και χρονολογία, ιδίως τών τελευταίων μυκηναϊκών αιώνων, για τις άνασκαφές όπου μετέσχε καθώς και διάφορα άλλα άρθρα με ποικίλα αντικείμενα (όμηρικά, βιβλιοκρισίες, άρθρα σέ έγκυκλοπαίδειες τής άρχαιότητας κ.λπ.). Είναι έπιπλέον υπεύθυνη για τις εκδόσεις τής μυκηναϊκής έρευνητικής μονάδας τής Ακαδημίας τής Βιέννης. Παράλληλα επιδίδεται στην οργάνωση διεθνών συνεδρίων και συναντήσεων με βάση την Ακαδημία αυτή. Έχει ήδη οργανώσει τó συμπόσιο “Έλλάς, Αίγαίο και Έγγύς Άνατολή κατά τούς σκοτεινούς αιώνες” (1983), την 10η διεθνή συνάντηση “Floreant Studia Mycenea” (1999), την συνάντηση διεθνούς ομάδος έργασίας για την χρονολογία τής ΊΕ ΙΙΙ Γ περιόδου και μία ακόμη για την μέση φάση τής ΊΕ ΙΙΙ Γ περιόδου τó 2004.

Τó πολυσχιδές αυτό έπιστημονικό της έργο άναγνωρίστηκε και έτιμήθηκε.

Τὸ 1987 ἐξελέγη ἀντεπιστέλλον μέλος στὴν Αὐστριακὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν στὴν Βιέννη, τὸ 1995 ἔγινε τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας αὐτῆς, ὅπου, παράλληλα μὲ τὴ θέση τῆς διευθύντριας τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐρευνητικῆς Μονάδος, εἶναι καὶ μέλος τῶν ἀντιστοίχων μονάδων γιὰ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία καθὼς καὶ διαφόρων ἄλλων ἐπιστημονικῶν καὶ διοικητικῶν ἐπιτροπῶν.

Ἡ ἐξέλιξίς της ἀπὸ φοιτήτρια σὲ ἀκαδημαϊκὸ καὶ συνεχίστρια τοῦ ἔργου τοῦ Fr. Schachermeyr μέσα σὲ 30 χρόνια μὲ πλούσια ἐρευνητικὴ, διδακτικὴ καὶ συγγραφικὴ δράση εἶναι ὄντως ἄξια προσοχῆς. Τὸ 2003 τιμήθηκε μὲ τὸ βραβεῖο ποὺ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ καρδινάλιου Innitzer καὶ ποὺ ἀπονέμεται σὲ ἐπιστήμονα ποὺ ἔχει διαπρέψει στὶς θεωρητικὲς ἐπιστῆμες. Τὸ 2005 ὁργανώθηκε πρὸς τιμὴν τῆς ἑνα διεθνὲς συνέδριο στὸ Salzburg στὸ ὁποῖο ἔλαβαν μέρος μαθητές, συνάδελφοι καὶ φίλοι της καὶ ἐξελέγη ἐπιπλέον ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν στὸ Göttingen τῆς Γερμανίας. Ἡ κυρία Jalkotzy δηλαδή, ποὺ ἔχει ἐπικεντρώσει τὰ ἐνδιαφέροντά της στὴν Ἑλλάδα, εἶναι ἐπιστήμων μὲ πλούσιο, ποικίλο καὶ διεθνῶς ἀναγνωρισμένο ἀνασκαφικὸ, ἐρευνητικὸ, συγγραφικὸ καὶ ὁργανωτικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖον ἐπετέλεσε ἐργαζόμενη μὲ σύστημα, πρωτοτυπία καὶ ἐπιτυχία.

Sehr verehrte Frau Kollegin, seien Sie herzlich willkommen in der Akademie von Athen. Sie haben diese Auszeichnung und unsere Annerkennung wohl verdient.

SIGRID DEGER-JALKOTZKY (SALZBURG – VIENNA)

GREEK POLITICAL TERMINOLOGY
IN THE MYCENAEAN PERIOD

When Heinrich Schliemann in the later 19th century brought to light the marvellous treasures of the princely graves at Mycenae, he opened the door to the archaeological recovery of a highly developed civilisation on the Greek Mainland, the Mycenaean culture. Soon afterwards the Minoan Civilisation of Crete was discovered by Sir Arthur Evans.

The discovery of the two high cultures of the Greek Bronze Age fundamentally changed the attitude of classical scholars towards the Homeric epics. *Iliad* and *Odyssey* had been previously considered a field of research for philologists, literary historians and mythologists. Now the interest of ancient historians and classical archaeologists, too, was attracted. Classical scholars seriously started to consider the possibility that the Homeric tales about the great past and the “Heroic Age” were, in fact, a reminiscence of the Mycenaean Age. This hypothesis received a further impetus by the decipherment of Linear B.

Clay tablets inscribed with the so-called Linear B script were found at the beginning of last century in the Palace of Knossos, and shortly before the Second World War in the Palace of Pylos in Messenia. For a long time Linear B remained a challenge to code-breakers and decipherers, until the British architect Michael Ventris was successful in 1952. His decipherment of Linear B and his identification of its language as Greek were confirmed by John Chadwick, a specialist in the field of Greek linguistics. Since then we know that the first texts written in Greek were not the Homeric epics, but the Linear B-Texts of the Mycenaean period. Since the decipherment, Linear B tablets have been discovered in the Mycenaean palaces of Mycenae, Thebes and Tiryns. Short Linear B inscriptions were moreover found in recent years at Midea and at Dimini, and at Chania in Crete. In contrast, the mighty structure at Gla Linear B has not produced any Linear B texts, and Professor Iakovidis is probably right that Gla was not a palace.

At first historians and literary scholars were disappointed by the fact that the Linear B tablets only contained the records of the officials and bureaucrats of the Mycenaean palaces. However, even so these texts reveal that almost all Olympic gods had been already worshipped in the Mycenaean period, and many Homeric and classical Greek terms for arts and handicrafts, for agriculture, husbandry and foodstuff can be found in the Linear B-texts. One document from Knossos even refers to a topographical designation called "Achaia". Moreover, scholars were particularly fascinated by the occurrence of political titles and terms such as ἄναξ, βασιλεύς, ἄστυ, δῆμος, λαός, γέροντες and γερουσία. As a consequence, many scholars became convinced that the "Achaioi" of the Homeric epics had been, in fact, the inhabitants of Greece in the Mycenaean period, and that kingship, political structure and social organisation described in the Homeric epics had been firmly rooted in the Mycenaean Age.

However, enthusiasm soon subsided. Closer introspection into the Linear B texts revealed fundamental differences rather than similarities between the Mycenaean world and Classical Antiquity. It was pointed out that the significance of many words was different in the Linear B texts from what it was in the Homeric epics, and that a great percentage of Mycenaean technical terms were no longer preserved in the lexicon of classical Greek.

For instance, it became apparent that the terms of ἄναξ, βασιλεύς, ἄστυ, δῆμος, λαός, γέροντες and γερουσία only represented about one quarter of Mycenaean political terminology. The majority of Mycenaean terms for political power and organisation did not survive the collapse of the Mycenaean palaces, and many of them have remained obscure. Therefore it is obvious that the organisation of the Mycenaean palace system was altogether different not only from those of the Homeric epics, but also from those of any other period of ancient Greece. My own dissertation on Homeric Kingship in 1970 came to the conclusion that there was no continuity between the political structures of the Mycenaean palaces and the world of the Homeric kings.

Moreover, since the 1970ies and 80ies new methodological approaches particularly in the fields of Social Anthropology and Oral History Studies have been applied. As a result, historians and scholars of Greek literature nowadays prefer to underline the disruption between the Mycenaean period and the 1st millennium BC of Greece. It has been pointed out that the collapse

of the Mycenaean palaces and the loss of Linear B script were followed by almost five centuries of illiteracy, the so-called “Dark Ages”. Therefore the political conditions and the material world described in the Homeric epics are nowadays often interpreted as reminiscences either of the “Dark Ages”, or as a reflection of Homer’s own world, the early Archaic period around 700 BC. According to such opinions, Greek myths and the Homeric epics contained no memory of the Mycenaean period.

But how can we then explain the occurrence of *ἄναξ*, *βασιλεύς*, *ἄστυ*, *δῆμος*, *λαός*, *γέροντες* and *γερουσία* in the Linear B texts? These words not only represent basic political terms in the Homeric epics. *Βασιλεύς*, *δῆμος*, *λαός* and *ἄστυ* have even survived until this day, signifying fundamental elements of Greek political organisation.

Before we continue, let us first consider the chronological development of the Mycenaean period. It is generally divided into the Early Mycenaean Period (ca. 1600 – 1400 BC), the Palace Period (1400–1200), and the Post-Palatial Period (1200 BC– 1070 BC).

The Early Mycenaean Period was the era of the Shaft-Graves at Mycenae. It was contemporary with the New Palaces of Minoan Crete. The Minoan civilisation had then arrived at its pinnacle, and among its achievements there was the so-called Linear A writing system. This script has remained still undeciphered, but it may be assumed that it was used for economic purposes, as well as for religious matters.

The Early Mycenaean culture was widely influenced by the superior cultural achievements and aesthetical standards of the Minoan palaces. However, according to the present state of knowledge neither the palace organisation nor the Linear A script were adopted during the Early phase of the Mycenaean period.

Around or after 1450 BC all Minoan Palaces were destroyed. Only at Knossos the palace organisation was continued, but now the Linear A script was transformed into the writing system of Linear B. As we know, Linear B was used for expressing the Greek language. It is therefore clear that after the destruction of the Minoan palaces, large parts of Crete must have come under the rule of invaders from Mycenaean Greece. The palace of Knossos in its last stage was a Mycenaean centre.

These events inaugurated the rise of the Mycenaean Palace period. The

complex political, social and economic structures of the palaces and the expansion of Mycenaean economic interests now required the use of written records. According to the *communis opinio* the Linear B script was first developed at Knossos after the model of Minoan Linear A. It was then adopted by all palatial centres of mainland Greece.

The Mycenaean palace of Knossos came to an end during the 14th century BC. The reasons are not known to us. The palaces of the mainland lasted until 1200 and then fell a victim to violent destructions. After that the palace organisation was abandoned, and together with the palaces the art of writing, too, vanished. An interval of more than 400 years followed when Greece remained illiterate until the Age of Homer (12th – late 8th century BC). The two literate and highly developed civilisations of the Aegean Bronze Age fell into oblivion. Greeks of later periods modelled their collective memory of the past on the Homeric tradition about the Trojan War and on myths about the deeds of the protagonists of a “Heroic Age”.

The centuries between the demise of the Mycenaean palaces and the rise of Greek literacy written in the Alphabet script have been called a “Dark Age”. However, this name has become obsolete by a substantial increase in archaeological data from new excavations and intensified material study. Although still no written records have been found, the centuries between 1200 and 700 BC were by no means devoid of creativity and inspiration, and they contributed greatly to the formation of the civilisation of Classical Antiquity. Moreover, it is now clear that the fall of the palace system did not portend the end of the Mycenaean Age. The 12th and 11th centuries until ca. 1070 BC still were Mycenaean in character, even if the palaces remained a matter of the past. In recent years it has become clear that during the Post-Palatial Period the Mycenaean cultural heritage was gradually transformed and handed down to the following centuries.

Under these premises, let us turn again to the Greek political terms in the Linear B corpus. They occur both in the texts of Knossos, that is to say, in the 14th century BC, and in the very last texts of around 1200 BC. They were therefore used throughout the Palace Period between 1400 and 1200.

Wa-na-ka/wanax / 𐀡𐀢𐀝 was the title of the rulers of the Mycenaean palaces. According to the textual evidence *wanax* was a divine king who carried out religious functions, who was responsible for providing religious offerings and

feasts, and who could even receive honours which otherwise were reserved to the gods. A *wanax* was the greatest private landholder in his kingdom. His landed property was called *temenos*, a term which in classical Greek was used for the sacred territory (τέμενος) of a temple. The *wanax* appointed high state officials, and he probably was also the supreme military authority of his state. Archaeologically the *wanax* is closely related to the so-called Megaron complex of Mycenaean palaces, with the throne room and many installations and implement for ritual activities.

In post-Mycenaean times, ἄναξ was no longer the title of a king. In the Homeric epics the word indicates a one-man rule. It is often applied to kings, but ἄναξ may be also the houselord, the master of slaves or even the master of animals. Ἄναξ has the same range of meanings as *dominus* in Late Latin, “seigneur” in French or “lord” in English. In classical antiquity the word was no longer used for mortals. It was confined to Gods.

The Homeric title of a king is βασιλεύς. In fact, it has remained the title of kings throughout Greek history, even if the position of its bearer changed over the centuries. In the Homeric epics the word designates the hereditary leader of a political community. It is applied to people who hold a sceptre, who keep their rule for their whole life, and who hand down their position to their sons. Homeric βασιλεύς are protected by the gods, they hold portions of land which are called τέμενος, and some are addressed as ἄναξ. It cannot be excluded that these features of Homeric kingship were a Mycenaean heritage, even if the actual position of a Homeric βασιλεύς was widely different from that of a palace king.

In the Linear B texts βασιλεύς appears in the linguistically older form of *qa-si-re-u*. But it was by no means the title of kings. Moreover, *qa-si-re-u* is conspicuously absent from the central administration. People carrying this title operate at the village level of social, economic and political organization. Yet they must have been people of a certain authority. They supervised local work groups particularly of smiths, and they led the labour groups and military forces who were levied in the districts in order to work for and at the palace. In one instance a *qa-si-re-u* was among a series of provincial officials who made contributions of gold to the palace of Pylos. The position of a *qa-si-re-u* was inherited, and they were involved in religious functions.

Moreover, *qa-si-re-u* appears connected with the terms of *ke-ro-te/*

gerontes/γέροντες and *ke-ro-si-ja*/*geronsia*/γερουσία. Unfortunately these words occur only once in the Linear B corpus. But they seem to indicate that on the local level of palace kingdoms there existed societies which were based on kin groups. *Qa-si-re-u* may thus be defined as a 'local chieftain'. At his side there was a council of elders, that is to say a body of the most distinguished members of his kin group. In specific circumstances a *qa-si-re-u* was drawn into relations with the central authority at the palace (see above).

Da-mo/*damos* is yet another term which belongs to the provincial level of a Mycenaean palace state. However, it does not refer to kin groups. *Damos* rather designates the political organisation of a settlement or of a district within the palace state. The members of the *damos* decide, for instance, on the distribution of landholdings within the community, and on the participation in taxes and labour obligations to the central administration of the palace. The texts of Pylos even refer to a legal conflict between the high priestess of the religious centre of the kingdom, and the *damos* of this district. It appears that a Mycenaean *damos* could raise its voice against the central administration. In this sense, a Mycenaean *damos* apparently had more political influence than the Homeric δῆμος whose main function was to listen to the βασιλεῖς. Moreover, the Mycenaean texts testify to the high antiquity of the institution of δῆμος.

Λαός, the term for a people united under the same government within a given territory seems to have existed in Mycenaean times. However, it is only attested in the title of *ra-wa-ke-ta*/*lawagetas*. The man who carried this title held a very high rank since in the Mycenaean palace state he came second only after the *wanax*. Literally the title means "leader of the people". However, we do not know if this really was his function. According to the texts his functions were similar to those of the *wanax* – except that he was not involved in cult and religious practices.

Finally, the Linear B texts contain the term of *wa-tu*/*wastu*/ῥστῡ. At Knossos the word occurs in the compound *pe-da wa-tu* "to the town". The context implies that the town in case was Knossos. A Pylos text reads "And the town leads the offerings". In this case *wa-tu* / *wastu* cannot refer to the settlement but to its inhabitants. Since the palaces both of Knossos and of Pylos were surrounded by extended lower towns, the term *wa-tu* is quite compatible

with the meaning of *ἄστυ* in later periods, that is to say, a large settlement in its geographical extension, and inhabited by larger populations.

Summing up, most of those Mycenaean political terms which survived in Homeric and classical Greek were not connected with the central administration of the palaces, but with the local organisations on the level of districts and villages. In my opinion this is exactly the reason why they were able to survive beyond the Mycenaean Age.

When the palaces collapsed, all structures and institutions of the central administration disappeared, and the larger territories under palace rule broke down into small political units. It was therefore the organisations on the local level, such as *damos* and kin groups (*ke-ro-si-ja/geronsiai*) who were able to recover after the disaster and to establish the political conditions after the fall of the palaces. Research work of recent years has shown that this development must have started right in the post-palatial period of the 12th century. This also was the period when the rise of *qa-si-re-u* from a local dignitary to kingship took place. Moreover, two or three generations after the catastrophes of 1200 BC the memory of palaces and divine kings must still have been alive. The archaeological evidence for the post-palatial period gives evidence for attempts to restore some elements of the ideology and power of Mycenaean palace rule. It is therefore not surprising that the title of *ἄναξ*, too, survived until the Age of Homer. Presumably it was claimed by the *βασιλῆες* in order to enhance their political power. It is my conviction that the post-palatial Mycenaean period played a major role in the transformation of Greek political organisation and institutions between the Mycenaean Age and the aftermath.

Finally, I would like to underline that the political terms discussed this evening were of high antiquity. With the exception of *wanax/ἄναξ*, an indo-european origin has been acknowledged of almost all of them. Moreover, these terms were not connected with the political and administrative structure of the Mycenaean palaces. They belonged to the local level of districts and villages. The only exceptions were *wanax/ἄναξ* and *wastu/ἄστυ*. It has been convincingly argued by Mycenaean scholars that the title *wanax* was adopted together with the palace kingship, and that it probably was of Minoan origin. The other terms, including *ἄστυ*, must have had existed before the adoption of the palace system, most probably during the Early Mycenaean period.

Archaeological records of the Early Mycenaean period point to small

polities governed by residences of the "acropolis type": They were situated on the top or upper slope of hills commanding over the surrounding areas. Some of them were fortified. These residences cannot be called palaces. The adequate Greek term is perhaps μέλαθρον. Ostentatious tombs in the neighbourhood are generally accepted as the funerary monuments of rulers. Since their numbers generally is two or three, it is assumed that the political structure was oligarchic, characterized by elites or ruling families who competed for political power. The most spectacular testimony to this period is provided by the Shaft-Graves at Mycenae. The title of the Early Mycenaean aristocrats may well have been βασιλεύς, and the name of the political structures may have been πόλις.

However, when the Mycenaean palace states emerged, the Early Mycenaean organisations were displaced or pushed aside into a marginal position. It was only after the collapse of the palace system that the earlier structures re-emerged in the 12th century BC, and from then onwards remained essential for the development of Greek political life.

Selected bibliography

- Chadwick, J., *The Mycenaean World*, Cambridge 1976.
 Demakopoulou, K. (ed.), *The Mycenaean world*, Athens 1988.
 Higgins, R.A., *Minoan and Mycenaean Art* (2nd edition), London 1973.
 Hood, M.S.F., *The Minoans*, London 1971.
 Hooker, J. T., *Mycenaean Greece*, London 1977.
 Mylonas, G.E., *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton 1966.
 Ventris, M. and Chadwick, J., *Documents in Mycenaean Greece* (2nd edition by John Chadwick), Cambridge 1973.
 Warren, P.M., *The Aegean civilisations* (2nd edition), Oxford 1989.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 9^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2005

ΕΚΘΕΣΗ

Περὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς 79ης ἐτήσιας συνόδου τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Ἀκαδημιῶν, Ἀγκυρα, 23-28 Μαΐου 2005, ὑπὸ τῶν ἀκαδημαϊκῶν κ.κ. **Νικολάου Κονομῆ** καὶ **Γεωργίου Λάββας**.

Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν τὸ ἀπόγευμα τῆς Δευτέρας 23/5/2005 στὸ Μέγαρο τῆς Turk Tarih Kurumu (Τουρκικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας), ἡ ὁποία εἶναι ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴ Διεθνή Ἐνωση Ἀκαδημιῶν, ἐνῶ ἡ νεόκοπη Τουρκικὴ Ἀκαδημία δὲν εἶναι ἀκόμα μέλος τῆς. Κατὰ πληροφoρίες, ἡ τελευταία εἶναι ὑποψήφιο μέλος. Τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐκπροσώπησαν οἱ ἀκαδημαῖκοι Ν. Κονομῆς καὶ Γ. Λάββας.

Παρέστησαν ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τίς ἀκόλουδες χώρες: Académie Internationale d'Histoire des Sciences, Γερμανία, Ἀργεντινὴ, Αὐστραλία, Αὐστρία, Βέλγιο, Καναδᾶ, Κίνα, Κορέα, Πόλη τοῦ Βατικανοῦ, Κροατία, Δανία, Ἰσπανία, Ἑσθονία, ΗΠΑ, Φινλανδία, Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία, Ἑλλάδα, Οὐγγαρία, Ἰνδία, Ἰσραήλ, Ἰταλία, Ἰαπωνία, Λετονία, Λουξεμβούργο, FYROM, Μαρόκο, Μεξικό, Νορβηγία, Παραγουάη, Κάτω Χῶρες (Ὁλλανδία), Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Ρωσία, Σερβία-Μαυροβούνιο, Σλοβακία, Σλοβενία, Σουηδία, Ἑλβετία, Τσεχία καὶ Τουρκία (43). Ὑπῆρξαν ἐπίσης παρατηρητὲς ἀπὸ τὴν Ἀλβανία (ποῦ σ' αὐτὴν τὴ Σύνοδο ἔγινε μέλος), Συρία, Τουρκία (Τουρκικὴ Ἀκαδημία) καὶ Βιετνάμ.

Ἡ μέρα τελείωσε μὲ ἐπίσημη πολιτιστικὴ βραδιά μουσικῆς καὶ τουρκικῶν χορῶν στὸ θέατρο τῆς Ἀγκυρας, μὲ παρουσία ὑπουργῶν καὶ ἄλλων ἀξιωματῶν καὶ μὲ δεξίωση. Λόγοι καὶ εἰσαγωγὲς στὸ μουσικο-χορευτικὸ πρόγραμμα ἦταν ὅλα στὴν τουρκικὴ γλῶσσα, ὥστε νὰ προκαλέσουν τὴν ἀμηχανία τῶν συνέδρων.

Ἡ ἐπόμενη μέρα ἀφιερώθηκε στίς κανονικές ἐργασίες, μὲ πρῶτα τὰ διαδραστικά (χαιρετισμός, παρουσίες ἀντιπροσωπειῶν, μνήμη ἀπελθόντων μελῶν, συγκρότηση ἐπιτροπῶν, ὀρισμός προέδρων, ἔγκριση προγράμματος ἐργασιῶν, ἐκδеш πεπραγμένων διοικητικοῦ συμβουλίου, προκήρυξη ἐκλογῶν νέων, πρὸς ἀντικατάσταση ἀπερχομένων μελῶν τοῦ Γραφείου) καὶ ἄλλα πρακτικά θέματα τῆς ἐφετινῆς συνόδου. Ἀκολούθησε ἡ ἐπίσημη ἑναρξὴ μὲ χαιρετισμὸ τοῦ Προέδρου τῆς Ἐνώσεως, καθηγητῆ καὶ Agostino Paravicini Bagliani, ὁμιλία τοῦ ὑπουργοῦ Ἐπικρατείας, καὶ διάλεξι τοῦ καθηγητῆ καὶ Halil İnalcik μὲ θέμα: «Ἱστορικὸ περίγραμμα τῆς ἰδρύσεως καὶ τῆς ἐξέλιξης τῶν Πανεπιστημίων στὴν Τουρκία». Ὁ ὁμιλητὴς ἔκανε ἀναφορὰ στὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος, τὴν ὁποία συνέδεσε ἀμέσως μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Ἀκαδημία τοῦ Mehmet τοῦ Πολιορκητῆ (1461), καὶ ἐπίσης ἀνέφερε τίς ἄλλες Ἀκαδημίες καὶ Πανεπιστήμια ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση μέχρι τὴν ἐποχὴ μας, ἐπικεντρώνοντας τὴν ὁμιλία στὴν πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου καὶ καταλήγοντας στὴ σύγχρονη παρουσία καὶ θέσι τῶν πνευματικῶν ἰδρυμάτων τῆς Τουρκίας ἀπέναντι στίς φονταμενταλιστικές τάσεις τῶν ἰσλαμικῶν κοινωνιῶν.

Κατὰ τὴν ἀπογευματινὴ συνεδρίαση, ἄρχισε τὸ οὐσιαστικὸ ἐπιστημονικὸ μέρος μὲ τίς ἐκθέσεις τῶν εἰσηγητῶν γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἐπιμέρους ἐρευνητικῶν προγραμμάτων. Πρῶτα στὴ σειρά ἦταν τὰ προγράμματα τῆς ἀνὰ τετραετία ἀξιολόγησής τους -19 τὸν ἀριθμὸ- καὶ στὴ συνέχεια τὰ ἐπόμενα 6 τμήματα, ἦτοι:

- 1) Εὐρωπαϊκῶν Γλωσσῶν καὶ Φιλολογίας (6 προγράμματα)
- 2) Ἱστορίας τῆς Σκέψης (3 προγράμματα)
- 3) Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου (5 προγράμματα)
- 4) Ἀνατολικῶν Σπουδῶν (8 προγράμματα)
- 5) Ἱστορίας τοῦ Πολιτισμοῦ (7 προγράμματα)
- 6) Ἱστορίας τῶν Τεχνῶν (4 προγράμματα).

Ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς, ὁ κος Ν. Κονομῆς εἰσηγήθηκε γιὰ τὸ πρόγραμμα *Syllogae Nummorum Graecorum*, ποὺ διευθύνεται ἀπὸ τὸν κο Harold Nilsson, καὶ ὁ Γ. Λάβδας γιὰ τὸ *Corpus de la peinture monumentale byzantine*, ποὺ διευθύνεται ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κο Π. Βοκοτόπουλο. Καὶ στὰ δύο αὐτὰ προγράμματα «*La Commission a exprimé ses félicitations*».

Μετὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν εἰσηγήσεων καὶ τὸν σχολιασμὸ ἡ κριτικὴ τοῦ συνόλου τῶν προγραμμάτων, μεσολάβησε μιὰ σειρά σύντομων παρεμβάσεων τεσσάρων ὁμιλητῶν, τοῦ προϊστοριολόγου Janusz Kozłowski (Πολωνία), τοῦ ἱστορικοῦ θρησκευτικῶν καὶ τῆς Ἀνατολῆς Samuel Lieu (Αὐστραλία), τοῦ ψυχολόγου

Peeter Tulviste (Εσθονία) και του μήμελους Ali Kazancigil (Τουρκία), οί όποίοι έδιζαν τή σχέση των άνθρωπιστικών και κοινωνικών σπουδών, τίς γλώσσες και τά κείμενα ώς διαμεσολαθητικά στοιχεία του πολιτισμού σ' Εύρώπη, Αφρική και Άσία. Τονίστηκε επίσης ή ανάγκη για ένα νέο Ούμανισμό, μέ νέα προσέγγιση του σχετικού ύλικού. Ίσως πρέπει έδω νά αναφερθεί ή αποστροφή του κινεζοαυστραλιανού Samuel Lieu ώς παράπονο ή διαπίστωση, ότι τά κλασικά γράμματα δέν έχουν τήν Ελλάδα ώς κορυφαίο τόπο διδασκαλίας και έρευνας, ούτε ό κινεζικός πολιτισμός τήν Κίνα. Τέλος, σημειώνεται επίσης ή παρέμβασή του κορεάτη οικονομολόγου Ki Dong Kim μέ τήν παράκληση νά στραφεί τό ενδιαφέρον τής Ένωσης Ακαδημιών και πρós τίς άλλες ήπείρους έκτός από τήν Εύρώπη.

Οί διάφορες επί μέρους επιτροπές συνεδρίασαν κατά τό απόγευμα τής 26/5/2005, και τό έσπέρας τής ίδιας μέρας δόθηκε ή διάλεξη του Τούρκου καθηγητή κου Aykut Ginaroglu μέ θέμα: «Οί τελευταίες αρχαιολογικές έρευνες του Χιτιτικού Πολιτισμού», και στή συνέχεια ακολούθησε ρεσιτάλ κλασικής μουσικής και δεξίωση στο Πανεπιστήμιο Gazi.

Η επόμενη μέρα περιελάμβανε έκδρομή στην ακρόπολη των Χετταίων, Χατούσα (Bogazkale), και στους προϊστορικούς οικισμούς Yazilikaya και Alacahüyük, όπως επίσης και στο Μουσείο του Atatürk, ένα αρχιτεκτονικό μνημείο καταλυτικό, για τήν έννοια τής ευρωπαϊκής κλίμακας, σέ όγκο και επίβολή.

Τό Σάββατο, 28/5/2005, έλαβε χώρα ή καταληκτήρια γενική συνέλευση, όπου ελήφθησαν οί αποφάσεις για τίς εισηγήσεις και τήν πρόοδο των έρευνητικών προγραμμάτων, εξελέγησαν τρία νέα μέλη του Γραφείου σ' αντικατάσταση άπερχομένων, ήτοι ή κα Lise Hannestad, αρχαιολόγος (Δανία), ό κος Gregory Bongard - Levin, ειδικός στα σανσκριτικά και τό Βουδισμό (Ρωσία), και ό κος Κονομής, μέλος τής Έπιτροπής Οίκονομικών.

Επικυρώθηκαν ακόμα οί επόμενες ετήσιες Σύνοδοι τής Ένώσεως, στίς Βρυξέλλες τό 2006 και στο Όσλο τό 2007.

Στήν ίδια γενική συνέλευση, έγινε δεκτή και ψηφίστηκε ως Motion ή πρόταση του Γ. Λάββα μέ τίτλο: Motion on the Protection of the Cultural Heritage in the Balkan Countries. Για τήν έν λόγω πρόταση ής επιτραπεί νά λεχθούν τ' ακόλουθα: ό προτείνας, έμπειρογνώμων του Συμβουλίου τής Εύρώπης και τής Ευρωπαϊκής Έπιτροπής για τήν προστασία των ιστορικών μνημείων τής Βαλκανικής και ιδιαίτερα του Κοσσυφοπεδίου, έλαβε μέρος στή Συνδιάσκεψη Χορηγών τής UNESCO στο Παρίσι (Donor's Conference) τήν 13/5/2005, εκπροσωπώντας τό ΥΠΠΟ και τό ΥΠΕΞ τής Ελλάδας. Εκεί, μεταξύ άλλων,

πρότεινε τή συνάντηση ειδικών ἐπιστημόνων ἀπὸ τὴς Ἀκαδημίας τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν: Ἀλβανίας, Βουλγαρίας, Βοσνίας, FYROM, Κοσσυφοπεδίου, Κροατίας, Σερβίας-Μαυροβουνίου καὶ Ρουμανίας, καὶ τή συνεργασία τοὺς γιὰ τή διατύπωση τῆς «Χάρτας τῆς Βαλκανικῆς Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς», ὥστε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὅχι μόνον ἡ χρηματοδότηση μέσω τῆς UNESCO, ἀλλὰ καὶ ἡ μεθοδολογικὰ καὶ δεοντολογικὰ ὀρθὴ ἐπέμβαση στοὺς ὑλικοὺς φορεῖς τῆς μνήμης, κάτι πού ἡ σημερινὴ κατάσταση στὶς ἀναφερθεῖσες χώρες λόγω πολλῶν γεγονότων καὶ αἰτιῶν δὲν τὸ ἐγγυᾶται. Ἡ πρόταση αὐτὴ ἔγινε δεκτὴ μὲ χειροκροτήματα στὴ Συνδιάσκεψη Χορηγῶν τῆς UNESCO καὶ δημιούργησε εὐνοϊκὴ ἐντύπωση γιὰ τὴν Ἑλλάδα (μὲ οἰκονομικὴ συμβολὴ μόνον 100.000€), μετὰ τὴν καταλυτικὴ σὲ ἐντυπώσεις στὴ Γενικὴ Συνέλευση τῆς UNESCO οἰκονομικὴ συμβολὴ τῆς Ἰταλίας (52.000.000€), τῆς Τουρκίας (2.300.000€) καὶ τῶν ΗΠΑ (1.000.000€). Μὲ αὐτὸ τὸ προηγούμενο, ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀνακοινώθηκε ἄτυπα σὲ παρευρισκόμενους τῶν Ἀκαδημιῶν τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν ἐδῶ στὴν Ἀγκυρα, στὸν Πρόεδρο τῆς Ἑνώσεως καὶ στὴν ἐκπρόσωπο τῶν ΗΠΑ, καθηγήτρια στὸ Tuft's κας M. Caviness, οἱ ὁποῖοι ἔβηκαν τὴν πρόταση σημαντικὴ καὶ ζήτησαν σύντομο σχετικὸ κείμενο, πού ὑποβλήθηκε ἀμέσως στὴν ἐπιτροπὴ τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων τῆς Ἑνώσεως Ἀκαδημιῶν. Ἔτσι, μετὰ ἀπὸ συζήτηση, ἡ ἐν λόγω πρόταση, μὲ τὴν προσθήκη ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κα Ν. Κονομῆ καὶ τῶν μνημείων τῆς κατεχόμενης Κύπρου, κατέληξε σὲ ψήφισμα τῆς Ὀλομέλειας κατὰ τὴν καταληκτικὴ συνεδρία. Εὐθὺς ἀμέσως, ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης, καθηγητὴς κας Hermann Fillitz, ζήτησε ἀπὸ τὸν ὁμιλοῦντα νὰ συνεργαστοῦν οἱ Ἀκαδημίες Ἀθηνῶν καὶ Βιέννης γιὰ τὴ διοργάνωση αὐτῆς τῆς συνεργασίας τῶν Βαλκανικῶν Ἀκαδημιῶν. Τὸ θέμα ἔμεινε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, μὲ τὴν ἐννοια νὰ ἐκφραστεῖ προηγουμένως καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σχετικά. Οἱ οἰκονομικὲς δαπάνες ἑνὸς παρόμοιου ἐγχειρήματος θὰ πρέπει νὰ καλυφθοῦν ἀπὸ τὴν UNESCO, ἀπὸ κρατικοὺς φορεῖς ἢ χορηγούς, ἂν καὶ ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης ἄφησε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι διαθέτει σχετικὲς δυνατότητες.

Ἐναπόκειται βέβαια στὴν Ἀκαδημία μας νὰ θελήσει νὰ ἀναλάβει τὸ ρόλο συντονιστῆ σ' ἓνα ἄμεσο καὶ ἐπίκαιρο πρόβλημα, σχετιζόμενο μὲ τὴν προστασία τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν, πού ἀποτελοῦν ἄλλωστε τὴν πεμπτοσύνη τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Διεθνoῦς Ἑνώσεως Ἀκαδημιῶν.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Ιωάννη Τελέλη, Μετεωρολογικά φαινόμενα και κλίμα στο Βυζάντιο, 2 τόμοι, Αθήναι 2004, υπό του Ακαδημαϊκού κ. Νικολάου Κονομῆ.

Τὸ ἔργο τοῦ κ. Ἰωάννη Τελέλη «Μετεωρολογικά φαινόμενα καὶ κλίμα στὸ Βυζάντιο» ἀποτελεῖ μίᾳ συνθετικῇ συμβολῇ καὶ ταυτόχρονα ἓνα «ἄνοιγμα» τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν πρὸς τὸ πεδίο τῶν φυσικῶν καὶ περιβαλλοντικῶν ἐπιστημῶν.

Πρόκειται γιὰ δίτομη μελέτη ποὺ ὑποβλήθηκε σὲ προγενέστερη μορφή ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Τμῆμα Ἱστορίας - Ἀρχαιολογίας τοῦ Παν. Ἰωαννίνων, 1995 (βραβεύτηκε μὲ τὸ Βραβεῖο «Νίκου Σβορώνου» 1996) καὶ κινεῖται στὸ πλαίσιο ἑνὸς σχετικὰ πρόσφατου διεπιστημονικοῦ κλάδου, αὐτοῦ τῆς Ἱστορικῆς Κλιματολογίας, μετέχοντας ταυτόχρονα στὴν ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ἔρευνα.

Ὁ συγγραφέας -βυζαντινολόγος- χρησιμοποιοῦντας τὰ μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα καὶ τίς πηγές τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας, ἐπιχειρεῖ νὰ συνδιαλεχθεῖ μὲ τὸν κλάδο ἐκεῖνο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ποὺ καταπιάνεται μὲ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν μεταβολῶν καὶ τῶν διακυμάνσεων τοῦ κλίματος κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἐπιχειρεῖ δηλ. τὴν καταγραφή καὶ τὴ συστηματικὴ παρουσίαση τῶν μαρτυριῶν ποὺ περιέχουν οἱ βυζαντινὲς -κυρίως- πηγές σχετικὰ μὲ φαινόμενα ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀφοροῦν τὸ μετεωρολογικὸ γίγνεσθαι καὶ τὸ κλίμα κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχή, καθὼς καὶ τὴν προσέγγιση τῶν πληροφοριῶν ποὺ οἱ μαρτυρίες παρέχουν μὲ στόχο ἀφενὸς τὴ σύγκριση τῶν πορισμάτων ποὺ προκύπτουν μὲ τὰ φυσικὰ δεδομένα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κλίματος, ἀφετέρου τὸν προσδιορισμὸ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος βίωνε καὶ ἐρμήνευε τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα καὶ τίς συνέπειές τους. Παράλληλα, παρουσιάζει καὶ ἀναλύει τὴν ἰδιαίτερη θεματικὴ καὶ μεθοδολογία ποὺ ἔχει ἀναπτυχθεῖ τίς τελευταῖες δεκαετίες στὸ διεπιστημονικὸ πλαίσιο ἔρευνας τῶν πηγῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας σὲ σχέση μὲ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ μελέτη κειμενικῶν μαρτυριῶν ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα καὶ τὸ κλίμα κατὰ τὸν μεσαίωνα.

Τὸ ἔργο ἀρθρώνεται σὲ 4 Μέρη μὲ ἐπιμέρους κεφάλαια καὶ ὑποκεφάλαια.

Τὸ Α' Μέρος -θεωρητικὸ στὴ μορφή καὶ γενικὸ στὸ περιεχόμενο- ἀποτελεῖ μίαν Εἰσαγωγὴ στὸ θέμα καὶ τὸν προβληματισμὸ τῆς μελέτης ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τοῦ κλίματος. Παρουσιάζεται ὁ κλάδος καὶ τὰ μεθοδολογικὰ ἐργαλεῖα τῆς Ἱστορικῆς Κλιματολογίας, δηλ. τῆς ἐπιστήμης ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν

έρευνα, έρμηνεία και αξιοποίηση των γραπτών μαρτυριών που άφορούν τά μετεωρολογικά φαινόμενα και τó κλίμα στό παρελθόν. Πηγές για τήν ιστορία του κλίματος είναι οί νεότερες ένóργανες μετρήσεις, οί παλαιότερες γραπτές μαρτυρίες, καθώς και οί «φυσικές» μαρτυρίες (δεδομένα από τή δένδροχρονολόγηση, τήν ανάλυση γύρης, τήν παγετολογία κ.λπ.). Η τυπολογία των πηγών για τή γνώση τής ιστορίας του κλίματος, αλλά και ή μεθοδολογία που ή νεότερη ιστορικο-κλιματολογική έρευνα έχει θεμελιώσει για τήν έπεξεργασία των κλιματολογικών πληροφοριών που προέρχονται από γραπτές μαρτυρίες, αναλύονται έκτενώς. Όμως τά πορίσματα τής Ιστορικής Κλιματολογίας δέν αφήνουν αδιάφορο τόν έρευνητή τής ανθρωπίνης ιστορίας. Η διερεύνηση τής επίδρασης των κλιματικών μεταβολών στις κοινωνίες του παρελθόντος αποτελεί αίτημα του ιστορικού που τόν άπασχολεί τó σύνολο των παραγόντων (κοινωνικών / φυσικών), που επηρεάζουν τó ιστορικό γίγνεσθαι στήν ευρύτερή του δομή και εξέλιξη. Έτσι, τó πρόβλημα τής επίδρασης των κλιματικών μεταβολών στις κοινωνίες του παρελθόντος και οί μεθοδολογικές προϋποθέσεις μιās τέτοιας διασύνδεσης μεταξύ φυσικού και ιστορικού γίγνεσθαι σέ ιδιαίτερη συνάφεια με τó κλίμα και τίς διακυμάνσεις ή μεταβολές του διερευνώνται διεξοδικά.

Τó ένδιαφέρον εστιάζεται στόν χώρο τής Ανατολικής Μεσογείου και Μέσης Ανατολής για τήν περίοδο 4ος-15ος αί. μ.Χ. και έπιχειρείται έπισκόπηση τής πιó πρόσφατης ιστορικής, αρχαιολογικής και παλαιοκλιματολογικής βιβλιογραφίας στό πλαίσιο τής έρευνας των πηγών για ιστορικο-κλιματολογικές πληροφορίες. Από τήν έπισκόπηση αὐτή προκύπτει ότι ή σημασία που έχει άποδοθεί από τούς βυζαντινολόγους στις μαρτυρίες των βυζαντινών πηγών σχετικά με τά μετεωρολογικά φαινόμενα και τó κλίμα υπήρξε μικρή, ένw -άντίθετα- ζητήματα που άφορούν στήν επίδραση των φυσικών (και συνεπώς και των μετεωρολογικών) φαινομένων στή συνείδηση του βυζαντινού ανθρώπου έχουν αναλυθεί με περισσότερο συστηματικό τρόπο από τούς έρευνητές του Βυζαντίου. Επίσης, ως πρòς τόν τρόπο ένσωμάτωσης τής έννοιας τής «κλιματικής μεταβολής» ως ιστορικής παραμέτρου στήν ιστορική έρμηνεία, οί δύο κυρίαρχες έρμηνευτικές τάσεις που διαμορφώθηκαν σέ σχέση με τήν εξέλιξη του φυσικού περιβάλλοντος του Μεσογειακού χώρου και τήν επίδρασή του στις μεσογειακές κοινωνίες χαρακτηρίστηκαν είτε από αίτιοκρατικές αντιλήψεις είτε από άντιαιτιοκρατικές.

Τó Β' Μέρος άποτελεί τόν κεντρικό κορμό τής μελέτης. Εισαγωγικά επισημαίνεται τó έρευνητικό κενó που υπάρχει στήν έρευνα των μεσαιωνικών πηγών ως πρòς τήν ιστορία του κλίματος τής Ανατολικής Μεσογείου και Μέσης Ανατολής σέ άντίθεση με τήν πληθώρα έρευνών που έχουν διεξαχθεί για τήν

Κεντρική Δυτική και Βόρεια Ευρώπη κατά τον μεσαίωνα, όριοθετείται το φάσμα των ιστορικών πηγών που ή παρούσα μελέτη καλύπτει, διευκρινίζονται τα κριτήρια επιλογής των μαρτυριών και παρουσιάζεται ή μέθοδος προσέγγισης των ιστορικο-κλιματολογικών μαρτυριών. Για την επιλογή των πηγών ή συγγραφέας στηρίζεται στην προεργασία που έχει γίνει για τον Δυτικό Μεσαίωνα. Με συγκριτικά τεκμήρια αποδεικνύει ότι μόνον οί αφηγηματικές βυζαντινές πηγές παρουσιάζουν ενδιαφέρον σε σχέση με την πιθανότητα ανεύρεσης ιστορικο-κλιματολογικών μαρτυριών και καταλήγει στην επιλογή του ιστοριογραφικού είδους (ιστορία, εκκλησιαστική ιστορία, χρονογραφία) και των αγιολογικών πηγών. Από τις εξωβυζαντινές πηγές (συριακές, αραβικές, αρμενικές) ελήφθησαν υπ' όψιν όσες ήταν προσιτές σε μετάφραση σε μία ευρωπαϊκή γλώσσα.

Ακολουθεί ή παράθεση του πρωτογενούς υλικού των πηγών υπό μορφήν συντάγματος. Οί μαρτυρίες παρατίθενται αυστηρώς χρονολογικά, πράγμα που σημαίνει ότι πηγές που αναφέρονται στο ίδιο γεγονός αναφέρονται υπό το αυτό λήμμα. Το σύστημα αυτό επιτρέπει την πλήρη εποπτεία του παρατιθέμενου υλικού. Επί μέρους πληροφορίες για το κάθε κείμενο χρήσιμες για την ανάλυση που ακολουθεί στο Γ' Μέρος κωδικοποιούνται σε κάθε λήμμα (π.χ. χρονολογία, λοιπές χρονολογικές ενδείξεις, φαινόμενο και φυσικές συνέπειες του φαινομένου, τόπος, κοινωνικές συνέπειες, προέλευση μαρτυρίας, είδος της πληροφορίας, βαθμός χρηστικότητας της πληροφορίας, βαθμός αξιοπιστίας της πληροφορίας, δομικά χαρακτηριστικά της κάθε μαρτυρίας). Με τον τρόπο αυτό ή κάθε μαρτυρία ανάλυεται και έρμηνεύεται από πάσης πλευράς μέσα από συγκροτημένη φιλολογική και ιστορική έρευνα. Για τη συγκρότηση του συντάγματος των πηγών χρησιμοποιήθηκαν οί καλύτερες κάθε φορά υπάρχουσες κριτικές εκδόσεις απαρτίζοντας έτσι ένα συγκροτημένο και επιμελημένο σύνολο.

Μετά από την εξαντλητική παράθεση και τον σχολιασμό των μαρτυριών στο προηγηθέν σύνταγμα και με δεδομένες τις ιστορικο-κλιματολογικές πληροφορίες που προέκυψαν από αυτό, επιχειρείται εδώ ή ποιοτική διερεύνηση και στατιστική προσέγγιση των πληροφοριών με σκοπό αφενός τη διερεύνηση της μορφής, των τρόπων έκφρασης (γλώσσα, ύφος, φιλολογικοί τόποι) και των πιθανών διαφορετικών επιπέδων, στα όποια οί πληροφορίες δομούνται και αρθρώνονται, αφετέρου ή απόδοση σε ποσοτική μορφή –μέσα από συγκεντρωτικούς πίνακες και διαγράμματα– των βασικών κλιματολογικών πληροφοριών που οί μαρτυρίες παρέχουν. Από την επεξεργασία αυτή ή συγγραφέας συμπεραίνει ότι:

1. Κεντρικός άξονας στον τρόπο αντίληψης των μετεωρολογικών φαινομένων

για τον βυζαντινό άνθρωπο είναι η αίσθηση ότι αυτά εκπορεύονται από τη Θεία Βούληση μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης θρησκευτικής αντίληψης του κόσμου, ή όποια χαρακτηρίζει γενικότερα την εποχή. 2. Τα μετεωρολογικά φαινόμενα προβάλλονται ως φυσικά φαινόμενα με συγκεκριμένες επιπτώσεις στη ζωή των ανθρώπων, ενώ μπορεί να εκλαμβάνονται ταυτοχρόνως ως “σημεία”, δηλ. ως οίωνοι μελλοντικών γεγονότων ή ως εκφράσεις της Θεϊκής Βούλησης που μπορούν να εξιχνιαστούν με βάση τον κώδικα της ήθικης και της θρησκείας. 3. Τον βυζαντινό ιστορικό, χρονογράφο ή βιογράφο δεν απασχολούσε ιδιαίτερα η αναζήτηση φυσικών αιτίων στα μετεωρολογικά φαινόμενα. Ός προς τον προσδιορισμό στον χρόνο και τον χώρο, οι συγγραφείς δεν ήταν πάντοτε ακριβείς. Πιο συγκεκριμένοι στις χρονολογικές και γεωγραφικές πληροφορίες τους εμφανίζονται οι χρονογράφοι, αφού τα πρότυπα παράθεσης της χρονογραφικής ύλης, που ακολουθούσαν, περιελάμβαναν τα στοιχεία του χρόνου και του χώρου για κάθε χρονογραφική καταχώριση. Η τάση αναφοράς πληροφοριών για καταστροφές σε κτίρια και ανθρώπινες απώλειες ή τραυματισμούς εξαιτίας της δράσης μετεωρολογικών φαινομένων και των συνεπειών τους παρουσιάζεται αυξημένη, ιδιαίτερα όμως στους χρονογράφους, όπου η ανάγκη εξαψης της φαντασίας του κοινού με έντυπωσιακές ειδήσεις είναι πιο έντονη. Τονίζονται ιδιαίτερα οι συνέπειες των φαινομένων στον στρατιωτικό τομέα, ενώ περισσότερες αναφορές προέρχονται από τα κείμενα των ιστορικών, όπου οι σχετικές περιγραφές εντάσσονται στο πλαίσιο περιγραφής των πολιτικο-στρατιωτικών γεγονότων. Η δεισιδαιμονική και θρησκευτική αντίληψη των μετεωρολογικών φαινομένων εκφράζεται μέσω της έρμηνείας τους ως “οίωνων” και “θαυμάτων” κυρίως από τα χρονογραφικά κείμενα και τους Βίους Αγίων. 4. Οι μετεωρολογικές συνθήκες και το κλίμα δεν αποτελούσαν επίκεντρο ενδιαφέροντος για τον βυζαντινό συγγραφέα. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τις μετεωρολογικές αναφορές είτε “έξιστορώντας” άλλα γεγονότα, δηλ. παρουσιάζοντας αυτές ως αφήγηματικές ψηφίδες στο πλαίσιο της ιστορικής πραγματικότητας που προσπαθούν να συνδέσουν μέσ’ από τα έργα τους και σε σχέση με άλλα γεγονότα, είτε αυτοτελώς με σκοπό να έντυπωσιάσουν ή να προβάλουν με έμμεσο τρόπο μηνύματα ήθικο-διδασκτικού περιεχομένου.

Από τη στατιστική διερεύνηση των πηγών και των πληροφοριών ένδεικτικά αναφέρω ότι: 1. Ός προς τον βαθμό τεκμηρίωσης της έρευνας, οι λιγότερο “τεκμηριωμένοι” συγκριτικά αιώνες είναι ο 13ος και 15ος. 2. Τη μεγαλύτερη χρονολογική “κάλυψη” σε μετεωρολογικές περιγραφές διαθέτουν οι χρονογραφίες, δηλ. το συγγραφικό είδος που κατ’ έξοχην ασχολείται με τη χρονολογική

παράδεση γεγονότων. 3. Σε κανέναν αιώνα δεν παρατηρείται θεαματική αύξηση του πλήθους των μαρτυριών σε σχέση με το πλήθος των πηγών που έρευνήθηκαν, γεγονός που θα μπορούσε να σημάνει μία πιθανή “αύξηση” του ενδιαφέροντος των πηγών προς την αναφορά ιστορικο-κλιματολογικών μαρτυριών.

Από την όμαδοποίηση των κλιματολογικών δεδομένων με βάση τις χρονολογικές και γεωγραφικές τους συντεταγμένες σε κλίμακα πεντηκονταετίας ή εκατονταετίας και για πολύ έκτεταμένες γεωγραφικές περιοχές –μιας και για μικρότερες γεωγραφικές ζώνες ή πυκνότητα των πληροφοριών είναι αποθαρρυντική– παρατηρείται ότι: 1. Όσον αφορά τα είδη των κλιματολογικών ενδείξεων που περισσότερο προβάλλονται από τις πηγές, αυτά είναι ενδείξεις ψυχρών (ως προς τη μεταβλητή της θερμοκρασίας) και ενδείξεις ξηρών (ως προς τη μεταβλητή της βροχόπτωσης). 2. Από τις ελάχιστες μνείες πληροφοριών που αφορούν ενδείξεις θερμών φαίνεται ότι για την Ανατολική Μεσόγειο, όπου ή ζέστη τους θερινούς μήνες είναι στοιχείο “κανονικότητας” του κλίματος, οι ύψηλες θερμοκρασίες περνούν γενικά απαρατήρητες από τους συγγραφείς. 3. Ός προς τα ψυχρά, παρατηρείται μία πύκνωση των ενδείξεων την περίοδο 1000-1350 για τις περιοχές Κωνσταντινούπολης, Μικράς Ασίας, Αρμενίας, Μεσοποταμίας, καθώς και για τη Θράκη, τη Μακεδονία την περίοδο 1250-1400. 4. Οι ενδείξεις υγρών –κάπως περισσότερες για τις περιοχές Κωνσταντινούπολης, Μικράς Ασίας, Αρμενίας, Μεσοποταμίας– εμφανίζονται σχετικά αύξημένες την περίοδο 1000-1100. 5. Ός προς τα ξηρά, οι ενδείξεις παρουσιάζονται σχετικά πυκνές την περίοδο 300-400, 500-750, 1000-1050, 1150-1200, 1250-1300 για τις περιοχές Αιγύπτου, Παλαιστίνης, Συρίας, Κύπρου, και για την Κωνσταντινούπολη, Μικρά Ασία, Αρμενία, Μεσοποταμία την περίοδο 500-600, 800-850, 1000-1050. 6. Οι πληροφορίες για ακραία φαινόμενα μικρής διάρκειας δεν αποτελούν υλικό ιστορικο-κλιματολογικός αξιοποιήσιμο εξαιτίας όχι μόνο της πενιχρότητας, αλλά και της εξαιρετικής διασποράς του στον χρόνο και τον χώρο. 7. Οι πληροφορίες για πλημμύρες είναι αποθαρρυντικά λίγες για ένα πλαίσιο έρευνας με τόσο πλατιές χρονολογικές και γεωγραφικές συντεταγμένες. Έξισου λίγες είναι και οι πληροφορίες για τις ανωμαλίες της στάθμης του ποταμού Νείλου. Όμως, από τις υπάρχουσες πληροφορίες προκύπτει κάποια αύξηση του αριθμού των ετών με έλλιπη πλημμυρίδα για τον 10^ο και 11^ο αι. 8. Οι διατροφικές κρίσεις (“λιμοί”) παρουσιάζουν κάποια αύξημένη συχνότητα εκδήλωσης τους αιώνες 10^ο-11^ο για τις περισσότερες γεωγραφικές ζώνες. 9. Για όλες τις παραπάνω παρατηρήσεις

πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὡς παράμετρος ἡ “πυκνότητα” τῆς πληροφόρησης, δηλ. τὸ πλῆθος τῶν πηγῶν ποὺ παρέχουν πληροφορίες γιὰ κάθε αἰῶνα.

Στὸ Δ' –καὶ τελευταῖο– Μέρος τῆς μελέτης παρουσιάζονται καὶ συγκρίνονται τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἑμμεσες φυσικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὶς διακυμάνσεις τοῦ κλίματος τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς μὲ τὰ ὅποια ἱστορικο-κλιματολογικὰ συμπεράσματα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν πληροφοριῶν τῶν κειμένων στὸ Γ' Μέρος.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν στοιχείων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς βασικὲς κατηγορίες ἑμμεσων φυσικῶν δεδομένων τῆς δενδροχρονολογίας καὶ τῆς ἀνάλυσης γύρης, προκύπτει ὅτι δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ διαθέτουμε ὁλοκληρωμένες κλιματολογικὲς ἀναπαραστάσεις προερχόμενες ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες δεδομένων, οὕτως ὥστε οἱ γραφικὲς καμπύλες ποὺ θὰ προέκυπταν νὰ μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν ὡς “φόντο”, πάνω στὸ ὁποῖο θὰ προβάλλονταν οἱ –ἔστω καὶ μὲ ὅλες τὶς διατυπωμένες ἐπιφυλάξεις– ἐνδείξεις γιὰ μεσοχρόνιες καὶ βραχυχρόνιες διακυμάνσεις ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς χρονοσειρὲς τῶν δεδομένων τῶν κειμένων.

Ὁδηγούμεστε ἐπομένως κατ' ἀνάγκη σὲ μία ποιοτικὴ-ἀφαιρετικὴ προσέγγιση τῶν διαθέσιμων πληροφοριῶν ποὺ ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν ἔρευνα στοὺς διαφόρους τομεῖς τῶν ἑμμεσων φυσικῶν δεδομένων γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κλίματος τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, συγκρίνοντας παράλληλα αὐτὲς μὲ τὶς ἐνδείξεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν. Τὰ βασικὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐμπειρικὴ σύγκριση εἶναι ὅτι: 1. Οἱ ἐνδείξεις ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πηγῶν φαίνεται ὅτι συγκλίνουν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ αἰῶνες ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 7ο χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς ξηρασίας, γεγονὸς ποὺ φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν ἑμμεσων φυσικῶν δεδομένων (proxy data). 2. Οἱ αἰῶνες ἀπὸ τὸν 8ο ἕως τὸν 13ο ὑπῆρξαν, σὲ γενικὲς γραμμὲς, σχετικὰ ὑγρότεροι καὶ ψυχρότεροι γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ Μέση Ἀνατολή, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν, μὲ μεσοδιαστήματα ξηρότερων περιόδων. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν γεωλογικῶν δεδομένων. 3. Τὰ δεδομένα ποὺ παρέχουν οἱ βυζαντινὲς πηγὲς γιὰ τοὺς αἰῶνες 14ο-15ο –ἂν καὶ ὀλιγάριθμα γι' αὐτὴ τὴν περίοδο– παρέχουν ἐνδείξεις γιὰ κάποια ψύχρανση τοῦ κλίματος. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα λιμνολογικῶν δεδομένων καὶ ἀρχαιολογικῶν μαρτυριῶν.

Τέλος, στὸν Ἐπιλογο, συγκεφαλαιώνονται τὰ συμπεράσματα τῶν προηγούμενων κεφαλαίων καὶ ἐπιχειρεῖται μία ἐξ ἀπόπτου θέαση τῶν προβλημάτων ποὺ ἡ παρούσα μελέτη ἄφησε ἀναπάντητα, θέτοντας παράλληλα καὶ μερικὲς προοπτικὲς ἔρευνας.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2005

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ
κ. JEAN LECLANT

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΝΤΟΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Έχομε σήμερα τή χαρά νά ὑποδεχτοῦμε ὡς ξένο ἐταῖρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τόν παγκοσμίῳ φήμης αἰγυπτολόγο, κ. Jean Leclant. Μετά τίς πανεπιστημιακές σπουδές του ὁ κ. Leclant κατέγινε μέ τήν αἰγυπτιακή συλλογή τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου. Κατόπιν ὡς μέλος τοῦ Γαλλικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Καΐρου ἀνέσκαψε στήν Αἰθιοπία, τή Νουβία καί τὸ Σουδάν συμπληρώνοντας τίς μουσειακές του γνώσεις μέ τήν ἀνακάλυψη καί παρουσίαση πρωτογενοῦς ἐρευνητικοῦ ὕλικου. Τὸ 1952 ἐπιφορτίστηκε μέ τήν ὀργάνωση τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας τῆς Αἰθιοπίας ἐφαρμόζοντας στήν πράξη τήν ἤδη ἀποκτημένη ἐπιστημονική του ἐμπειρία, τήν ὁποία καί ὀλοκλήρωσε μέ τήν πανεπιστημιακή διδασκαλία στὸ Στρασβούργο, τὴ Σορβόνη καί στὸ Collège de France. Ἀπὸ τίς θέσεις αὐτὲς εἰδικεύτηκε στὴ σπουδὴ θεμάτων τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας στὰ ὁποῖα γρήγορα ἀναδείχτηκε πρωτοπόρος. Τὸ ὀγκωδέστατο ἔργο του καλύπτει τὸν φαραωνικὸ πολιτισμὸ τῆς Αἰγύπτου καθὼς καί τὸν γειτονικὸ μεροῖτικὸ πολιτισμὸ καί τὴ γραφὴ του. Οἱ πολυσχιδεῖς του αὐτὲς δραστηριότητες τοῦ προσεπόρισαν τὴν διεθνή ἀναγνώριση καί τὸν ἐβοήθησαν νά γίνεи μέλος πολλῶν ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν καί διαφόρων Ἀκαδημιῶν. Κατέχει τὸ ἐπίζηλο παράσημο τοῦ Grand Officier τῆς Λεγεῶνος τῆς Τιμῆς καθὼς καί ἄλλα γαλλικὰ καί ξένα παράσημα καί τιμητικὲς διακρίσεις. Τέλος, ὁ κ. Leclant ἐξελέγη τὸ 1974 μέλος τῆς Ἀκαδημίας des Inscriptions et Belles Lettres τοῦ

Institut de France τῆς ὁποίας εἶναι ἀπὸ τὸ 1983 Secrétaire perpétuel, διηγεκῆς Γραμματεὺς.

Χαιρετίζω ἐκ μέρους ὅλων μας τὸν ἐξαιρετικὸν αὐτὸν διεθνoῦς φήμης καὶ ἐμβελείας πολυμαθῆ ἐπιστήμονα, διδάσκαλο καὶ συγγραφέα Monsieur Leclant, soyez le bienvenu à l' Académie d' Athènes.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΓΙΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Ὅταν κανεὶς ἀποπειραθεῖ νὰ βρεῖ τὰ κοινὰ στοιχεῖα ποὺ συνδέουν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Γαλλία, ἐννοῶ τὰ πνευματικά, δὲν θὰ ἔχει μεγάλη δυσχέρεια. Θὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὴν κλασικὴ φιλολογία καὶ τὸν Guillaume Budé, τὸν πρῶτο περιηγητισμὸ καὶ τὸν Ἰάκωβο Spon, τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τὰ κλασικά της ιδεώδη, τὸν Ρήγα ποὺ ἐμπνεύστηκε ἀπὸ αὐτήν, τοὺς φιλέλληνες, τὸν Hugo καὶ τέλος, τὴν Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τῆς Ἀθήνας.

Ἐπειδὴ ὅμως ὑποδεχόμαστε ἀπόψε ὡς ξένο ἐταῖρο τὸν κύριο Jean Leclant, Γραμματέα διηγεκῆ τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres τοῦ Institut de France, θὰ περιορίσω τὴν ἀναζήτησή μου στὴν ἀρχαιολογία καὶ μάλιστα στὴν Ἀκαδημία ὅπου ὁ κ. Leclant γραμματεύει. Δὲν τὸ κάνω ὅμως χωρὶς ἀπώτερη σκέψη.

Ἡ ἀπώτερη σκέψη μου βρίσκεται στὸ ὅτι ὄντας ἐγὼ καὶ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, συνεχίζω τὴν παράδοση τῶν προκατόχων μου ποὺ ὑπῆρξαν μέλη τῆς Ἀκαδημίας αὐτῆς. Τοῦ πρώτου Γραμματέως της Ἀλεξάνδρου Ρίζου Παγκαβῆ, τοῦ Κυριάκου Πιπτάκη, τοῦ Στεφάνου Ἀθ. Κουμανοῦδη, τοῦ Παναγιώτη Καββαδία, τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου καὶ τοῦ διδασκάλου μου Ἀναστασίου Ὀρλάνδου. Ἀκόμη ὑπερηφάνεύομαι ὅτι εἶχα ὡς καθηγητὲς στὴ Γαλλία δύο μέλη τῆς Ἀκαδημίας αὐτῆς, δύο κορυφὲς τῆς γαλλικῆς ἐπιστήμης, τὸν Louis Robert καὶ τὸν Jean Pouilloux, οἱ ὅποιοι ὑπῆρξαν μέλη καὶ τῆς δικῆς μας Ἀκαδημίας.

Ὁ νέος ξένος ἐταῖρος μας διαδέχεται ἐδῶ ὅχι μόνο ὅσους μνημόνευσα ἀλλὰ πλειάδα σοφῶν καὶ δόξες τῆς Γαλλίας: τὸν Maurice Croiset, τὸν Pierre Demargne, τὸν Charles Diehl, τὸν André Grabar, τὸν Paul Lemerle, τὸν Charles Picard. Ὅλων αὐτῶν τὸ ἔργο ἀποτελεῖ θεμέλιο τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν, τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας. Βρίσκεται λοιπὸν ὁ νέος ἐταῖρος μας σὲ οἰκεῖο χωρὸ.

Από τη δράση και το έργο του κ. Jean Leclant θα μνημονεύσω πρώτο, ότι έγινε μέλος της Académie des Inscriptions et Belles Lettres το 1974 και Γραμματεὺς διηνεκῆς (Secrétaire perpétuel) το 1983. Κατὰ τὴν ἐπιστήμη εἶναι ἀνατολιστής, εἰδικότερα αἰγυπτολόγος, καὶ εἶχε ἀξιοζήλευτη ἐπιστημονικὴ σταδιοδρομία. Ἐχοντας κάνει τις ἀνώτερες σπουδές του στὴ φημισμένη École Normale Supérieure, ἔγινε εὐθὺς κατόπιν Agrégé στὴ Γεωγραφία καὶ ἐργάστηκε ὡς ἐρευνητὴς στὸ C.N.R.S., ἐπιφορτισμένος μὲ τὸ αἰγυπτιακὸ Τμῆμα τοῦ μουσείου τοῦ Λούβρου. Πολὺ νωρὶς ἔγινε μέλος τοῦ Institut français d'Archéologie Orientale τοῦ Καΐρου καὶ τὸ 1952 τοῦ ἀνατέθηκε ἡ συγκρότηση τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων τῆς Αἰθιοπίας. Τὸ 1955 ἔγινε καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου καὶ τὸ 1963 καθηγητὴς τῆς Αἰγυπτολογίας στὴ Σορβόνη ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποχώρησε τὸ 1990.

Κατὰ τὰ ἔτη 1964-1990 διετέλεσε Διευθυντὴς Σπουδῶν στὴν École pratique des Hautes Études καὶ ἀπὸ τὸ 1979 ἕως τὸ 1990 διετέλεσε καθηγητὴς τῆς Αἰγυπτολογίας στὸ Collège de France.

Ἀνέφερα συνοπτικὰ τὰ κυριώτερα σημεῖα τῆς ἐπιστημονικῆς σταδιοδρομίας τοῦ κ. Jean Leclant, τοῦ ὁποίου τὸ κύρος ἀντανακλᾶται στὸ πλῆθος τῶν ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν καὶ τῶν διασῆμων Ἀκαδημιῶν τῶν ὁποίων εἶναι μέλος ἢ κατέχει ἡγετικὰ ἀξιώματα. Καὶ ἐδῶ δὲν παραλείπω νὰ μνημονεύσω ὅτι ὁ κ. Jean Leclant εἶναι Ἐπίτιμος Ἀντιπρόεδρος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἡ ὁποία Ἐταιρεία ἔχει σχέση μὲ τὴν Αἰγυπτολογία, γιατί εἶναι ἐκεῖνη ποὺ δώρησε στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τὴ μεγάλη αἰγυπτιακὴ συλλογὴ τοῦ Ἰωάννου Δημητρίου.

Ἡ ἐπιστημονικὴ δράση καὶ τὸ ἔργο τοῦ κ. Jean Leclant ἔτυχε τῆς ἐπίσημης ἀναγνώρισης ἀπὸ τὴν πατρίδα του τὴν Ἰδία. Εἶναι Grand Officier τῆς Λεγεώνας τῆς Τιμῆς καὶ φέρει καὶ ἄλλα μεγάλα, γαλλικὰ καὶ ξένα, παράσημα.

Ἡ ἐπιστήμη τὴν ὁποία καλλιεργεῖ ὁ κ. Jean Leclant ἔχει, ὅπως γνωρίζετε, τὴν ἀρχὴ τῆς στὸν Ἡρόδοτο καὶ στὸν αἰγύπτιο λόγο του (2, 5-182). Ὁ πατέρας τῆς ἱστορίας (pater historiae), ὅπως τὸν ὀνόμασε ὁ Κικέρων (De Legibus 1,5), ταξίδεψε τὸ 460 π.Χ. στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἔμεινε ἀρκετὰ, καὶ οἱ πολῦτιμες σελίδες ποὺ ἀφιέρωσε στὴν περιγραφὴ τῆς χώρας, στὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων καὶ στὴν ἱστορία τῆς, δείχνουν τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ αὐτὴ παρουσίαζε γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Τὶς στενότερες σχέσεις τῆς Αἰγύπτου μὲ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ παλαιότατα χρόνια τὶς πιστοποιοῦμε μέσω τῆς ἀρχαιολογίας, σχέσεις ποὺ δημιούργησαν στὴν Αἴγυπτο μὲ τὰ χρόνια μία ἀκμαία ὕλιν καὶ πνευματικὰ μικρὴ Ἑλλάδα ἡ ὁποία

ἄρχισε νὰ φθίνει μόλις τὸ 1952 μὲ τὸ κίνημα τοῦ Nasser. Μᾶς ἐνδιαφέρει λοιπὸν ἡ αἰγυπτολογία γιὰ πολλοὺς καὶ καίριους λόγους καὶ ἀποτελεῖ πλοῦτο γιὰ τὴν Ἀκαδημία ὅτι τὴν ἐπιστήμη αὐτὴ θὰ τὴν ἐκπροσωπεῖ ἐδῶ μέσα διαπρεπῆς αἰγυπτολόγος, ὁ κ. Jean Leclant, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ μεγάλο ἀνασκαφικὸ καὶ δημοσιευτικὸ του ἔργο στὴν Αἴγυπτο, μὲ τὶς ἀνασκαφές του στὸ Καρνάκ, στὴ Σακαρά, στὴν Τάνι καὶ στὸ Δέλτα τοῦ Νεῖλου συνεχίζει τὴ μακρότατη γαλλικὴ ἐπιστημονικὴ παράδοση, τῆς ἔρευνας καὶ τῆς μελέτης τῆς Αἰγύπτου.

Ὁ κ. Jean Leclant διετέλεσε διευθυντὴς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς στὴν Αἰθιοπία κατὰ τὰ ἔτη 1952-1956, ὅπου ἔκανε ἀνασκαφές, κυρίως στὸ Axoum. Διετέλεσε ἐπίσης μέλος τῆς γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς στὸ Σουδάν, στὴ Σουδανικὴ Νουβία καὶ ἔσκαψε στὴ Soleb καὶ στὴν Sedeinga.

Τὸ ἀνασκαφικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο λοιπὸν τοῦ κ. Jean Leclant ἀφορᾷ τὸν φαραωνικὸ πολιτισμὸ τῆς Αἰγύπτου καὶ τὴν ἱστορία της, ἰδιαίτερα τῆς 25ης δυναστείας, τῆς λεγόμενης αἰθιοπικῆς, καὶ τὸν μεροϊτικὸ πολιτισμὸ, δηλαδὴ ἐκεῖνον ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴ χώρα ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς ποταμοὺς Νεῖλο, Ἀτβάρα καὶ τὸν Κυανὸ Νεῖλο, χώρα ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέρος τῆς Αἰθιοπίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

Οἱ δημοσιευμένες μελέτες τοῦ κ. Leclant καλύπτουν τὴν αἰγυπτιακὴ γραφὴ καὶ ἐπιγραφικὴ, δηλαδὴ τὰ κείμενα τῶν πυραμίδων ἀλλὰ καὶ τὴν μεροϊτικὴ γραφὴ, γραφὴ ἀφρικανικὴ πολὺ κοντινὴ στὴν αἰγυπτιακὴ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐνδιαφέροντός του γι' αὐτήν, ὅτι τὰ θέματα ἐρεύνης της ἐπανέρχονται τακτικὰ μέσα στὰ δημοσιεύματά του. Ἡ θρησκεία καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἱστορία, ἀκόμη ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἡ ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγύπτου, ἡ ἐπίδραση τῆς Αἰγύπτου στὴν τέχνη, εἰδικότερα μάλιστα στὴν εἰκονογραφία καὶ τὴν ἐθνογραφία, ἀποτελοῦν θέματα περισπούδαστων μελετῶν του. Μιὰ γρήγορη θεώρηση τῶν δημοσιευμάτων τοῦ κ. Jean Leclant ἀποκαλύπτει ὅτι τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντά του ἐκτείνονται ἀκόμη στὴ φιλοσοφία καὶ τὴ μεταφυσικὴ- πάντα στὰ πλαίσια τῆς ἐρεύνης τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου- στὸν ἰδιωτικὸ βίον, στὴ νομισματικὴ καὶ στὴ γλυπτικὴ, στὴ φιλολογία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, στὴν ἱστορία, στὴ γεωγραφία. Ἀλλὰ καὶ ἡ προϊστορία τῆς Νουβίας καὶ τῆς Αἰθιοπίας εἴλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον του καθὼς καὶ ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Αἰθιοπία. Τὸ κριτικὸ του πνεῦμα φανερώνεται στὶς ἄφθονες παρουσιάσεις βιβλίων ποὺ κάνει, τακτικώτατα, στὴν Académie des Inscriptions et Belles Lettres καὶ στὶς βιβλιοκρισίες ποὺ ἀποτελοῦν θετικώτατες συμβολές στὴν ἐπιστήμη.

Ἡ ἐργογραφία τοῦ κ. Jean Leclant περιλάμβανε, τὸ 1994, χίλιους τίτλους δημοσιευμάτων, βιβλίων, μελετῶν, ἀνακοινώσεων. Μιὰ γρήγορη ἐπισκόπηση αὐτοῦ τοῦ χειμαρρώδους συγγραφικοῦ ἔργου φανερώνει ἓνα πνεῦμα συστηματικό, ἀκούραστο ποὺ καλύπτει μὲ τὸ ἐνδιαφέρον του ὅλον τὸν πολιτισμὸ τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου καὶ τοὺς πολιτισμοὺς στοὺς ὁποίους ἡ χώρα αὕτη ἐπέδρασε, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα.

Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά του βρίσκομαι σὲ ἀμηχανία νὰ μνημονεύσω κάποιον ἰδιαιτέρως. Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας βρῆκα τὸ ἐπιβλητικό, ἀρχετὰ παλαιό, διότι ἐκδόθηκε τὸ 1979, σύγγραμμα *Ägypten*, ἔκδοση τοῦ οἴκου Beck σὲ τρεῖς τόμους ποὺ ξεπερνοῦν τίς 1.000 σελίδες, στοὺς ὁποίους ἐκτίθεται ἡ μνημειακὴ ἱστορία τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια ἕως τὰ ὕστερα χρόνια τῆς ἀρχαιότητος, ἕως τὸν 4^ο αἰ. μ.Χ. Τὸ παλιὸ καὶ τὸ μέσο βασίλειο, τὸ νέο βασίλειο, τὰ ὕστερα χρόνια τῆς Αἰγύπτου καὶ ἡ ἐλληνιστικὴ Αἴγυπτος, περνοῦν μπροστὰ μας κατὰ τρόπο γοητευτικό.

Δὲν παραλείπω νὰ μνημονεύσω ὅμως ὅτι μερικὲς ἀπὸ τίς μελέτες του, τὸ λέω γιὰ προφανεῖς λόγους, ἀφοροῦν τὰ αἰγυπτιακὰ καὶ αἰγυπτιάζοντα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κύπρου.

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ κ. Jean Leclant ὡς ἀρχαιολόγου, εἶναι ὅτι ἡ μελέτη του εἶναι διττή. Πρῶτα ἡ μελέτη τοῦ χώρου, τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ εὐρήματος καὶ κατόπιν ἡ σπουδὴ στὸ γραφεῖο. Λέγει ὁ ἴδιος, ὅτι δὲν μπορεῖς νὰ γνωρίζεις τὰ πράγματα σὲ βάθος παρὰ μόνον ὅταν τὰ δεῖς στὴ θέση τους. Εἶναι μία ἐπιστημονικὴ ἀρχὴ ἡ ὁποία ξεχωρίζει τὸν ἀρχαιολόγο τοῦ πεδίου ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο τοῦ σπουδαστηρίου.

Ἐνα ἀκόμη ξεχωριστὸ πεδίο ἐπιστημονικῆς δράσης τοῦ κ. Jean Leclant εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας καὶ τῶν θεοτήτων τῆς. Ἡ θρησκεία αὕτη εἶναι συνδεδεμένη γεωγραφικῶς καὶ κοινωνικῶς μὲ τὴ φαραωνικὴ Αἴγυπτο, ἀλλὰ κατὰ παράδοξο τρόπο ἡ λατρεία ὁρισμένων θεοτήτων τῆς ἀπλώθηκε πέραν τῆς Αἰγύπτου, σ' ὅλη τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ Μεσόγειο, καὶ ἐφῄσασε ὡς τὴ μακρινὴ Παννονία, στὶς ὄχθες τοῦ Ρήνου καὶ στὰ ὄρια τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγγλίας. Οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου δὲν ἐπαρκοῦσαν πλέον γιὰ νὰ λύσουν τὰ πνευματικὰ καὶ ψυχικὰ προβλήματα τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ξένες θεότητες, οἱ αἰγυπτιακές, φέρνουν νέες ἔννοιες στοὺς ἀνθρώπους· ἐπαγγέλλονται τὴ ζωὴ πέρα ἀπὸ τὸν θάνατο. Ἡ λατρεία τους εἶναι μυστικὴ, ὑψηλὴ καὶ πνευματικὴ. Στὸν κλάδο αὐτῆς τῆς ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Αἰγύπτου λατρείας τῶν αἰγυπτίων θεῶν ὁ κ. Jean Leclant εἶναι πρωτοπόρος, τὰ σχετικὰ δημοσιεύματά του εἶναι ἀνάριθμα καὶ ἀποτε-

λουν τή βάση για κάθε νέα μελέτη και έρευνα για τις Ίσριακές λατρείες, όπως λέγονται.

Οί ανασκαφές και ή συγγραφή αποτελούν ένα τμήμα μόνο τής επιστημονικής δραστηριότητας του κ. Jean Leclant, ή όποία συμπληρώνεται με τή διδακτική του δράση στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου, στη Σορβόννη και στο Collège de France από τò 1955 έως τò 1990, επί μισό αιώνα σχεδόν, πράγμα που σημαίνει ότι έχει διαμορφώσει τή σημερινή γαλλική αιγυπτολογία με γενεές αιγυπτολόγων που συνεχίζουν τò έργο του.

Η δράση του ως αιγυπτολόγου εκτείνεται σε ό,τι αφορά τήν επιστήμη του καιέραν τής ανασκαφής και τής συγγραφής. Κάθε εκδήλωση σχετική με τήν αιγυπτιακή αρχαιολογία τόν βρίσκει πρόθυμο άρωγό. Έορτασμοί, εκδόσεις, διενεές εκδηλώσεις που άφορούν τò παρελθόν τής Αιγύπτου, δέχονται τήν πολύτιμη συμβολή του που ως σκοπό έχει τήν πρόοδο τής επιστήμης.

Πολύ σημαντικό είναι τò μέρος του έργου του κ. Jean Leclant που άφορά στην ιστορία των Ακαδημιών και των επιστημονικών εταιρειών. Τελευταίο σχετικό έργο που έγινε υπό τις οδηγίες του, είναι τò τρίτομο σε μεγάλο σχήμα με τίτλο *Le second siècle de l'Institut de France*. Άφορά τήν περίοδο 1895-1995 και περιέχει τις βιογραφίες όλων των μελών του Institut de France, τακτικών, ξένων, και άντεπιστελλόντων μιας όλόκληρης εκατονταετίας. Άποτελεί τò έργο ένα μνημείο γνώσεων, καθώς μέσα σ' αυτό περιλαμβάνεται και ή έργογραφία των Ακαδημαϊκών, δηλαδή ένα μεγάλο μέρος τής επιστημονικής βιβλιογραφίας εκατό έτων που καλύπτει ευρύτερα τήν αρχαιογνωσία. Άλλά και τὰ προσωπογραφικά κείμενα που δημοσιεύει ό κ. Jean Leclant είναι συνεχή και άφθονα και μ' αυτά διασώζει τή μνήμη σημαντικών προσώπων τής επιστήμης.

Έγινε, πιστεύω, φανερό ότι τò συγγραφικό-αρχαιολογικό έργο του κ. Leclant είναι εκτεταμένο και ανάλογο προς τήν ευρύτατη ανασκαφική και πανεπιστημιακή δράση του. Στο τετράτομο τιμητικό έργο που εκδόθηκε από τò Institut Français d' Archéologie Orientale του Καΐρου, με τίτλο *Hommages à Jean Leclant*, ή έργογραφία του εκτείνεται σε 62 σελίδες. Οί μαθητές του κ. Jean Leclant, που του άφιέρωσαν τò έργο αυτό, λέγουν ότι τὰ άναγνωστικά ενδιαφέροντά του περιλαμβάνουν τὰ πάντα και ότι είναι ακούραστος στη συγγραφή, κάτι που γίνεται φανερό από τούς τίτλους των μελετών του.

Monsieur et cher confrère,

J'ai un sentiment de bien être en pensant en ce debut d'après-midi du 5 mars 1998 quand vous m'avez conduit dans la vénérable salle des réunions de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres et vous m'avez présenté en séance plénière comme nouveau membre étranger. Aujourd' hui, 7 ans plus tard, je suis rempli par le même sentiment d' euphorie car j'ai l'honneur de vous présenter à l'Académie d' Athènes.

Nous connaissons votre grande oeuvre scientifique pour laquelle votre pays vous a honoré comme vous-même avez honoré votre pays. C'est bien cette oeuvre, réalisation d' une éminente personnalité de la science française que l'Académie d' Athènes honore en votre personne et s' enorgueillit de vous compter parmi ses membres.

L'ÉGYPTE PHARAONIQUE ET LA GRÈCE ANTIQUE

Jean LECLANT

Monsieur le Président,

Mesdames et Messieurs les membres de l'Académie d'Athènes,

C'est un honneur exceptionnel, qui me touche particulièrement, que d'être admis ce soir comme membre associé étranger de l'Académie d'Athènes. Que vous ayez bien voulu me conférer cette distinction suprême est assurément avant tout la consécration des liens éminents tissés au long des ans entre l'Académie d'Athènes et l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, dont je suis depuis 1983 le Secrétaire perpétuel. Ainsi je vais rejoindre auprès de vous mes confrères et amis de Paris, Madame Jacqueline de Romilly ainsi que les Professeurs Pierre Amandry, Gilbert Dagron, Louis Godart, Jean Irigoin et Jean-Pierre Sodini, pour rendre présent au Palais de l'Avenue Panepistémou le message confraternel, érudit et amical du Quai de Conti. J'ai d'ailleurs eu déjà l'insigne occasion d'être invité dans votre enceinte, lors des manifestations de septembre 1992 célébrant, en présence de S. Exc. Monsieur le Président de la République Hellénique, le centenaire de la Grande Fouille de Delphes, puis en 1996 lors de la commémoration du cent-cinquantenaire de l'École française d'Athènes.

Certes en des temps bien lointains - ceux des années sombres de 1940, à l'École Normale Supérieure -, l'égyptologue que je suis devenu a eu le privilège de suivre alors les conférences tant de Charles Picard que de Louis Robert, tous deux d'ailleurs élus membres de votre Compagnie; mon premier article, publié dans la *Revue Archéologique*, était consacré à l'étude des *Diosémiai*, les signes naturels par lesquels pour les Anciens se manifestait la présence divine; plus d'une fois depuis, je me suis avec plaisir intéressé aux messages de la Grèce antique. Mais ce soir c'est surtout, sans doute, en tant que représentant de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres que je me trouve parmi vous.

Notre Compagnie du Quai de Conti, vous la connaissez bien. Mais veuillez me permettre de vous rappeler brièvement sa place dans la défense et la promotion des valeurs de l'hellénisme. Fondée en février 1663 par Colbert,

le grand ministre de Louis XIV, elle devait donner des avis «sur toutes les choses qui regardent les bâtiments et où il peut entrer de l'esprit et de l'érudition». Peu à peu le groupe s'étoffait et fut élevé au rang d'institution d'État, recevant en 1716 le nom, définitif cette fois, d'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres; ce dernier terme supposait la pratique éclairée des humanités, à travers lesquelles se dessinera bientôt l'esquisse de ce que nous appelons aujourd'hui les sciences humaines. C'est ainsi que tout au cours du XVIIIe siècle notre Académie s'est affirmée comme un «temple du savoir», tout entière tournée vers l'étude savante des cultures antiques et du Moyen Âge (jusqu'à la tradition «classique» des XVIIe et XVIIIe s.); elle a aussi acquis des positions remarquables dans les études d'orientalisme (citons seulement Champollion ou Silvestre de Sacy). En ce qui concerne l'histoire et l'archéologie grecques, le rôle de notre Académie fut prédominant. Précurseur par excellence apparaît Dom Bernard de Montfaucon, mariste prestigieux; avec sa *Palaeographia graeca* (1709), il est le fondateur de cette discipline philologique; ses dix volumes in folio de *L'Antiquité expliquée et représentée en figures* (1719-1724) présentaient quelque quarante mille représentations de monuments. Quant au Comte de Caylus (1692-1765) son «*Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises*» se développe en sept volumes.

Mentionnons encore Jules-David Le Roy et ses *Ruines des plus célèbres monuments de la Grèce* (1758), Jean-Baptiste d'Ansse de Villoison et son riche butin épigraphique ou le récit alerte de *Voyage du jeune Anacharsis* de l'abbé Jean-Jacques Barthélémy (1788).

Il est évidemment hors de propos de retracer devant vous l'histoire de notre Compagnie et de vous présenter ses illustrations, mais il convient, après sa suppression sous la Révolution en 1793, d'indiquer sa recreation dans le cadre de l'Institut de France et de souligner son rôle dans nombre d'entreprises scientifiques.

Je rappellerai surtout comment, après la fin de la guerre d'indépendance, qui vit la fondation en 1837 de votre Académie d'Athènes, notre Compagnie joua un grand rôle dans la création par Louis-Philippe, en septembre 1846, de l'École française d'Athènes, destinée «au perfectionnement pour l'étude de la langue, de l'histoire et des antiquités grecques»; une telle institution se

situait dans le sillage du philhellénisme, exalté par l'atmosphère héroïque des combats de la Libération de la Grèce et par la ferveur archéologique, une des composantes notables du romantisme. En un siècle et demi, de grands universitaires français ont présidé aux travaux de l'École française d'Athènes; votre Académie a toujours soutenu leurs efforts pour une meilleure connaissance du passé; vous avez ainsi appelé à siéger parmi vous certains d'entre eux, ajoutant au prestige de leurs travaux et de leurs personnalités le titre envié d'«associé étranger» à l'Académie d'Athènes.

De notre côté, l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres a eu l'honneur de compter en son sein, comme membres ou correspondants, Panayotis Kavvadias, fouilleur d'Epidaure, explorateur méthodique de l'Acropole et des îles grecques, puis les Professeurs Georges Oikonomos, Anastase Orlandos, Denys Zakythinos, Michel Sakellariou et Vassilis Petracos; ces derniers, par des communications remarquées, ont bien voulu nous faire profiter de leur science.

Ce soir c'est encore un témoignage de ces relations si étroites entre nos deux Académies que vous affirmez en m'invitant à prendre la parole devant vous. Mais, en choisissant pour l'éminente dignité de membre associé un égyptologue, sans doute avez-vous voulu aussi que soient associées à vos travaux les recherches sur l'antique vallée du Nil; ainsi la vocation hellénique qui est essentiellement vôtre se trouve-t-elle située, de façon forte, au sein du trésor des cultures qui autour de la Méditerranée ont élaboré l'ensemble des valeurs constituant, aujourd'hui encore, ce que notre humanité a produit de plus éclatant, de plus essentiel et, nous l'espérons, de plus durable.

Égyptologue de plein exercice, si j'ose dire, j'ai vécu longtemps sur les chantiers de fouilles, à Karnak et à Sakkara principalement, jusqu'au très lointain Soudan, dans la solitude grandiose du désert nubien, où j'ai passé tant de campagnes passionnantes de recherches. Au delà de la IIe cataracte du Nil, j'ai eu le privilège de travailler dans le grand temple jubilaire de Soleb, du règne d'Aménophis III (1417-1379 av. J.-C. env.), gloire de l'art égyptien le plus classique. Dans cette région jusqu'alors délaissée du Nil moyen, pourtant si riche en vestiges archéologiques, je me suis attaché aux monuments et aux documents du grand Empire africain que fut le royaume de Koush qui, du VIIIe

s. avant J.-C. au IVe s. après J.-C., domina la vallée du Nil, jusqu'à fournir les Pharaons noirs de la XXVe dynastie (les Shabaka et Taharqa, 715-656), puis à développer la capitale de Méroé; l'un des résultats majeurs a été le grand *Répertoire d'Épigraphie Méroïtique* (le *REM*) en trois volumes, groupant plus de mille inscriptions, dont il reste à préciser la signification - attendu que la nature même de la langue nous échappe encore.

En Égypte même, à Sakkara, j'ai consacré plus de 35 années à des dégagements et à des fouilles dans les grands complexes funéraires des Pharaons de l'Ancien Empire (à la fin du IIIe millénaire): Téli, Pépy Ier, Mérenrê, Pépy II et les reines de ce dernier; nous y avons redonné existence à sa mère Ankhnes-pépy, maîtresse femme en qui il faut sans doute reconnaître celle que la tradition grecque a désignée comme Nitocris, et à plusieurs de ses épouses dont les noms mêmes étaient disparus, les vestiges de leurs sépultures étant totalement inconnus avant nos recherches. Recueillant des milliers de fragments de toutes dimensions dans les immenses amas de décombres obstruant les chambres des Pyramides royales, j'ai pu, avec mon équipe, reconstituer des pans entiers de Textes des Pyramides, ces inscriptions prestigieuses par lesquelles Pharaon tentait de s'assurer l'éternité — corpus de textes inégalés qui nous permettent de pénétrer au cœur de la religion et de la civilisation égyptienne.

Mais ce soir je me situerai surtout avec vous, Monsieur le Président, Mesdames et Messieurs les membres de l'Académie d'Athènes, à des époques moins hautes et je voudrais mettre en évidence les rapports certains qui ont relié la Vallée du Nil et la Grèce depuis le début du IIe millénaire.

N'y a-t-il pas en fait quelque paradoxe dans ces relations désormais bien attestées ? Car l'Égypte des Pharaons, dans la gloire de ses Pyramides et dans l'éclat de ses bijoux, se dresse superbe, mais à première vue dans un splendide isolement: tout entière soumise aux rythmes immuables d'un soleil dominateur et d'un fleuve qui, chaque année, apporte avec la crue la prospérité, dominée par un souverain qui est l'intercesseur unique entre le monde des dieux et celui des vivants. Encadrée par deux déserts rigoureux, l'Égypte n'offre qu'une façade maritime médiocre sur la Méditerranée.

Pour ces relations entre l'Égypte et l'Égée dès le début du IIe millénaire, il faut souligner que les textes demeurent encore rares et sujets à discussion; mais l'archéologie a beaucoup apporté, en particulier les études de céramique

et la quête de menus objets, tels les amulettes et les scarabées. Au début du Moyen-Empire (vers 2000 av. J.-C.), ce qui correspond à la période des Premiers Palais minoëns (Minoën Ancien III), apparaissent en Crète des objets égyptiens ainsi que peut-être en Égypte des motifs décoratifs égéens (tel que celui de la spirale) — encore que pour ces derniers l'influence ait pu s'exercer par zone culturelle interposée. Une statuette en diorite au nom d'Ouser a été recueillie dans la cour Est du Palais de Minos à Knossos; elle pourrait être de la XIIIe dynastie plutôt que de la XIIe, puisqu'elle a été découverte dans un niveau du Minoen Moyen II; mais elle a pu aussi avoir été apportée en Crète à une époque nettement postérieure à sa date de fabrication.

Dans l'époque troublée qui suit la fin du Moyen Empire égyptien — ce que l'on désigne comme la Seconde Période intermédiaire, avec la mainmise des envahisseurs hyksos sur la vallée du Nil, qui correspond en gros au Minoen Moyen III (1700-1580 av. J.-C.) —, l'influence directe ou indirecte de l'Égypte n'a pas cessé sur la Crète. On a signalé des singes bleus et des soldats noirs sur les peintures murales de Knossos, le motif du chat sur des vases de Mallia, sur le même site un relief montant un sphinx couché, un sistre tenu par un chanteur sur un vase crétois, des œufs d'autruche retravaillés sur place, la convention artistique de différencier les hommes et les femmes par les couleurs rouge et jaune. Mais le fait majeur est assurément la découverte d'un couvercle de vase d'albâtre portant le cartouche du roi hyksos Khyan.

De leur côté les Crétois apportaient en Égypte de l'argent, des matériaux précieux comme l'obsidienne de Mélos, jusqu'à la «fève du pays Keftiou», utilisée comme produit pharmaceutique. De nombreux vases dits de Kamarès ont été recueillis. Notons enfin que le motif du «galop volant», qui est d'origine égéenne, figure sur le poignard du roi hyksos Apopi II. Mais surtout depuis 1990, les fouilles menées dans le Delta à Tell el-Dabaa par la mission autrichienne du Professeur Manfred Bietak ont livré, pour la fin de la période Hyksos (vers 1560-1530 av. J.-C.), des éléments de peintures murales du plus pur style minoën: deux scènes extraordinaires de saut acrobatique au-dessus d'un taureau sont des plus frappantes; les paysages, avec leurs palmiers, ne sont pas sans évoquer ceux des fresques d'Akrotiri découvertes à Santorin par Spyridon Marinatos.

Puis avec le Nouvel Empire, au cœur même de la XVIIIe dynastie (entre 1480 et 1425 environ avant notre ère), dans les scènes dites «des tributs» des

tombes des hauts dignitaires thébains (TT 100 de Rekhmirê, TT 131 d'Ouser) figurent les Minoëns. Des motifs égéens comme la spirale, la bucrâne à rosette entre les cornes, la feuille de lierre stylisée, le griffon, la sphinge sont importés dans la vallée du Nil, avec les tapis, les textiles et la poterie.

Certes on a pu discuter sur l'identification des Keftiou mentionnées par les textes: Crétois, Chypriotes, voire habitants de l'actuelle Phénicie. Mais une liste de toponymes gravés sur une base dans le temple d'Aménophis III à Kom el-Hitan, mise en évidence en 1965, nous fournit des noms de sites crétois (Knossos, Phaistos, Kydonia) et même Mycène — ce qui pourrait paraître ainsi comme les étapes d'une sorte d'itinéraire. Sous le règne d'Aménophis IV, Akhenaton, le Pharaon hérétique (vers 1370-1352 av. J.-C.), le matériel chatoyant de la tombe du souverain témoigne d'influences nombreuses où l'Égée avait sa part, ne serait-ce que par l'intermédiaire de la Syro-Palestine.

En sens inverse, sur la côte Nord de Crète, à Katsaba, dans une tombe de Minoën Récent III, a été recueilli un vase aux cartouches de Thoutmosis III. Sur le continent même à Mycènes, le plus ancien objet égyptien exhumé est la partie supérieure d'un petit singe en pâte émaillée portant le nom d'Aménophis II. Puis surgissent en Égypte même les «Peuples de la Mer», en deux vagues principales, l'une sous Ramsès et son fils Merenptah (vers 1235 av. J.-C.), puis à la XXe dynastie sous Ramsès III (vers 1198-1188 av. J.-C.). Les Lukka (sans doute les Lyciens), les Danouna, les Shardarnes font leur apparition parmi les envahisseurs; puis ce seront également, alliés aux Libyens Mashouash, les Toursha, Shakalash et Akaouash, les Tjeker, qui proviennent des îles égéennes, peut-être aussi de Chypre et de la côte syro-palestinienne. Ces contacts belliqueux n'empêchent pas des échanges plus pacifiques. Les niveaux de fouille des règnes de Ramsès II et de ses successeurs ont livré de nombreux fragments de céramique égéenne. Les plus inattendus sont les tessons au nombre d'une trentaine recueillis récemment sur la côte Ouest de l'Égypte, plus précisément dans un îlot de la baie de Marsa Matrouh.

Puis viennent les temps troublés qui correspondent à la IIIe Période intermédiaire de l'histoire pharaonique. Celle-ci se clôt au début du VIIe s. av. J.-C. par la présence des Pharaons venus du Sud, du Soudan: c'est la dynastie «éthiopienne» (que l'on appelle désormais «koushite», celle des Pharaons noirs

Shabaka et Taharka); pour cinquante ans l'Égypte suit sa vocation africaine, avant un de ces tournants brusques qui marque le destin historique.

La XXVe dynastie se clôt en effet par le triomphe des Assyriens, qui s'emparent de Thèbes, et la retraite du Koushite Tanoutamon.

Les dynastes du Delta s'emparent du pouvoir et l'Égypte se tourne vers la Méditerranée. Avec la Renaissance dite «saïte», en 664 av. J.-C., c'est le contact direct avec l'arrivée en Égypte de mercenaires grecs. Relisons Diodore de Sicile (I, 66): «un oracle avait averti les princes (du Delta) que le premier d'entre eux qui, à Memphis, offrirait une libation au dieu dans une coupe de bronze, régnerait sur l'Égypte. Psammétique de Saïs, bien que l'un des prêtres eût apporté du sanctuaire douze coupes d'or, enleva son casque et s'en servit pour faire la libation. Le conflit éclata. Psammétique, ayant enrôlé des mercenaires de Carie et d'Ionie, fut victorieux dans une bataille rangée». «Ces hommes d'airain», comme les désignent Hérodote (II, 137), se distinguaient par leurs casques à cimier. Les mercenaires, furent richement récompensés et s'établirent notamment à Defenneh, site qui a livré de la céramique de Rhodes et de Samos ainsi que de Fikellura. Selon Strabon, les Milésiens se seraient alors aussi installés à la bouche bolbitique du Nil et auraient fondé Naucratis. Sous le règne du Pharaon Psammétique II, un long graffito, gravé en 591 sur un des colosses d'Abou Simbel, au cœur de la Nubie, signale un contingent de Grecs parmi les troupes qui remontaient le Nil pour combattre les forces du souverain «koushite» de Napata. Sous le règne d'Amosis (568 av. J.-C.) des Grecs figurent encore dans l'armée égyptienne opposée à Cambyse; Polycrate de Samos envoya un contingent pour participer à cette campagne. Quand durant l'occupation perse, au milieu du Ve siècle, les Égyptiens d'Inaros, puis ceux d'Amyrtée se rebellent, les hoplites grecs sont présents. En sens inverse l'envoi d'offrandes par les Pharaons dans les grands sanctuaires grecs, les oracles en particulier, vous est bien connu.

Au milieu du Ve siècle Hérodote parcourt l'Égypte, frappé par la singularité du pays, de sa géographie et de ses habitants. Dans le livre II de son «*Enquête*», bien qu'il s'étonne devant de nombreux usages contraires à ceux des Grecs, le pays des «hommes les plus religieux» lui apparaît comme le berceau de l'humanité et de la civilisation; il offre le modèle de lois sages; les monuments grandioses forcent son admiration. Si la tradition d'un voyage de Platon en Égypte n'a pas reçu, semble-t-il, de confirmation, encore qu'il sem-

ble fort plausible, il n'est pas moins vrai que s'instaure dans le monde classique la tradition du «mirage» égyptien.

Fondamentale dans l'histoire de l'Égypte, et en particulier dans le domaine des rapports entre Vallée du Nil et hellénisme, est l'intervention en 331 d'Alexandre. Nous ne pourrions malheureusement pas suivre ici le conquérant parcourant les solitudes du désert jusqu'à la lointaine Oasis d'Ammon, le dieu à cornes de bélier, auquel je me suis autrefois intéressé; je recherchais alors les témoignages sur le dieu-bélier saharien, sur son oracle à Siwa, sur la diffusion de son culte, à travers Cyrène, jusque dans le Péloponnèse, puis l'ensemble de la Grèce, à travers l'Empire romain enfin. Permettez-moi seulement de souligner ici un fait jusqu'ici quasi-ignoré: Philippe, le père d'Alexandre, connaissait déjà le dieu Ammon, puisque celui-ci possédait un sanctuaire à Aphytis dans la presqu'île de Pallène, en Chalcidique, conquise par les Macédoniens; on comprend ainsi mieux la tradition qui liait charnellement Olympias à Ammon et comment Alexandre pouvait revendiquer la paternité du dieu de l'Oasis.

Après la fondation d'Alexandrie et la prise du pouvoir par Ptolémée fils de Lagos, la domination lagide, pendant près de trois siècles, conserve, en les adaptant, les structures et les usages de l'ancienne Égypte; les Ptolémées sont, dans la Vallée du Nil, de véritables Pharaons: temples et sanctuaires continuent d'être édifiés en leur nom. Se développe une société mixte où coexistent deux groupes: celui des indigènes colonisés et celui de leurs maîtres grecs — contact de deux cultures qui n'a pas sans doute retenu suffisamment l'attention. Y a-t-il eu une bonne entente entre les deux communautés, ou bien indifférence, mépris, voire hostilité? Tous ces sentiments semblent s'être entremêlés; mais les enquêtes mériteraient d'être multipliées; elles requièrent d'ailleurs des compétences singulièrement diverses et difficiles à acquérir: des sources en grec d'une part, domaine des papyrologues «classiques», d'autre part des documents en démotique, qui témoignent d'un stade tardif de la langue égyptienne désormais notée en une cursive de déchiffrement très difficile; ce domaine de confrontation culturelle a encore beaucoup à nous révéler.

Désormais nombre d'auteurs grecs fréquentent la Vallée du Nil; le plus célèbre et le plus complet est Diodore de Sicile qui, au milieu du Ier s. av. J.-C., offre dans le premier livre de la *Bibliothèque historique* un exposé dense et

précis. Fait culturel primordial: la fondation de la Bibliothèque d'Alexandrie dans les années 305 à 285 av. J.-C., sous l'impulsion de Ptolémée Ier Sôter et de son conseiller Démétrios de Phalère; nous ne rendrons jamais assez hommage aux littérateurs et aux savants qui lui donnèrent son éclat: Théophraste, Callimaque, Eratosthène, Aristarque de Samothrace (175-145 av. J.-C.); sur les destructions, supposées et successives, de l'*Alexandrina*, sur ses constantes résurrections, plus d'un mystère cependant subsiste.

Un témoignage précieux sur l'Égypte d'alors est celui de Strabon, qui naquit dans le Pont, à Amaseia vers 63 avant notre ère et mourut probablement à Alexandrie vers 25 ap. J.-C. Grand voyageur, il recueillit une documentation précieuse sur la Méditerranée et l'Orient, participant même à une campagne militaire menée par le préfet d'Égypte Aelius Gallus jusqu'au lointain Yémen; de ses *Études historiques* ne subsistent que quelques fragments, mais sa *Géographie* est un ouvrage de 17 livres presque intégralement conservés; l'auteur tient compte de ses propres observations, mais aussi se réfère à ses prédécesseurs Eratosthène et Artémidore; le dernier livre est consacré à la Libye au sens large: vallée du Nil (l'Égypte, mais aussi la Nubie, ce qu'il nomme l'Éthiopie) et Nord de l'Afrique; dans un style simple, il décrit mœurs et coutumes, institutions et vie économique. Son Égypte est celle du temps d'Auguste.

Pendant trois siècles encore, les Égyptiens vont considérer les Césars romains comme autant de Pharaons. Dans le monde classique même, l'Égypte demeure présente. Plutarque de Chéronée (46-125) fut-il même un adepte du culte isiaque? La discussion reste ouverte; son *De Iside et Osiride*, considéré certes dans une perspective platonisante, dénote une connaissance approfondie des conceptions égyptiennes; la prêtresse Cléa; sous l'invocation de laquelle s'ouvre le traité avait été consacrée par ses parents aux rites osiriaques. Un demi-siècle après, arrêtons-nous encore à Apulée (120-180) et à son *Âne d'Or*: Lucius, jeune homme trop curieux de magie, subit des tribulations harassantes sous forme d'un animal grossier avant de reprendre forme humaine une fois initié aux mystères d'Isis; nous assistons ainsi à la procession de la fête du *Navigium Isidis* dans le port de Cenchrées.

Sans doute aurais-je aimé vous rendre compte plus en détail de recherches qui vous touchent plus directement; ce sont celles qui portent sur la présence sur le sol grec de nombreux documents égyptiens, souvent d'ailleurs pourvus

d'inscriptions hiéroglyphiques, et à la découverte des vestiges de sanctuaires d'Isis et de Sarapis. Par Alexandrie, aux époques ptolémaïque et romaine, les cultes dits «isiaques» se sont en effet répandus à travers la Méditerranée. Ils avaient gagné les îles de l'Égée, Délos en particulier où l'on compte trois temples de Sarapis: on y a recueilli plus de 400 inscriptions, en grec. La progression se suit sur le continent lui-même. Si les enquêtes dans le Péloponnèse en sont encore à leur début — nous venons de rappeler le temple de Cenchrées —, on doit retenir qu'un sanctuaire de la déesse Isis existait au Pirée même avant 333 av. J.-C.; des liens très forts se nouèrent entre Eleusis et les divinités isiaques: l'Eumolpide Timothée passait pour être, avec l'Égyptien Manéthon, l'un des pères fondateurs du culte du Sarapis hellénistique. On signale un Sarapéion au Nord de l'Acropole auquel, à l'époque impériale, s'ajoutèrent plusieurs autres sanctuaires; dans l'un d'eux, près de l'Agora, ont été recueillis de très nombreux fragments de sculptures et de reliefs figurant Isis et l'enfant Harpocrate, ainsi qu'un Sarapis; si les dévôts isiaques se recrutaient généralement dans la société moyenne athénienne, de grandes familles étaient également dévouées à Isis: un archonte fut néocore du grand Sarapis. Dirigeons-nous vers l'Euriepe et signalons la présence isiaque à Rhamnonte (chère à notre confrère Vassili Petracos), à Chalcis et à Erétrie. La Béotie et la Phocide furent acquises aux cultes à l'égyptienne; nous avons déjà évoqué Plutarque; ajoutons qu'au début du IIIe siècle de notre ère, à Chéronée, la mère d'un béotarque était hiérophore d'Isis et prêtresse à vie d'Isis de Taposiris. Si l'on remonte au Nord vers la Macédoine, Dion, au pied de l'Olympe, est un centre isiaque important, avec ses trois temples (consacrés à Isis-Lochia, Isis-Tyché et au couple que la déesse forme avec Sarapis) ainsi que de nombreuses statues et dédicaces; au pied même du Mont Olympe et à sa vue, Isis pouvait être une déesse cosmique, en rapport avec les grandes forces de la nature, comme j'ai pu le montrer pour l'Isis-Bubastis du Lac Nemi en Italie. Quant à Thessalonique, on y rencontre des temples et de très nombreuses inscriptions mentionnant Isis, Sarapis, Anubis, Harpocrate, Horus, Hermanubis, et Osiris. On pourrait aussi suivre aisément les étapes de la pénétration du message venu du Nil dans la pensée grecque; le «mirage égyptien» s'y rencontre aux niveaux les plus divers; de cette osmose entre Égypte et Grèce témoignent d'évidente façon les *Arétalogies* d'Isis ou les *Hieroglyphica* d'Horapollon.

J'aurais pu multiplier devant vous les exemples de l'omniprésence des cul-

tes isiaques dans la Grèce classique. Mais je tenais surtout à vous dire combien l'égyptologue que je suis ne se trouve pas vraiment étranger dans les documentations et les thèmes qui sont ceux de la grande majorité d'entre vous.

De la sorte c'est une immense fierté, mais aussi une joie très grande que je tiens à vous exprimer, Monsieur le Président, Mesdames et Messieurs les membres de l'Académie d'Athènes.

L'actuelle soirée est en fait une preuve de plus de l'amitié franco-hellénique, une manifestation supplémentaire de la coopération culturelle et scientifique entre la Grèce et la France: raison très profonde de vous assurer de ma reconnaissance en vous renouvelant mes remerciements pour l'honneur suprême que vous avez bien voulu me faire en me choisissant comme associé étranger à la Classe des Lettres et Beaux-Arts de l'Académie d'Athènes.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2005

ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 28^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940

ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ

Έφέτος συμπληρώθηκαν εξήντα χρόνια από τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Σε όλες τις χώρες που είχαν εμπλακεί σε εκείνη τη φοβερή αλληλοσφαγή έγιναν εκδηλώσεις μνήμης αλλά και εκτιμήσεως των δυνατοτήτων που υπάρχουν σήμερα για να παύσουν οι πόλεμοι και να μπορέσουν επιτέλους οί λαοί να ζήσουν ειρηνικά.

Στις 28 Οκτωβρίου του 1940, ο ελληνικός λαός όρδώθηκε και αντιστάθηκε, όχι μόνο στην επίβουλή κατά του πατρίου εδάφους, αλλά και στην απόπειρα του φασισμού και του ναζισμού να καταλύσουν προαιώνιες αρχές και αξίες.

Κανείς δεν πρέπει να λησμονεί ότι από την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου οί Έλληνες ήταν ο μόνος λαός σε ολόκληρη την Εύρώπη, ο οποίος απάντησε με πολύμηνο ένοπλο αγώνα στις δύο πανίσχυρες δυνάμεις του Άξονος. Μετά δε την κατάληψη του ελληνικού εδάφους, ή εθνική αντίσταση αντιμετώπισε τρεις κατοχικές δυνάμεις. Συμπληρωματικώς, έγράφη και ότι οί Έλληνες, ο πρώτος πρόμαχος των ελευθεριών στην Εύρώπη και στον κόσμο με την απάντηση που είχαν δώσει πριν 2500 χρόνια στους Πέρσες, έδειξαν και πάλι τη διαχρονική δύναμη του ΟΧΙ στους εισβολείς.

Η συμβολή της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε πολυσήμαντη. Είναι γνωστές οί ένθουσιώδεις για τη χώρα μας αντιδράσεις της παγκόσμιας κοινής γνώμης, καθώς και των ήγετων των συμμάχων μας της εποχής εκείνης. Είναι επίσης γνωστές οί παρατηρήσεις έχθρων μας, όπως εκείνη ενός υπεύθυνου παράγοντος του ιταλικού φασισμού, ο οποίος έγγραψε πως ή χώρα του δεν διέπραξε μόνο μία ατιμία έναντι της Ελλάδος, αλλά μία άχρηστη ατιμία.

Πολλές δὲ πηγές ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ὁ ἡγέτης τοῦ ναζισμοῦ ἐξεφράσθη δημοσίᾳ τιμητικῶς πρὸς τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ γιὰ τὸν ἥρωισμό του.

Στὸν τομέα τῆς καταγραφῆς καὶ τῆς ἀξιολογήσεως τῶν γεγονότων, εἶναι χρήσιμο νὰ σημειώσουμε δύο στοιχεῖα: Πρῶτον, ὅτι ὑπάρχει πράγματι σημαντικὴ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν ἀγῶνα τῶν ἐτῶν 1940-1944. Καὶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔχει μετὰσχέι σὲ αὐτὴ τὴν προσπάθεια μὲ τὴν ἐκδοση χρησίων κειμένων γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδος στὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμο. Ἔχουν ἤδη ἐκδοθεῖ τρεῖς τόμοι, τοὺς ὁποίους συνέγραψαν ἐγκυροὶ ἱστορικοί, ἀγωνιστὲς καὶ πολιτικοὶ ἐπιστήμονες, καὶ ἡ προσπάθεια συνεχίζεται. Δεύτερον, ἡ ἑλληνικὴ ἐποποιία ἀπετέλεσε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἀρκετῶν μελετῶν σημαντικῶν ξένων ἱστορικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημόνων, ἀλλὰ στὴν πλειονότητά τους τὰ ἔργα τῶν ξένων ἐρευνητῶν περιορίζονται σὲ συγκεκριμένους τομεῖς ἢ ἐντάσσονται σὲ γενικότερες πραγματείες περὶ τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πιὸ πλούσια εἶναι ἡ ἀφιερωμένη στὴ μάχη τῆς Κρήτης ξένη βιβλιογραφία.

Ὑπενθυμίζω ὅτι τὸ διεθνὲς δίκαιο γνωρίζει ἕναν παλαιὸ θεσμό, τὸν λεγόμενον πάνδημο συναγερμό (*leveé en masse*). Αὐτὸς ὁ θεσμός, ὁ πάνδημος συναγερμός, κατὰ τὸν ὁποῖο νομιμοποιεῖται ὁ ἄμαχος λαὸς νὰ ἀντιμετωπίσει ἐπερχόμενο ἐχθρὸ μὲ ὅλα τὰ μέσα ποὺ διαθέτει καὶ ἔτσι νὰ ἐνταχθεῖ στὸ εἰδικὸ καθεστῶς τοῦ μαχητῆ, κατὰ τρόπο ἀνάλογο πρὸς τὰ μέλη τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, ἀναζωπυρώθηκε καὶ ἐφαρμόσθηκε τότε, τὸ 1940 στὸ ἀλβανικὸ μέτωπο καὶ τὸ 1941 στὴν Κρήτη, ἀπὸ τὸ λαὸ μας πλᾶι στὶς ἑλληνικὲς ἐνοπλεις δυνάμεις καὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν συμμάχων μας.

Ἀπόψε, 60 χρόνια μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου, 65 χρόνια ἀπὸ τὴν ἐπίθεση κατὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐκφράζομε σεβασμό, καὶ ἀποτίομε τὴν πρέπουσα τιμὴ σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες καὶ τίς Ἑλληνίδες ποὺ ἀγωνίσθηκαν καὶ θυσιάσθηκαν γιὰ τὰ κοινὰ ἀγαθὰ, τὴν εἰρήνην, τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴ δημοκρατίαν, ἐνῶ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀξιολόγησις τῆς συνολικῆς προσφορᾶς τοῦ ἔθνους μας. Ὁ διάλογος συνεχίζεται καὶ σὲ αὐτὴ τὴν αἰθούσα, καθὼς ἡ Σύγκλητος παρακάλεσε δύο ἀγαπητοὺς συναδέλφους νὰ τὸν συνεχίσουν ἀπὸ διαφορετικὲς σκοπιεῖς, ἐνδεικτικὲς τῆς εὐρύτητας καὶ τῆς ποικιλίας ποὺ τὸν χαρακτηρίζει.

Ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Χρῦσανθος Χρήστου θὰ παρουσιάσει τὸ θέμα: «Ἐξήντα χρόνια μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου – Τέχνη καὶ Ἱστορία» καὶ ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος θὰ μιλήσει μὲ θέμα «Ἡ συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος στὴν ἔκβαση τοῦ πολέμου: μιὰ ἐπαναθεώρησις».

ΕΞΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ - ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ.

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΧΡΪΣΑΝΘΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ

Φέτος έκλεισαν τὰ ἐξήντα χρόνια μετὰ τὸ τέλος τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μὲ τις δύο ὑπογραφές τῶν συνθηκολογήσεων, τὴ μιὰ ποὺ ὑπέγραψαν μετὰ τοὺς Γερμανοὺς οἱ Τρούμαν, Τσώρτσιλ, Ντὲ Γκώλ στὴ Ρένς στὶς 8 Μαΐου 1945, στὶς 2.41 μετὰ τὰ μεσάνυχτα, καὶ τὴν ἄλλη ποὺ ὑπέγραψε ἡ Ρωσία στὸ Βερολίνο στὶς 9 Μαΐου στὶς 0.43. Καὶ αὐτό, κοντὰ στὰ ἄλλα, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ μεγάλοι σύμμαχοι πρὶν καλὰ-καλὰ τελειώσει ὁ πόλεμος εἶχαν οὐσιαστικὰ μεταβληθεῖ σὲ ἀντιπάλους. Στὶς γιορτὲς ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν ἐπέτειο τῆς συνθηκολόγησης, οἱ μεγάλοι σύμμαχοί μας δὲν ἠρῆκαν οὔτε ἓνα λόγο νὰ ποῦν γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς χώρας στὴν τραγωδία καὶ τὴ φρίκη τοῦ πολέμου, μὲ ἐξαίρεση τὴ Ρωσία τοῦ Πούτιν ποὺ κάλεσε τὸν Πρόεδρο τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας στὶς ἐκδηλώσεις. Ξέχασαν ὅσα ἔλεγαν γιὰ τὸν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας, λόγια ὅπως «δὲν πολεμοῦν σὰν ἥρωες οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ οἱ ἥρωες πολεμοῦν σὰν Ἕλληνες». Ξέχασαν ὅτι αὐτὸς ὁ μικρὸς σὲ πληθυσμὸ ἀλλὰ μεγάλος σὲ καρδιά λαὸς ἔχασε περισσότερο ἀπὸ μισὸ ἑκατομμύριο παιδιά του στὸν πόλεμο, στὴν Κατοχὴ καὶ στὴν Ἀντίσταση. Ὅπως ἐπίσης ξέχασαν ὅτι ὁ μικρὸς σὲ ἀριθμὸ – δηλαδὴ σὲ ποσότητα – ἀλλὰ μεγάλος σὲ ποιότητα λαὸς κατόρθωσε νὰ ἀντισταθεῖ γιὰ ἑφτά ὁλόκληρους μῆνες – συγκεκριμένα 216 ἡμέρες – στὶς ἐπιθέσεις τῶν φασιστῶν καὶ τῆς τυραννίας. Ἀλλὰ δὲν θὰ μείνω σ' αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν πολλὰ, μὰ πάρα πολλὰ, νὰ εἰπωθοῦν, ἀλλὰ στὸν ρόλο τῆς τέχνης γιὰ τὴν περίοδο τοῦ πολέμου, τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἀντίστασης τῆς τέχνης ποὺ ὄχι μόνον κάνει τὴν ἱστορία συνειδήση, ἀλλὰ δίνει καὶ στὰ ἱστορικὰ γεγονότα πρόσωπο, τὰ κάνει μορφές ποὺ περιφέρονται τὸν χρόνο. Πρὶν προχωρήσω θὰ πρέπει νὰ σᾶς θυμίσω ὅτι οὐσιαστικὰ μετὰ τὸν πόλεμο καὶ τις θριαμβολογίες τῶν μεγάλων συμμάχων, μόνον οἱ καλλιτέχνες, καὶ εἰδικὰ οἱ Γάλλοι καλλιτέχνες, θυμῆθηκαν τί χρωστοῦσε ἡ πατρίδα τους καὶ ὅλη ἡ σκλαβωμένη Εὐρώπη στὸν ἐλληνικὸ λαὸ καὶ τοὺς ἀγῶνες του. Μὲ πρωτοβουλίες τοῦ φίλου τῆς χώρας μας Ροῡξὲ Μιλιέξ, σαράντα καλλιτέχνες προσέφεραν ἔργα τους γιὰ μιὰ ἐκθεση ποὺ ὀργανώθηκε στὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Ἀθῆνας ἀπὸ

τις 17 ὡς τις 29 Ἀπριλίου τοῦ 1949. Προσφορά ποῦ συνδέεται μὲ ὑπόσχεση ποῦ εἶχε κάνει ὁ Μιλιᾶς τὸ 1942, νὰ συγκεντρώσει ἔργα καλλιτεχνῶν ὡς ἀπόδειξη τῆς εὐγνωμοσύνης δημιουργῶν τῆς τέχνης, καὶ ἀκόμη ὡς μαρτυρία θαυμασμοῦ, λατρείας καὶ ἀλληλεγγύης γιὰ ὅ,τι ἔκανε ἡ Ἑλλάδα.

Τὰ ἔργα αὐτά, ποῦ μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1949 παραχωρήθηκαν στὴν Ἑθνικὴ Πινακοθήκη, ἦσαν 28 ἐλαιογραφίες, 12 σχέδια καὶ χαρακτηριστικά, 4 γλυπτά, ἀλλὰ καὶ 2 βιβλία τέχνης, χαρισμένα ἀπὸ 26 Γάλλους καλλιτέχνες ἢ καί, ὅπως εἰπώθηκε, υἱοθετημένους Γάλλους, ὅπως ὁ Γαλάνης καὶ ὁ Πράσινος, καθὼς καὶ ἓνα θαυμάσιο κεφάλι τῆς Ἀθηνᾶς Παλλάδος τοῦ μεγάλου γλύπτη καὶ φίλου τῆς Ἑλλάδος Μπουρντέλ, ποῦ χάρισε ἡ γυναίκα του. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ μερικά ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά ἔχουν οἱ ἀφιερώσεις τῶν ἰδίων τῶν καλλιτεχνῶν ποῦ ἀναφέρονται στὸν ρόλο καὶ τὴν προσφορά τῆς Ἑλλάδος στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν λαῶν. Ἀφιερώσεις ποῦ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι εἶναι ιδιόχειρες τῶν καλλιτεχνῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι σκόπιμο νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ μερικές ἀπὸ τίς πιὸ χαρακτηριστικές. Ἔτσι ὁ Πικασσό, αὐτὸς ὁ πρωτεῖκος δημιουργὸς ποῦ μᾶς ἔχει δώσει ὅλες τίς κατευθύνσεις τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, γράφει «Γιὰ τὸν ἐλληνικὸ λαό – Τιμὴ ἀπὸ τὸν Πικασσό, Μάιος 1946». Τοῦ Ἀντρέ Λότ, δασκάλου – δημιουργοῦ τῶν φωβιστικῶν καὶ κυβιστικῶν τύπων, ποῦ γράφει «Ταπεινὴ τιμὴ στὴν αἰῶνια ἡρωϊκὴ Ἑλλάδα». Τοῦ Ἀντρέ Φουζερόν, καλλιτέχνη προσωπικῶν ἀναζητήσεων, «Στὴν ἀντιστασιακὴ Ἑλλάδα, ἀδελφικὴ τιμὴ». Τοῦ Μπριανσόν, δημιουργοῦ παραστατικῶν συνδυασμῶν, «Στὴν ἡρωικὴ Ἑλλάδα, τιμὴ ἀπὸ τὸν Brianchon». Ἐννοεῖται ὅτι οἱ περισσότεροι προτιμοῦν τὸ «Προσφορά τιμῆς στὸν ἐλληνικὸ λαό». Φυσικὰ τὰ ἔργα δὲν εἶναι μόνο διαφόρων θεματογραφικῶν περιοχῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν πιὸ διαφορετικῶν στυλιστικῶν κατευθύνσεων. Τὰ περισσότερα κινοῦνται στὰ πλαίσια τῶν παραστατικῶν τάσεων καὶ τῶν περιγραφικῶν διατυπώσεων, χωρὶς νὰ λείπουν καὶ τῶν νέων προχωρημένων κατευθύνσεων, συγκεκριμένων καὶ ἀφηρημένων.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι προσέφεραν ἔργα τους –ζωγραφικά, χαρακτηριστικὰ ἢ γλυπτά– ὅλα τὰ μεγάλα ὀνόματα τῆς σύγχρονης γαλλικῆς τέχνης. Ἀπὸ τὸν πρωτεῖκο Πικασσό, στὸν δάσκαλο τοῦ κυβισμοῦ Μπράκ, τὸν μεγάλο Ματίς, τὸν δάσκαλο πολλῶν δικῶν μας καλλιτεχνῶν Ἀντρέ Λότ, φωβιστὴ μὲ ἐξαιρετικὲς ἐπιδόσεις, τὸν Καμπερλέν, ζωγράφο διακοσμητικῶν τύπων, τὸν Μαρκέ, φωβιστὴ προσωπικῶν ἀναζητήσεων, τὸν Ντενουαγέ (Desnoyer), γνωστὸ ἀφισσίστ, τὸν Πικαμπιά, σημαντικὸ ντανταϊστὴ, τὸν Μπεράρ, πρόδρομο διαφόρων τάσεων, τὸν Μασόν μὲ τίς σουρρεαλιστικὲς τάσεις του καὶ ἄλλους ἀκόμη. Καὶ φυσικὰ,

Ἕλληνες πού ζοῦσαν καί ἐργάζονταν στή Γαλλία, ὅπως ὁ Μάριος Πράσιнос καί ὁ Δημήτρης Γαλάνης, ἔργο μὲ τὴν ἀφιέρωση «Στὴν Ἀθάνατη Ἑλλάδα». Πέρα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἔργα εἶναι ἀναμφίβολα καί οἱ ἀφιερώσεις πού τονίζουν τὴ σημασία τῆς χώρας μας καί τὸν ρόλο τῆς Ἑλλάδος στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν φασισμῶν, ἰταλικοῦ καί γερμανικοῦ. Ἀφιερώσεις πού ἀκόμη παραθέτουν καί τὴν ἀγάπη τῶν καλλιτεχνῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα καί τὴ φιλία τους γιὰ τὸν ἐλληνικὸ λαό. Πέρα ἀπὸ τίς πολιτικὲς διαφορές, οἱ καλλιτέχνες εἶναι οἱ πρῶτοι πού ἔσπευσαν νὰ διακηρύξουν τὴν ἀγάπη τους καί τὴν ἀναγνώρισή τους γιὰ τὴν προσφορά τῆς Ἑλλάδος. Ἔργα πού, ὅπως γράφει καί ὁ Ροζέ Μιλιέξ, «δὲν πρέπει νὰ κριθοῦν μὲ συνηθισμένα κριτήρια, ἀλλὰ νὰ ἐκτιμηθοῦν μὲ διαφορετικὸ τρόπο· τὴ φιλία καί ἀγάπη τους γιὰ τὴν Ἑλλάδα».

ΕΛΛΗΝΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ ΚΑΙ ΤΟ '40

Οἱ περισσότεροι, ἂν ὅχι ὅλοι οἱ καλλιτέχνες, ἀναφέρονται μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στὸν πόλεμο τοῦ '40, τὴν Κατοχὴ καί τὴν Ἀντίσταση. Φυσικῶς, κάθε καλλιτέχνης ἐνδιαφέρεται καί ἐπικεντρώνει τὴν προσοχή του καί ἐκφράζει τὴν πρότασή του ἀνάλογα μὲ τὸ ἐρέθισμα πού δέχεται, τὴν ἰδιοσυγκρασία του, τὰ προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει κάθε δημιουργός, ἀκόμη καί τὸ μορφολογικὸ ἰδίωμα στὸ ὁποῖο ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ὁλοκληρώσει καλύτερα τὴ φωνή του. Δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σημειώσει κανεὶς σχετικὰ λίγα ἔργα τῶν δημιουργῶν πού ἔχουν δώσει ἔργα γιὰ τὸν πόλεμο, τὴν Κατοχὴ καί τὴν Ἀντίσταση· περισσότερο αὐτὰ πού ἀποτελοῦν μαρτυρίες, καί ἔχουν ἰδιαίτερο χαρακτήρα καί βαθύτερο ἀνθρώπινο περιεχόμενο. Αὐτὸ δὲν θὰ πεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχουν καί ἄλλα ἔργα δημιουργῶν πού ἀναφέρονται καί ἀντιμετωπίζουν τὴν περίοδο αὐτὴ καί ἐκφράζουν τίς συναντήσεις τους μὲ τὴν ἱστορία. Ἀλλὰ εἶναι σκόπιμο νὰ μείνουμε ἰδιαίτερα στὰ ἔργα καί τοὺς καλλιτέχνες πού διακρίνονται γιὰ τὸν χαρακτήρα τους, τὰ ὁποῖα ἄλλωστε εἶναι καὶ ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς δώσουν ἔστω καί κάποια ιδέα γιὰ τὴ συμβολὴ τῆς ἐλληνικῆς τέχνης στὴν παρουσίαση μεγάλων στιγμῶν τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς περιόδου. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ τονιστεῖ ἀκόμη καί κάτι πού εἶναι γνωστό, δηλαδὴ ὅτι ὅλοι οἱ καλλιτέχνες μας μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, μέσα στὴ γενικὴ ἔξαρση τῶν ἐπιχειρήσεων, τίς δραματικὲς στιγμὲς τῆς Κατοχῆς καί τὴν ἥρωική προσπάθεια τῆς Ἀντίστασης, ἐπιχείρησαν καί κατόρθωσαν νὰ συμβάλουν μὲ τὰ ἔργα τους στὴν καθολικὴν προσπάθεια, παρουσιάζοντας ἥρωικὲς

σκηνές τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων, τραγικὰ ἐπεισόδια τῆς Κατοχῆς καὶ γεγονότα καὶ μορφές τῆς Ἀντίστασης.

Στοὺς καλλιτέχνες ποὺ ἔδωσαν τὶς περισσότερες εἰκόνες τοῦ πολέμου καὶ τὶς πιὸ διαφορετικὲς σκηνές του, ἀναμφίβολα, τὴν πρώτη θέση τὴν ἔχει ὁ Ἀλέξανδρος Ἀλεξανδράκης, μὲ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα του αὐτῆς τῆς κατηγορίας νὰ βρίσκονται στὴ Συλλογὴ τοῦ Πολεμικοῦ Μουσείου. Οἱ εἰκόνες ποὺ δίνει ὁ Ἀλεξανδράκης δὲν περιορίζονται στὶς ἥρωικες στιγμὲς μὲ ἔργα ὅπως τὸ *Ὑπὲρ Βωμῶν καὶ Ἑστιῶν*, προσπάθεια μνημειακῶν διαστάσεων (2.00 × 1.35), τὸ *Ἄντε Κίτσο καὶ τοὺς Φάγαμε*, τὸ *Ἐφόδος*, τὸ *Μέχρις Ἑσχάτων*, ἀλλὰ ἀναφέρονται καὶ στὶς δύσκολες στιγμὲς, ὅπως στὶς συνθέσεις *Λασπόδουνα τῆς Ἀλβανίας*, *Ἡ Λάσπη ὁ Μεγαλύτερος Ἐχθρός*, *Στοὺς Ἀνήφορους τῆς Ἀλβανίας*, καθὼς καὶ σὲ καθαρὰ τραγικὲς στιγμὲς μὲ τὸ *Κηδεύοντας τὸ Λοχαγό*, *Αἰφνιδισμὸς Περιπολίας* καὶ ἄλλα. Σὲ ὅλες τὶς προσπάθειες μὲ θέματα τοῦ πολέμου τοῦ '40 εἶναι τὰ καθαρὰ βιοματικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπικρατοῦν καὶ ἡ θέληση νὰ ἀντιμετωπίσει χωρὶς προκαταλήψεις καὶ προβληματικὲς θέσεις τὰ γεγονότα, πάντα μὲ συναίσθηση εὐδύνῃς ἀπέναντι στὴν πατρίδα του καὶ τὴν ἱστορία, καὶ ἀκόμη πάντα μὲ στόχο τὴν ἀλήθεια. Ἔτσι, μιλάει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο γιὰ τὴν ἐπίθεση, ἀλλὰ καὶ τὴ λάσπη καὶ τὰ κρουπαγήματα, τὴν ἐπιτυχία ἀλλὰ καὶ τὸν θάνατο.

Ἕνας ἄλλος καλλιτέχνης, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν κάπως παλαιότερη γενιά, ποὺ μᾶς ἔδωσε ἔργα γιὰ τὸν πόλεμο τοῦ '40 εἶναι ὁ Οὐμβέρτος Ἀργυρός, δημιουργὸς καὶ δάσκαλος μὲ κάθε κατηγορίας καλλιτεχνικὲς ἐπιδόσεις. Ὁ Οὐμβέρτος Ἀργυρός (1882-1963) δὲν ἀναφέρεται σὲ τόσα καὶ διαφορετικὰ ἐπεισόδια ὅσα ὁ Ἀλεξανδράκης, ἀλλὰ μᾶς δίνει σχέδια, ὅπως εἶναι τὰ περισσότερα ἔργα τοῦ Ἀλεξανδράκη, καὶ ἐλαιογραφίες ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἐκφραστικῆς τους γλώσσας. Καλλιτέχνης, ὁ ὁποῖος ἔχει ζωγραφίσει καὶ σκηνὲς τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ἀπεικονίζει ἐπεισόδια ποὺ διακρίνονται μᾶλλον γιὰ τὴν ἐπικὴ διάθεση, ποὺ ἀναφέρονται περισσότερο σὲ νίκες καὶ κατορθώματα τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀλβανία. Ἔτσι, μᾶς ἔχει δώσει τὸ *Ἐμπρὸς γιὰ τὰ Σύνορα*, μὲ τὶς πρῶτες ἐλληνικὲς προελάσεις, *Ἀναγνώριση Ἑλληνικοῦ Ἱππικοῦ*, τὸ *Εἴσοδος τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ στὴν Κορυτσά*, μία ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς σκηνὲς τοῦ πολέμου. Ἀλλὰ ἔχει ζωγραφίσει καὶ τὸ *Μεταφορὰ Τραυματίᾶ*, τὸ *Μεταφορὰ Βαρέος Πυροβολικοῦ* καὶ τὸ *Λάφυρα* – κατεστραμμένα ἰταλικά τάνκς. Πρόκειται γιὰ τὰ περισσότερα ἔργα του, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα σημειώνουμε καὶ γιὰ ἄλλα ἀκόμη, ποὺ ἀναφέρονται στὶς νίκες καὶ γενικὰ τὶς ἐπιτυχίες στὸν ἐλληνοϊταλικὸ πόλεμο. Μὲ θέματα τοῦ πολέμου ἀλλὰ καὶ τῆς Κατοχῆς ἔχει ἀσχοληθεῖ ἕνας ἄλλος

σημαντικός καλλιτέχνης μας, ο Περικλής Βυζάντιος (1893-1972), σέ έλαιο-γραφίες αλλά και σχέδιά του. Ζωγράφος που ξεκίνησε από τις παραδοσιακές τάσεις και τὸ ρεαλιστικὸ μορφοπλαστικὸ λεξιλόγιο γιὰ νὰ περάσει στὸ κλίμα τοῦ ἐμπρεσιονισμοῦ, ἔχει δώσει δύο σχέδια μὲ θέμα τὴν *Κήρυξη τοῦ Πολέμου*, ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν εὐχέρεια καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ σχεδίου, ὅπως καὶ τὸν συνδυασμὸ περιγραφικῶν καὶ ὑπαινικτικῶν σημείων. Μὲ τὸ ἴδιο θέμα, *Κήρυξη τοῦ Πολέμου*, μᾶς ἔχει δώσει καὶ μίᾳ ἐλαιογραφία, στὴν ὁποία εἰκονίζονται ὁ ἐν-δουσιασμὸς καὶ τὸ πάθος γιὰ τὴ νίκη τῶν πρώτων στιγμῶν τοῦ πολέμου. Ἀλλὰ μᾶς ἔχει δώσει καὶ σκηνὲς μὲ δραματικὸ περιεχόμενο, ὅπως τὸ *Ἐπιστροφή ἀπὸ τὴν Ἀλβανία* καὶ τὴν *Κατοχή*, τὰ δύο λάδια μὲ ιδιαίτερο βάρος στὴ χρωματικὴ ἐπένδυση, καὶ ἓνα ἀκόμη σχέδιο μὲ τίτλο *Πείνα*, ἀναφορὰ σὲ μιὰ ἀπὸ τις πιὸ τρα-γικὲς στιγμὲς τῆς περιόδου. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ἔργα τῆς περιόδου τοῦ πολέμου ἔχουμε μὲ τὴ σχετικὰ μεγάλων διαστάσεων (1.10 × 1.43) ἐλαιο-γραφία τοῦ Ἐκτορος Δούκα (1885-1969) μὲ τίτλο *Γυναῖκες τῆς Πίνδου*, μὲ τὴ σκηνὴ κατὰ τὴν ὁποία γυναῖκες τῶν περιοχῶν τῶν ἐπιχειρήσεων μεταφέρουν πυρομαχικὰ φορτωμένα στὶς πλάτες τους γιὰ τοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ μετώπου. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς θέμα ἔχει δουλέψει καὶ ὁ Χρῖστος Δαγκλῆς (1916-1991) μὲ τὸ σχέ-διό του *Γυναῖκες ποὺ Μεταφέρουν Πυρομαχικὰ στὴν Πίνδο*, μὲ ιδιαίτερη ἐμφαση στὰ ρεαλιστικά, περιγραφικά περισσότερα, χαρακτηριστικά.

Σημαντικὴ θέση σὲ ἔργα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν πόλεμο καὶ τὴν Κατοχὴ ἔχουμε σὲ χαρακτηριστικὰ τοῦ Σπύρου Βασιλείου, τῆς Βάσως Κατράκη καὶ ἄλλων καλλιτεχνῶν ποὺ ἔχουν ιδιαίτερη ἐπίδοση στὴ χαρακτηριστικὴ-ξυλογραφία, λιθογραφία, χαλκογραφία. Ὁ Σπύρος Βασιλείου (1902-1985) μᾶς ἔχει δώσει τρεῖς δια-φορετικὲς ξυλογραφίες μὲ τὸ ἴδιο θέμα καὶ μὲ τίτλο *Ἐλευθερία*, προσπάθειες ποὺ διακρίνονται ἀπὸ τὸ ἥρωικὸ πάθος καὶ τὸν ἐπικὸ χαρακτήρα τῆς ἐκφραστικῆς του γλώσσας. Ἐνα ἀκόμη ἐνδιαφέρον χαρακτηριστικὸ ἀποτελεῖ ἡ ξυλογραφία του μὲ τίτλο *Ἡ Ταφὴ τοῦ Παλαμά*, μὲ τὸ πλῆθος τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ γύρω ἀπὸ τὸν τά-φο τοῦ Ἑθνικοῦ μας Ποιητῆ καὶ μὲ τὸν Ἀγγελο Σικελιανὸ στὸ κέντρο νὰ βροντο-φωνάζει τὸν χαιρετισμὸ του. Μία διαφορετικὴ στιγμὴ μᾶς ἔχει δώσει ὁ Βασιλεί-ου καὶ μὲ τὰ χαρακτηριστικά του μὲ τίτλο *Θρήνος τῶν Καλαβρύτων καὶ Καταφύγιο*.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Βάσως Κατράκη (1914-1988) δὲν ἀναφέρονται εἰδικὰ σὲ γεγονότα καὶ σκηνὲς τοῦ πολέμου, ἀλλὰ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τῆς Κατοχῆς. Ἡ Κατράκη στὴν ξυλογραφία τῆς *Διαδήλωση* στὴν Κατοχή, μὲ τὴ διαγώνια ὀργάνωση, τὶς μεγάλες χειρονομίες καὶ τὶς ἐντονες κινήσεις, ἐκφράζει μὲ τυπικὸ τρόπο ὅλο τὸ πάθος τῶν διαδηλώσεων κατὰ τοῦ κατακτητῆ τὴν περίοδο τῆς Κα-

τοχής. Όπως και με το έργο *Μπλόκο* αποδίδει αυτό που γινότανε στις γειτονιές της Αθήνας αλλά και άλλων μεγάλων πόλεων, με τις δυνάμεις κατοχής να επιχειρούν να πιάσουν αγωνιστές, που συχνά κατέληγε στις ομαδικές εκτελέσεις. Ακόμη μās δίνει με το *Κηδεία στην Κατοχή*, τις κηδείες χωρίς συγγενείς, τους νεκρούς πάνω στο κάρο. Επίσης με το έργο *Πείνα* παρουσιάζει την κατάσταση στην Αθήνα από την έλλειψη τροφίμων, όπως εξάλλου και στο έργο της Αθήνα 1944. Και έρχεται ακόμη ένα έργο της με τίτλο *Το Περιστέρι της Ειρήνης* να δηλώσει την ελπίδα της ότι θα φανεί στον ουρανό και το περιστέρι, σύμβολο της ειρήνης.

Αλλά για την πείνα ως θέμα έρχεται να μιλήσει και ένας άλλος από τους σημαντικούς χαρακτες μας, ο Αλέξανδρος Κορογιαννάκης (1906-1966), όχι με χαρακτηριστικό του αλλά με την ελαιογραφία του *Πείνα*, με την εμφαση στις καθαρά εξπρεσιονιστικές διατυπώσεις.

Στην Κατοχή αναφέρεται και ο Κώστας Μαλάμος (γενν. 1913) με τις δύο ελαιογραφίες του, το *Φευγιά*, με τη φυγή των κατοίκων της Ηπείρου από τα σπίτια τους μετά την είσοδο των Ιταλών, και το δεύτερο έργο του με τίτλο *Μετά την Εκτέλεση*.

Στά γεγονότα της Κατοχής αναφέρεται επίσης και ο Άσαντουρ Μπαχαριάν στο έργο του *Ανάκριση*, που σχετίζεται και με τις καθαρά προσωπικές εμπειρίες του. Γιατί ο Άσαντουρ Μπαχαριάν (1924-1990) είχε ανακριθεί και ο ίδιος, περισσότερες από μία φορές.

Ο Γιώργος Μανουσάκης (1914-2003) δίνει το πνεύμα της Κατοχής και αυτός με την ξυλογραφία του *Διαδήλωση*, με την ιδιαίτερη εμφαση στο ρεαλιστικό λεξιλόγιο.

Μιά σειρά ελαιογραφίες και σχέδια μās έχει δώσει ο Αντώνης Πολυκανδριώτης (1904-1990) σε μια από τις πιο χαρακτηριστικές προσπάθειές του, αυτή που έχει για τίτλο *Ενταφιασμός της Ελλάδος από τους Συμμάχους*, σχέδιο με μέλανι, όπου αναφέρεται στην αδιαφορία των συμμάχων μας για την τραγωδία της πείνας του 1943-44, με τους χιλιάδες νεκρούς στους δρόμους. Άλλη χαρακτηριστική του ελαιογραφία είναι η *Μάχη στα Σύνορα* – το *Έπος του '40*. Ακόμη, το έργο του, σχετικά μεγάλων διαστάσεων, με τίτλο *Εκτελέσεις 1941-1944*, αποτελεί μία προσπάθεια συγκεφαλαίωσης των εκτελέσεων με διάφορους τρόπους την περίοδο αυτή. Επίσης άλλο σχετικό έργο του είναι η *Απελευθέρωση*, ελαιογραφία και αυτή σχετικά μεγάλων διαστάσεων, με το κάπως εξπρεσιονιστικό ύφος.

Τὸν πόλεμο, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀντίσταση, τὸν παρουσιάζει καὶ ὁ Βάλλιας Σεμερτζίδης (1911-1983) μὲ τὸ γνωστὸ ὕφος ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν κριτικὴ διάθεση καὶ τὶς ρεαλιστικὲς διατυπώσεις. Τέτοια ἔργα τοῦ εἶναι τὸ *Παιδιά τοῦ 1941*, *ἐλαιογραφία*, τὸ *Διαδῆλωση*, *σχέδιο*, καὶ τὸ *Ἀντάρτης*, *λαδοτέμπερα*, ὅπου παρουσιάζει μὲ τυπικὸ τρόπο τοὺς ἀγωνιστὲς τῶν βουνῶν.

Μιὰ ἐλαιογραφία καὶ μιὰ σειρὰ σχέδια ποὺ ἀναφέρονται στὸν πόλεμο τοῦ '40 ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀντώνη Κανᾶ (1915-1995), μὲ πῶς χαρακτηριστικὴ τοῦ προσπάθεια τὴν ἐλαιογραφία τοῦ μὲ τίτλο *Ἐπιστροφή τοῦ Ἀδρία* στὴν Ἀλεξάνδρεια, ποὺ ἀναφέρεται στὴ γνωστὴ περιπέτεια τοῦ πολεμικοῦ πλοίου Ἀδρίας, ποὺ παρὰ τὸν τραυματισμὸ τοῦ ξαναγύρισε στὸ λιμάνι τῆς Ἀλεξανδρείας.

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχάσουμε τὸν Ὀρέστη Κανέλλη (1910-1979), ζωγράφου ποιητικῶν τάσεων, ποὺ μᾶς δίνει μὲ ἕμμεσο τρόπο τὸ κλίμα τοῦ πολέμου καὶ τῆς Κατοχῆς, μὲ μιὰ σειρὰ ἔργα τοῦ, *λάδια καὶ σχέδια*, ποὺ εἰκονίζουν τὰ μεγάλα θύματα τοῦ πολέμου καὶ τῆς Κατοχῆς, τὶς μάνες καὶ τὰ παιδιά.

Ἐπίσης καὶ ἄλλοι ἀκόμη καλλιτέχνες ἀσχολήθηκαν μὲ μεμονωμένα θέματα τοῦ πολέμου, τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἀντίστασης, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μποροῦν νὰ μνημονευτοῦν ὁ Γεώργιος Προκοπίου (1876-1940) μὲ τὸ ἔργο τοῦ *Ἡ Μάχη - Βόρειος Ἡπειρος*, ἐλαιογραφία σχετικὰ μεγάλων διαστάσεων (1.04 × 1.37), ὁ Κώστας Κουτσουρῆς (1913-1991) καὶ ὁ Γιώργος Σικελιώτης (1917-1984), μὲ σχέδια καὶ μιὰ τέμπερα ὅπως *Στὰ Ὀδοφράγματα*, *Καταδότης* καὶ *Στὸ Ἀπόσπασμα*, σχέδια μὲ πενάκι, καὶ τὸ *Ἀνάπηροι*, *αὐγοτέμπερα*. Ἐπίσης ὁ Τάσος Ἀλεβίζος (1914-1985) μὲ τὶς τρεῖς ξυλογραφίες τοῦ, καὶ τὶς τρεῖς μὲ τὸ ἴδιο θέμα καὶ τίτλο *Πείνα*, ποὺ διακρίνονται τόσο γιὰ τὴ χρησιμοποίησιν περιγραφικῶν ρεαλιστικῶν λεπτομερειῶν, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐμφάση στὸ τυπικὸ καὶ τὸ οὐσιαστικόν.

Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ πῶς σημαντικὸ καὶ ἀπὸ κάθε ἄποψη τὸ πῶς ὀλοκληρωμένο εἶναι τὸ ἔργο ἐνὸς γλύπτη ποὺ διακρίνεται τόσο γιὰ τὶς μνημειακὲς διαστάσεις ὅσο καὶ τὸν χαρακτήρα, τὴν ἔκταση καὶ τὸν πλοῦτο τῶν διατυπώσεών τοῦ. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀνάγλυφο σὲ πωρὶ Αἰγίνης μὲ τίτλο τὸ *Ἔπος τῆς Μάχης τῆς Πίνδου*, ἢ ἀπλὰ ἡ *Μάχη τῆς Πίνδου*, τοῦ Χρίστου Καπράλου (1909-1993), ποὺ ἔχει διαστάσεις 39.80 μῆκος, 1.10 ὕψος, μὲ ἓνα τμήμα 1.20. Ἐνα ἔργο τὸ ὁποῖο συνοψίζει, συγκεφαλαιώνει καὶ ἐκφράζει μὲ πραγματικὰ ἐκπληκτικὸν τρόπο, σκηνὲς τοῦ πολέμου καὶ γεγονότα τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἀντίστασης, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο μάλιστα μὲ ἓνα τρόπο ποὺ δὲν ἔχει κάτι ἀνάλογο στὴν παγκόσμια τέχνη, οὔτε τοῦ παρελθόντος οὔτε τοῦ παρόντος. Γιατί, ὅπως εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο γνωστὸ, ἔργα μὲ σκηνὲς καὶ γεγονότα

του πολέμου έχουμε από δημιουργούς σε όλες τις χώρες. Ώς τυπικό παράδειγμα μπορεί να θεωρηθεί ή *Γκουέρνικα* του Πικασσό, αναφορά στην καταστροφή ενός σχετικώς μικρού χωριού, κατά τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, καθώς και οι συγκλονιστικές σκηνές από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο τρίπτυχο με τίτλο *Χαρακώματα* του Γερμανού ζωγράφου Όττο Ντίξ και άλλα λιγότερο γνωστά. Αλλά σε κανένα, δεν έχουμε κάτι που θα μπορούσε να συγκριθεί με τη *Μάχη της Πίνδου* του Καπράλου, για τη σύλληψη του θέματος, την ανάπτυξη και τον χαρακτήρα των μορφών, την πολλαπλότητα και το βάθος των διατυπώσεων. Και ενώ νομίζει κανείς με άφετηρία τον τίτλο ότι θα πρόκειται για ένα έργο που περιορίζεται σε σκηνές και γεγονότα του πολέμου και πιο συγκεκριμένα αυτά που σχετίζονται με τις πολεμικές συγκρούσεις Ελλήνων και Ιταλών στην περιοχή της Πίνδου, δηλαδή στις πρώτες ημέρες του ελληνοϊταλικού πολέμου, κάθε άλλο παρά σ' αυτό περιορίζεται. Καθαρὰ θεματογραφικά αρχίζει με γεγονότα πριν από τον πόλεμο, όχι τον πόλεμο του '40, αλλά από όποιονδήποτε πόλεμο. Με τις απασχολήσεις της ειρήνης στις αγροτικές περιοχές, με τους αγρότες να δουλεύουν τη γη τους και ακόμη μερικούς να ξεκουράζονται κάτω από τη σκιά δέντρων. Ο καλλιτέχνης πολύ πριν ασχοληθεί με τον πόλεμο στην Πίνδο ενδιαφέρεται και κατορθώνει να μάς δώσει την ατμόσφαιρα των εργασιών της ειρήνης με τον πιο απλό και χαρακτηριστικό τρόπο, με τις κοινές απασχολήσεις των ανθρώπων της υπαίθρου. Τα παραπάνω περιγράφονται στο πρώτο από τα έφτά τμήματα που αποτελούν το σύνολο αυτό, το οποίο επιστρέφει στον τύπο της ζωοφόρου, της αρχαίας ελληνικής πλαστικής, που διακοσμούσε και ολοκλήρωνε τη φωνή ναών, μαυσωλείων, θησαυρών και άλλων δημόσιων κτισμάτων. Δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί εκπληκτική προσωπική επινόηση του Καπράλου να αρχίζει με την ειρηνική περίοδο, ενώ στόχος του είναι να μιλήσει για τον πόλεμο, αλλά όχι μόνο. Γιατί δεν αρχίζει μόνο με την ειρήνη αλλά και τελειώνει με την ειρήνη, και όχι απλή ειρήνη, αλλά την Ειρήνη με συμφιλίωση των αντιπάλων, των έχθρων του πολέμου, κάτι χωρίς προηγούμενο και ειδικά σε έργα με θέματα του πολέμου.

Αλλά για να καταλάβουμε καλύτερα όλο τον χαρακτήρα των διατυπώσεων του έργου, είναι όχι μόνο σκόπιμο αλλά και αναγκαίο να μείνουμε σε όλα τα τμήματα της ζωοφόρου, που φαίνεται ότι έχουν συλληφθεί ως διαφορετικές θεματικές ενότητες. Ακόμη, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Καπράλος, εκτός από το τελευταίο, οργανώνει με διαφορετικό τρόπο κάθε τμήμα, που κατά κάποιο τρόπο το χωρίζει σε δύο μέρη, με διαφορετικό χαρακτήρα, ακόμη και με διαφορετικό

μορφοπλαστικό λεξιλόγιο. Αυτό παρατηρείται και στο πρώτο τμήμα, όπου στο ένα μέρος εικονίζονται άνθρωποι που εργάζονται, γενικά απασχολούνται, και στο άλλο που ξεκουράζονται, και τα δύο με διηγηματικό χαρακτήρα. Το ίδιο ισχύει και στο δεύτερο τμήμα, όπου εικονίζεται όχι ακόμη ο πόλεμος αλλά η κήρυξη του πολέμου. Έτσι, το ένα μέρος του τμήματος αυτού το καταλαμβάνει ή σκηνή με τους αγρότες καθώς επιστρέφουν στα σπίτια τους και έχουμε κυρίως γυναίκες και παιδιά, γυναίκες με τα ζώα τους να τα σέρνουν πίσω τους ή με φορτωμένα τα υπάρχοντά τους σ' αυτά και τα μωρά στην αγκαλιά τους· στο άλλο μέρος άνδρες παρουσιάζονται να φεύγουν για το μέτωπο. Στη μια πλευρά έχουμε ένα είδος ταραχής να δίνει τον τόνο στην άλλη την αποφασιστικότητα και τη θέληση να εκτελέσουν το καθήκον. Ακολουθεί το τρίτο τμήμα, το οποίο επίσης διαιρείται σε δύο μέρη, με τις πολεμικές συγκρούσεις στο ένα μέρος και την ομαδική φυγή των νικημένων στο άλλο. Με τις ατομικές πράξεις στη μια πλευρά, όπου οι Έλληνες παρουσιάζονται να συνεπικουρούνται και από όλη την αρχαία ιστορία –οι αγωνιστές φορούν τη στολή των ευζώνων, αλλά και αυτή των πολεμιστών της Σπάρτης με τους βραχείς χιτώνες– στην άλλη με την ομαδική φυγή αυτών που νικημένοι εγκαταλείπουν τη μάχη. Στο τέταρτο τμήμα, όπου έχουμε την επιστροφή των Ελλήνων στις εστίες τους, σημειώνει κανείς την ίδια οργάνωση με διαφορετικό χαρακτήρα των δύο πλευρών. Το θέμα της επιστροφής των αγωνιστών, που ουσιαστικά δεν νικήθηκαν, παρουσιάζεται στη μια πλευρά με κάπως συναισθηματικό τρόπο, τη συνάντηση με τις γυναίκες και τα μικρά παιδιά τους με συγκινητικές λεπτομέρειες, και στην άλλη με την ομαδική επιστροφή χωρίς ιδιαίτερο χαρακτήρα. Στο πέμπτο τμήμα έχουμε την τραγωδία της Κατοχής και ιδιαίτερα τη φτώχεια, την ανέχεια, την πείνα. Έδω αποφεύγεται η διαίρεση σε δύο διαφορετικά μέρη, για να δηλωθεί ασφαλώς ότι η Κατοχή με όλα τα δεινά της ήταν κοινή μοίρα όλου του ελληνικού λαού. Μάλιστα αυτό, κοντά στα άλλα, τα λιπόσαρκα πρόσωπα και τους ακρωτηριασμένους από τον πόλεμο, τις ταλαιπωρίες και την πείνα, εκφράζεται με θαυμάσιο τρόπο με τη γλώσσα των χειρών, τύπο που έχουμε σε μερικά από τα μεγαλύτερα έργα της παγκόσμιας τέχνης, όπως τον *Μυστικό Δείπνο* του Λεονάρντο ντα Βίντσι και την *Παναγία των Κομπολογιών* του Μικελάντζελο Μερίζι ντα Καραβάτσο. Έτσι, έδω ο Καπράλος εικονίζει όλες τις μορφές με απλωμένα τα χέρια, να ζητούν, να απαιτούν, να ζητιανεύουν για ένα κομμάτι ψωμί. Στο έκτο τμήμα αντιτρέφεται η κατάσταση, δεν έχουμε χέρια που ζητούν, αλλά που απειλούν. Και τώρα παίζουν τα χέρια σημαντικό ρόλο με τα αντικείμενα που κρατούν και με

τὰ ὅποια ἐπιτίθενται. Εἰκονίζεται ὡς συνολικὸ κίνημα ἢ ἀντίσταση. Τὸ πνεῦμα τῆς τὸ δίνει ἀκόμη καὶ μὲ τὰ διαγώνια στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς μορφές ποὺ εἰκονίζονται, ἄνδρες καὶ γυναῖκες ποὺ δὲν ἔχουν ὅπλα ἀλλὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ ὅπλα τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐργασίας τους. Μάλιστα γιὰ νὰ τονίσει τὸν καθολικὸ χαρακτήρα τῆς ἀντίστασης ὁ καλλιτέχνης δὲν ἔχει μιὰ ὁμάδα, μιὰ τάξη ἢ ἓνα ἐπάγγελμα. Σὲ διαφορετικὴ θέση ἀπὸ τὸ πρῶτο τμήμα μὲ τὴν εἰρηνικὴ κατὰστασιν τοὺς ἀγροὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ χωριοῦ, τώρα εἶναι ὅλοι ποὺ παίρνουν μέρος στὴν ἀντίσταση. Αὐτὸ δηλώνεται μὲ τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῶν ἀπασχολήσεών τους, ποὺ κραδαίνουν πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους, καθὼς προχωροῦν. Αὐτὰ δὲν εἶναι μόνο ἀξίνες καὶ δικράνια, ἐργαλεῖα τῶν ἀγροτῶν, ἀλλὰ καὶ ξύλα τῶν οἰκοδόμων, ὅπως καὶ ἄλλα ἀντικείμενα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Καπράλος ἐπιδιώκει καὶ κατορθώνει νὰ ἐκφράσει τὸν χαρακτήρα τῆς ἀντίστασης ὡς ἐξέγερσης ὅλου τοῦ λαοῦ κατὰ τοῦ ξένου κατακτητῆ.

Ἀκολουθεῖ τὸ ἑβδομο τμήμα, τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ ἀπὸ κάθε ἄποψη. Γιατὶ αὐτὸ δὲν δίνει τὴν τιμωρία τῶν κατακτητῶν ποὺ νικῆθηκαν, οὔτε μόνο τὴ θριαμβευτικὴ παρουσία τῶν νικητῶν. Παρουσιάζει οὔτε λίγο οὔτε πολὺ κάτι ποὺ ἀποδεικνύει τὴν πραγματικά, χωρὶς προηγούμενο σύλληψη τοῦ καλλιτέχνη, τὴ συμφιλίωση τῶν ἀντιπάλων μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Μιὰ συμφιλίωση ποὺ γίνεται ἀναμφίβολα μὲ τὸν πιὸ εὐγλωττο καὶ πειστικὸ τρόπο, χωρὶς ἔχνος φιλολογίας, μεγάλων χειρονομιῶν καὶ ἐπιφανειακῶν πράξεων. Ἄς δοῦμε τί εἰκονίζεται στὸ ἑβδομο αὐτὸ τμήμα μὲ τὸ ὁποῖο κλείνει ἡ ζωοφόρος. Σὲ σχέση μὲ τὶς διαφορὲς στὰ δύο μέρη ποὺ σημειώσαμε στὰ ἄλλα τμήματα, ἐδῶ ἔχουμε κοινὰ στοιχεῖα, τόσο στὴν ὀργάνωση ὅσο καὶ στὸ λεξιλόγιο τῶν δύο πλευρῶν. Ἐχουμε δύο ὁμάδες ποὺ πηγαίνουν πρὸς τὸ μέσο, στὸ ὁποῖο ἑρρίσκεται μιὰ λατέρνα ποὺ παίζει αὐτὴ τὴ στιγμὴ, ὅπως δείχνει ἡ μορφή ποὺ χειρίζεται τὸ ὄργανο. Ἡ λατέρνα ἔχει μιὰ εἰκόνα, ὅπως εἶχαν καὶ ἔχουν πάντα οἱ λατέρνες, μιᾶς νεαρῆς κοπέλας ἀπὸ τὸ στήθος καὶ ἐπάνω, ἓνα θέμα μὲ μεταφορικὸ συμβολικὸ περιεχόμενο, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ Ἑλευθερία, ἡ Ἑλλάδα, ἡ Νίκη, ἡ Φιλία, ἡ Συμφιλίωση. Κοντὰ στὴ λατέρνα καὶ δεξιὰ τῆς εἰκονίζεται ἓνας χορευτής. Πρὸς τὴ λατέρνα, τὸν μουσικὸ καὶ τὸν χορευτὴ προχωροῦν δύο ὁμάδες ἀνθρώπων. Οἱ ἄνθρωποι τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς ἔχουν ἓναν ἀνάπηρο στὸ καροτσάκι, τὰ ὅπλα τους ἐπ' ὤμου καὶ τὸν ἀγκυλωτὸ σταυρὸ στὰ κράνη. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἔχουμε μιὰ ἄλλη ὁμάδα στὴν ὁποία εἰκονίζεται μιὰ ἀνδρική μορφή μ' ἓνα πόδι ποὺ στηρίζεται στὰ δεκανίκια καθὼς καὶ ἀρκετὲς γυναικεῖες μορφές. Οἱ δύο ὁμάδες φαίνεται νὰ ἔχουν ξεχάσει ἢ νὰ μὴν θέλουν νὰ θυμηθοῦν ὅ,τι τοὺς χώριζε, ἀλλὰ ὅ,τι μπορεῖ

νά τοὺς ἐνώνει. Καὶ αὐτὸ εἶναι ὅ,τι γίνεται στὸ μέσο, ἡ μουσικὴ καὶ ὁ χορὸς. Οἱ δύο ομάδες φαίνεται νὰ τὰ ἔχουνε ξεχάσει ὅλα, ἀκόμη καὶ οἱ ἀκρωτηριασμένοι καὶ οἱ ἀνάπηροι παρασύρονται ἀπὸ τὴ μουσικὴ καὶ τὸν χορὸ. Δὲν χρειάζεται νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα ὅτι μουσικὴ καὶ χορὸς εἶναι οἱ μόνες γλῶσσες ποὺ καταλαβαίνουν νικητὲς καὶ νικημένοι, εἶναι οἱ μόνες παγκόσμιες γλῶσσες ποὺ δὲν χωρίζουν ἀλλὰ ἐνώνουν. Μὲ τὴ σκηνὴ αὐτὴ ὁ Καπράλος κατορθώνει νὰ μᾶς δώσει μιὰ συγκλονιστικὴ εἰκόνα μὲ διαχρονικὸ χαρακτήρα καὶ καθολικὸ περιεχόμενο. Μιὰ κυριολεκτικὰ μεγαλοφυῆ κατὰληξί τῆς ζωοφόρου, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴν Εἰρήνη, ἀναφέρεται στὴν κήρυξη τοῦ πολέμου, τίς ἴδιες τίς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὸ μέτωπο, τὴν τραγωδίαν τῆς Κατοχῆς, τὸν χαρακτήρα τῆς Ἀντίστασης καὶ καταλήγει στὴν Εἰρήνη. Καὶ ὅχι ἀπλᾶ στὴν Εἰρήνη, ἀλλὰ καὶ στὴ συμφιλίωση τῶν λαῶν, στὴ συναδέλφωση νικητῶν καὶ νικημένων μὲ τὴ μουσικὴ καὶ τὸν χορὸ.

*
* *

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΒΑΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ: ΜΙΑ ΕΠΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Σημαντικές και πολύμορφες υπήρξαν οι επιπτώσεις της ελληνικής συμμετοχής στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στο κυρίως στρατηγικό – επιχειρησιακό πεδίο, στο αντίστοιχο πολιτικό – διπλωματικό, στο επίπεδο, ακόμη, της ήθικης αναθάρρησης των λαών της Ευρώπης. Αποτελεί θλιβερό φαινόμενο ή ισχνή, υπό την επίδραση μιας απαράδεκτης έσωστρέφειας, έως ανύπαρκτη παρουσία της Ελλάδος στον διεθνή διάλογο που διεξάγεται πάνω στα μείζονα προβλήματα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου: κατά μείζονα λόγο, μάλιστα, όταν κυβερνήσεις και λαοί, σύμμαχοι, αντίπαλοι ή και άπλοι θεατές στην ένοπλη σύρραξη επιζητούν την ευκαιρία για να δώσουν το παρόν. Αποτελεί, υπό ανάλογες συνθήκες, μοιραίο επακόλουθο ή προκλητική απουσία κάθε σοβαρής αναφοράς στον ρόλο που διεδραμάτισε τότε η Ελλάδα.

Κατά την σημερινή έντοτύποις όμιλία μου, 60 χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου, δεν θά επαναλάβω ούτε και θά συγκεφαλαιώσω όσα έχουν κατά καιρούς αναφερθεί. Με άφετηρία όρισμένα σημαντικά, άγνωστα έως σήμερα, στοιχεία και με κίνητρο την ανάιρεση κάποιων, αναθεωρητικών δῆθεν, απόψεων, που έχουν ανεύθυνα και κακόβουλα διασπαρεί και άβασάνιστα υίοθετηθεί, θά επαναδιαπραγματευθώ ένα γεγονός που συνέχεται άμεσα με την καθοριστική συμβολή των Ελλήνων στην έκβαση του πολέμου. Συγκεκριμένα, θά καταδείξω, βάσει αδιάσειστων στοιχείων, ότι ή καθυστερημένη έναρξη της επιχείρησης “Μπαρμπαρόσα” κατά της Σοβιετικής Ένώσεως όφείλεται πράγματι στους λόγους που, ένωρις ήδη, είχαν έπισημανθεί: δηλαδή στην αναγκαστική στροφή των γερμανικών στρατευμάτων προς τή νοτιανατολική Ευρώπη, και όχι, όπως έχει –άκόμη και στην Ελλάδα– ύποστηριχτεί, στις αντίξοες καιρικές συνθήκες ή στη μη έγκαιρη προετοιμασία των νάζιστικών δυνάμεων είσβολής.

Τό γεγονός ότι ή καθυστερημένη έναρξη της επέδσης συνετέλεσε άποφασιστικά στην τελική άποτυχία της γερμανικής έκστρατείας κατά της Σοβιετικής Ένώσης, άναποκρίνεται, κατά πρώτον, στις ύπαγορεύσεις της κοινής λογικής.

Προτού εισβάλει στη Ρωσία, ο Χίτλερ ήταν εύλογο να αποβλέψει στη διασφάλιση των νώτων του. Αφότου, μάλιστα, οι Βρετανοί, μετά την άποτυχία της απόπειρας του Μουσολίνι να καταλάβει την Ελλάδα, εγκατέστησαν βάσεις στην Κρήτη και στο βόρειο Αίγαίο, ο κίνδυνος ήταν όρατός. Κατά συνέπεια, στις 13 Δεκεμβρίου 1940, εξέδωσε την κατευθυντήρια εντολή για την εκτέλεση της επιχείρησης “Μαρίτα” έναντίον της Ελλάδος, «επικουρικής» –όπως αρμόδια χαρακτηριστήθηκε– της αντίστοιχης “Μπαρμπαρόσα”, με στόχο τη Σοβιετική Ένωση. Από το σκεπτικό αυτό δεν θα αποκλίνουν έκτοτε οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές στη διαμόρφωση των γεγονότων. Ένωρίς ήδη, στις 23 Οκτωβρίου 1941, ο Anthony Eden είχε δημόσια υποστηρίξει ότι η «ήρωική αντίσταση της Ελλάδος ανέτρεψε το χρονοδιάγραμμα των επιχειρήσεων του Χίτλερ και μετέθεσε την προκαθορισμένη ήμερομηνία επιδίωξης στη Ρωσία κατά έξι τουλάχιστον κρίσιμες εβδομάδες». Ο Τσώρτσιλ θα επαναλάβει την ίδια θέση την επάυριο του πολέμου: «Είναι λογικό να πιστεύουμε ότι με τον τρόπον αυτόν έσωθη η Μόσχα», συνεπέρανε. Οι ίδιοι οι Σοβιετικοί, στρατιωτικοί ιδύνοντες και επίσης μοι ιστοριογράφοι, αναγνώρισαν ανεπιφύλακτα τη σημασία της ελληνικής αντίστασης στην πίεση του Άξονα και απέδωσαν την καθυστέρημένη εφαρμογή του Σχεδίου Μπαρμπαρόσα στη γερμανική εισβολή στα Βαλκάνια. Ταυτόσημη υπήρξε η θέση των ιδυνόντων εκπροσώπων και του αντίπαλου μετώπου, πρωταρχικά της ναζιστικής Γερμανίας, οι οποίοι αναφέρονται και αυτοί στις αρνητικές επιπτώσεις της επιχείρησης “Μαρίτα” εμφαντικότερα όλων, στις κατ’ ιδίαν εκμυστηρεύσεις του, ο ίδιος ο Χίτλερ: η στρόφη προς τα Βαλκάνια, αναπόφευκτη μετά την άφρονα ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδος, είχε ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση και, τελικά, την άποτυχία της εκστρατείας στη Ρωσία.

Θα ήταν, άραγε, νοητό να αμφισβητηθεί το κύρος του θεμελιακού στρατηγικού αξιώματος που επέβαλε τη χρονική πρόταξη της επιχείρησης “Μαρίτα” έναντι της αντίστοιχης επιχείρησης “Μπαρμπαρόσα”; Ή είναι, πράγματι, εύλογο να υποτεθεί ότι οι κορυφαίοι πρωταγωνιστές στη διαμόρφωση των γεγονότων, εκκινώντας από διαφορετική άφετηρία, υπέπεσαν, όλοι ανεξαιρέτως, στην ίδια πλάνη; Μία μερίδα, έμμεσα, και μία άλλη, ακόμη μικρότερη, άμεσα, δεν έχει διστάσει να το επιχειρήσει. Πρόσφατα μάλιστα υποστηρίχθηκε ότι, δηθεν, οι Βρετανοί ιδύνοντες επεδίωξαν, αποδίδοντας την καθυστέρηση στη γερμανική εισβολή στα Βαλκάνια, να συγκαλύψουν την άποτυχία της στρατιωτικής παρέμβασής τους στην Ελλάδα, την άνοιξη του 1941· ενώ, οι Γερμανοί ιδύνοντες –κατά έναν επάλληλο ισχυρισμό– δέλησαν, με τον ίδιο τρόπο, να αποσιέουν τις

εὐθύνες πού τοὺς βάραιναν γιὰ τὴν ἄτυχη ἔκβαση τῆς ἐκστρατείας τους στὴ Ρωσία! Μιὰ ἀνάλογη, ἐντούτοις, ὑπόθεση εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἀβάσιμη. Τὰ βρετανικὰ ἀρχεῖα πιστοποιοῦν ὅτι, στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν τερματισμό του, οὐδέποτε οἱ ἀρμόδιοι Βρετανοὶ παράγοντες ἀπέκλιναν ἀπὸ τὸ βασικὸ αὐτὸ συμπέρασμα. Ἀλλ' οὔτε ἡ εἰλικρίνεια τῆς ὁμολογίας καὶ τῶν Γερμανῶν ἰθυνόντων θὰ ὀφείλε νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Ὁ Χίτλερ καὶ οἱ κορυφαῖοι συνεργάτες του θὰ εἶχαν, προκειμένου νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἀποτυχία τους στὴ Ρωσία, κάθε λόγο νὰ ἀρνηθοῦν ἀκριβῶς τίς εὐθύνες πού συνεπαγόταν ἡ ἡθελημένη ἐπιλογή τους ὑπὲρ μιᾶς ἀναπόφευκτα ἐπιβραδυντικῆς κίνησης πρὸς νότον καὶ νὰ ἐπικαλεστοῦν, γιὰ νὰ τὴν δικαιολογήσουν, ἀστάδητους κατὰ τὸ δυνατόν παράγοντες – ὅπως εἶναι, κατεξοχὴν, οἱ καιρικὲς συνθῆκες.

Μὲ τὴ βοήθεια, μάλιστα, αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς συλλογιστικῆς θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ἡ ἄποψη πού διατύπωσαν, τὴν ἐπαύριο τοῦ πολέμου, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ἐπιτελεῖς πού συνήρρησαν στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Σχεδίου Μπαρμπαρόσα. Ἐνῶ, πράγματι, τὰ ἡγετικά στελέχη τῆς Βέρμαχτ θὰ ἐντοπίσουν σταθερὰ τὴν αἰτία τῆς καθυστερημένης εἰσβολῆς στὴ Ρωσία στὴ στροφή πρὸς τὰ Βαλκάνια, ὁ τότε ἐπιτελάρχης Franz Halder θὰ ἀναφερθεῖ στὶς καιρικὲς συνθῆκες, ὡς αἰτία, ἡ ὁποία, οὕτως ἢ ἄλλως, θὰ εἶχε ὁδηγήσει στὴν ἀναβολὴ τῆς ἐπίθεσης κατὰ τῆς ΕΣΣΔ, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶχαν προηγηθεῖ οἱ πολιτικό-στρατηγικοὶ λόγοι πού, πράγματι, τὴν ἐπέβαλαν. Συγκεκριμένα, ὁ ἐπιτελάρχης τοῦ Χίτλερ κατὰ τὸν σχεδιασμό καὶ τὴν ἀρχικὴ ἐκτέλεση τῆς ἐπιχείρησης, μολοντί στὶς ἐπιμελῶς συντεταγμένες καὶ ἐκτεταμένες καταγραφὰς τοῦ Ἡμερολογίου του δὲν εἶχε εἰδικῶς ἀναφερθεῖ στὶς καιρικὲς συνθῆκες, εἰσήγαγε, μετὰ τὸν πόλεμο, τὴν ἄποψη ὅτι, οὕτως ἢ ἄλλως, δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ ἐναρξὴ τῆς ἐπιχείρησης ἐνωρίτερα ἐξαιτίας τῆς ἀσυνήθιστης ὑπερχείλισης τοῦ ποταμοῦ Μπούγκ. Προσπάθεια, ἄραγε, ἀπόδοσης σὲ ἀστάδητους παράγοντες τῶν εὐδυνῶν του ὡς εἰσηγητὴ καὶ ὑπεύθυνου γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν σχεδίων τῆς εἰσβολῆς στὴ Ρωσία; Τὴν ἴδια περίπου ἄποψη θὰ υἱοθετήσῃ καὶ ὁ στρατηγὸς Müller - Hildebrand, ὑπασπιστὴς τοῦ Halder, καὶ θὰ ὑπαινιχθεῖ ὁ στρατηγὸς Blumentritt, ἀρχηγὸς τοῦ ἐπιτελείου τῆς Τετάρτης Στρατιάς καὶ Ἀρχηγὸς Ἐπιχειρήσεων τοῦ Ἀνωτάτου Ἀρχηγείου τῆς Βέρμαχτ ἀπὸ τὸ 1942, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐπιχείρηση Μπαρμπαρόσα δὲν θὰ μπορούσε, οὕτως ἢ ἄλλως, νὰ εἶχε ἀρχίσει τὸν Μάιο, ἐξαιτίας τῆς ὀψιμῆς ἀνοιξῆς – ἔστω καὶ ἂν διευκρινίζει, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἀναβολὴ τῶν ἐξὶ ἐβδομάδων ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ προηγηθεῖ ἡ ἐκστρατεία στὰ Βαλκάνια.

Οι απόψεις αυτές είχαν ήδη διατυπωθεί όταν η βρετανική κυβέρνηση επιφόρτισε ομάδα ειδικών να διερευνήσει συστηματικά το θέμα. Τα μέλη της ομάδας βασίστηκαν κατά κύριο λόγο στα γερμανικά αρχεία, όσα είχαν περισωθεί και συγκεντρωθεί στο ειδικό «Enemy Documents Section» του Πρωθυπουργικού Γραφείου και συμβουλευτήθηκαν, επιπρόσθετα, πηγές απόρρητες, προέλευσης βρετανικής. Έπικεφαλής τοποθετήθηκε ο Esmonde Robertson, μέλος του Ίνστιτούτου για τη Σύγχρονη Ιστορία του Μονάρχου και, μετέπειτα, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Έδιμβούργου. Το προϊόν της συγκεκριμένης έρευνας, η οποία διήρκεσε έως το 1955, διοχετεύτηκε εμπιστευτικά στην υπηρεσία, υπό τον τίτλο «Barbarossa: the Origins and Development of Hitler's Plan to Attack Russia» (CAB. 146/5). Το κείμενο αυτό είχε διατηρηθεί στα αρχεία του Public Record Office επί μακρόν ως απόρρητο και, μετά την παροχή της άδειας για τη διερεύνηση του φακέλου, παρέμεινε αναξιόποιητο έως τη σχετικά πρόσφατη επισήμανσή του από τον όμιλόντα.

Εγκύπτοντας συστηματικά στο θέμα και εξαντλώντας πρώτος τις διαθέσιμες πρωτογενείς πηγές, με κίνητρο την όρδη στάθμιση και την αντικειμενική ενημέρωση της βρετανικής κυβέρνησης, ο Robertson συνήγαγε και τεκμηρίωσε τα συμπεράσματά του, μη αποκλίνοντας από τις αρχικές γενικές διαπιστώσεις. Αφετηρία του ή υπογράμμιση, ως θεμελιακού γεγονότος, της χρονικής μετάθεσης της επίθεσης: «Παρά την επιτακτική ανάγκη να αρχίσει εγκαίρως η επιχείρηση “Μπαρμπαρόσα”, έξι πολύτιμες εβδομάδες χάθηκαν». Ειδικότερα, επιβεβαιώνει ότι η εγκατάσταση βρετανικών βάσεων στο Αιγαίο –στην Κρήτη και τη Λήμνο–, μοιραίο αποτέλεσμα του ιταλικού «φιάσκο», επέβαλαν την ανάγκη μιας δραστηκής γερμανικής παρέμβασης στα Βαλκάνια. Ο Χίτλερ, μολονότι είχε διαισθανθεί ότι η ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδος συνεπαγόταν τον κίνδυνο της διαταραχής των γενικότερων στρατηγικών του σχεδιασμών, θεώρησε την παρέμβαση αυτή αναπόφευκτη και τα γεγονότα που θα επακολουθήσουν, συγκεκριμένα ή σταθεροποίηση των ελληνικών θέσεων στην Αλβανία και ή αποστολή βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων, πέρα από τη νησιωτική, και στην ηπειρωτική Ελλάδα, θα ενισχύσουν την πεποίθηση στην ανάγκη μιας ανάλογης επιλογής.

Συνεπαγόταν, άραγε, η εκτέλεση της επιχείρησης “Μαρίτα” την μετάθεση του χρόνου έναρξης της επιχείρησης “Μπαρμπαρόσα”; Αρχικά, κατά τη διαπίστωση του Robertson, ο Χίτλερ, προκειμένου να ευοδωθεί η πρώτη, δεν είχε κρίνει αναπόφευκτη την αναβολή της έκστρατειάς έναντιόν της ΕΣΣΔ. Η

ἐξήγηση συνέχεται με τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀνώτατη Γερμανικὴ Διοίκηση ἀνέμενε μία ταχεία ἐπικράτηση καὶ στὰ δύο μέτωπα. Ὁ ἴδιος ὁ Χίτλερ εἶχε, με ἐκδηλῇ ὑπεροψία, ὑποτιμῇσει τὶς δυνατότητες τῶν ἀντιπάλων του καί, σὲ κάθε περίπτωσι, ἔκρινε δυνατὴ τὴν ὁλοκλήρωσι τῆς ἐκστρατείας στὰ Βαλκάνια, ἐνόσω οἱ καιρικὲς συνθῆκες δὲν θὰ ἐπέτρεπαν, οὕτως ἢ ἄλλως, νὰ ἐγκαινιάσται ἡ ἐπίθεσις κατὰ τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Πράγματι, μολονότι ἐπὶ μακρὸν δὲν εἶχε προσδιοριστεῖ ἐπακριβῶς ἡ ἡμερομηνία, ἡ εἰσβολὴ στὴ Ρωσία προβλεπόταν νὰ πραγματοποιηθῇ κατὰ τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ἀνοιξῆς, περὶ τὰ μέσα Μαΐου. Οἱ ἐπιχειρήσεις στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπῃ δὲν θὰ διαρκοῦσαν –πίστευε– περισσότερο ἀπὸ τρεῖς ἕως τέσσερις ἐβδομάδες ὑπὸ εὐνοϊκὰς καιρικὲς συνθῆκες, θὰ ἀρχίζαν ἐνωρὶς καὶ θὰ τερματίζονταν ἀργὰ τὸν Μάρτιο, ὑπὸ ἀντίξοες περιστάσεις θὰ ὁλοκληρώνονταν ἐντὸς τοῦ Ἀπριλίου. Ὁ Robertson συνοψίζει τὴν κατάστασι ὡς ἐξῆς: «Στις 5 Δεκεμβρίου ὁρίσθηκε ἡ 15ῃ Μαΐου, ὡς ἡ ἐγγύτερη πιθανὴ ἡμερομηνία γιὰ τὴν ἐπίθεσι. Ἡ ὁδηγία ὑπ' ἀριθ. 21 δὲν προέβλεψε ἐπακριβῶς τὸν χρόνον, ἀλλὰ καθόρισε ὅτι τὸ στάδιο τῆς προπαρασκευῆς θὰ ὀφείλε νὰ ἔχει ὁλοκληρωθῇ ἕως τὶς 15 Μαΐου». Ἀλλ' οὔτε καὶ κατὰ τὶς ἀντίστοιχες συσκέψεις τῆς 8ης - 9ης Ἰανουαρίου ἢ τῆς 3ης Φεβρουαρίου διαμορφώθηκε ἓνα ἀκριβὲς χρονοδιάγραμμα. Στις 24 Ἰανουαρίου, ἐξ ἄλλου, ὑπηρεσιακὸ ὑπόμνημα μνημόνευε τὴν 1ῃ Ἰουνίου, ὡς ἀκραία πιθανὴ ἡμερομηνία γιὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἐπίθεσεως: προφανῶς καὶ ἡ Ἀνώτατη Διοίκηση ἐντόπιζε τὴν ἀναζήτησίν της στὸ δεῦτερο δεκαπενθήμερον τοῦ Μαΐου.

Στὸ σημεῖο αὐτό, θὰ ἦταν εὐλόγον νὰ τεθεῖ τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ διάθεσι μάχιμων μονάδων χάριν τῆς ἐπιχείρησης “Μαρίτα” δὲν θὰ ἐξασθενοῦσε τὴ δύναμι πού κρινόταν ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐκτέλεσι τῆς ἐπιχείρησης “Μπαρμπαρόσα” - ἂν ἦταν, εἰδικότερα, ἀπαραίτητο ἢ καὶ ἐφικτό, τὰ στρατεύματα πού θὰ ἀποστέλλονταν στὰ Βαλκάνια νὰ μεταφερθοῦν ἐγκαιρα, στὴ συνέχεια, στὸ Ἀνατολικὸ μέτωπο. Ἡ ἀπάντησι συνέχεται με τὶς ἐπιστημάνσεις πού προηγήθησαν: ἡ Ἀνώτατη Διοίκηση, ἐκτιμώντας ὅτι ἡ προέλασι στὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπῃ δὲν θὰ ἐβράδυνε, θεωροῦσε τὴν ἐπαναχρησιμοποίησίν της δυνατὴ μετὰ ἀπὸ τέσσερις ἐβδομάδες. Κατὰ συνέπειαν, ἔστω καὶ ἂν ὁρισμένες ἀπὸ τὶς μονάδες πού προβλεπόταν νὰ μετὰσχουν στὴν ἐπίθεσι κατὰ τῆς ΕΣΣΔ στρέφονταν ἀρχικὰ πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἐγκαιρὴ ἐφαρμογὴ τοῦ Σχεδίου Μπαρμπαρόσα δὲν θὰ διαταρασσόταν.

Τὰ στρατηγικὰ δεδομένα ἔμελλαν, ἐντούτοις, με τὴν πάροδο τῶν μηνῶν, νὰ μεταβληθοῦν στὸ περιφερειακὸ πεδίο τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Παρὰ τὴν καταλυτικὴ, ἀκόμη, ὑπεροχὴ τῆς Γερμανίας στὸν εὐρύτερον

ευρωπαϊκό χώρο, ή παγίωση της ελληνικής νίκης στην Αλβανία και ή ένταση της βρετανικής μαχητικότητας στο νότο, αναδείκνυε την ανάγκη για την πρόβλεψη στρατηγικής ικανής να υπηρετήσει, όχι μόνο τις επιθετικές, αλλά και τις άμυντικές ανάγκες του Βερολίνου. Στις 17 Μαρτίου, ο Χίτλερ επανερχόταν στο Σχέδιο Μαρίτα προσβλέποντας ήδη στον έλεγχο ολόκληρης της ήπειρωτικής Ελλάδος και ο Robertson συμπεραίνει: «Μολονότι δέν μνημονεύεται ή αναβολή της έφαρμογής του Σχεδίου Μπαρμπαρόσα πριν από τὸ φιλοσυμμαχικό πραξικόπημα στο Βελιγράδι στις 27 Μαρτίου, ή διεύρυνση του στόχου της επιχείρησης “Μαρίτα”, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐνίσχυση της γερμανικής άμυνας άλλου, ὀφείλει νὰ θεωρηθεῖ ὡς σημαντικός καθοριστικός παράγοντας της αναβολής». Μετά ὅμως και τὴν 27η Μαρτίου, ὁ Χίτλερ δέν θὰ διστάσει οὔτε στιγμή: αὐθημερόν, θὰ τονίσει στοὺς ἐπιτελεῖς του ὅτι ή συνδυασμένη ἐπιχείρηση κατὰ της Ελλάδος και της Γιουγκοσλαβίας ὀφείλε πλέον νὰ ἀναληφθεῖ χωρίς καθυστέρηση, ἔστω και μὲ τὴ συμβολή δυνάμεων ποὺ προορίζονταν για τὸ ἀνατολικὸ μέτωπο. Ἡ ἐναρξή της ἐπιχείρησης Μπαρμπαρόσα ἦταν ἤδη ἀναπόφευκτο νὰ μετατεθεῖ χρονικά.

Ἴδου τὸ τελικὸ ἔναυσμα για τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ της ἡμερομηνίας εἰσβολῆς στο σοβιετικὸ ἔδαφος! Ἡ σχετικὴ διαταγή της Ἀνώτατης Στρατιωτικῆς Διοίκησης ἐκδόθηκε ἐπίσημα στις 3 Ἀπριλίου. Ὁ Robertson καταγράφει τὰ στάδια της ἐφαρμογῆς της: 6 Ἀπριλίου, ὀλοκλήρωση της μεταβολῆς τῶν ἀρχικῶν σχεδίων· 7 Ἀπριλίου, ἐπισήμανση ἀπὸ τὸν Brauchitsch μὲ ἀνοιχτὴ διαταγή, ὅτι «ή ἐξέλιξη της πολιτικῆς κατάστασης στη Γιουγκοσλαβία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάγκη ἀνάπτυξης μεγαλύτερων δυνάμεων στὴ νοτιοανατολικὴ πτέρυγα, ἐπιβάλλει μεταβολὲς στὴν πορεία ἐφαρμογῆς του Σχεδίου Μπαρμπαρόσα». Ἡ ἀναβολή θὰ διαρκούσε τέσσερις ἕως ἑξὶ ἑβδομάδες: «Ὅλα τὰ προκαταρκτικὰ σχέδια θὰ συμπληρωθοῦν ὥστε νὰ καταστεί δυνατό νὰ πραγματοποιηθεῖ ή ἐπίθεση (κατὰ της Σοβιετικῆς Ἐνωσης) περίπου στις 22 Ἰουνίου. Ἡ ἡμερομηνία αὐτὴ θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ μετὰ ἀπὸ συνάντηση τοῦ Φύρερ μὲ τὸν [στρατηγὸ] Warlimont στις 30 Ἀπριλίου, ὁπότε και θὰ ὀριστεῖ ή 23η Μαΐου, ὡς ἡμέρα κορύφωσης της προσπάθειας για τὴ συγκέντρωση τῶν μάχιμων γερμανικῶν δυνάμεων».

Θὰ ἦταν, ἄραγε, δυνατό νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι, ὅσα γεγονότα συντελέστηκαν μετὰ τὴν εἰσβολή στην Ελλάδα και τὴ Γιουγκοσλαβία στις 6 Ἀπριλίου τοῦ 1941, ἰδιαίτερα ή μάχη της Κρήτης, συνέβαλαν στὴν περαιτέρω ἀναβολή της ἀρχικῆς καθορισμένης ἡμερομηνίας για τὴν ἐναρξή της ἐπιχείρησης “Μπαρμπαρόσα”; Πιθανῶς, ἂν δέν εἶχε ή τελευταία αὐτὴ μετατοπιστεῖ ἤδη χρονικά, ὡς ἀποτελέ-

σμα τῆς διεύρυνσης τοῦ στόχου τῆς ἐπιχείρησης “Μαρίτα” καὶ τῆς πραξικοπηματικῆς μεταβολῆς στὸ Βελιγράδι. Πράγματι, τὰ ἐπίσημα γερμανικά ἔγγραφα ἐπιβεβαιώνουν ὅτι τὸ σχέδιο γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἑλλάδος δὲν προέβλεπε, κατὰ τὸ στάδιο τῆς κατάρτισης, ἢ καὶ τῆς ἀρχικῆς ἐφαρμογῆς του, τὴν εἰσβολὴ στὴν Κρήτη. Ἡ πρώτη σχετικὴ εἰσήγηση ὑποβλήθηκε μόλις στὶς 15 Ἀπριλίου καὶ, δέκα ἡμέρες ἀργότερα, ἐκδόθηκε ἡ ὁδηγία ποὺ ἐπέτασσε τὴ διεξαγωγὴ τῆς ἐπιχείρησης ὑπὸ τὴν κωδικὴ ὀνομασία “Μερκούρ”. Ἡ κατάληψη τῆς Μεγαλονήσου ὁλοκληρώθηκε τὴν 1η Ἰουνίου –μία, δηλαδή, ἐβδομάδα μετὰ τὴν προγραμματισμένη ἡμέρα συγκέντρωσης τῶν στρατευμάτων εἰσβολῆς στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωσὴ καὶ ἀπαίτησε τὴ χρῆση πρόσθετων στρατιωτικῶν καὶ ἀεροπορικῶν δυνάμεων. Μολοντοῦτο, ἡ νέα ἀναβολὴ δὲν κρίθηκε ἀναγκαία· συγκεκριμένα, ἔγινε δεκτὸ ὅτι οἱ μονάδες ποὺ θὰ συμμετεῖχαν στὴν ἐπιχείρηση “Μερκούρ” ἦταν δυνατὸ νὰ διοχετευτοῦν ἐγκαίρως στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο.

Ὅταν συνέτασσε ὁ Esmonde Robertson τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη του δὲν ὑπέθετε, ἀσφαλῶς, ὅτι θὰ ἐπιχειρηθεῖ μεταγενέστερα νὰ ἀναχθοῦν οἱ καιρικές συνθήκες σὲ κύριο ἐρμηνευτικὸ παράγοντα τῆς μοιραίας καδυστέρησης στὴν ἔναρξί τῆς ἐπιχείρησης “Μπαρμπαρόσα”. Χωρὶς, ἐξ ἄλλου, νὰ γνωρίζει τὴν ἐμπεριστατωμένη ἀναφορὰ τοῦ ἐπίσημου Βρετανοῦ ἱστορικοῦ, ἄγνωστη ἀκόμη τότε, ὁ καθηγητὴς Ἀνδρέας Ζαπάντης εἶχε –τὸ 1983– ἀναιρέσει τίς ἑωλες σχετικὲς ἀπόψεις, μετὰ ἀπὸ συστηματικὴ μελέτη τῶν μετεωρολογικῶν δελτίων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Καταξιώνοντας μάλιστα τὴν ἔρευνά του, ὁ Ἀγγελος Βλάχος ἔχει μεταφράσει τὸ μακροσκελὲς ἔργο του ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἑλληνο-σοβιετικὲς σχέσεις 1917-1941», ὅπου καὶ δημοσιεύονται τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του. Δὲν θὰ παραδέσω κατὰ λέξιν τὰ συμπεράσματα ποὺ ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος εἶχε, ἐνωρίτερα, συναγάγει ὁ Robertson, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συστηματικῆς ἀναδίφησης τῶν πρωτογενῶν πηγῶν· θὰ τὰ συνοψίσω, σὲ ὀλίγες φράσεις: Ἀποτελεῖ γεγονὸς ὅτι, ἐξαιτίας τῆς ὑπερχερίσεως τοῦ Μποῦγκ καὶ τῶν παραποτάμων του, ἕως καὶ μέχρι τὸν Μάιο, τὸ ἔδαφος ἦταν ὑγρὸ καὶ ἀκατάλληλο γιὰ ἐπιχειρήσεις· ἡ ἀναβολή, ἐντούτοις, τῆς ἔναρξος τῆς ἐπιχείρησης “Μπαρμπαρόσα” εἶχε σαφῶς καὶ ὀριστικὰ προσδιοριστεῖ ἤδη ἀπὸ τίς 7 Ἀπριλίου καὶ εἶχε ἐπιβεβαιωθεῖ στὶς 30 τοῦ ἰδίου μηνός – ὑπὸ τὴν ὑπαγόρευση κινήτρων καθαρῶς πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν· οἱ πλημμύρες δὲν ἐπέδρασαν ἀρνητικὰ στὴ συγκέντρωση τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων στὸ Ἀνατολικὸ μέτωπο, ὅπως εἶχε ἤδη προβλεφθεῖ, στὶς 22 Μαΐου – οὐδεμία σύγχρονη μαρτυρία ἀναφέρεται σὲ ἔκτακτες συνθήκες ἱκανὲς νὰ τὴν δυσχεράνουν. Συμπερασματικά, ὁ Robertson

τονίζει ότι οι βροχοπτώσεις της άνοιξης του 1941 «θα είχαν έμμεσα, λόγω της καθυστερημένης διέλευσης από τη Βουλγαρία, παρεμποδίσει την έναρξη της επιχείρησης “Μπαρμπαρόσα” μεταξύ 15 Μαΐου - 1 Ιουνίου, αν πολιτικοί λόγοι δεν είχαν επιβάλει στους Γερμανούς να εκστρατεύσουν στα Βαλκάνια» και καταλήγει, τονίζοντας κατηγορηματικά ότι οι πλημμύρες δεν αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα στην άναβολή.

Είναι προφανές το πόρισμα που άβίαστα συνάγεται από την ένδελεχη αποτίμηση της μαρτυρίας των πρωταγωνιστών στη διαμόρφωση των γεγονότων και που καταξιώνει έρευνητικά ή απόρρητη έκθεση Robertson. Η τροπή του έλληνο-ιταλικού πολέμου υποχρέωσε τους Γερμανούς να στραφούν προς τα Βαλκάνια, προκειμένου, ενόψει της εκστρατείας στη Ρωσία, να προστατεύσουν τα νώτα τους. Μολοντί επιχειρήθηκε να μη διαταραχθεί το χρονοδιάγραμμα που είχε αρχικά προβλεφθεί, ή μερική μεταβολή του αποδείχτηκε τελικά αναπόφευκτη. Συγκεκριμένα, ή νικηφόρα προέλαση των Ελλήνων σέ βάρος των Ιταλών και, στη συνέχεια, ή επικράτηση στις 27 Μαρτίου της φιλοσυμμαχικής παράταξης στο Βελιγράδι επέβαλαν την άναβολή της εφαρμογής του Σχεδίου Μπαρμπαρόσα κατά πέντε εβδομάδες. Η αναγκαστική πλέον διεύρυνση του επιχειρησιακού πεδίου δράσης στα Βαλκάνια υποχρέωσε τον Χίτλερ να μετακινήσει την ήμερομηνία έναρξης της επίθεσης κατά της Σοβιετικής Ένωσης από τις 15 Μαΐου στις 22 Ιουνίου ή απόφαση μάλιστα αυτή έμελλε να αποδειχτεί κατά μείζονα λόγο αναγκαία, όταν -στις 25 Απριλίου 1941- διατάχθηκε ή κατάληψη και της Κρήτης.

Είναι αναμφισβήτητο ότι ή νικηφόρα αντιμετώπιση των Ιταλών και ή σθεναρή αντίσταση των Ελλήνων στην είσβολή των Γερμανών αποτέλεσε κρίσιμη καμπή στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Η απόρρητη έκθεση του Esmonde Robertson, άπόλυτα έγκυρη, τὸ επιβεβαιώνει.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2005

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ - Ι.Α.Ν.Ε.

Α. Λεξικογραφικό έργο

1. Τò έρευνητικό προσωπικό συνέταξε λήμματα που θα αποτελέσουν τόν 6^ο τόμο του Λεξικού.

2. Όργάνωσε σέ μορφή Έπιτομών τò γλωσσικό ύλικό που έχει ένταχτεί στò ολοκληρωμένο από τò 2004 Ηλεκτρονικό Λημματολόγιο. Όλοκληρώθηκαν καί σελιδοποιήθηκαν 240.761 λήμματα των γραμμάτων (π, σ, γ, φ).

3. Συνεργάστηκε με τò Institut für Österreichische Dialekt - und Namenlexika, Austrian Academy of Sciences, για άνταλλαγή τεχνογνωσίας στò γλωσσικό τομέα. Η κ. Evelin Wandl-Vogt έπισκέφθηκε τò Κέντρο στò πλαίσιο τής σύναψης συμφωνίας μεταξύ τής Ακαδημίας Αθηνών καί τής Αυστριακής Ακαδημίας.

4. Πραγματοποιήθηκαν οί έρευνητικές αποστολές για συλλογή γλωσσικού ύλικου στòς νομούς Κυκλάδων, Μεσσηνίας, Ηρακλείου, Εύβοίας, Δωδεκανήσου, Μυτιλήνης, Αιτωλοακαρνανίας, Αρκαδίας, Αργολίδας καί στò νησί των Κυθήρων.

5. Προγράμματα

α) Όλοκληρώθηκαν τὰ Προγράμματα «Έλληνικός Λόγος V καί VI», τὰ όποια χρηματοδοτήθηκαν από τήν Ακαδημία.

β) Έξελίσσεται τò έγκριθέν από τò Ύπουργείο Πολιτισμού στò πλαίσιο του έπιχειρησιακού Προγράμματος Κοινωνία τής Πληροφορίας 2000-2006 «Μνημεία Έλληνικού Λόγου».

6. Συνέδρια

α) Τò Κέντρο σέ συνεργασία μέ τήν Ἑλληνική Ὄνοματολογική Ἑταιρεία, τήν Ἑταιρεία Τηνιακῶν Μελετῶν καί τò Πανελλήνιο Ἱερò Ἰδρυμα Εὐαγγελιστρίας Τήνου, πραγματοποίησε Συνέδριο στήν Τήνο, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2005, μέ θέμα: “Ὄνοματολογικά Κυκλάδων”.

β) Οἱ ἐρευνητὲς ἐκπροσώπησαν τò Κέντρο μέ τὴ συμμετοχή τους σέ πολλὰ ἐπιστημονικά συνέδρια.

7. Ἐκδοτικὸ Ἔργο

Τò Κέντρο ἐξέδωσε α) τὸν 25^ο τόμο τοῦ Λεξικογραφικοῦ Δελτίου, καί

β) τὰ Πρακτικά τοῦ Ὄνοματολογικοῦ Συμποσίου “Ὄνοματολογικά νομοῦ Εὐβοίας”.

Β. Τò Ἀρχεῖο Τοπωνυμίων καὶ Κυρίων Ὄνομάτων

α) Τροφodότησε τήν ἡλεκτρονική Βάση Δεδομένων τοῦ Ἑλληνικοῦ Τοπωνυμικοῦ μέ 3000 νέα τοπωνύμια.

β) Καταγράφηκε μέρος τοπωνυμικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ νομὸ Ξάνθης.

[Ἑλευθερία Γιακουμάκη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ἐπιτόπια ἔρευνα - Λαογραφικὲς ἀποστολές

Οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου πραγματοποιήσαν τὶς ἐντεταλμένες ἀποστολές τους γιὰ ἐπιτόπια ἔρευνα στοὺς νομοὺς Λακωνίας (Ἐλευθέριος Ἀλεξάκης), Δωδεκανήσου (3 ἐρευνητές: Μαρία Ἀνδρουλάκη, Μαριλένα Παπαχριστοφόρου, Βασιλικὴ Χρυσανθοπούλου), Χανίων (Παναγιώτης Καμηλάκης), Τρικάλων (Εὐάγγελος Καραμανές), Ζακύνθου (Εὐστάθιος Μακρῆς), Μαγνησίας (Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη), Αἰτωλοακαρνανίας (Ζωὴ Ρωπαῖτου), Λέσβου (Μιράντα Τερζοπούλου), Κερκύρας (Ἐλένη Ψυχογιού), Βοιωτίας (Ἀνδρομάχη Οἰκονόμου).

Ἀρχεῖο Χειρογράφων

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 2005 εἰσῆχθησαν στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου 16 χειρόγραφα συνολικοῦ ὅγκου 5.708 σελίδων ποικίλης ὕλης.

Μουσικὴ Συλλογὴ

Τὸ Κέντρο Λαογραφίας ἀπέκτησε ἀπὸ δωρεὰ τῆς Ἑλένης Ντάλλα, κληρονόμου τοῦ μουσικοδιδάσκαλου Κωνσταντίνου Α. Ψάχου (1866-1949), μοναδικὸ ἡχητικὸ Ἀρχεῖο αποτελούμενο ἀπὸ 96 κυλίνδρους φωνογράφου Edison. Οἱ 44 ἐξ αὐτῶν περιέχουν ἡχογραφήσεις δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν μελῶν ποὺ πραγματοποιήσε ὁ ἴδιος ὁ Ψάχος τὴ δεκαετία τοῦ 1910, εἴτε καταγράφοντας σὲ ἐπιτόπιες ἀποστολές, εἴτε ἐκτελώντας ὁ ἴδιος κάποια κομμάτια. Τὸ ὑπόλοιπο ὕλικὸ εἶναι ποικίλο (ἐμπορικὲς ἡχογραφήσεις τῆς ἐποχῆς, ἄριες, ἀραβικὰ ὄργανικὰ καὶ ξένη μουσική). Οἱ ἡχογραφήσεις αὐτὲς εἶναι ἀνάμεσα στὶς παλαιότερες (ἂν ὅχι οἱ παλαιότερες) σωζόμενες ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς παραδοσιακῆς μουσικῆς. Προέρχονται ἀπὸ μία ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία δὲν εἶχε διαδοθεῖ οὔτε τὸ γραμμόφωνο οὔτε τὸ ραδιόφωνο στὴν Ἑλλάδα καὶ περιέχουν, ὡς ἐκ τούτου, ἐκτελέσεις ἀπαλλαγμένες ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὴ ἐπίδραση. Οἱ κύλινδροι θὰ ἀντιγραφοῦν, στὸ Φωνογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν (Österreichische Akademie der Wissenschaften - Phonogrammarchiv).

Μουσειακή Συλλογή

Παρελήφθη από την Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία ή Συλλογή αντικειμένων της αείμνηστης Αγγελικής Χατζημιχάλη για φύλαξη και έκθεση. Στο Κέντρο έχουν επίσης δοθεί για χρήση και φύλαξη τα υπόλοιπα αντικείμενα της ίδιας Συλλογής, τα οποία εκτίθενται εδώ και πολλά χρόνια στο «Σπίτι της Αγγελικής Χατζημιχάλη» του Δήμου Αθηναίων.

Έπαινοι Συλλογέων Λαογραφικού υλικού

Στο Κέντρο Λαογραφίας εισήχθησαν 12 χειρόγραφα έκτασεως 4.900 σελίδων. Περιέχουν ποικίλη ύλη, φωτογραφικό υλικό και ήχογραφήσεις. Έπαινεθηκαν για τις συλλογές τους: 1. Ο Γεώργιος Ι. Σμπώκος, εκπαιδευτικός, τέως δήμαρχος Ανωγείων νομού Ρεθύμνης. Τόμος Α': «Η ποιμενική ζωή των Ανωγειανών», σελ. 475. Τόμος Β': «Οί τόποι μας διηγούνται την ιστορία τους. Τα τοπωνύμια των Ανωγείων», σελ. 353. 2. Η Άντρη Κωνσταντίνου, φιλόλογος για τη «Συλλογή λαογραφικού υλικού από το χωριό Πλατανιστάσα, έπαρχίας Λευκωσίας Κύπρου», σελ. 959. 3. Η Έρασμία - Μαρία Αγγελίδου, «Παραμύδια από τη Λέρο και παροιμίες, ρητά και γνωμικά, που συνηθίζονται στη Λέρο». Κατάθεση λαογραφικής ύλης, που έχει συγκεντρωθεί από το 1960 έως σήμερα. Άδετα φύλλα, σελ. 169 και ένα τετράδιο / εύρετήριο, σχ. 8ου, 48 φύλλων (98 σελ.). 4. Ο Φώτης Χαρ. Βασιλόγλου, «Ιστορίες του καπετάν Νίκου Ζουρντζή (1926-1967), Μυτιλήνη, Χίος, Πειραιάς, Σαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Σύμνη, Αἴμνος, Σάμος, Κάλυμνος, Χαλκιδική, Καβάλα, Αλεξανδρούπολη, Γύδειο, Τήνος...», σελ. 124. 5. Ο Βασίλειος Δ. Δημόπουλος, «Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία Ηραίας Ν. Αρκαδίας», σελ. 191.

Εκδόσεις

«Έπετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Λαογραφίας», τ. 29, (564 σελίδες) αφιερωμένη στη μνήμη του αείμνηστου καθηγητή Λαογραφίας Δημητρίου Λουκάτου. Η Έπετηρίδα συνοδεύεται από Παράρτημα 250 σελίδων με μελέτες για την ἑλιά και τὸ λάδι, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀνατεθεῖ σὲ εἰδικούς ἐρευνητές στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος ΡΑΦΑΕΛ. «Ἐλαιοσοδεία. Μελέτες γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῆς Ἑλίας». Παράρτημα τῆς Έπετηρίδας τοῦ Κέντρου, 300 σελ., Ἀθήνα 2005.

Προγράμματα

Το Κέντρο ολοκλήρωσε το Πρόγραμμα “ACRINET” στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος “Culture 2000” με την έκδοση των Πρακτικών των συνεδρίων που πραγματοποιήθηκαν σε μία σειρά 6 τόμων και τη δημιουργία του Μουσείου των Ακριτών της Ευρώπης στην Παλαιόχωρα Χανίων Κρήτης.

Εκθέσεις

Η έκθεση «Ελαίας Έγκώμιον» παρουσιάζει την πολιτιστική, αθλητική, θρησκευτική, καλλιτεχνική, συμβολική, διατροφική και συνολικά την εθνική διάσταση της ελιάς και τους δεσμούς της με τον χώρο και τους ανθρώπους που τον κατοικούν εδώ και χιλιετίες. Οργανώθηκε στο πλαίσιο των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας και φιλοξενήθηκε στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών από 16 Ιουνίου έως 30 Σεπτεμβρίου 2004. Έτυχε των ευμενών σχολίων του Τύπου και του κοινού, Ελλήνων και ξένων. Η προσέλευση του κοινού (15.000 επισκέπτες) υπήρξε άθροα.

Η έκθεση εξετάζει θεματικά ένα προϊόν στη διαχρονικότητά του μέσα από διαφορετικά πεδία προσέγγισης. Ιστορία, αρχαιολογία, γεωγραφία, λαογραφία, καλλιέργεια και τέχνες και περιλαμβάνει έξι θεματικές ενότητες: Μύθοι και αρχαιολογία της ελιάς, Ελιά και αθλητισμός, Ο συμβολισμός της ελιάς, Το τοπίο της ελιάς, Η ελιά και το λάδι στην υγεία και στη διατροφή, Η ελιά στη σύγχρονη ζωή και τέχνη.

Η κάθε ενότητα υποστηρίζεται από κείμενα σε δύο γλώσσες (έλληνικά και αγγλικά) και πολλά εκθέματα. Στα εκθέματα που υποστηρίζουν τις παραπάνω ενότητες συμπεριλαμβάνονται αρχαία, παραδοσιακά και σύγχρονα αντικείμενα, πλούσιο φωτογραφικό υλικό, και εικαστικές δημιουργίες σύγχρονων καλλιτεχνών. Το πλούσιο υλικό παρουσιάζεται με σύγχρονο τρόπο και τη χρήση νέων τεχνολογιών.

Η έκθεση παρουσιάστηκε από 2 Φεβρουαρίου μέχρι 30 Απριλίου 2005 στο εκθεσιακό κέντρο Περιστερίου, Εθνάρχου Μακαρίου 1, επίσης στην Πινακοθήκη Κατσίγρα στη Λάρισα, όπου την επισκέφθηκαν 14.000 επισκέπτες (11.000 μαθητές), από τις 11 Οκτωβρίου 2005 έως τις 28 Φεβρουαρίου 2006.

«Οί Ακριτές της Ευρώπης»: Στο πλαίσιο του προγράμματος “ACRINET” / Πολιτισμός 2000 το Κέντρο συνεργάστηκε με το Υπουργείο Πολιτισμού (Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Οργάνων), το Πανεπιστήμιο της Σορβόνης

(Πάνθεον, Κέντρον Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ Ἑγγὺς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς), τὸ Consejo Superior de Investigaciones Cientificas τῆς Βαρκελώνης, τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Σόφιας Βουλγαρίας καὶ τὸν Δῆμον Πελεκάνου Χανίων. Ἐπίσης στὸ πλαίσιο τοῦ ἰδίου προγράμματος πραγματοποιήθηκε τὸ 2004 (ἀπὸ 16-30 Ἀπριλίου) ἔκδοσις στὸ Χριστιανικὸ καὶ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας μὲ θέμα «Οἱ Ἀκρίτες τῆς Εὐρώπης». Ἡ ἴδια ἔκδοσις παρουσιάστηκε τὸν Μάιον τοῦ 2004 στὰ Ἰωάννινα σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἑταιρεία Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, στὴν Κάρπαθο, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Δῆμον Καρπάθου καὶ στὴ Θεσσαλονίκη στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ. Τὰ ἐγκαίνια τῆς ἔκδοσης πραγματοποιήθηκαν στὶς 4 Σεπτεμβρίου ἀπὸ τὸν Γενικὸ Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Παράλληλα ἔγινε ὁμιλία τῆς Ἑλένης Γλύκατζη-Ἀρβελέρ μὲ θέμα: «Θεσσαλονίκη: Σταυροδρόμι τῆς Εὐρώπης». Ἡ ἴδια ἔκδοσις μεταφέρθηκε στὸ Παρίσι (Μουσεῖο τοῦ Cluny) στὶς 20 Μαΐου 2004 καὶ κατὰ τὸ διάστημα Μαρτίου - Ἰουνίου 2005 ἐκτέθηκε στὸ Μουσεῖο τῆς Μεσογείου στὴ Μασσαλία. Τὴν ἔκδοσις ἐπιμελήθηκε ἡ ἀρχαιολόγος, μόνιμη συνεργάτρια τοῦ Κέντρου, Λουίζα Καραπιδάκη.

Τὸ Κέντρο Λαογραφίας ὁλοκλήρωσε τὸ Πρόγραμμα "ACRINET" στὸ πλαίσιο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ προγράμματος "Culture 2000" μὲ τὴν ἔκδοσις τῶν Πρακτικῶν τῶν συνεδρίων.

Συνέδρια

Τὸ Κέντρο Λαογραφίας σὲ συνεργασία μὲ τὸ Κέντρο Ἑρευνας καὶ Ἀνάδειξης Κρητικοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Δήμου Νεάπολης Λασιθίου Κρήτης ὁργάνωσαν συνέδριον μὲ θέμα «Ὁ Κρητικὸς Λαϊκὸς Πολιτισμὸς καὶ κορυφαῖοι Λασιδιῶτες Λαογράφοι τοῦ 20οῦ αἰῶνα» στὶς 29 καὶ 30 Ἰουλίου 2005 στὴ Νεάπολη Λασιθίου.

Τὸ Κέντρο συμμετείχε στὸ 14^ο Διεθνὲς Συνέδριον τῆς International Society for Folk Narrative Research στὸ Τάρτου τῆς Ἑσθονίας μὲ θέμα "Folk Narrative Theories and Contemporary Practices". Ἡ διοργάνωσις τοῦ ἐπομένου 15ου συνεδρίου, μὲ ὁμόφωνη ἀπόφασις, ἀνατέθηκε στὸ Κέντρο Λαογραφίας.

[Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Κατά τὴ διάρκεια τοῦ 2005 τὸ ἐρευνητικὸ προσωπικὸ τοῦ ΚΕΜΝΕ ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὸ πρόγραμμα «Ἀρχεῖο Μονῆς Δουσίκου», ποὺ ἀποβλέπει στὴν καταλογογράφηση καὶ τὴ σύνταξη περιλήψεων τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Δουσίκου (Τρικάλων Θεσσαλίας). Στὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἔλαβαν μέρος ἡ Ὑλγα Ἀλεξανδροπούλου, ὁ Κων. Λαμπρινὸς καὶ ἡ Δέσποινα Βλάμη, ἐνῶ στὴν ἀρχικὴ φάση τῆς ἐργασίας συμμετεῖχαν καὶ ὁ Κων. Λάμπας, ἡ Πηνελόπη Στάθη, ἡ Ρόδη Σταμούλη καὶ ὁ Χαρ. Καρανάσιος. Ἐπίσης, τὸ ΚΕΜΝΕ, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, ὀργάνωσε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2005 Ἡμερίδα στὴ μνήμη τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Μανούσου Ἰ. Μανούσακα.

Τὸ ΚΕΜΝΕ, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Κέντρον Ἑρέυνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (ΚΕΙΝΕ), προώθησε τὸ πρόγραμμα «Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ συγκρότηση Ἑλληνικοῦ Κράτους μὲ βάση ἱστορικὰ ἀρχεῖα 18ου-19ου αἰῶνα», τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται στὸ Πρόγραμμα «Κοινωνία τῆς Πληροφορίας» τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.

Εἰδικότερα, κατὰ τὸ ἔτος 2005 πραγματοποιήθηκαν οἱ ἐξῆς ἐργασίες:

α) Ὁ Διευδύνων τὸ ΚΕΜΝΕ Κωνσταντῖνος Λάμπας ἀφιέρωσε ἀρκετὸ χρόνον στὸ πρόγραμμα «Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ συγκρότηση Ἑλληνικοῦ Κράτους μὲ βάση ἱστορικὰ ἀρχεῖα 18ου-19ου αἰῶνα». Ἐπίσης, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ὑπὸ ἐκδοσὴ τόμου «Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία, 16ος-19ος αἰ.». Ἐλαβε μέρος στὴν Ἡμερίδα «Μνήμη Μανούσου Ἰ. Μανούσακα», μὲ θέμα ἀνακοίνωσης «Τὰ χρόνια τοῦ Μ. Μανούσακα στὸ Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο», καὶ στὴν Ἐπιστημονικὴ συνάντηση στὴ μνήμη τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ «Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμός» (Ρέθυμνο, 14-15 Ὀκτ. 2005), μὲ θέμα ἀνακοίνωσης «Ὁ Κοραῆς καὶ τὰ νεωτερικὰ σχολεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου».

β) Ἡ ἐρευνήτρια Πηνελόπη Στάθη δημοσίευσε ἐργασία μὲ τίτλο «Ὁ Ξ. Α. Σιδερίδης καὶ ἡ ἰδιαίτερη πατρίδα του», στὸν τόμο *Προσωπογραφία Κωνσταντινούπολης*, Ἀθήνα 2005, σ. 141-171. Τὸν Μάιο τοῦ 2005 ἔλαβε ἐξάμηνον ἐρευνητικὴν ἄδεια γιὰ τὸ ἐξωτερικόν, μὲ βάση τὸν νόμον γιὰ τὴν Ἑρευνα (Ν. 1514/1985, ἀρδρὸ 18, παρὰγρ. 4). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀδειᾶς τῆς πῆγε, μετὰ ἀπὸ πρόσκλη-

ση, στο Πανεπιστήμιο La Trobe της Μελβούρνης, όπου παρέμεινε τρεις μήνες και έλαβε μέρος στην έρευνητική διαδικασία του Έθνικού Κέντρου Έλληνικών Μελετών, το οποίο ασχολείται με τους Μικρασιάτες και Κωνσταντινουπολίτες μετανάστες στην Αυστραλία στο τέλος του 19ου αιώνα.

γ') Η έρευνήτρια Ρόδη-Άγγελική Σταμούλη ασχολήθηκε με την έπεξεργασία και μελέτη αρχειακού υλικού από την Πρέβεζα και τη Λευκάδα.

δ') Η έρευνήτρια Όλγα Αλεξανδροπούλου συνέχισε τις εργασίες της για τον ρωσικό περιηγητισμό στη νοτιοανατολική Ευρώπη και ανατολική Μεσόγειο και για τις έλληνορωσικές σχέσεις στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα.

ε') Ο έρευνήτης Χαρίτων Καρανάσιος ασχολήθηκε με το πρόγραμμα του ΚΕΜΝΕ «Άλληλογραφία Αναστασίου Γορδίου». Κατά τη διάρκεια αποστολής στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως φωτογράφησε και περιέγραψε τον κώδ. 122 της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, ο οποίος περιέχει επιστολές του Αναστασίου Γορδίου. Επίσης, κατά τη διάρκεια αποστολής στο Άγιον Όρος εργάσθηκε στη Μονή Ίβήρων για την περιγραφή μέρους των κωδίκων της εν λόγω Μονής. Δημοσίευσε την εργασία «Η συμβολή του Αναστασίου Γορδίου στην κοινωνική και πνευματική ζωή της περιοχής των Αγράφων», στον τόμο *Ο Αναστάσιος Γόρδιος και η περιοχή των Αγράφων, Πρακτικά Ημερίδας, Μεγάλα Βραγγιανά, 25 Ιουλίου 2004, Αθήνα 2005*, σ. 47-59.

στ') Ο έρευνήτης Κωνσταντίνος Λαμπρινός συνέχισε τη μελέτη της νομικο-κοινωνικής και διοικητικής οργάνωσης της μεσαιάς τάξης στην Κρήτη κατά την ύστερη βενετική περίοδο (16ος-17ος αι.), με βάση ποικίλο τεκμηριωτικό υλικό από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Επεξεργάστηκε σημαντικό άριθμό έγγραφων σχετικών με την οργάνωση των προνομιούχων κοινωνικών ομάδων της βενετοκρητικής υπαίθρου (16ος-17ος αι.), με σκοπό τη σύνδεση μελέτης. Σε εξέλιξη βρίσκεται η μεταγραφή των συμβολαιογραφικών πράξεων του νοταρίου της δουκικής καγκελλαρίας του Χάνδακα Michel Gradonico (τέλη 16ου - αρχές 17ου αι.). Πραγματοποίησε έρευνητική αποστολή στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, κατά την οποία εντόπισε και μικροφωτογράφησε υλικό σχετικό με την κοινωνία και την οικονομία της βενετικής Κρήτης. Δημοσίευσε εργασία με τίτλο «Αποσκίρτηση από το λατινικό δόγμα και αντίκτυπος στην κοινωνική θέση: Στερήσεις τίτλων βενετικής ευγένειας; Κρήτη, τέλη 16ου-μέσα 17ου αι.», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), σ. 295-308.

ζ') Η έρευνήτρια Δέσποινα Βλάμη ασχολήθηκε με το πρόγραμμα «Διπλωματία και Έμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο, 17ος-19ος αιώνας». Ειδικότερα,

ολοκλήρωσε την ταξινόμηση του ψηφιοποιημένου υλικού από το Αρχείο Turkey-Levant Company, που βρίσκεται σε μικροταινίες στο KEMNE, ενώ παράλληλα εντόπισε την ακριβή προέλευση του παραπάνω υλικού στον νεοσύστατο φορέα των National Archives Αγγλίας, Ουαλίας και Ηνωμένου Βασιλείου και κατέγραψε αρχειακές πηγές με συναφές περιεχόμενο. Επίσης, μελέτησε την άλληλογραφία των προξένων της Levant Company στη Θεσσαλονίκη (1797-1820), με σκοπό τη συγγραφή άρθρου για το αγγλικό εμπόριο στη Θεσσαλονίκη, το οποίο θα δημοσιευθεί σε προσεχή τόμο του περιοδικού *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*.

Οι πρώην έρευνήτες του KEMNE Δημήτριος Τσουγκαράκης και Ελένη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη (καθηγητές στο Ίονιο Πανεπιστήμιο) ασχολήθηκαν και έφέτος με το πρόγραμμα «Τα μοναστήρια της Ελλάδος. Ι. Τα μοναστήρια της Κρήτης».

Η Γεωργία Βαρζελιώτη, συνεργάτιδα στο Πρόγραμμα «Ελληνική Επανάσταση και συγκρότηση Ελληνικού Κράτους με βάση ιστορικά αρχεία 18ου-19ου αιώνα», ασχολήθηκε με την αρχειακή περιγραφή και καταλογογράφηση επιστολών από το Αρχείο Κων. Οικονόμου και από τον κώδικα «Επιστολαί διάφορων» του Ιωάννη Οικονόμου Λαρισσαίου, καθώς και με την καταλογογράφηση των χειρογράφων κωδίκων του Αρχείου Σιδερίδη.

Η Κλεοπάτρα Κοσοβίτσα-Βαρελά, αποσπασμένη στο KEMNE από τη δημοτική εκπαίδευση, ασχολήθηκε με την καταγραφή των χειρογράφων σε μικροταινίες και φωτογραφίες, που απόκεινται στο KEMNE, καθώς και με την καταγραφή των εισερχομένων βιβλίων στη Βιβλιοθήκη του KEMNE.

[Κων. Λάμπας]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Προσωπικό

Κατά τὸ 2005 ἐργάστηκαν στὸ Κέντρο οἱ ἐρευνητὲς Ἑλένη Μπελιᾶ (Διευθύντρια), Κάλλια Καλλιατάκη, Ἑλένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, Σωτήρης Ριζᾶς, Μαρία Σπηλιωτοπούλου, Ἑλισάβετ Κοντογιώργη, Εὐη Καρούζου, Αἰκατερίνη Μπρέγιαννη καὶ Φωτεινὴ Ἀσημακοπούλου· ἐπίσης, ἡ Σεβαστὴ Χρηστίδου ὡς ἀπεσπασμένη ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση. Ἡ κ. Μπελιᾶ ἀποχώρησε τὸν Μάρτιο λόγῳ συνταξιοδότησης καὶ ἀνέλαβε ἡ Κάλλια Καλλιατάκη ὡς Διευθύνουσα.

Δραστηριότητες

Οἱ δραστηριότητες τοῦ Κέντρου κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος ἐκτάθηκαν στοὺς κάτωθι τομεῖς.

Α΄ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

I. Ἑκδόση πηγῶν

Ἑκδόσεις πηγῶν *in extenso*, σὲ περιλήψεις ἢ σὲ βάση δεδομένων.

1. Ἐπιτομὲς τῆς σειρᾶς *General Correspondence / Greece* τῶν ἀρχείων τοῦ *Foreign Office* (σειρὰ F.O. 32 / *Greece*) (ὑπεύθυνη: Εὐη Καρούζου· συνεργάτης: Χρῆστος Λοῦκος).

Ἀρχισε ἡ ἐκτύπωση τοῦ τόμου Ε', ὁ ὁποῖος περιέχει σὲ περιλήψεις τὶς ἐκδόσεις τῆς πρεσβείας καὶ τῶν προξενείων τῆς Μ. Βρετανίας στὴν Ἑλλάδα πρὸς τὸ *Foreign Office*, καθὼς καὶ τὶς ὁδηγίες τοῦ τελευταίου, κατὰ τὰ ἔτη 1840-1841. Συνεχίσθηκε ἡ σύνταξη τῶν εὐρετηρίων. Στὴ σύνταξη τοῦ χρονολογικοῦ εὐρετηρίου βοήθησε ὁ κ. Ἰωάννης Γεωργόπουλος.

2. Ἀπομνημονεύματα τοῦ σμυρναίου ἐμπόρου Διονυσίου Μαρκοπούλου (1829-1905) (ὑπεύθυνη: Κάλλια Καλλιατάκη).

Συνεχίσθηκε ἡ ἐπεξεργασία καὶ ὁ σχολιασμὸς τῶν ἐνδυμημάτων τοῦ Δ. Μαρκοπούλου ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ, ἐπαγγελματικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ του στὴ Σμύρνη, ὅπου δραστηριοποιήθηκε ὡς ἔμπορος, μὲ ἐνεργὴ συμμετοχὴ στὰ κοινοτικὰ καὶ εκπαιδευτικὰ πράγματα. Τὸ κείμενο προορίζεται νὰ ἐκδοθεῖ *in*

extenso. Τὴν ἔρευνα γιὰ συλλογὴ πραγματολογικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ σμυρναϊκὸ τύπο διεξήγαγε ἡ κ. Χρηστίδου.

3. Περιγραφικὸς κατάλογος τῆς σειρᾶς General Correspondence/ Turkey τῶν ἀρχείων τοῦ Foreign Office, 1819-1832 (F.O. 78/97-221) (ὑπεύθυνη: Ἑλένη Γαρδίκια - Κατσιαδάκη).

Ὁλοκληρώθηκαν ἡ ἐπεξεργασία τῶν εὐρετηρίων καὶ ἡ ἐκτύπωση τοῦ Β' τόμου τοῦ ἔργου, ὁ ὁποῖος περιέχει ἐνδεικτικὰς περιλήψεις τῶν ἐκθέσεων τῆς πρεσβείας καὶ τῶν προξενείων τῆς Μ. Βρετανίας στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία πρὸς τὸ Foreign Office κατὰ τὰ ἔτη 1829-1833 (βλ. πιὸ κάτω, «ἐκδόσεις»). Ἡ τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια ἔγινε ἀπὸ τὶς κκ. Χριστιάννα Λαζανᾶ καὶ Γεωργία Νέλλα.

4. Ἀρχεῖο τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, Ἀρχιεπισκόπου Σύρου, Τήνου καὶ Μήλου (1827-1875) (ὑπεύθυνες: Ἑλισάβετ Κοντογιώργη, Φωτεινὴ Ἀσημακοπούλου).

Συνεσχίσθηκε ἡ συγκρότηση περιγραφικοῦ καταλόγου, ἤτοι ἡ ἀποδελτίωση, ἡ σύνταξη περιλήψεων καὶ ὁ ὑπομνηματισμὸς τῶν ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, ψηφιοποιημένη μορφή τοῦ ὁποῖου ἐδώρισε στὸ Κέντρο ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Μιχαὴλ Σακελλαρίου. Διεξήχθη ἔρευνα σὲ ἀρχειακὰς συλλογὰς ἐκτὸς Κέντρου γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Α. Λυκούργου. Ὁ περιγραφικὸς κατάλογος εἰσάγεται σὲ βάση δεδομένων.

Στὸ ὕλικο τοῦ ἀρχείου βασίστηκαν δύο ἀνακοινώσεις τῶν ὑπευθύνων τοῦ προγράμματος στὸ ἐπιστημονικὸ συμπόσιο ποὺ διοργάνωσε ἡ Ἰ. Μητρόπολις Σύρου γιὰ τὸν Α. Λυκούργο, καὶ ἓνα ἄρθρο τῆς κ. Κοντογιώργη. Ἀντικείμενό τους, ἡ δράση τοῦ ἱεράρχη στὸ θέμα τῆς προσέγγισης τῆς Ἀνατολικῆς μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησίαν καὶ στὸ θέμα τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος.

5. Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944 (ὑπεύθυνοι: Σωτῆρης Ριζᾶς, Μαρία Σπηλιωτοπούλου).

Ἡ κ. Σπηλιωτοπούλου ἄρχισε τὴν εἰσαγωγὴ στοιχείων στὴν ἠλεκτρονικὴ βάση δεδομένων μὲ τὴν ὁποία συγκροτεῖται σταδιακὰ ἡ ἔκδοση Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944. Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῆς βρετανικῆς Ὑπηρεσίας Εἰδικῶν Ἐπιχειρήσεων (*Special Operations Executive/SOE*). Παράλληλα προχώρησε σὲ βιβλιογραφικὴ ἔρευνα, προκειμένου νὰ ταυτίσει τοὺς συντάκτες ἐγγράφων οἱ ὁποῖοι καλύπτονται ὑπὸ ψευδώνυμα.

Γιὰ τὸ σκέλος τοῦ προγράμματος μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται ὁ κ. Ριζᾶς βλ. πιὸ κάτω.

6. Ἡ Μεταπολιτευτική Ἐπανάσταση τοῦ 1895 στήν Κρήτη (ὑπεύθυνος: Χρῆστος Λοῦκος).

Ἀρχισε νά ἐτοιμάζεται πρὸς ἐκδοσὴ ἀνέκδοτη ἱστορικὴ ἐργασία τοῦ Ἐλευθερίου Πρεβελάκη ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλο, ἀπὸ χειρόγραφο ἀποκειμένο στὰ κατάλοιπά του, τὰ ὁποῖα ἔχουν δωρηθεῖ στὸ Κέντρο.

II. Προγράμματα τεκμηρίωσης

1. Ἑπτανησιακὴ προσωπογραφία, 19ος-20ὸς αἰ. (ὑπεύθυνη: Ἑ. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη. Συμμετέχει ἡ Αἰκατερίνη Μπρέγιαννη. Συνεργάτις: Μαργαρίτα Νέλλα).

Ἡ κ. Κατσιαδάκη συνέχισε τὴν ἐπίβλεψη τῆς εἰσαγωγῆς τῶν δεδομένων στὴν ἠλεκτρονικὴ βάση. Ἡ κ. Μπρέγιαννη συνέχισε τὴν ἔρευνα στὴν *Gazzetta Jonia*, ἐντοπίζοντας τὰ ἀξιώματα ποὺ ἀναλαμβάνουν οἱ ἐπτανήσιοι ἐπὶ βρετανικῆς προστασίας καὶ συμπληρώνοντας τὰ λήμματα ἄλλων προσώπων. Ἡ κ. Μ. Νέλλα συνέχισε τὴν ἀποδελτίωση τῆς *Θρησκευτικῆς καὶ Ἠθικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, τῶν *Κεφαλληνιακῶν Συμμίκτων* τοῦ Ἡ. Τσιτσέλη καὶ τοῦ *Παγκοσμίου Βιογραφικοῦ Λεξικοῦ* τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, γιὰ τὴ συλλογὴ βιογραφικῶν καὶ ἐργογραφικῶν στοιχείων ἀναφερόμενων σὲ πρόσωπα ἐπτανησιακῆς καταγωγῆς.

2. Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ συγκρότηση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Μὲ βάση ἱστορικὰ ἀρχεῖα τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα.

Τὸ πρόγραμμα ἐκτελεῖται ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸ Κέντρον Ἑρέυνας τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Συνεργάζονται οἱ κκ. Χ. Λαζανά καὶ Γ. Νέλλα ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Διευθύνοντος τοῦ ΚΕΜΝΕ κ. Κωνσταντίνου Λάμπρα. Ἡ χρηματοδότηση προέρχεται ἀπὸ τὸ εὐρωπαϊκὸ πρόγραμμα «Κοινωνία τῆς Πληροφορίας».

Συνεχίσθηκε ἡ εἰσαγωγὴ τῶν ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου Ἰωάννου Κωλέττη (1788-1847) σὲ βάση δεδομένων ὑπὸ μορφή περιγραφικοῦ καταλόγου, σύμφωνα μὲ ἤδη ὑπάρχουσα ἀποδελτίωση. Ὁλοκληρώθηκε ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ ἔως τὸ 1827 ὕλικου γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν περιλήψεις τῶν ἐγγράφων (6300 καταγραφές) καὶ ἄρχισε ἡ σύνταξη περιλήψεων γιὰ τὸ ὑπόλοιπο ὕλικό.

III. Προγράμματα συνδετικά

1. Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944 (ὑπεύθυνοι: Σωτῆρης Ριζᾶς, Μαρία Σπηλιωτοπούλου).

Ο κ. Ριζάς άρχισε τήν έπεξεργασία του διαδέσιμου στο Κέντρο ύλικού για τή σύνταξη μονογραφίας με τίτλο *Τό Γραφείο Στρατηγικών Υπηρεσιών των Ηνωμένων Πολιτειών (Office of Strategic Services/OSS) στην κατεχόμενη Ελλάδα, 1942-1944*. Τό ειδικού ενδιαφέροντος για τό θέμα άρχειακό ύλικό, τό όποιο έντόπισε ό κ. Ριζάς κατά τήν έρευνητική του άδεια στην Άμερική, παραγγέλθηκε από τό Κέντρο και παραλήφθηκε στα τέλη του διαρρευσαντος έτους.

Για τό σκέλος του προγράμματος με τό όποιο ασχολείται ή κ. Σπηλιωτοπούλου βλ. πιο πάνω.

2. Η διαμόρφωση του γαιοκτητικού συστήματος στην Ελλάδα και ή βρετανική διπλωματία, 1833-1843 (ύπεύθυνη: Εύη Καρούζου).

Συνεχίσθηκε ή έρευνα για τή συλλογή ύλικού. Αποδελτιώθηκαν οι υπό έκδοση έπιτομές έγγραφων που αναφέρονται στο καθεστώς γαιοκτησίας και τις πωλήσεις των πρώην τουρκικών κτημάτων.

3. Όψεις του άστικού και άγροτικού χώρου στα Έπτάνησα: μέσα 19ου-άρχες 20ου αιώνα (ύπεύθυνη: Αίκατερίνη Μπρέγιαννη).

Άρχισε ή αποδελτίωση ύλικού από τήν *Gazzetta Jonia* και τόν έπτανησιακό τύπο έν γένει αναφερόμενου στην οίκονομία και τα δημοσιονομικά του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων και συντάχθηκε τό εισαγωγικό κεφάλαιο έν σχεδίου.

Στό ως άνω ύλικό βασίστηκε ανακοίνωση τής ύπεύθυνης του προγράμματος σε συνέδριο που έλαβε χώρα στη Σικελία. Η ανακοίνωση είχε ως θέμα τις άφήγησης μεσογειακών τοπίων από έπτανησίους λογοτέχνες (Σολωμό, Πολυλά και Θεοτόκη).

Β. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΚΑΙ CD ROM ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1864-2004» (ύπεύθυνες: Έ. Μπελιά, Έ. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη).

Τό Συνέδριο διοργανώθηκε τό 2004 από τή Βουλή των Έλλήνων και τήν Ακαδημία Αθηνών με τήν ευθύνη του Κέντρου. Η όλη διοργάνωση, συμπεριλαμβανομένων των Πρακτικών και του CD, χρηματοδοτήθηκε από τή Βουλή των Έλλήνων. Κατά τό διαρρευσαν έτος ολοκληρώθηκε ή σύνταξη του cd rom με τίτλο «Έπτάνησα: χώρος, ιστορία, πολιτισμός, πρόσωπα, 19ος-20ός αί.». Στην έπιλογή του ύλικού και τή σύνταξη των κειμένων συνεργάσθηκαν οι κκ. Μπελιά, Κατσιαδάκη, Μπρέγιαννη, Λαζανά, Γ. Νέλλα και έξωτερικοί έπιστημονικοί συνεργάτες.

Γ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ

1. Eleftherios Prevelakis, Helen Gardikas Katsiadakis (eds.), *Correspondence Between the Foreign Office and the British Embassy and Consulates in the Ottoman Empire, 1821-1833. A Descriptive List*, τ. Β', Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 2005, σσ. 614.

Δ. ΜΙΚΡΟΦΩΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΑΡΧΕΙΩΝ (ὑπεύθυνη Κ. Καλλιατάκη).

Στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος μικροφωτογράφησης ἱστορικοῦ ὕλικου ἀπὸ ξένα ἀρχεῖα, τὸ Κέντρο ἔστρεψε τὴν προσοχή του σὲ δύο νέες πηγές. Στὰ διπλωματικά ἀρχεῖα τῆς Νάντης κατ' ἀρχάς, στὰ ὅποια ἔχει μεταφερθεῖ ὕλικὸ πρεσβευτικῆς καὶ προξενικῆς ἀλληλογραφίας ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Quai d'Orsay, καὶ ἀπ' ὅπου μικροφωτογραφήθηκαν 91 μικροταινίες τῆς Série C, Ambassade de France à Constantinople: correspondance politique, départ / correspondance politique arrivée (ἔτη 1856-1880) καὶ φωτοτυπήθηκε ὁ σχετικὸς κατάλογος. Ἀκολούθως, στὴ συλλογὴ The Oriental Question, 1840-1900. Files from the Royal Archives, Windsor Castle, ἡ ὅποια καὶ μικροφωτογραφήθηκε στὸ σύνολό της (38 μικροταινίες, συνοδευόμενες ἀπὸ ἔντυπο κατάλογο).

Ἐπίσης, μικροφωτογραφήθηκαν: ὕλικὸ ἀναφερόμενο στὴν ἀμερικανικὴ ὑπηρεσία Office of Strategic Services (1942-1944) (9 μικροταινίες) ἀπὸ τὰ National Archives τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν· ἐκθέσεις τοῦ ἀγγλικοῦ προξενείου Σμύρνης πρὸς τὸ Foreign Office (ἔτη 1889-1891, 3 μικροταινίες) καὶ τμήματα τοῦ ἀρχείου τῆς ἀγγλικῆς ὑπηρεσίας *Special Operations Executive/SOE* (ἔτη 1939-1946) (2 μικροταινίες) ἀπὸ τὰ National Archives τοῦ Λονδίνου· τέλος, ἔντυπα καὶ παλαιᾶς ἐφημερίδες (50 μικροταινίες) ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. Συνολικὰ τὸ Κέντρο ἀπέκτησε 193 μικροταινίες.

[Κάλλια Καλλιατάκη]

**ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ (ΚΕΕΛΓ)**

Τὸ Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας δημοσίευσε τὶς ἀκόλουθες ἐργασίες:

1) Δημητρίου Κυδῶνη, *Μετάφραση τοῦ Ψευδοαυγουστίνειου Soliloquia* (τί ἂν εἶποι ψυχὴ μόνη πρὸς μόνον τὸν Θεόν)· Εἰσαγωγή, κείμενο, εὔρετήρια. Ἄννα Κόλτσιου-Νικήτα (CORPUS PHILOSOPHORUM MEDII AEVI. PHILOSOPHI BYZANTINI 11), Ἀθῆναι 2005.

2) Γεώργιος Παχυμέρης, *Φιλοσοφία. Βιβλίον ἐνδέκατον. Ἡδικά, ἦτοι τὰ Νικομάχεια*. Editio princeps. Εἰσαγωγή, κείμενο, εὔρετήρια ὑπὸ Κωνσταντίνου Οἰκονομάκου (CORPUS PHILOSOPHORUM MEDII AEVI. COMMENTARIA IN ARISTOTELEM BYZANTINA 3), Ἀθῆναι 2005.

3) *Οἱ ἀντιφωνίες στὰ χορικά τοῦ Αἰσχύλου*. Ἰωάννα Παπαδοπούλου (ΠΟΝΗΜΑΤΑ, ἀρ. 6), Ἀθῆναι 2005.

Δεκατέσσερα (14) ἄρθρα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ΚΕΕΛΓ ἔγιναν δεκτὰ ἀπὸ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ ἢ σειρὲς τῆς ἡμεδαπῆς καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς, ἦτοι “Ἑλληνικά”, “Byzantinische Zeitschrift”, “Byzantion”, “History of Meteorology”, “Quaderni Urbinati di Cultura Classica”, “Oxyrhynchus Papyri”.

[Κωνσταντῖνος Οἰκονομάκος]

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΩΝ

Το Κέντρο Έρευνας Έπιστημονικών Όρων και Νεολογισμών τὸ ἔτος 2005 συνέχισε τὴν ἀποδελτίωση τοῦ ἡμερήσιου τύπου καὶ ἐπεσήμανε πολλές ξένες λέξεις, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη καθιερωθεῖ. Τὸ Κέντρο διατύπωσε τίς ἑλληνικὲς ἀντιστοιχίες τους, ποὺ θὰ προταδοῦν γιὰ καθιέρωση. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε:

banners → λάβαρα, body language → σωματικὴ γλώσσα, break assist → ὑποβοήθηση πέδησης, bypass key → κλειδί παράκαμψης, cruise control → σταθεροποιητὴς ταχύτητας, data mining → ἀπόκτηση δεδομένων, day to day → ἡ καθημερινότητα, distance learning → ἐκπαίδευση ἐξ ἀποστάσεως, Eurostat → Εὐρωστατιστικὴ, false alarm → λάθος συναγερμός, fencing → ὕλικὴ ἐπένδυση, free flight → ἐλεύθερη πτήση, gamercycle → ἡλεκτρονικὸ ποδήλατο, health club → κέντρο ὑγείας, lighting design → σχεδιασμὸς φωταγώγησης, lead in → εἰσαγωγή, lighting designer → σχεδιαστὴς φωταγώγησης, opening act → σκηνὴ ἑναρξης, park and ride → στάθμευση καὶ ἐπιβίβαση, pay TV → συνδρομητικὴ τηλεόραση, peer to peer (δίκτυο) → διομότιμο (δίκτυο), road show → ἐπίδειξη στὸ δρόμο (γιὰ αὐτοκίνητα), smart classrooms → ἑξυπνες τάξεις, sound proof (παράθυρα) → ἡχομονωμένα (παράθυρα), space shuttle → διαστημικὸ λεωφορεῖο, test events → δοκιμαστικὲς διοργανώσεις, think tank → δεξαμενὴ σκέψης, trafficking → διακίνηση (ἀνθρώπων), virtual clay → εἰκονικὸς πηλός.

Τηλεμαρκετίερς → τηλεπωλητές, βιντεοκλήση → εἰκονοκλήση (πρὸβλ. εἰκονοτηλέφωνα), ντελίβερι → διανομή, ντελίβερι μπόι → διανομέας, προμοτούρ → περιοδεία προώθησης, τσέκινγκ → ἔλεγχος

Ἐπίσης ἀποδελτιώθηκαν ἀπὸ τὸν ἡμερήσιο τύπο ξενόγλωσσοι ὅροι α) ἡλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν καὶ β) οἰκονομίας. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε:

α) personal fabricator → προσωπικὸς κατασκευαστής, personal trainer → προσωπικὸς ἐκπαιδευτής, source code → βασικὸς κώδικας, spam → ἀνεπιθύμητα μηνύματα

β) fringe benefit → πρόσθετη ἀμοιβή, hedging → ἀντιστάθμιση κινδύνου, holding → ἐταιρεία συμμετοχῶν, lease back → ὑπενοικίαση, measured (ποσοστό) → μετρημένο ποσοστό, nominated suppliers → προτεινόμενοι προμηθευ-

τές, omnibus accounts → συλλογικοί λογαριασμοί, outlook → προοπτικές, overweight → πλήρης τοποθέτηση, primary dealers → βασικοί διαπραγματευτές, sale and lease back → πώληση και επαναμίσθωση, support τμήμα → τμήμα υποστήριξης

Επισημάνθηκαν άδησαύριστοι νεολογισμοί που απουσιάζουν από τὰ Λεξικά Μπαμπινιώτη (έκδοση 2002) και Τριανταφυλλίδη (έκδοση 1998), καθώς και από τὸ Μεῖζον Ἑλληνικὸ Λεξικὸ (έκδοση 1997), ὅπως:

Αεροδίκτυο, ακρόβαθρο, αναπτυξιάρχης, ανεμόπλοιο, απένταξη, αποδείωση, άπτική τεχνολογία, άρωματόργανο, βιοκαταναλωτής, βιοπροϊόντα, βιοσωματικός, γηροκόμος, είσφοροαποφυγή, εύρωπροσφυγή, εύρωένταλμα, ήλεκτρενεργός, ήλεκτροδιέγερση, θαλασσοθεραπεία, ιριδοσκοπήση, ίχθυοτοξικότητα, λεωφορειοπειρατής, λεωφορειοπειρατεία, λυματολάσπη, μεγασεισμός, μηχανάνθρωπος, μισθοδικείο, νανοκλίμακα, νιτρορρύπανση, ξενοβιοτικά, οίκοαρχιτεκτονική, οίκοβοηθός, όμοφοβικός, πάροχος, πολυανάπηρος, πολυαντιβιοτικά, ρυπόσημο, τηλεχειρίζομαι, υπερτοποθέτηση, φαρμακοανθεκτικός, φοροέντυπο, χημειοπροφυλακτικός, χρονοναύλωση.

[Τίτος Η. Γιοχάλας]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

I. Στο πλαίσιο του **Νεολιθικού προγράμματος** του Κέντρου, η έρευνήτρια κ. Λαΐα Όρφανίδη-Γεωργιάδη συνέχισε την μελέτη των πήλινων και λίθινων ειδωλίων της συλλογής Α. Μπάστη και άλλων συλλογών στην Θεσσαλία. Για την μελέτη αυτή πραγματοποίησε 20ήμερη επιστημονική αποστολή (29 Ιουλίου-19 Αυγούστου 2005).

II. Στο **Κρητομυκηναϊκό Πρόγραμμα** η έρευνήτρια κ. Δέσποινα Δανιηλίδου συνέχισε την ενημέρωση του γενικού "Βιβλιογραφικού Αρχείου της Προϊστορικής Ελλάδος" που καταρτίζεται στο Κέντρο καθώς και των επί μέρους θεματικών και τοπογραφικών καταλόγων του (προστέθηκαν 250 περίπου νέοι τίτλοι). Επίσης, συμμετέσχε στο έρευνητικό πρόγραμμα της δημοσίευσης των παλαιών ανασκαφών των Μυκηνών υπό την εποπτεία του Ακαδημαϊκού κ. Σπ. Ίακωβίδη. Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού πραγματοποίησε 20ήμερη επιστημονική αποστολή στις Μυκήνες (14 Ιουλίου-2 Αυγούστου 2005) κατά την οποία συνέχισε την καταγραφή, μελέτη και φωτογράφιση του υλικού των ανασκαφών που είχαν διενεργηθεί το έτος 1973 στον χώρο του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών (4.680 όστρακα, 21 ειδώλια και μερικά μικροαντικείμενα). Στις Μυκήνες ασχολήθηκε επίσης με την μελέτη 41 ειδωλίων, τα οποία είχαν βρεθεί στις ανασκαφές των ετών 1964-65 στην βορειοανατολική επέκταση της Ακρόπολης των Μυκηνών, με σκοπό την σύνταξη άρθρου που θα περιληφθεί στον ετοιμαζόμενο τιμητικό τόμο για τον Ακαδημαϊκό κ. Σπ. Ίακωβίδη, του οποίου η ίδια έχει αναλάβει και την επιμέλεια.

Ο έρευνητής κ. Χρήστος Μπουλώτης συνέχισε την ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό Κουκονήσι Λήμνου (Οκτώβριος 2005), η οποία εντάσσεται στα προγράμματα της Επιτροπής Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών. Ασχολήθηκε παράλληλα με την κατάρτιση του φωτογραφικού και σχεδιαστικού αρχείου, την εποπτεία της συντήρησης του υλικού και της σχεδίασης των κινητών εύρημάτων, καθώς και με την μελέτη τους.

III. Στο **Κλασσικό Πρόγραμμα** η Διευθύντρια του Κέντρου κ. Μαρία Πιπιλή ασχολήθηκε με την εκπόνηση τεύχους της σειράς Corpus Vasorum

Antiquorum που θὰ περιλαμβάνει τὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Ὁλοκλήρωσε τὴν μελέτη τῶν ἀγγείων που ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖο καὶ ἐπέδλεψε τὴν σχεδίασή τους, καὶ ἄρχισε τὴν μελέτη τῶν ἀγγείων τῶν ἀποθηκῶν. Ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὴν συγγραφή τεύχους τῆς ἴδιας διεθνoῦς σειρᾶς που θὰ περιλαμβάνει ἀγγεῖα Ἰδιωτικῶν Ἀθηναϊκῶν Συλλογῶν. Τέλος, εἶχε τὴν γενικὴ ἐποπτεία τευχῶν τῶν σειρῶν Corpus Vasorum Antiquorum καὶ Sylloge Nummorum Graecorum που ἐτοιμάζουν ἄλλοι συγγραφεῖς (βλ. ἀναλυτικὰ παρακάτω).

Ἡ ἐρευνήτρια κ. Βασιλικὴ Μαχαίρα, στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπόνησης τοῦ Καταλόγου τῶν ἐλληνιστικῶν γλυπτῶν τῆς Ρόδου, πραγματοποίησε ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὴ Ρόδο (10-26 Ὀκτωβρίου 2005), γιὰ ἐλέγχους στὰ ἀρχεῖα (ἡμερολόγια ἀνασκαφῶν, εὐρετήρια, φωτογραφικὸ ἀρχεῖο) καὶ τὶς ἀποθηκὲς σχετικὰ μὲ τὰ γλυπτὰ που περιλαμβάνονται στὸν περατωθέντα Α΄ τόμο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ἐπίβλεψης φωτογράφησης τῶν γλυπτῶν τοῦ Β΄ τόμου.

IV. Διεθνῆ Προγράμματα τῆς Ἀκαδημίας που τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κ.Ε.Α.

1. Corpus Vasorum Antiquorum

Κατετέθη πρὸς ἔκδοση τὸ τεῦχος “Ερυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Μπενάκη” (ὑπὸ Β. Σαμπετάι). Ὡς πρὸς τὸ τεῦχος “Ἀττικὲς μελανόμορφες λήκυθοι τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου” (ὑπὸ Ε. Στασινοπούλου καὶ Ε. Σερμπέτη), ὀλοκληρώθηκε καὶ κατετέθη πρὸς ἔκδοση τὸ τμήμα που εἶχε ἀναλάβει ἡ κ. Σερμπέτη καὶ τὸ ὁποῖο θὰ ἐκδοθεῖ χωριστά. Συνεχίσθηκε ἡ ἐτοιμασία τῶν τευχῶν: “Ἀγγεῖα Ἰδιωτικῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν” καὶ “Μελανόμορφα ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Μπενάκη” (ὑπὸ Μ. Πιπιλῆ), “Ἀγγεῖα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ρόδου” (ὑπὸ Α. Λαιμοῦ), “Ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης” (ὑπὸ Κ. Καθάρου), “Πελίκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου” (ὑπὸ Γ. Καβαδία) καὶ “Ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου Ἐλευσίνος” (ὑπὸ Μ. Τιβέριου).

2. Tabula Imperii Romani

Ὁ κ. Σ. Βλίζος ὀλοκλήρωσε καὶ κατέθεσε τὰ λήμματα τοῦ τεύχους τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδος που ἀφοροῦν στὴν Πελοπόννησο.

3. Sylloge Nummorum Graecorum

Κυκλοφόρησε τὸ τεῦχος τῶν Γ. Τουράτσογλου καὶ Σ. Ψωμᾶ “Νομισματικὸ

Μουσείο: Συλλογή Π. Σαρόγλου” (α΄ μέρος - στα αγγλικά) και συνεχίσθηκε ἡ ἑτοιμασία τοῦ β΄ μέρους. Κατετέθη πρὸς ἔκδοση τὸ τεῦχος τῶν Η. Τσούρτη καὶ Μ.-D. Trifiro “Νομισματικὸ Μουσείο: Συλλογή Α. Σούτζου” (στα αγγλικά). Συνεχίσθηκε ἡ ἑτοιμασία τῶν τευχῶν “Νομισματικὸ Μουσείο: Συλλογή Α. Χρηστομάνου” (β΄ μέρος) (ὑπὸ Μ. Οἰκονομίδου καὶ Π. Τσέλεκα) καὶ “Νομίσματα τῆς Συλλογῆς τῆς Alpha Bank” (ὑπὸ Δ. Τσαγκάρη).

[Μαρία Πιπιλῆ]

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Στὸ Κέντρο, κατὰ τὸ 2005 ἐργάσθηκαν οἱ ἐρευνητὲς κ.κ. Ἰωάννα Μπίθα (διευθύνουσα), Σταματία Καλαντζοπούλου, Ἰωάννης Βιταλιώτης καὶ Ὀλγα Καραγιώργου. Στὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα ἐπίσης συνεργάσθηκαν οἱ ἀρχαιολόγοι κ.κ. Ἑλένη Παπαθασιλείου, Ἀγγελικὴ Κατσιώτη, καθὼς καὶ ἡ ἀρχιτέκτων κ. Παναγιώτα Ζαχοπούλου καὶ ὁ φωτογράφος κ. Νίκος Κασέρης.

Κατὰ τὸ 2005 τὸ Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης προώθησε τὰ κύρια ἐρευνητικὰ του προγράμματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ σύνταξη τῶν Εὐρετηρίων Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν γιὰ τὰ νησιά Σύμη, Τήλο, Χάλκη καὶ Ρόδο Δωδεκανήσου, καθὼς καὶ τὰ ἀντίστοιχα γιὰ τὴν Κέρκυρα καὶ γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης. Συνέχισε τὴ σύνταξη σὲ συνοπτικὴ μορφή τοῦ Γενικοῦ Εὐρετηρίου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος. Γιὰ τὴν προαγωγή τῶν παραπάνω προγραμμάτων πραγματοποιοῦσε τέσσερις ἐρευνητικὲς ἀποστολὲς στὴ Ρόδο, στὴ Σύμη, στὴ Χάλκη, στὴν Κέρκυρα καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ Θράκη μὲ σκοπὸ τὴν ἐρευνα, ἐντοπισμὸ, καταγραφή, ἐπαγγελματικὴ φωτογράφηση καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τῶν τοιχογραφημένων ναῶν. Ἐπίσης προσκλήθηκε καὶ συμμετείχε στὶς ἀνασκαφὲς ποὺ διεξάγει τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Ἀλβανικῆς Ἀκαδημίας στὴν περιοχὴ τῶν Ἀγίων Σαράντα μὲ πεδίο ἐργασίας τὴ μελέτη τῶν εὐρισκομένων τοιχογραφιῶν.

Ὁργάνωσε τὴν ἐτήσια διάλεξη τὴν ἀφιερωμένη στὴ μνήμη τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Μανόλη Χατζηδάκη, κατὰ τὴν ὁποία μίλησε ὁ καθηγητὴς κ. Gojko Subotić, μέλος τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας μὲ θέμα «Ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου στὸ Poganovo. Ἱστορία καὶ τέχνη» (Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο, 28 Μαρτίου 2005).

Δημοσιεύθηκε σὲ αὐτοτελὲς τεῦχος ἡ ὁμιλία τῆς ἐτήσιας διάλεξης *Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη* τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ καὶ ἐπόπτη τοῦ Κέντρου κ. Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλου μὲ θέμα «Τὸ Θεῖον Πάθος σὲ πίνακα τοῦ Γεωργίου Κλόντζα» (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 18 Μαρτίου 2003).

[Ἰωάννα Μπίθα]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ. — Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῶν Νεοελληνικῶν Διαλέκτων καὶ Ἰδιωμάτων — Ι.Λ.Ν.Ε. κατὰ τὸ ἔτος 2005.	241
ΓΙΟΧΑΛΑΣ ΤΙΤΟΣ. — Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης Ἐπιστημονικῶν Ὁρῶν καὶ Νεολογισμῶν	256
CLASSEN CARL JOACHIM. — Thucydides on Politicians and Poleis. Ὀμιλία τοῦ ἀντεπιστελλόντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ στὴν Ἀκαδημία	113
DEGER-JALKOTZΥ SIGRID. — Greek Political Terminology in the Mycenaean Period. Ὀμιλία τοῦ ἀντεπιστελλόντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ στὴν Ἀκαδημία	181
ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΣΠΥΡΟΣ. — Λόγος τοῦ ἀποχωροῦντος Προέδρου	9
ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΣΠΥΡΟΣ. — Προσφώνηση τοῦ Προεδρεύοντος ἀκαδημαϊκοῦ κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ κ. Κωνστ. Σβολοπούλου στὴν Ἀκαδημία	127
ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΣΠΥΡΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστελλόντος μέλους κυρίας Sigrid Deger-Jalkotzy κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς στὴν Ἀκαδημία	178
ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ΣΠΥΡΟΣ. — Προσφώνηση τοῦ Προεδρεύοντος ἀκαδημαϊκοῦ τοῦ ἀντεπιστελλόντος μέλους κ. Jean Leclant κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ στὴν Ἀκαδημία ..	199
ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ ΚΑΛΛΙΑ. — Έκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 2005.	250
ΚΟΝΟΜΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. — Παρουσίαση τῶν βιβλίων: α) Μ. Παπαδωμόπουλου καὶ Ἰ. Τσαβάρη, Μαξίμου τοῦ Πλανοῦδη. Μετάφρασις τῶν Ὀιδιῶν Μεταμορφώσεων, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2002	79
β) Κωνσταντίνου Οἰκονομάκου, Προλεγόμενα στὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν Ἀλεξιφάρμακων τοῦ Νικάνδρου, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2002, καὶ Κωνσταντίνου Οἰκονομάκου, Νικάνδρου Ἀλεξιφάρμακα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2002	81
γ) Παύλου Καλλιγᾶ, Πλωτίνου Ἐννεάς Τρίτη. Ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2004	83
δ) Γεωργίου Βασιλαροῦ, Ἀπολλωνίου Ροδίου Ἀργοναυτικῶν Α'. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2004	84

ε) Ἀθανάσιου Δ. Στεφάνη, Εὐριπίδου Ρῆσος. Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2004	87
ΚΟΝΟΜΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Carl Joachim Classen κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	108
ΚΟΝΟΜΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ - ΛΑΒΒΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ. — Ἐκθεση περὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς 79ης ἐτήσιας συνόδου τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Ἀκαδημιῶν, Ἀγκυρα 23-28 Μαΐου 2005	189
ΚΟΝΟΜΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Ἰωάννη Τελέλη, «Μετρωρολογικὰ φαινόμενα καὶ κλίμα στὸ Βυζάντιο, Ἀθῆναι 2004	193
ΛΑΒΒΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ. — Ἐπαναστάσεις, Δημοκρατία καὶ Ἀρχιτεκτονική. Λόγος γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25ης Μαρτίου 1821	61
ΛΑΠΠΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 2005	247
LECLANT JEAN. — L'Égypte Pharaonique et la Grèce Antique. Ὁμιλία τοῦ ξένου ἐταίρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	206
ΜΠΠΘΑ ΙΩΑΝΝΑ. — Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης	261
ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας κατὰ τὸ ἔτος 2004	255
ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ ΜΕΝΕΛΑΟΣ. — Λουδοβίκος Βᾶν Μπετόβεν. Εὐλαβικὴ ἀναφορὰ σὲ μία συνεχῆ παρουσία... ..	89
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ κ. Σπύρου Ἰακωβίδη, ἀκαδημαϊκοῦ, καὶ τῆς κυρίας Elisabeth B. French κ.ἄ., Archaeological Atlas of Mycenae, Ἀθῆναι 2003	17
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνστ. Σβολόπουλου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	128
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. — Παρουσίαση τῶν ἔργων τῆς ἀκαδημαϊκοῦ κυρίας Κικῆς Δημουλᾶ, «Ἐκτὸς Σχεδίου», 2004, «Χλόη Θερμοκηπίου» 2005	155
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. — Ὁ Γιάννης Παππᾶς καὶ ἡ ἐποχὴ του	165
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. — Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Jean Leclant κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	200
ΠΠΠΛΗ ΜΑΡΙΑ. — Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἀρχαιότητος	254

ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ. — Έκθεση πεπραγμένων του Κέντρου Έρευνας τῆς Ἑλληνικῆς Λογογραφίας	243
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. — Προσφώνηση του Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Carl Joachim Classen	107
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. — Προσφώνηση του Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κυρίας Sigrid Deger-Jalkotzy	177
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. — Εἰσήγηση του Προέδρου κατὰ τὸν ἐορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940	217
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ. — Τῶν Δωριέων κοιτίδα, γένεση καὶ μετανάστευση μέρος Α'. Berceau, origine et migration des Doriens (Partie I)	25
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ. — Τῶν Δωριέων κοιτίδα, γένεση καὶ μετανάστευση μέρος Β'. Berceau, origine et migration des Doriens (Partie II)	41
ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ἐπανεκτιμώντας τὴν ἐπαναστατικὴ πρό- ταση τοῦ Ρήγα Βελεστινλή. Λόγος κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία ...	134
ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — «Ἡ συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος στὴν ἐκθаса τοῦ πολέμου: μιὰ ἐπαναθεώρηση». Λόγος κατὰ τὸν ἐορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940	230
ΧΡΗΣΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ. — Ἐξήντα χρόνια μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου - τέχνη καὶ ἱστορία. Λόγος κατὰ τὸν ἐορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940	219

ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΣΠ. ΛΕΝΗΣ
Ίσοκράτους 5, Ν. Ήράκλειο 141 21
Τηλ.-Fax: 210 2827415 • e-mail: leon@ath.forthnet.gr

ISSN 0369-8106